

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

ЧАЧАК 1975.

MAJLIS KEMENTERIAN PENDIDIKAN MALAYSIA

RECUEIL
DES TRAVAUX DU MUSEE NATIONAL

VI

Č A Č A K
1975.

ЗБОРНИК
РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

VI

ЧАЧАК
1975.

**ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ**

VI

**Редакциони одбор
Радомир Станић, Милена Икодиновић,
Душанка Ранковић и Милован Вуловић**

**Одговорни уредник
Милован Вуловић**

**Технички уредник
Зоран Максимовић**

**Насловна страна
арк. Слободан Ђорђевић**

**Лектор и коректор
Радован М. Маринковић**

**Превод на француски
Зорица Хаџи Видојковић**

**Издавач Народни музеј — Чачак
Штампа „Литопапир“ — Чачак**

НОВАК ЖИВКОВИЋ

СТАРОВЛАШКИ НЕМИРИ И ПРИКЉУЧЕЊЕ ДЕЛА СТАРОГ ВЛАХА СРБИЈИ

Стари Влах, укључив села преко Увца и Нову Варош, доживео је 1833. године судбоносни преокрет. Још од проласка пограничних комисија се знало да се ради на прикључењу Србији, али никоме није било јасно куда је требало да се постави граница. Народни прваци, окренути кнезу Милошу а потчињени пашама и забитима, били су као распети у овој противуречности. По старовлашким селима су ишли наоружани турски сејмени, а ишли су, такође под оружјем, и момци локалних народних првака. И једни и други су се кретали јавно, па је до сукоба могло доћи сваког дана. Тајно је ишао неко трећи. То су биле хајдучке дружине. Велика помоћ 1832. царској војсци у испорукама жита у нововарошке магаци и везирским коморама имала је за последицу учвршћивање угледа народних првака и код турске власти. Међу људима овог краја тада се уздигао и Сима Јаковић. У прво време био је само један међу једнаким народним представницима, па се лаганим уздизањем показао њима раван да би их затим надмашио.¹

Над старовлашким крајем се тада уздизала судбина пуна неизвесности. Негде, ко зна колико конака далеко, у Цариграду, спорили су се руски дипломати са везирима око извршења Једренског уговора, објашњавали се докле је захватала Карађорђева Србија,

истицали своје аргументе и снагу, а наилазили на противљења. Старовлашки крај је за Порту био болна тачка, пошто би уступање овог простора значило угрожавање једине везе са Босном — пута из Уруменлије — који се називао велики богаз-друм цариградски. Кнез, пак, у Крагујевцу добро је знао докле су некад стигли војници његовог претходника, утолико пре што је и сам био учесник негдашњих бојева и видео где је „српски шиљбок стајао“. Турска власт, са своје стране, није могла заборавити како су се српски устаници спуштали на Јлим, заузели Пријепоље, ушли у Рудо и досегли до Берана и — што је порти било најопасније — повезивали се са Црном Гором. То је био онај период када војске из Цариграда нису овуда пролазиле, а босански валија је морао да општи са својом метрополом врло заобилазним и несигурним путевима.

Људи Старовлашани нису ништа ни чули ни знали о овим дипломатским споровима у којима нису били никакви чиниоци, чак ни посматрачи. Њих су притискивале врло блиске опасности и тешке невоље. На Јавору се говорило о турским насиљима по Бихору и око Бијелог Поља. Затим су немири бивали све ближи. Некакав „ук“ хватао је и Сјеницу: „Ништа се не зна шта се тамо ради. Бију сиротињу кои долази у Сјеницу. Забита изгнали из Сјенице“ — тако је из овог краја јављано у Крагујевац². Сваки дан се очекивао мали локални рат међу отоманским „верним поданицима“, и то без мешања раје, али са последицама које су њу погађале. Посматрачи, што су то дојављивали у Крагујевац, нису много брињули за ту спахијску кавгу; били су само забринути за неке кириџије са Јавора, које је нека војска отерала до Призрена, где умало није дошло до њиховог погубљења. Затим се у Сјеници метеж стишао и до борбе није дошло, пошто је снег био сувише голем — како подсмешљиво пише о томе старешина подјаворски српском кнезу. Српски кметови око Моравице тада су се раздирали у некој својој „мутњи“ против старешине Јеремије Дешића³.

Но, упркос овог сукоба, који је био израз борбе за власт и престиж, на простору од Голије до Златибора, по селима са обе стране Увца, јануарски дани су текли мирно. Можда су томе допринели већ поменути велики снегови, када је свако кретање отежано. Једино је нововарошки забит, назван Кафтан-ага, упорно тражио да се из старовлашких села прикупе заостали и пристигли данци и њему предају. Кафтан-ага је овим захтевима загорчавао живот Авраму Обућини, српском старешини из Буковика, који је, опет, са своје стране, био немоћан да ову наредбу спроведе, пошто су се нашли неки самозвани „капетани“ па народу наметали своју власт а ускраћивали послушност старијим од себе. Тако је стизало зло семе раздора које су прошле године обилно разбацивали нововарошки забит, аге око њега и сјеничке спахије. Међу самозванцима, којих се увек нађе кад су времена несигурна и мутна, истицио се неки Јевто, познат по наклоности Турцима. Њему се придружио и Перко, буљубаша из Дивље Реке, на кога се Аврам Обућина жалио да се сам „закапетанио“, никоме у село не дозвољава, а пореза не даје.⁴

У селима ниже Јавора и око Моравице се распра око Јеремије Дешића некако смирила. Народ је, по налогу из Крагујевца, платио порезе Кафтан-аги, бар колико се могло, у износу од 42 кесе, и за-бит се за неко време утишао са свим захтевима. У горњим планин-ским селима и иза Јавора распре су се продужавале. Перко из Дивље Реке и „капетан“ Јевто, терајући инат, оптуживали су Аврама Обу-ћину, а овај је одговарао на тужакања. И да зло буде веће, иза свега тога су се назирали и папади на Сима Јаковића.⁵ Затим се све утишало или бар вести о споровима није било.

* * *

Привидни мир је заваравао; уредно исплаћивање пореза ип-ак није значило да је све у реду. Успон српског утицаја преко Си-ме Јаковића спахије су доживљавале као своје понижење и угро-жавање права и имовине. Поново су започели плетење црних ко-наца интрига и завера. О овоме је, на неки начин, дознао српски пријатељ Хаџи-бег Варешка из Новог Пазара и упозоравао Јако-вића, који се тада налазио у пуном угледу: „Абер ти чиним, ако те ко упозове, немој да идеш, јер ти је пријевара“. Бег Варешка је обавештавао да ће новопазарски паша стићи у Нову Варош и да се Јаковић може само њему одазвати — а иначе треба да се добро узме у памет и чува. Бег је молио Јаковића да се писмо не нађе „где не би требало“ или да се о њему што не чује.⁶

А тада су из Новог Пазара допирале гласине како се Турци припремају за нападе на српску границу од студеничког краја на запад. Те нападе, наводно, није требало да предводи новопазарски Ејуб-паша, већ неки Сали-бег, можда подстрекач јануарског метежа око Сјенице. Српски кнез, када је слушао о тим претњама, остајао је равнодушан, јер је био уверен да нема снага за напад. Опасност је долазила са друге стране. Упркос српске лојалности, самозване старешине су окупљале бунтовне људе, који су се, на неки начин, везивали са сјеничким немиром. Када је порез ношен из Дивље Ре-ке и околних села, ови људи су напали носиоце новца, отела га и једног човека тешко ранили — „не море жив остати“, јављано је у Крагујевац. Овде се, по свему судећи, није радило о сељачком изра-зу револта, већ о пљачки. Српски кнез је препоручивао да се поре-ска давања уредно издају. Желео је да очува народ од спахијског и забитског беса и овакав поступак је ишао на изазивање несреће.⁷

Иза оваквих појава су се могла назрети спахијска изазивања. Бунтовност таквих својих поданика изразио је Ејуб-паша најбли-жим српским старешинама. Жалио се на оптужбе како „Власима“ даде земљу до самога прага и то и без пушке и без кремена. Угро-жене спахије су стално „чиниле“ неке договоре о насртају на српск / границу, галамили како ће дићи све Турке од Ниша и Видина, па преко свих касаба до Саве. Казивало се да ће ударити и на пашу и на сиротињу за обрачун због уступања земље и померања границе. Ејуб-паша је страховао „да не буде каква пропаст“, или се бар та-ко изражавао. Царски чиновник, заступник званичне отоманске

политике, разапет између дужности и склоности спахијама, дволичан у политици, радије би наступао са војском у „Мораву“ низ ибарску долину преко Рашке и са Јавора, него око себе гледао аге и бегове лишене земље у Србији и оне који ће поседе ускоро изгубити и по Старом Влаху и око Студенице. Морао је бити миран, не само због чиновничке лојалности, већ и једног јачег разлога. Кнез Милош је, према претњама које су долазиле од незадовољника, остајао миран. Само је поручивао Ејуб-паши да не средити усијане бунтовнике ако би се са њихове стране огласила и једна пушка. Уверавао га је да погранични народ „стоји на војеној нози“. Кнежев мир није значао ни подцењивање изазова. Наредио је људима из пограничних крајева да мотре на турско држање како не би дошло до изненадног напада и препоручивао, у случају сукоба, да се поштеде Турци наклоњени царској страни. Ове мере безбедности спроведене су дуж читаве граничне линије тадашње нахије са седиштем у Чачку и ужичке нахије.

*
* * *

Срби из Нове Вароши су истовремено јављали да је неко од бегова довео и скрио у својој кући двадесет наоружаних људи у очекивању метежа на граници. Од овог места па према Дрини наступала је нека узрујаност и њени носиоци „почели су зло говорити“.⁹ Претње према граници и сељацима могле су се остварити иза сваке понављане гласине или нове вести које би наговештавале припајање старовлашких села Србији. Помисао да ће једном престати рајетинска давања изазивала су јарост, не само против чифчија, већ и царских људи, како је то већ наглашавао Ејуб-паша. Претње, пак, нису остале празне речи, већ су се почеле извршавати. Међуспахијски сукоб у Сјеници се претворио у прогањање народа. Насилници су се поставили на прелазу код реке Вале и хватали све оне који су ишли од Сјенице ка Јавору или обратно. Ако би се неко и усудио да крене ка Сјеници, падао је под глобу и ризик да га на оној страни нико није смео ни дочекати, ни примити. А са те стране сељаци су већ напуштали куће и бежали на Јавор, где се налазила већа наоружана група, коју је предводио поп Ђоко Јованчевић. Он је саслушавао пребеглице, бележио њихове невоље, записивао имена насилника и јављао у Крагујевац шта се све дешава. Извештаје је допуњавао чињеницом да све становништво није пребегло код њега само због великог снега. Они, који су се усудили да савладају ту препону, преносили су, уколико су могли и своју имовину — уколико су је сачували од насилника.¹⁰

Упозорење, које је Сима Јаковић добио, показало се потпуно основаним. Када се Кафтан-ага, као службено лице, налазио у Сарајеву, спахије, под предводништвом Решид-бега, договориле су се како да ударе на овог угледног Србина, убију га и опљачкају. Јаковић, који је поново упозорен на опасност, поручио је нападачима да се овде налази по царском послу, а насилници, ако им је везир дао

право, нека ударе. Јаковић је избегао опасност, али је настрадао од дан од његових момака, кога су разоружали, претукли и извели пред кадију под оптужбом да је потезао оружје.¹¹

Једном стишана опасност није значила и њено уклањање. Сам Јаковић је то убрзо доживео. Дервиш-бег, старешина Нове Вароши у време Градашчевићеве буне, „успомамио је Турке од Пазара до Би-хора“ и с њима намеравао да удари на Стари Влах. Кафтан-ага, стигавши у међувремену, упао је у највећи метеж и покушавао да смири духове. Позивао се на везирску власт, по ноћи држао разговоре и договоре а сутрадан се нашао у сукобу. На рачун Кафтан-аге добациване су речи оштре као ножеви. Турци су напали Јаковића што се њихова добра „захватају“, што им се четвртина и друга давања закидају. А сељаци, плаћајући царске порезе, избегавали су да испоручују спахијска давања. Сима Јаковић је одговорио нападачима: „Ето вам Мамут-паше, донесите бурунџију па узимајте четвртину, а ето и Кафтан-аге, ако ви он одобри — узимајте...“. Спахије, уместо усмене распре, потегли су пушке. Кафтан-ага је успео да спречи проливање крви и молио је Јаковића да склони своје момке. У чаршији се дигла узбуна: Турци су појурили за оружје, а Јаковић се уклонио у неко од села. Хтео је „викнути вилајет“ да удари на нововарошку чаршију, али се то није усудио учинити без одобрења кнеза Милоша. Послао је обиман извештај о свему што се догодило и јављао да се скупља војска која ће ударити на старовлашка села. Учесници намераваног похода хтели су оружјем да извојште четвртину.¹²

Окупљени букачи, пошто им је измакао Јаковић, ударили су на Кафтан-агу, нашли га за кривог што им намети од читлука не стижу и гађали га из пушака. Нису успели да га убију, пошто је умкао у кућу где су га опколили. Бранили су га нововарошки Срби, који су се, такође, латили оружја. Тесни сокаци по касабима постали су бојиште. Сима Јаковић, у селу Радојињи, чувши шта се десило иза његова одласка, прикупљао је, што је брже могао, наоружане сељаке и вапио Јовану Мићићу на Златибор за помоћ: „Сердару, час прије војску дај (...) Нама ће ђеца пропасти онди. Одма шаљи за име божје“. А из Нове Вароши долазиле су поруке да ће се Срби тући док изгреднике не најуре из овог места.¹³ Људи са Златибора и сељаци преко Увца, окупивши се брзо, пошли су према новоотвореном бојишту, али нису стигли да пруже помоћ Кафтан-аги. Овај је, испраћен месним Србима, побегао у Сјеницу. Стигао је само да поручи како војска која долази са српске стране не треба да улази у турске куће, већ да се смести код својих сународника. Али, ова помоћ је стигла да спречи покољ по касабима. Узрујане спахије и њихове присташе су тада увидели да су учинили превише и да су поступили како нису смели. Њихови представници су изашли пред пристиглу народну војску, изјавили спремност за измирење и готовост да предаду онога ко је избацио прву пушку.¹⁴

Кафтан-ага, стигавши у Сјеницу, био је преплашен од свега што се догодило, тим више што није разаберао шта може све изаћи

из ових догађаја. Убрзо је писао Сими Јаковићу са вешћу да се успешно домогао овог места. Затим се јавио још неколико пута. У једном писму је обавештавао Јаковића како су га Турци хтели још раније убити, али он — Кафтан-ага — спречио је ту намеру. Убиство се имало извршити на једном договору када је Кафтан-ага Турке отпустио а Јаковића задржао „да зло не буде“. Сада га је поново упозоравао да не слуша којекакве заврзламе и лажи, него „кад биде образ код образа онда ћемо видети ко је прав“. Тада ће се видети, поручивао је забит, ко је крив што су у Нову Варош доведени наоружани људи са стране и скривени (подв. аут) по кућама.¹⁵

Када се Сима Јаковић вратио у Нову Варош, није више био сам, ни само са неколико момака. Имао је довољно снаге да раскрсти са оним плаћеницима који су доведени са стране; показало се да су дошли из Колашина. Требало је, у први мах, да у Нову Варош дођу и људи Ђоке Јованчевића, но се томе успротивио Кафтан-ага и задржао њихов долазак. Препоручивао је Јаковићу умереност и упозоравао да само десетак наоружаних Срба буде у касаби, али да по чаршији не иду са пушкама. Забит је поручивао, даље, како би живот примио миран изглед, да дућани буду отворени и да се не чини зулум сиротињи. Ипак, није заборављао ни оно што га је везивало за спахије, пошто је и сам припадао њима. То су била селачка давања. „Да гледамо, писао је, како ће бити (за) миријску заиру“. Опмињао је и молио да му се пошаљу везирска писма како буду пристизала.

Из једног писма се видело да Кафтан-ага зна за долазак војника и са српске стране, преко границе. У Нову Варош су стварно били пристигли пандури или војници Јована Мићића, из ужичке нахије. У очима турског чиновника то је већ била интервенција српске државе. Ускоро, упркос забитовог противљења, овде су дошли и људи Ђока Јованчевића. То је било остварење једне наредбе кнеза Милоша из јануарских дана да се наступа ако би где пукла бунтовничка пушка. Кнез Милош је за долазак својих људи већ имао оправдање — говорио је о дужној помоћи царској власти. Али, Кафтан-ага се већ узнемирио. Осећао је иза овога далеко већу снагу једне државе, него што је то био Јаковић са својим момцима. Он је стога и поручивао у Нову Варош: „Нека иду Мићић и поп натраг“. Изгледа да је Јован Мићић дошао овде са правом војском — „уписним војницима“ — које је баш тог времена и сакупљао.¹⁶

Кнез Милош је будно пратио ове догађаје. Наредио је, док још није знао да је Кафтан-ага већ пребегаво у Сјеницу, да се њему, као царском и везирском човеку, укаже помоћ у Новој Вароши. А пошто се радило о спасавању српског становништва, наређивао је да Сима Јаковић, са што већим бројем наоружаних људи, Ђока Јованчевић са својим Јаворцима и Јован Мићић са војском тамо наступе по могућству без проливања крви. Ако се све не би могло извести мирно, онда је продор требало извршити силом оружја. Кнез је намеравао да Кафтан-агу, ослобођеног од турских насилника, Ср-

би преведу преко Увца, сместе тамо у неку добру кућу, пружи му све што је потребно и укажу дужно поштовање. На тај начин би се ови бегунци могли само похвалити пред везирском влашћу. Кнез је, даље, наређивао свом брату Јовану у Чачку да се ово изврши и да се нађе на међи старовлашкој и мотри шта се ради. А Кафтан-ага се није користио овом помоћи. Можда је, као од спахијских насилника, бежао и од ове помоћи.¹⁷

Јован Мићић је у Новој Вароши, по доласку, имао један посебан сусрет. Пред њега су изашли „најглавнији Турци“, изјавили да они нису никаквом злу ради између њих и Срба, а све недаће и сукоби, који су се овде одиграли, проистекли су баш од Кафтан-аге. Ови људи су рекли да он није могао гледати Сима Јаковића ни људе око њега, ни подносити да он штити Србе од глобе. Пред овим левантинским уверавањима, која су могла да начине забуну око тога ко је пријатељ а ко непријатељ, српске старешине се нису колебале. Били су уверени да су непријатељи Турци из оба табора. Али, знали су и да разликују који је табор тренутно опаснији. А оба су имала иза себе непрекинути низ злостављања, глоба, насиља и злочина. Долазак наоружаних сељака и војника у ово место значило је и његово ослобођење.¹⁸

*
* * *

Светлост коју бацају извештаји и Кафтан-агина писма, нарочито она каснија, показују да он није ни заслужио кнежево и српско гостопримство. Нововарошки Срби, када су га бранили, нису ни претпостављали како ће им се он захвалити. Нејасно је шта се са њим догодило у Сјеници. Да ли је тамо пао под утицај раздражених спахија, или сагледао да долазак српске наоружане снаге у Нову Варош значи све друго само не помоћ турској власти? Сада он више није упућивао савете, већ претио, псовао и сиктао на људе у Новој Вароши. Пребацивао је Симу Јаковићу да се не држи неког договора и да ради по своме, а њега ни у чему не слуша. Није могао да схвати како се његов „измећар“ преобраћа у човека од власти. Писао му је: „Шта си ти, који си ти човек; те постављаш капетане; и буљубаше и пандуре по селима растураш“. Забит је беснео што чак не добија ни одговоре на писма: „Већ ми пишеш некакве лаже међу Турке и рају“. Љутито му је пребацивао што је „узео“ Нову Варош: „Чаршију си узавтио“ и упозоравао га на тешку одговорност. Беснео је што се од народа не купи оно што је царско и везирско — радило се о 40.000 гроша — за које је претио да ће се од самог Јаковића наплатити. „Ти си се велики човек учинио“ — грдио је из Сјенице и све људе постављене тада по народу називао погрдним именима.¹⁹

Кафтан-ага се, при оваквим претњама, позивао и на српског кнеза и на босанског везира, али пошто није био уверен да ће они маћи Јаковића из Нове Вароши, сам је овоме крваво претио. Писао

је да ће му девет пута горе бити него Авраму Обућини, алудирајући на нека страдања овог српског првака. Забит је грмео: „намећу да се опаметиш (...) у Буковик да идеш, да те ту не нађем“ и оставља два или три дана да се изгуби. А Симо Јаковић, замењујући остатке турске власти својим људима, није био од оних које је лако заплашити. У његовим писмима се тада не среће ни наговештај узрујаности. А Кафтан-ага, осетивши да његова ултимативна, и празна, писма не постижу циљ, преврнуо је лист и обраћао се на другу страну. Писао је, знатно уздржаније, Јовану Мићићу. У једном од очуваних писама стоји како је Јаковићу већ „три књиге слао“ да се врати откуда је и дошао, али га он није хтео послушати. Забит је изражавао бојазан да се та Јаковићева „побуна“ не разгласи по свој Босни и да зло не буде. Молио је и поручивао да се и људи са Јавора повуку из Нове Вароши, а да ту остане само неколико момчади са Јаковићем. У овим писмима није говорио како је и овога човека нагонио далеко преко Увца у Буковик. Забит није сада говорио о повратку у Нову Варош, него је јављао о наређењу да остане у Сјеници. Српске старешине због ових писама нису биле у страху, већ у недоумици како да поступе и шта да учине. Већали су, разматрали и размишљали и нашли за најбоље да одлуку препусте кнезу Милошу. Извештаје и писма су послали у Крагујевац кнезу.²⁰

*
* * *

Села на источном делу Старог Влаха већ су за ово време почела, још без званичних међународних одлука, да се уклапају у састав српске државе. Нахија старовлашка први пут се јавља у давањима за ову државу. Тада је моравичка капетанија већ почела да се осећа у Србији иако је била с оне стране границе. Њених 1446 пореских глава дале су за градњу нахијске куће у Пожеги 221 талир и четири гроша. Суседна и далеко мања даићска капетанија, чији број пореских глава није наведен при предаји новца, дала је разлику до 313 талира и седам гроша.²¹

Прирез за градњу нахијске куће није прикупљан по нововарошким селима. Овде је наступала, због догађаја у Новој Вароши и око ње, извесна несигурност. Неки житељи из околних села налазили су за прилично умесно да се одавде склоне и потраже уточиште дубље у Србији. Једни су одлазили у Драгачево, а други у долину Дрине и тамо се настањивали.²² Ипак, нововарошка су села осећала промене. Видело се да претње из Сјенице нису деловале на Сима Јаковића, чак ни у погледу прикупљања спахијских намета. Сељаци из других кадилука, чега се бојао Кафтан-ага, пошли су за примером села око Нове Вароши. Почели су да ускраћују своја давања, па да и наступају против спахија. Мехмед-бег, Риза-бегов син, из Пријепоља се жалио Симу Јаковићу како му је његов чипчија Петар из Седобре побегао „у твоју државу, у село Дрмановиће“, отерао

вола, овце и вршај жита на коњу. Уз то је отео беговом сину и дугу пушку. Мехмед-бег је молио да се та ствар среди.²³ Сличан случај се јавио негде код Сјенице, о коме је кнез Милош писао „благородном господину капетану“ у Нову Варош да удовољи захтеву спахије Адембашаића и принуди сељаке да му испоруче све што су дужни давати.²⁴

Раније угрожавани положај и личност Сима Јаковића постајали су, и услед ових разлога, све опаснијим. Боко Јованчевић, упозоравао га је са Катића да се добро пази и чува преваре. Истовремено је тражио и проверу гласина по којима се турска војска скупљала око Бијелог Поља: „ако је истина да купимо и ми војску“.²⁵ Истина, Нова Варош и тада је била подложна турским војним јединицама, које су пролазиле у Босну или се из ње враћале, али нису улазиле у односе са локалним становништвом. Задовољавале су се да добију што је потребно од људске и сточне хране, па одлазиле даље. Таква давања су потицала од српске власти. Дешавало се да је храна узимана и са турских имања. Сам Кафтан-ага се жалио на неке пашине људе, који су коначили у његовом хану, да ће га много оштетити. Забележено је да су, једном приликом, узете подине са имања Хацимуртезића, но са овима није било тешкоћа.

Из Крагујевца су долазили савети и заповести у Нову Варош, као и свим другим старешинама по Србији. То је почело у време када су разјарене спахије већ биле смирене, а Кафтан-ага малаксао од узалудне повике и неуважаваних претњи. Кнез је изржавао задовољство деловањем у овом крају. „Тај рахатлук који с народом вашим тамо уживате“ — писао је Јаковићу, треба да се очува. Није пропустио да се захвали за стотину оваца са јатњадима, које су му нововарошки кметови послали као уздарје за залагање око старовлашких села.²⁶ Симо Јаковић је почео да пребројава пореске главе у овој капетанији и, неприметно, да проверава колико има дугих пушак у ком селу. Њега није заваравало привидно затишје; предосећао је бурне дане. Турски кадија, који је седео у Новој Вароши, и Кафтан-ага, који се повратио с пролећа, и са њима све спахије, живо су тежили и радили да се Стари Влах у целини учини онаквим какав је раније био. То је значило подчињеност свим давањима, аргатовању и искључење наде за присаједињење Србији.

Спахијске жалбе су одлазиле босанском везиру. Отуда је стигла некаква наредба — бурунтија — Симу Јаковићу, коју је он послао у Крагујевац. Тај везирски налог није много забринуо кнеза. Одговор са те стране поново је изражавао задовољство због смирења народа у овом крају, а посебно што нико не иде, суђења ради, пред Турке на њихову мешћему. Спорови, који би се и десили, долазили су пред Јаковића, па их је он решавао, заједно са кметовима.²⁷

* *

Оцена прилика око Нове Вароши и у овом месту тог времена постоји и са друге стране. Сердар из Чајетине будно је мотрио само

на турско понашање. Ту није могао да запази много чега утешног. За Кафтан-агу је писао да непрестано о злу ради и „зло међу Србе и Турке затура“. Потврдило се оно што су нововарошки прваци рекли Мићићу када је дошао у ово место и како су представили забита. Почеле су да искрсавају свађе и сукоби који су доносили зле плодове. Насилници су код Урсула испребијали двојицу српских сељака секирама, а у сред Нове Вароши је сам Кафтан-ага пушком разбио главу неком детету. Пролазак царске војске кроз овај крај чинио је да спахије дижу главу и настављају роварење. „Турци (!!!) кржаве риечи говоре и неке скупштине граде“ — јављао је Јаковић у Ужиче и објашњавао како говоре о новој буни. А тада се у Босни вршила смена везира и спахије су полагале знатну наду у новог царског човека.²⁸

* *
*

Промишљена политика усмеравана ка присаједињењу отргнутих предела ближила се успеху. Кнез Милош је 23. маја 1833. године расписом обавестио нахијске судове о вести из Цариграда да су старе границе признате. Наредио је да се та вест обнародује и препоручи свештенству да чини благодарење по манастирима и црквама.²⁹ То вест је највише узбуђења изазвала по граничним селима и у старовлашком крају. Ђоко Јованчевић, који је још раније дознао за цариградско решење, поред наредбе о одржавању литургија и бденија „за благодареније цару нашем и милостивјешему Господару“, јављао је Симу Јаковићу у Нову Варош да се то исто учини, али, због посебних прилика тамо, саветовао: „Ви гледајте како вас бог учи“.³⁰

Нахијски суд, који се преместио у пожешку новосаграђену зграду, променио је свој назив. У једном акту Јована Обреновића од 17. јуна ова институција се назива Суд ужичке и старовлашке нахије. То је био први званични податак да се део Старог Влаха укључује у Србију.³¹ Положај и територијална надлежност ове правителствене установе била су неодређени. Кнез Милош је убрзо одредио, преко Народног суда, територијалне надлежности. Део новозазарских села — студенички крај стављао се под надлежност суда у Чачку, који се, по инерцији, звао пожешким. Старовлашка села дошла су под надлежност суда у Пожеги. „Судејски членови“ из Старог Влаха још нису били одређени, пошто при доношењу одлуке кметови нису присуствовали, а кнез без њих није хтео никога да именује.³²

Ипак, кнез је врло брзо именовано старешине у Старом Влаху. Ђоко Јованчевић је постављен за капетана у моравичкој капетанији. Диплома за ово звање била је, као што је тада уобичајено, признање за минуле заслуге, показане способности и за проверену оданост кнезу и народу. Она је истовремено била и опомена за даље савесно вршење дужности, за спровођење будућих заповести и налагала послушност. Изражавала је наду да ће добитник овог звања показати се и у будућности достојним поверења.³³ Мањи део источне стране Старог Влаха заузимала је даићска капетанија; сачињавала су је

села по огранцима Голије. Ту је постављен за старешину Петроније Перишић, из села Дајића.³⁴ Ова капетанија, негдашња кнежина, била је најмања и најсиромашнија међу административним јединицама у том крају Србије. Тек знатно касније одређен је и представник старовлашких села у нахијском суду. Наименовање је извршено месеца јула. За „члена судејског“ постављен је Јеремија Дешић, из села Рашчића, који се на овој дужности налазио већ 24. јула 1833. године.³⁵

Пролетња најава о сагласности Порте да Србији уступи отргнуте пределе и испуни остале обавезе из Једренског уговора, добила је у новембру најзваничнију потврду. Одушевљени кнез је упутио, 20. новембра, хитан распис у све нахије како му је истог дана у седам часова стигао гласник из Цариграда и донео хатишериф по коме се остварују даровања српском народу. Наређивала се свечана прослава овог догађаја и опет су по црквама имала да се држе благодарења, увече да се чине илуминације са ватрама, свећама, и „жигницама“ и чине народна весеља. Кнез је наређивао, што је било изузетно, да се доносиоцима овог гласа у нахијска средишта изда награда по 10 талира.³⁶ Одредбе овог хатишерифа, поред прикључења читавих нахија, имале су посебног значаја и за западне делове земље. Њиме се озваничавало већ делимично извршено прикључење старовлашких села Србији. Исто тако су биле важне и далекосежне одлуке овог хатишерифа које су се односиле на земљишну својину у целој Србији,³⁷ када је извршена обимна аграрна реформа.

* * *

Све што се догађало с ове стране границе имало је одјека у Новој Вароши и селима око овог места. Нововарошки кадилук, у српским документима тог времена називан капетанијом, био је, на неки начин, у оно време слободна територија ван државе, али за њу везана више управом него границом. Када је у Пожеги образован Нахијски суд, престаје непосредни додир са Кнежевом канцеларијом и правни положај овог краја се мења. Тада се највећи део преписке: наређења, налози, извештаји, пописи, обавештења и друго, обавља са нахијским средиштем. Тако, привремено, старовлашка нахија има и трећу капетанију: нововарошку. Један од првих додира ове врсте потекао је поводом неког насиља на Златибору, које су чобани извршили над неком женом. Симо Јаковић је похватио кривце и читав предмет упутио Нахијском суду у Пожеги. Суд је, по надлежности, ову ствар узео у поступак. Суд у Пожеги је решавао и имовинске односе са подручја Нове Вароши. У једном случају био је тужен и Аврам Обућина и одговарао по тужби неког Корићанца из Љепојевића што је захватио ливаду која се раније сматрала беглучком. Постоји још низ забележених спорова из овог краја који су решавани у Пожеги, као што су крађе стоке, посебно коња, похаре, убиства и отмице девојака. Водиле су се истраге, позивали сведоци, спровођени кривци, одржаване расправе и извршаване пресуде

као што се радило и по осталим крајевима у Србији.³⁸ Спорови, ако су понекад решавани на стари уобичајени начин — договорима и поравњањем, ипак су, када је било потребно, добијали и судску потврду. На тај начин сељаци и варошани из „подвластија“ Сима Јаковића нису више ишли пред турске судије.³⁹ Код њих је и даље тражило своју правду становништво које је себе сматрало отоманским поданицима.

Сељаци су, од Белих Брда до Јавора, од Златибора до Лима, избегавали да им се правда дели пред спахијским судовима. Ипак, све није ишло у најбољем реду. Наступали су застоји, који се могу пре објаснити спахијским интригама, сплеткарењем и гласинама, него посебним приликама овог подручја. Нешто је уносило узнемиреност у села када су судије у Пожепи запазиле да су парничари из тог краја престали да излазе пред суд. Судије су изразиле своју зачуђеност и питале Сима Јаковића шта се то дешава, пошто су свашта слушали и са неверицом се изражавали о могућности да сви живе у миру и љубави.⁴⁰

Када су судије тражиле објашњење, много шта је већ било јасно. По нововарошким селима су упорно ишли гласови како се у Босни усточишава неки везир, „тежак човек“ који ће много шта поставити на право место. Носиоци ових гласина су биле спахије и њихови приврженици. Они су давали тонове таквим казивањима, уткивали у њих своје жеље и претње. Сељаци су се утишали. Стрепели су, пошто су добро знали шта им мисле они које су лишили својих давања. Сигурно су тада падале тешке речи на рачун оних који су подржавали српску власт и њеног носиоца у Новој Вароши. Могли су то да буду многоструко понављани одједи Кафтан-агиних претњи из Сјенице. Али, Кафтан-ага није био више старешина у Новој Вароши. На његово место, сигурно по везирској одлуци, дошао је нови човек — Ибрахим-ага. Показивао је вољу за сарадњом са српским старешинама; лепо је примао људе у свом конаку, са њима разговарао и преговарао. Изјављивао је како ће се за спорне ствари судити пред правим судом и да неће дозволити рђаве поступке какви су приписивани његовом претходнику. Изразио је наду да ће и даље између њега са једне стране и угледних Срба и српске сиротиње са друге стране у овом месту остати добри односи.⁴¹

* * *

То је била већ нова ситуација у овом месту и подручју. Она се делимично изједначује са оном каква је била у Ужицу пре отвореног сукоба са Турцима 1832. године. Срби су међусобно, и код својих старешина, решавали спорове и односе, а турске ствари су ишле код кадије или на мешћему. Наступа извештан прекид односа са нахијским средиштем. Стање је, ипак, било спошљиво, а гласина све мање. Очекивање новог везира, у ког се надало и од ког се страховало и на једној и на другој страни, најзад се завршило. Срби, варошани и околни сељаци, баш и нису полагали велике наде у ову промену. Научени вековима да нова зла долазе са новим властодршцима и са њима трају, били су више уздржани него радосни.

У Новој Вароши су вршене припреме за дочек везира, који је ишао из Цариграда. За његову пратњу, називану тевабијом, требало је много хране, а за коње још више сена и зоби. Док су трајале припреме, код спихија је завладало нерасположење. Они су некако дознали да нови везир не долази под њиховим барјаком. Ово расположење је забележио Јаковићев писар Миловановић: „Уздали су се у то да буде како они оће; сада као да си и(х) врелом водом опарио, баш се живи не кажу“.⁴² Везиров долазак се одужио. Очекивало се да из Сјенице пође 1. септембра и тамо су били одведени коњи за комору. Ни та комора ни давања уз њу нису били мали. То је Ђока Јованчевић овако описао: „И за коморе и за заиру вамо је нужно је гођ има коња сада оде на Сјеницу“. То је одлазило из села око Јавора. Из Нове Вароши одаслато је 2.600 ока јечма, шест то-вара хлеба, 93 оке масла, 12 ока меда, а сена и осталог није се ни знало колико. Многе намирнице нису ни забележене. Везирска тевабија је бројала 600 људи, а коња много више, пошто су служили и за јахање и за комору. Спектакуларни сусрет старог и новог везира одиграо се у Новом Пазару, уз раскошне гозбе, које је, као и оне код Сјенице, подносио народ куда је овај достојанственик пролазио.⁴³

Аге и бегови су стекли уверење да се нови везир неће бавити њиховим читлуцима ни примањима са њих. Рачунали су, размишљали, проверавали и испитивали све околности и, најзад, закључили да им се највише исплати обраћање кнезу Милошу. А сам кнез, у прилично неодређеној ситуацији док се још нису знале праве границе, нити је много чега било јасно а свако заштравање је могло довести до неугодних последица, ствар је решио на свој начин. То није учинио на спахијску молбу, него тек када му се обратио хеџаја босанског везира. Њему су се, такође, спахије жалиле да не добијају давања са читлука. Кнез је уважио интервенцију везирског чиновника, писао Симу Јаковићу у Нову Варош и чудио се његовој недоумици. Ова се изразила тиме што је једном дозволио спахијама да купе приходе, а други им пут то ускраћивао. Препоручивао је Јаковићу да добро промисли шта ће коме рећи и како поступити, а не да час чини једно а час друго и тиме ствара забуне и код спахија и код власти. Налагао је, поводом спахијских захтева, да им се „уста чим било зајазе“, док гранична комисија не прође те се сагледа куд ће „тај крај кренути“. Треба, писао је кнез, дати засад бар „десето исе“ да не би даље досађивали. Кнез, још несигуран куда ће проћи дефинитивна гранична линија, препоручивао је да се нипошто не баца омраза између Срба и Турака са оне стране Увца. Био је изгубио наду да ће се гранична линија поставити тамо докле су допрли Карађорђеви устаници, па није желео да остави злу крв и ствара повод за освете,⁴⁴ па је поручивао избегавање сукоба сваке врсте.

Ако је и било дилема у погледу спахијских давања, турска власт је одлучно наступала када се радило о порезима. Ово се нарочито односило на села у западном делу Старог Влаха. Притисак за

наплату бивао је све већи како је време протицало. Ејуб-паша је непрекидно захтевао наплату која је на Јаковићевом подручју износила 28 кеса. Сељаци су до једног били против овог плаћања, а Јаковић се опет обраћао у Крагујевац за савет шта да учини. Отуда је увек долазио исти одговор: скупити и дати да би се избегле отимачине и насиља.⁴⁵ Тако је народ посредно долазио до тешког сазнања и то у селима са леве стране Увца. Кнежево упутство је гласило да се од народа са друге — десне — стране ове реке дација не узима. У приближавању времена када се имала поставити дефинитивна гранична линија, све више се обнављала преписка између Крагујевца и Нове Вароши. Сада више није било двоумице: граница се назирала оштра као сечиво ножа који расеца народну целину. Кнез је у то био сигуран када је писао: „Она је донде, докле су руски комисари пре две године пролазили и границе наше пописали“.⁴⁶ Простор иза те линије, по овом писму, потпадао је под сва царска, везирска и спахијска давања — укратко: остајао је под турском влашћу. Сељаци са те стране морали су да поднесу све обавезе. Њих је притискало и нешто теже: уташена вера да ће се прекинути робовање туђинцу. Такво стање рађа потиштеност, горчину и бес.

Глас о судбини народа преко Увца и по селима с оне стране Јавора изазвао је узрујаност. Буковик, село Аврама Обућине, Штитково, Трудово, Дебеља, Љепојевић, Дивља Река и друга, укључив сва нововарошка насеља, пошто су врло гласно изражавала своју приврженост Србији, сада су имала разлога да стреле. Поразне вести су стигле у децембру, злом зимском времену, неподесном за склањање, исељавање или војевање.

* * *

Села, која је погађало оно што је имало доћи, нису ствари примала са тупом преданошћу судбини. Дошло је до отпора, који је претрио да се претвори у оружану побуну. На челу незадовољника се нашао Јанаћије Буљугић, познат у једном делу Старог Влаха још од пре неколико година као противник и турске власти и званичне политике српског кнеза. Овај човек се поново појављује баш у време када стижу гласови да многа села неће ући у састав Србије. Није јасно, из оскудних података, шта је овај човек намеравао и шта је желео народ око њега. Тек се из званичних извештаја види да је отишао у народ и „чини побуну“. Српска власт је оцењивала тај случај као противан ставу да се све реши мирним путем. Суд нахије ужичке и старовлашке, сигурно по налогу са вишег места, наредио је Симу Јаковићу да се Буљугић пронађе, ухвати и њему спроведе. Наређење је извршено, да ли уз отпор или без њега не стоји у извештају. Само је забележено да је више сељака ишло у Нову Варош, када је Буљугић спровођен, и молило за његово ослобођење. У овом месту нису добили ни објашњења ни задовољења. Јаковићеве пандури су стражарно одвели Буљугића пред Нахијски суд. Овде је стављен у затвор. Суд је тражио да се најхитније пронађу и спроведу они

људи који су се за њега залагали. Изгледа да су тражени пре као саучесници отпора него као сведоци о њему.⁴⁷

Случај са Буљутићем и његовим присталицама није остао притајен, нити се могао укрити. Он је собом донео још једно разочарење. Људи из села која ће остати у турској држави уверили су се на овом примеру да српска власт нити хоће, нити може, пружати неку заштиту отоманским поданицима ако жели да сачува мирне и добре односе са царевином. Многе је почео обузимати страх, посебно оне који су раније дали срцу на вољу и исказали се као присталице уклапања у српску државу. Они су морали да искусе оно чега се плашио и кнез у Крагујевцу — турске одмазде. Страх их је гонио на тешке подухвате. Савлађујући незгодно зимско време и снегове, ови људи су пошли са породицама и стоком да се нађу на тлу српске државе пре него што се граница затвори. Бежали су од старих омраза и будућих насиља, од злурадих спахија и њихових намета, од турских забита, буљубаша и пандура, а највише од претњи насилника које је тиштало понижење из времена када им је бес био немоћан.

Неке породице из ових села стизале су у Чачак и његову околину, друге се спуштале у близину Ужица, а много их се задржало на Златибору подаље од будуће границе, која је била само демаркациона линија. Било је породица које су одлазиле у Србију и за увек раскрштавале са старим завичајем. Један од истраживача становништва на Златибору забележио је да је највећи обим досељавања био баш 1833—1834. године у време када се овуда постављала граница.⁴⁸

Исељавање је узело толико маха да су и Турци били забринуте, посебно спахије, због несташице рајинске радне снаге. То је значило да је аргата све мање, да читлуци могу запустети, па више неће бити ни спахијских, ни везирских, ни царских давања. Нису бежали само сељаци. Новопостављени забит Ибрахим-ага био је и сам изненађен када му је побегао сеиз Јован. Упркос свих тражења, па чак и молби Јаковићу, није се могао пронаћи, јер је прешао у Србију.⁴⁹

Бегунци, који су долазили у Србију, где су се смештали како су знали и умели, нису доносили само своје убого покућанство, већ све теже гласове о насиљима. Наступало је оно невољно и зло време о коме је сиктао Кафтан-ага када је претио Симу Јаковићу да ће повраћати све што је појео. Са овог подручја нису стизале само гласине које су ишле од уста до уста и, згражавајући народ, продирале све дубље у Србију. Стизале су и писане жалбе, које су кметови, непотписани због страха, срочавали и дотурали српској власти. Наводили су, између осталог, да насилници глобе народ, неке људе силом преводе у своју веру а другима отимају жене. „Жалимо нас до капље крви!“ — јадиковали су ти анонимни народни представници из петнаест села у Старом Влаку препуштених својој судбини.⁵⁰

Гласови о комисији за постављање сталне граничне линије постајали су све чешћи с наступањем 1834. године. Стизали су у овај крај и пре званичних „предписанија“. Говорило се и о људима из те комисије. Сима Јаковић се жалио 2. јануара 1834. године Јовану Обреновићу у Чачак, поводом таквих гласова, да не добија никакве налоге ни упутства како те људе треба дочекати и примити. Недоумица није дуго трајала; комисија је стварно наилазила. Сачињавали су је турски и српски представници, а обезбеђивала мешовита пратња. „Иде до 30 људи а са њима мотичари и секираши“. Ти, са алатом, подизали су граничне хумке од земље и камена, засецали велика стабла, као што то чине сељаци, за ознаку куда граница пролази. Ако се негде, због великог снега, нису могле подићи хумке, за ознаке је стављано коље. На таквим местима морале су се на пролеће надградити хумке.⁵¹

Старешине пограничних орезава били су дужни, на рачун народа, да људство ове комисије снабдевају храном, а коље сеном, и да обезбеђују конаке. То су били за поједина села, како сведоче подаци из овог краја, прилично велики издаци у незгодно време. Сима Јаковић, у Новој Вароши, тек је половином јануара добио званичну вест о овој комисији. Њему је писао Јоксим Миловановић, члан исте комисије, и јавио да су стигли до села Трћа на конак, 12. јануара 1834. године, заједно са турским комесаром. Јаковићу је налагано да изађе у Ојковицу и ту сачека ове људе.⁵²

Гранична комисија дошла је овде 13. јануара 1834. године. Сима Јаковић, пре него што је изашао пред њу, обавестио је Суд соколске нахије у Рогачици да ће комисија тамо наступити кроз четири дана, опомињао обавезан дочек и набавку свих потреба док се посао заврши. Затим је овај старешина пратио цео рад комисије дуж свог подручја, био јој на услузи до крајњег села своје капетаније — Заовина. Посао је трајао на миру и није било никаквих инцидената. Мир при раду на разграничењу у овом крају и зачуђује због нагомиланог незадовољства и код сељака и код спахија. Дубоки снегови те зиме отежавали су рад комисије, али га и олакшавали, пошто се све свршавало без много радозналих, незадовољних и непотребних посматрача. У народном предању се, ипак, очувало казивање о бахатом понашању и псовци Јована Мићића када се радило о постављању границе поред реке Увца. Тада, наредбом српске власти, затворен је стари пролаз код Кокина Брода, који је као газ или мост био одавно познат у народним казивањима и песмама.⁵³

Сада је српско-турска граница у овом крају земље јасно одређена. Њена линија се кретала дуж пожешке, старовлашке, ужичке и соколске нахије. Ишла је од горе Пересије у студеничком крају до врха Голије, преко Одвраћенице, Јанкова камена, косом планине Јавор преко Василијине чесме и силазила до Ојковачког брда. Одавде се пружала обалом Увца до Кожља близу Доброселице, прелазила на Орлић, Вијогор, Препелиште на планини Ивици, затим гребеном Ивице се спуштала на Дрину и њом продужавала.⁵⁴ У Старом Влаху,

због неких разлога, дошло је до оступања раније обележене линије. Села Штитково, Трудово, Тисовица, Божетићи, Буковик, Дебеља и Љепојевићи сада су остали иза граничне линије.

Народ иза граничне линије сада је био начисто како се све завршило. Све што се налазило иза хумки, односно кочева, и затесаног дрвећа, остајало је под отоманском влашћу Неизвесност се сменила тешком стварношћу. Исељавања су се настављала грозничавом брзином. Спахије, познате као насилници када имају иза себе јаку власт а снисходљиве када је она против њих, сада су биле уверене да њихово време опет наилази. Морали су прежалити села око Мучња, испод Јавора и на делу Златибора. У накнаду за ово одмах су почели око Нове Вароши да прогоне све кметове које је поставила српска власт и да их замењују субашама. Уверена да је „каурско“ прошло, желели су „сељачкој фукари“, српским старешинама и „оном у Крагујевцу“ да покажу шта знају и шта све могу. Симо Јаковић је одмах запазио такво њихово понашање. Писао је кнезу Милошу да су Турци опет онакви какви су и били — све чине по старом обичају и још горе.⁵⁵ То је била још једна од потврда оних гласина које су ишле о турским насиљима; званично хладна, али и истинита.

Пребеглице у Србији могле су ускоро да се увере како су благовремено умакли туђинској власти. Дуж границе почеле су да се граде карауле и између њих пикети, постављају буљубаше и стражари погранични, уводе стражарске линије, осматрачнице и заседе. Граничних прелаза више није било, осим на карантинима и састанцима. Успостављао се кордон, на чијој ће се целој линији налазити гранична ограда. Тако је било са српске стране. Са оне, пак, стране друга држава је такође успостављала своје гранично обезбеђење паралелно и истородно са првим. Вештачка политичка граница кроз исти народ остаће деценијама и нестати тек у наредном, нашем, столећу.

* *
*

Народ по селима са ове стране тек постављене границе, поштеђен невоља које је доносио туђинац, није избегао друге недаће и трзавице. У Старом Влаху још с почетка 1834. године дошло је до неугодних појава. Откриване су извесне кривице водећих људи и настајали спорови. О свему томе се данас врло мало зна; чак није извесно да ли су кривице стварно и постојале или се све сводило на смицалице и ујдурме. Једино су познати кривци о којима се говорило, расправљало и истраживало. Српски кнез је одредио и посебну комисију за истраживање недела или злоупотреба за „непоредке и безчовечности“. На удару су били Јеремија Дешић и Ђока Јованчевић. Први, као члан нахијског суда, гонио је некакве хајдуке, „истребљивао“ их и притом учинио нешто што није смео; можда је сувише ревностно и свирепо деловао, те извршио злоупотребу власти, можда, пак, и сам извршио нека насиља. Кривица Ђока Јованчевића, старешине капетаније моравичке, која се тада почела називати и срезом, била је у вези са кривицом Дешићевом. Комисија, коју је

предводио угледни народни првак из Чачка Милосав Перуничих, а у којој се нешто касније нашао и Симо Јаковић, била је на живој муци. Истрага, и гласине око ове, узбунили су народ. Сведоци и саучесници били су под неким притиском, те су били колебаљиви у исказима, мењали изјаве, повлачили их, преиначавали и истрагу одуговлачили. Кнезу Милошу било је стало да се ова ствар што пре оконча, не због једног или другог оптуженог, већ због политичких прилика са обе стране границе,⁵⁶ пошто је обрачун са овим људима већ излазио свету на видик.

Кривица Ђока Јованчевића била је за кнеза Милоша очигледна још и пре завршетка истраге. Кнез је ствар пресекао силом своје власти; свргао је овог старешину са положаја, стављајући ван снаге своју ранију диплому пуну хвалоспева. Ђока Јованчевић се морао удаљити не само из власти, него и из овог краја. Остао је у немилости, са повременим ублажавањем, пуних десет година и вратиће се на исту дужност тек иза промене династије. Јеремија Дешић силази са политичке позорнице. Његово име ће се касније сретати у вези не баш са јасним ситуацијама.

Кнез Милош је поставио за новог моравичког старешину Сима Јаковића чији се углед потврђивао дугим и упорним супростављањем турској власти и нововарошким спахијама. Овај човек, после постављања границе, није имао више шта да тражи у Новој Вароши. Кнежева диплома од 5. фебруара 1834. године проглашава га „капетаном моравичким у Старом Влаху“, за разлику од ранијег звања „надјаворског капетана“ означеног у једном документу.⁵⁷ Ово „аванзирање“ у очима власти и народа значило је за Сима Јаковића много. Али, значило му је и још нешто. Његов саборац и пријатељ Ђока Јованчевић преобратио се у тешког непријатеља и то ривалство никада се, изгледа, није угасило. Овде је настао корен чији ће се зли издаци сретати годинама у иступима присталица једног или другог, а који ће доводити и до личних сукоба када ће се потезати и оружје и судске парнице.

* * *

Народни представници из присаједињених крајева морали су, по наредби, да полаже заклетву на верност кнезу и држави. То је била владарска наредба из претходне године, која у Старом Влаху, због неизвесности око нововарошких села, није извршена на време. Наредба је поновљена с почетка 1834. године са надлежног места. Василије Димитријевић, члан Суда нахијског, и Николић, секретар Народног суда, који се овде већ налазио као члан истражне комисије, добили су задатак да спроведу свечано полагање заклетви народних представника и народа који се буде окупио и да прогласе прикључење Старог Влаха Србији.

Среске старешине Симо Јаковић и Петроније Перишић заказали су велики народни скуп код цркве у селу Приликама за 17. фебруар. Сазивање народа морало се извршити раније, можда баш

као први задатак новопостављеног моравичког капетана. Избор села Прилика за одржавање свечаности никако није могао бити случајан. Место, мада није у средишту среза, имало је своје повољности што се налазило на друму, имало простора за окупљање народа и цркву за свештенослужбено дело. У неким недокументованим предањима се назире могућност да се ово место планирало за административно средиште среза, пошто Ивањице још у ствари, није ни било као значајног насеља.

Позвани народни представници и народ су се окупили у приличном броју на заравни с источне стране приличке цркве. Ова зараван је била и раније позната у народу као сабориште при црквеним свечаностима и разликовала се по тој намени од локалитета истог назива у суседном Радаљеву, на брду, где су се дуго одржавали летњи панађури. Иначе, овај народни скуп био је сличан једној од оних кнежинских већ тада запостављених скупштина, какве су за протекле две деценије одржаване у нахији ужичкој.

Василије Димитријевић, који се овде морао сматрати за кнежевог изасланика, прочитао је окупљеном народу и кметовима речи заклетве. Сви присутни су гласно понављали прочитане речи. О овом чину, као и о целом току свечаности, убрзо је Николић, секретар Народног суда, поднео опширан извештај Кнежевој канцеларији⁵⁸ у појединостима.

Суботњи дан, одређен за свечаност, освануо је са мало кише и ретког снега, а потом се време пролепшало. На зараван испред цркве стицали су се у гомилама пешаци и коњаници, „осређени Старовлашани“, како се у извештају називају. Писац званичног извештаја, као у неком заносу, говори како се на лицима људи могло читати о најживљој радости што су им једном испуњене жеље и о усхићењу што ће припасти поданству „пресветлог господара србског“.

Јутрење, свечана литургија и благодарење у цркви отварали су свечаност. Пред црквом се одржао обред водоосвећења. Чиновејствовали су не само локални свештеници, него и владика Ананије.

Припремну реч за полагање заклетве одржао је секретар Николић. Говорио је да се овакав догађај појављује само једанпут у људском веку и више се не понавља. Позивао се на Свето писмо, на цара и пророка Давида, величао заслуге „избавитеља србског народа“. Даљи говор је текао у духу времена и тадашње политике. Избавитељ српског народа учинио је да окупљени људи постану од сињих робова синови отаџбине и тим се „уврштају у ред просвећених народа“. Свет до недавно није ни знао, настављао је говорник, да негде и има живих Старовлашана, „а сада свет упознаје наш народ, кога славу разносе новине. Песме овог народа се скупљају као најдрагоценије благо. Свет жели да наш народ назове својом браћом и да се с њим спријатељи“.

Говорник је, што је ту било пригодно, помињао успехе владара ове земље, наводио права стечена по хатишерифу, припајање отргнутих предела чији је један део и Стари Влаха, указивао на обе-

ћано исељавање Турака из земље, пресецање данка и све што се тога времена стицало. Оно што је сељаке на овом скупу највише одушевило, било је саопштење да више нема страха од спахија и њихових субаша. Изјавио је да се благодарност за све то мора изразити руском императору Николију I, затим султану Махмуду (у чијој се царевини Србија још налазила као вазална земља) и српском владару. Пада у очи да није било речи о земљишној својини и извршеној аграрној реформи. Изгледа да овај високи чиновник није имао разумевања за ову вековну сељачку бољку, која се сад овде завршавала (Пр. аут.).

Полагање заклетве извршено је иза овог дела „политическог“ говора.

Говорник је, иза чина заклетве, „пред лицем и олтаром божјим“, наставио своје излагање. Протекли тренутак, рекао је, достојан је трајног сећања. „Ви сте се заветовали — продужио је он — Богу, Господару и његовим потомцима, да ћете све силе ваше у тражењу среће народње напрегнути, да ћете све, и сам живот жртвовати, у дану и у ноћи, на води и на суву, куд год вас Господар или потомци његови позову, ићи...“

Овај човек, чиновник тада мало познат у народу а у нашим данима потпуно заборављен, пред лицем овог скупа молио се свевишњој сили као старозаветни пророк: „Учини да никад из срца наши међусобна љубав и слога не изчезне, но да се из дана у дан увеличава. Учини да и најпозднији потомци на вр'у славе државне и народње благосиљавају ове дане предкова својих“. Ове речи, мање молитва а више порука, упућене су из дубине прошлости нашем веку и људима нашег доба. И даље — у будућност.

Свечаност се продужавала троструким поклицима „На многаја љета“ и плотунима из пушака, гласнијим од клицања. Тада је Василије Димитријевић обнародовао кнежеву одлуку о Јаковићевом постављању за моравичког старешину, а Милосав Перуничкић уручио му диплому. Народ моравичког среза тек тада је дознао за свог новог старешину. Никакав податак не указује да ли је ова изненадна промена изазвала чуђење или тражила објашњење.

Славље се наставило у Ивањици. Тамо се отишло уз песме и пуцњаву пушака. На вечерњој гозби, која се морала држати код тада јединог турског хана, кога је власник раније напустио, дизане су здравице коме је све требало, уз благослов архиепископа приренско-рашког Ананија. Овај црквени великодостојник, у чијој се епархији још налазио старовлашки крај, већ стар, седе косе и браде, када је подигао здравицу — није могао да задржи сузе. Говорио је да плаче од среће што се народ овог краја обрео у слободи и да плаче од туге што он и његов народ иза границе нису дочекали такве дане. Ова потресна слика није умакла погледу званичног извештача са тадање свечаности.

На овој великој свечаности потписана је и заклетва, јавно изречена пред приличком црквом. Потписале су је среске старешине,

свештеници и кметови као народни представници. Овако потписана заклетва била је, у неку руку, свечана адреса Старовлашана српском кнезу. Њом су изразили захвалност што им се испунила „давнашња горућа жеља и једнодушна воља“ за приступање Србији. Приписивали су кнежевом труду своје „избавленије од дугог сужњства“ и говорили са призвуком клетве на себе, своју децу и најдаље потомство, за све што би њихову заклетву и овај свечани чин нарушавало.

Потписници овог документа су били: Симо Јаковић и Петроније Перишић као среске старешине; прота Емануел из Придворице, прота Мијаило, Мијаило из Бјеле Рјеке, Никола Ђокић из Кућана, Аврам Раџић из Даретина, Јосиф Ђурић из Трћа, Мирко Ђекић из Трћа, поп Максимовић из Јованчевића, Драгић Лазовић из Јованчевића, Марко Новаковић из Шума, Јосиф Ђоковић из Свештице, Гаврило Максимовић из Свештице, Димитрије Грујица из Рокаца, Вучакин Вујовић из Вучака, Петар Јоксимовић из Прилика и Самчо Александрић из Ојковице — сви свештеници. Као кметови потписали су се: Пајо Ристић из Рокаца, Аврам Парезан из Братљева, Нешко Аћимовић из Радаљева, Борисав Кушић из Маскове, Мићо Стојковић из Брезове, Радојица Величковић из Глијечи, Новак Мирковић из Равне Горе, Петар Милинковић из Кушића, Мићо Глигоријевић из Шареника, Петар Лазаревић из Шума, Јаков Стевановић из Сивчине, Лазар Пивљак из Рапчића, Радивоје Пантовић из Бедине Вароши, Јанко Раџић из Даретина, Недељко Драшковић из Мочиоца, Мирчета Милорадовић и Остоја Нешковић из Опаљеника, Радисав Целебдић из Бјеле Рјеке, Глишо Виторовић из Клекове, Стеван Мајсторовић из Дубраве, Милутин Костић из Клепана, Мико Бојовић из Васиљевића, Панто Величковић из Мане, Вучета Стевановић из Будожеле, Марко Лишанин из Комадина, Спасоје Милинковић из Глеђице, Вучета Драмићанин из Вучака, Јевто Рабреновић из Прилика, Танасије Лекић из Ерчега, Перо Масларевић из Ојковице, Ђунисије Кока из Бурађе, Аксентије Џамбас и Ђоко Гојгић из Кућана, Јевто Ђекић и Тодор Ђировић из Негбине, Радован Љубојевић из Сјеништа, Нешо Кутлеша из Драглице, Мирко Ковачевић и Марко Кузеља из Доброселице, Радосав Дидановић из Јабланице, Милисав Јоксимовић из Ровина, Петар Драгићевић из Свештице и Петар Кривокућа из Трћа. Кметови из даићске капетаније, који су потписали овај докуменат, били су: Аврам Авеић из Придворице, Симо Аћимовић из Вионице, Филип Пројевић из Чечине, Гвозден Лазовић из Дајића, Мијаило Обрадовић из Коритника и Мијаило Сарић из Брусника.⁵⁹

Ова народна свечаност имала је и своје сенке. Нигде није забележено присуство Ђока Јованчевића и Јеремије Дешића, нити се срећу њихова имена. Ту је било нешто још трагичније. Изгубљена села иза границе, баш тада изложена на милост и немилост спахијама и турској власти, нити су овде поздрављена због дотадашње заједничке борбе, нити им се ова признавала бар и једном речју. Над њих се надносио тамни облак народне несреће. Поздрав са овог

великог скупа био би не само утеха, већ и подстицај за нову снагу да се издржи што се издржати мора и настави борба док се борити може.

* * *

Старовлашки крај, постављањем границе и овом завршном свечаности, још је био далеко од правог мира и „усрећености“. Није било највеће зло што је српски кнез забитску власт замењивао полицајском, а сејмене пандурима, нити царска, везирска и спахијска давања са данком. Невоља је наступала од дана учвршћивања граничне линије. Ова се претварла у непрекидно бојиште кроз све наредне године. А први напад почео је спектакуларно на крају Старог Влаха, два дана иза свечаности у Приликама. Тада су турске спахије извршиле наоружани напад на села Мокру Гору и Заовине, пролиле крв, изазвале пожаре и повукле се пред већом снагом бранитеља.

НАПОМЕНЕ

1. Симо Јаковић, рођен је у селу Брезови око 1802. године. Био је писмен као самоук. Трговином се почео бавити прилично млад. Путовао је, ради овог посла по Босанском нашалуку и у Дубровник, при чему је стекао знатан иметак. У једној преставци каже да је „сво раније стечено имање“ потрошио у борби против Турака. Године 1834. постављен је за старешину моравичког, а с ове дужности протеран 1842. у Турску. Касније се вратио и 1855. добио малу пензију. По повратку Обреновића рехабилитован је и добио чин мајора. Умро је 6. априла 1862. године. Ивањичка општина је тражила и добила дозволу да буде сахрањен поред цркве, што је знак посебног признања.

Сви датуми се наводе по јулијанском календару.

2. Архив Србије (АС)—КК—XXXII—454. Писмо Ђока Јованчевића кнезу Милошу од 24. јануара 1833. год. Ђоко Јованчевић, чије се име често помиње у догађајима овог времена, рођен је пред крај 18. века у Јованчевићима, у породици досељеника. У почетку Карађорђевог војевања имао је 17 година. Иза 1815, залажући се за ослобођење свог краја, напустио је свештеничко звање и латио се оружја. Кнез Милош, далеко пре ослобођења овог краја, називао га је „старовлашким забитом“. 1834. пао је у немилост код српског кнеза. Постао је, касније, судија у Ивањици, затим члан Окружног суда у Ужицу. Од 1842. до 1846. био је старешина среза моравичког. Умро је у дубокој старости у Ужицу јануара 1866. као пензионер. У савременим документима ова личност се среће под разним презименима: Дмитровић, Иванчевић, Јовановић, Георгијевић а понекад и Поповић (В. АС—МУД—II—XII—135/1847. и „Видовдан“, 29. јануар 1866.)

3. АС—КК—XXXII—455. Писмо Ђ. Јованчевића кн. Милошу од 22. јан. 1833. и писмо од 27. јан. исте године.

4. О оваквим односима писао је сам Аврам Обућина кн. Милошу. Кнез Милош је јако уважавао овог народног представника и њему се чешће обраћао у спровођењу своје политике. Од њега је тражио и лојалност према турској власти. Обућина је деловао у овом крају до 1837. године, када је затворен и прогнан па му се губи сваки траг у турским тамницама.

5. АС—КК—XXXII—467. Писмо Ђ. Јованчевића кн. Милошу од 28. јануара 1833. Том приликом се јављало да Јеремија Дешић неће више имати распре са кметовима. АС—КК—XXXII—466. Писмо Ђ. Јованчевића кн. Милошу од 8. фебр. 1833. и АС—КК—XXXII—470. Писмо Јована Мићића кн. Милошу од 17. фебруара 1833.

6. АС—ПО—LV—13.

7. АС—КК—XXIII—521. Писмо Н. Ивањца кн. Милошу од 1. фебруара 1833. АС—КК—XXXII—466. Писмо Ђ. Јованчевића кн. Милошу од 9. фебруара 1833. и АС—ПО—LV—57.

8. АС—КК—XXIII—954. Преписка кн. Милоша са Н. Ивањцем, П. Петковићем и П. Лазаревићем, фебруар 1833.

9. АС—КК—XXII—473. Писмо Ј. Мићића кн. Милошу од 17. фебруара 1833.

10. АС—КК—XXXII—474. Писмо Ђ. Јованчевића кн. Милошу од 22. фебруара 1833.

11. АС—КК—XXXII—476. Писмо Ј. Мићића кн. Милошу од 16. марта 1833.

12. АС—КК—XXXII—478. Писмо С. Јаковића кн. Милошу од 18. марта 1833.

13. АС—КК—XXXII—478. Писмо С. Јаковића кн. Милошу.

14. АС—КК—XXXII—481. Писмо С. Јаковића Ј. Мићићу и молба да се

о свему извести кнез у Крагујевцу.

15. АС—ПО—LV—450. Исто — бр. 227.

16. АС—КК—XXXII—481. Три недатирана писма Кафтан-аге из Сјенице С. Јаковићу. Ова писма су достављена кн. Милошу.

17. АС—КК—XIV—кн. Милош Јовану Обреновићу. Слично писмо је упућено и С. Јаковићу 20. марта 1833. из Крагујевца „по подне“ — АС—ПО—LV—107.

18. АС—КК—XXXII—482. Писмо Ј. Мићића, кн. Милошу од 31. марта 1833. Мићић прилаже, као доказ својих тврдњи, и писма Кафтан-аге.

19. АС—КК—XXXII—498. Писмо Кафтан-аге С. Јаковићу, недатирано.

20. Исто.
21. АС—Ужички суд, 1833. несп. гр.
22. Исто; писмо Милована Недељковића од 23. априла 1833.
23. Из писма Кафтан-аге С. Јаковићу.
24. АС—ПО—LIV—17. Ово писмо није датирано.
25. АС—ПО—IV—52. Писмо Ђ. Јованчевића С. Јаковићу од 9. марта 1833.
- Писмо Мијаила Миловановића С. Јаковићу. Миловановић је био Јаковићев писар у Новој Вароши. Касније је радио као даскал (учитељ) у овом месту. Први је овде растурао српске књиге и прикупуљао пренумеранте.
26. АС—ПО—LV—209. Писмо кн. Милоша С. Јаковићу од 18. маја 1833.
27. АС—КК—XXXII—448. Писмо С. Јаковића кн. Милошу од 17. маја 1833.
28. АС—Ужички суд, 1833. несп. гр. Писмо С. Јаковића Стефану Радловићу у Пожегу.
29. Ј. Поповић — Писма кнеза Милоша, стр. 41.
30. АС—ПО—LV—60.
31. АС—Ужички суд, 1833. несп. гр. Писмо Ј. Обреновића, од 17. јуна 1833.
32. Исто, акт Народног суда № 1326 од 19. јуна 1833. АС—КК—XXXII—613. Концепт акта кн. Милоша од 26. јуна 1833. (Обј. у „Пожешкој нахији“ стр. 441). Овом приликом су именоване старешине за јошаничку и студеничку капетанију.
33. Ј. Поповић — Писма, стр. 42, в. АС—МУД—II—XI—135/849.
34. Петроније Перишић, касније у чину полукапетана, често се у овим годинама помиње као народни човек и поборник борбе против Турака и хајдучије. Његова капетанија, односно срез, укинута је 1839. Перишић је умро, као пензионер, у шестој деценији прошлог века.
35. АС—Ужички суд, 1833. несп. гр. Писмо Ђ. Јованчевића од 24. јула 1833. Јованчевић пише Суду: „Тако и за нашега кнеза Јеремију послатог од ове стране видимо да је приспео на уручено место и да је срећан с вама... За Јеремију, он што не би погодио, молимо покорно поучите га“.
36. Ј. Поповић — Писма, стр. 44—45.
37. Овај хатишериф је признао за праве власнике земље оне који су је обрађивали. Са њима су изједначени само они који су имали власничке тапије. Остали су били „притјажетљи“. Таква одредба је ликвидирала право спахија на читлуке. Својина сељака је постала неповредивом. Исти пропис је важио за тзв. мукадске или јеминске земље. Пропис се протезао на селске границе — синоре — што је било важно пошто се радило о испашама. (В. Сборник закона, I. 1840., посебно Закон о повраћају земље заснован на ферману — додатном документу уз хатишериф). Тај пропис је одређивао 26. октобар 1833. године као датум када је „свеза спаиска у Србији престала“.
38. АС—ПО—LV—37. и АС—ПО—LV—222.
39. Иста сигнатура, бр. 27. АС—Ужички суд, 1833. несп. гр. Писмо С. Јаковића од 2. јула 1833. АС—ПО—LV—50. и АС—ПО—LV—68.
40. АС—ПО—LV—55. О свему томе опширно је писао писар Миловановић С. Јаковићу, који се тада налазио у Ојковици.
41. Исто.
42. Исто.
43. АС—ПО—LV—206. Писмо Ахмед-аге С. Јаковићу у Буковик; недатирано. С. Јаковић се није појавио на дочеку везира. Сигурно је имао убедљивих разлога за своје одсуство и прелазак на десну страну Увца.
44. АС—ПО—LV—2. Писмо кн. Милоша бр. 3625. од 28. октобра 1833. Јаковић је одговорио кнезу да је тако поступао услед различитих савета. Аврам Обућина, када се вратио из Крагујевца, рекао му је једно, а Аврам Петронијевић га другојачије упућивао. Ејуб-паша из Новог Пазара упућивао га да поступа на трећи начин и спахијама у Новој Вароши изјављивао да се не уздају у „четвртину“.
45. АС—КК—XXXII—499. и 500. АС—ПО—LV—210.
46. АС—ПО—LV—34. Писмо кн. Милоша С. Јаковићу од 9. децембра 1833.
47. Јанићије Буљугић из Рутоша (на једном месту се каже да је из Ужица) прво се истиче с почетка 1831. године у овом крају. Важио је као учесник и организатор сељачког покрета око Нове Вароши и Прибојске бање.

СТАРОВЛАШКИ НЕМИРИ И ПРИКЉУЧЕЊЕ ДЕЛА СТАРОГ ВЛАХА СРБИЈИ

Одржавао је везе са најистакнутијим личностима у српској управи. За време Јаковићева бављења у Новој Вароши се не помиње. После неприлика око повлачења српске управе из овог краја и својих тешкоћа пред Нахијским судом, вратио се преко Увца. Касније се одметнуо и турска власт га прогласила хајдуком. Не би се могло прихватити да се овај човек преобратио у разбојника. Погинуо је у Вардишту 1837. а глава му је однета у Вишеград. В. АС—Ужички суд, 1833. несп. гр. АС—ПО—LV—196. и АС—КК—XXXII—408. О његовој погибији јављао је Мокрогорски карантин у извештају Попечитељству вн. дјела 7. септембра 1837. год. под № 127.

48. Љ. Ж. Мићић — Златибор, стр. 441—442.

49. АС—ПО—LV—139. Писмо забита Ибрахим-аге С. Јаковићу; недатирано.

50. АС—КК—XXXII—501. Писмо кн. Милошу од 26. децембра 1833.

51. АС—КК—XIV—191. Писмо С. Јаковића Јовану Обреновићу у Чачак. В. Мих. Гавриловић — Милош Обреновић, III, стр. 505.

52. АС—ПО—LV—110.

53. АС—ПО—LV—44. Писмо С. Јаковића од 3. јан. 1834. Податак о Мићићевом иступању на граници аутор је запамтио из казивања Љ. Ж. Мићића, познатог истраживача Златибора.

54. Новине србске, I, бр. 9. од 13. марта 1834. О затварању границе на Кокину броду говори и М. Ђ. Милићевић — Кнежевина Србија, стр. 579.

55. АС—КК—XXXII—53. С. Јаковић кн. Милошу, писмо из Мокре Горе, од 18. јануара 1834.

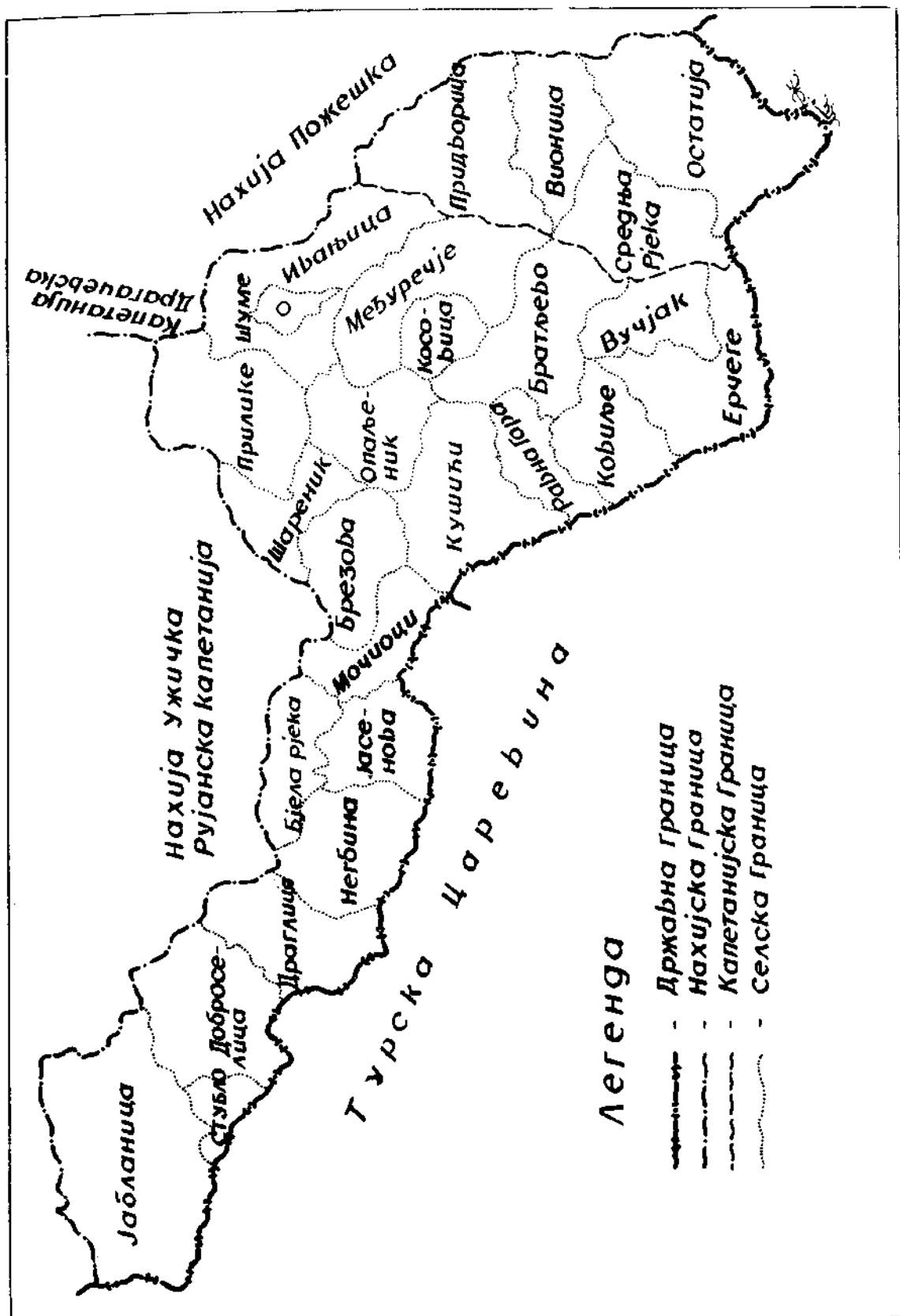
56. АС—ПО—IV—94. и АС—КК—XXXII—129. Писма М. Перуничића и С. Јаковића. Тежину оптужбе и озбиљност истраге сведочи чињеница да је у комисију био одређен и Николић, секретар Народног суда, чије се име не наводи у документима. В. и АС—КК—XXXII—504.

57. Новине србске, I, бр. 6. од 10. фебруара 1834.

58. АС—КК—XXXII—504. Извештај је писао Николић, секретар Народног суда, који наводи да је истражна комисија прекинула рад како би се организовала и спровела ова народна свечаност. Иначе његов опис свечаности подсећа на добро обрађене новинарске чланке са сличних манифестација.

59. Текст заклетве писан је руком Василија Димитријевића. Потписи српских старешина и свештених лица су аутентични. Кметове је, уз знак њиховом руком стављаног крста, потписивао такође Димитријевић. Приказ ове свечаности, као и имена потписника, непотпуно су објављени у књизи „Ивањица — хроника моравичког краја“ на стр. 24. и 25.

Старовлашна села прикључена Србији 1834. године
 (Карта према „Тефтеру од чибуна нахије старовлашне за годину 1834.“)

Гранична линија кроз Стари Влаха. Посебно обележене ознаке.
(Скица уз извештај Миливоја Јовановића, начелника)

СРЕТА ПЕЦИЊАЧКИ

РАЗЛИЧИТИ ПОДАЦИ ИЗ 1732—1733. ГОДИНЕ О КОМОРСКИМ НАСЕЉИМА РУДНИЧКОГ ДИСТРИКТА

Историја Рудника и рудничке области је још увек углавном неиспитана и непроучена, што нарочито важи за даљу прошлост тог краја. А и што се о тој прошлости зна, или пак претпоставља, заснива се на ретким, случајним и недовољно провереним археолошким налазима из праисториског, односно из античког и постантичког доба, под којим се подразумева и византиски период.¹ Истина, очувана и већ давно побележена локална топонимија показује да су Срби по свом досељењу ту затекли мало старинаца, ако су их уопште затекли, на шта је уосталом већ указивано, али то још не говори ништа поближе о самом прегледу тог времена.² Но, зато се о српском и уопште о познијем средњовековном Руднику зна више, што је и разумљиво, особито од XIII века па надаље, од кад се његова поједина насеља помињу и у писаним изворима, најпре српским а затим и турским, али су ти помени засад и ретки и штурри.³ Стога се из досад публикованих написа види само то да се читав крај у српско време састојао из једне одређене жупе, која с почетка и није носила име средишне планине око које се протирала.⁴ Та жупа је за време Турака постала рудничка нахија, односно кадилук, а за време Аустрије (1717—1738), опет, дистрикт, да би после коначног ослобођења од Турака била преобраћена у исто-

имени, руднички округ, при чему величина и међе те и такве административно-управне јединице не беху увек исте.⁵

Захваљујући свом географском положају и конфигурацији тла, врло је вероватно да су тај и суседни крајеви одувек били релативно, а можда и врло добро настањени, иако се, иначе, о томе засад још увек не зна ништа подробније с обзиром да се у старијим изворима помињу само нека насеља и локалитети области, и то по правилу узгредно, од којих је већина одавно ишчезла.⁷ Но, да је тај крај стварно био добро настањен и за време Турака, бар до 1689—1690, сведоче и оне 94 насеобине што су их Аустријанци ту затекли и регистровали 1717—1718. године.⁸ Било би нормално да о том пределу има довољно изворних и поузданих података из новијег времена, рецимо од 1717. године па надаље, али није тако. Тих и таквих података засад нема ни из познијег времена, тако да се не зна ништа одређеније ни о Руднику у XVIII, па ни с почетка XIX века. Напротив, тих података има више тек од времена кад је заведена нова србијанска администрација, чија је заоставштина, добрим делом, и очувана, мада не и довољно коришћена.⁹ Међутим, за нас је овде посебно интересантно време аустријске владавине од 1717. до 1739. године, о коме се, такође, засад не зна нарочито много.

Додуше, Рудник тога доба је већ боље познат, јер се о њему више и писало, па су, с тим у вези, објављени и неки оновремени архивски списи, од којих једни потичу од аустријских државних, а други од српских црквених власти. Осим тога, одавно су већ сакупљени и публиковани и неки мемоарски подаци (забелешке, предања, усмена саопштења), који се, ипак, не могу посве игнорисати. Чини се да је ових задњих понајвише, јер их има разбацаних по многим листовима, календарима и часописима, тако да их не би било лако све ни регистровати. Међутим, управо ти и такви подаци су по правилу и најмање поуздани, из ког разлога се с њима не може увек озбиљно ни рачунати. Изузетак чине само неке забелешке тог карактера, којима се одиста може поклонити више пажње.¹⁰

Није увек особито документован ни „Опис рудничког округа“ Ј. Мишковића, објављен 1872—1875,¹¹ а ни „Кнежевина Србија“ М. Б. Милећевића, издата 1876. године, где се у једном засебном поглављу говори и о Руднику,¹² али су то замашнија и студиознија дела, која не само да се не могу мимоићи при изучавању историје тог краја, него се, штавише, од њих понекад мора и поћи.

Од писаних, изворних података и аката, на првом месту треба поменути бечку документацију о аустријској Србији из 1717—1739. године, коју је својевремено публиковао службеник Лангер у Бечу, а која садржи податке и о рудничком дистрикту.¹³ Затим је 1905. Д. Руварац објавио своје црквене податке под насловом „Митрополија београдска око 1735. године“, који се, такође, једним делом односе и на рудничка насеља, односно парохије.¹⁴ Знатно касније, 1948, Д. Пантелић је обелоданио Најпергове и Елшелвицове податке о србијанским дистриктима из 1718. године под насловом „Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког

мира¹⁵. Пантелићеви документи су утолико вреднији што представљају засад најконкретније и најпопулније податке о тим дистриктима и њиховим насељима понаособ из времена прве аустријске окупације. Реченим насловима од важнијих историографских дела треба додати и аналитички обрађене чланке Д. Павловића „Административна и црквена политика аустриска у Србији“ и „Финансије и привреда за време аустриске владавине у Србији“, објављене 1901. године у Београду.¹⁶ Истина, то су већ својеврсне студије, али студије које садрже не мало конкретних архивских података о свим дистриктима београдске Администрације, не изузимајући ни руднички дистрикт.

Користећи се тиме и другим делима, Д.Ј. Поповић је написао своју књигу „Србија и Београд“, коју је 1950. штампао у Београду.¹⁷ Сумирајући и разрађујући расположиве податке, аутор је рекао што је могао и о рудничком дистрикту, и то веома илустративно и прегледно, али је чињеница да је тај крај и надаље ту остао непроучен и необрађен, како због општег карактера самог дела, тако и због недостатка већег броја конкретних података. Поповића су убрзо затим допунили В. Симић, донекле и Н. Вучо, али само уколико се тиче искоришћавања рудног блага у 1717—1739,¹⁸ док је све друго остало да чека нове посленике и обрађиваче. Десет година касније појавила се и насељско-етнографска студија М. С. Филиповића „Таково“, која донекле монографски говори управо о крају о коме је реч.¹⁹ Истина, границе тог „Такова“ се не поклапају увек с границама рудничког дистрикта, али је то засад ипак најцеловитије и најстудиозније написано дело о том крају. Филиповић је обрадио целокупну његову прошлост, и новију и старију, не изузимајући ни период аустријске власти од 1717. до 1739. године, али је нагласак, сасвим разумљиво, на становништву и насељима која су обрађена и понаособ, а о којима се још увек тако мало зна. Да је тако доказује и само „Таково“, у коме има, сад се то већ може рећи, и нетачних констатација, првенствено о ранијој популацији, која услед недостатка одговарајућих историјских података, није могла бити боље ни сагледана ни објашњена.

Истина, касније су објављени још неки старији архивски подаци и акти, који донекле говоре и о рудничком дистрикту,²⁰ али тиме фактографија о њему и његовим насељима у 1717—1739. години није битно увећана, нарочито не у погледу популације и привређивања, што би било од посебног интереса с обзиром на документе који се овде објављују, па се утолико пре поставља питање даљих истраживања и публиковања нове архивске грађе, и не само грађе.

Из досад објављених и обрађених фактографских прилога и студија зна се поуздано само то да су Аустријанци свој први, а највећатније и провизорни попис србијанских дистриката и насеља из састава београдске Администрације извршили већ с јесени 1717. године, дакле пре коначног разграничења с Турцима, па и пре то што су читаву ту територију честито били и запосели, па основу чега су разрезали и своју годишњу контрибуцију за период од 30.

XI 1717. до 31. X 1718. године у укупном износу од 50.000, од чега је на руднички дистрикт допало само 1.200 форинти. Није јасно колико је том приликом ту затечено, односно пописано и опорезовано домаћинстава и насеља, јер се још не зна ни тачна величина тог дистрикта у 1717, иако је, иначе, вероватније да су се његове међе у том маху пре поклапале са истоименом турском нахијом него са кадилуком, али подаци доказују да је полугодишња рата у износу од 600 форинти у целини била исплаћена до 6. јуна 1718. године, тј. на време, па би се могло претпоставити да је тако било и с другом ратом.²¹ Посматрајући табеларне исказе о разрезу те контрибуције на поједине срезове, пада у очи да је руднички дистрикт, поред јагодинског, добио најмању своту, из чега неминовно произилази да је то био и најмањи, управо најмање настањен крај, док истородни подаци из 1722. године, на пример кад је тај дистрикт био опорезован безмало са 7.000 форинти, доказују да то није тачно, па се и опет намеће помисао да се првобитно опорезовани предео, о којем је реч, састојао само из заосталих насеља и домаћинстава бивше турске нахије Рудник, а не и из кадилука који је свакако захватао много веће површине. То тим пре што су ту нахију према истим табелама 1717. окруживали ужички и соколски, са укупном годишњом контрибуцијом од 4.400, а свакако и засад неидентификовани Ех host'co дистрикт, с годишњом контрибуцијом од 2.560 форинти,²² којих с јесени 1718. већ није било.²³ Наиме, највећи део подручја првих двеју од тих нахија остао је под Турцима, с тим што су можда само поједина њихова насеља припојена рудничком или пак ваљевском дистрикту, док је нахија Ех host'co највероватније 1718. приликом разграничења с Турском припојена рудничкој нахији, односно њоме увећаном рудничко-црногорском дистрикту, како га је Најперг том приликом и назвао.²⁴

Приликом разграничења с Турском с јесени 1718. године већ помињани царски чиновници су у рудничком дистрикту, који је очито већ био увећан, забележили укупно 94 насеља, од којих 56 запустелих и 38 настањених са укупно 144 домаћинства, и то без Чачка који ту није ни зарачунат,²⁵ док је стварни број тих домаћинстава, сви се слажу, морао бити знатно већи с обзиром да је потпис извршен на брзину и да се од пописивача склањала и чељад и имовина, а свакако и читава домаћинства, како је то констатовано још 1718-1719 године.²⁶ Да је тако, сведочи и то што су 1721. године ту регистрована 303 домаћинства, не рачунајући 11 турских кућа, са 33 ожењена и 39 неожењених брата и 38 ожењених синова.²⁷ Међутим, у то време веома честе беху миграције становника, па њихов број никад није био устаљен, нити га је било лако регистровати. Незадовољни аустријским поступцима, једни су напуштали своја стара огњишта и дистрикт, одлазећи понајчешће у српске земље под Турцима, док су се други, опет, досељавали, како из суседних, аустријских области, тако и из Турске, због чега се укупан број житеља и насеља у дистрикту стално смањивао, односно повећавао, како кад. Следеће, 1722. године дистрикт је плаћао, већ је речено, 6.946 форинти кон-

трибуције, из чега произилази да је бројао око 350 домаћинстава, наравно под претпоставком да је свако од њих плаћало у просеку по 20 форинти, што је сасвим вероватно с обзиром да је индивидуална контрибуција рације износила 18, а 1723, опет, 22 форинте,²⁹ док је 1723. регистровано само 220 платежних домаћинстава, чије је укупно годишње давање износило 4.840 форинти, тј. 22 форинте по домаћинству.³⁰ О евентуалним неплатежним домаћинствима у тој, 1723. години и нема података, али се може претпоставити да је и њих било.

Постоје статистички подаци и о домаћинствима тог краја у 1735. години, али не за сва насеља,³¹ тако да се сад не може знати тачно колико је тада у дистрикту било укупно насеља и домаћинстава, док Филиповић иначе претпоставља да их је било много више но што их је у наведеном извору регистровано.³² Штавише, он је из тог и тих података закључио да се становништво рудничког округа од 1718. до 1735. године повећало за око шест пута, и то поглавито придоласцима из наших динарских крајева, дакле из Херцеговине, Црне Горе и Санџака, што је унеколико и документовао, али на штету старинаца.³³

Из наведених и ненаведених података је видљиво да је становништво дистрикта тога доба готово у целини било српско, што је и разумљиво с обзиром да су га иначе малобројни Турци као једини страни елеменат напустили већ 1717. године. Изузетак чине само место Рудник и Чачак, где су се налазили невелики аустријски гарнизони, а у рудничком мајдану још и нешто саско-влашких рудара из Ердеља, који су се ту били привремено настанили и бавили се експлоатацијом руде. Претпоставља се да су ту повремено на испашу боравили и албански, по некима пак „албански“ сточари са својим стадима, док се за Клименте и не може рећи да су ту боравили, јер су они кроз Рудник само прошли 1737/38. године на свом путу за Срем,³⁴ где њихови потомци и данас живе, али кроатизовани.

Иначе, рудничка насеља су се у то доба делила на коморска и хајдучка. Но нас овде интересују само прва од њих. Према Поповићу, коморска насеља 1730. године беху: Блазнава, Бранетић, Велереч, Војковци, Грабовица, Дренова, Живковци, Липовац, Лозањ, Маслашево, Мутањ, Славковица, Смрдљиковац, Страгари, Теочин, Трешњевица, Трудељ, Црнућа и Шаторња.³⁵

То је отприлике све што се како-тако зна о насељима и становништву аустријског рудничког дистрикта, док се о сељачким имецима и народној привреди, што нас такође занима, зна још мање, јер се о њој мање говори и у документарним и у студијским прилозима и радовима, који су усто и малобројни. И ако се изузме пословање самог рудника као мајдана, што нас овде уопште не интересује, онда се читаво наше знање о људској делатности тог краја у речено време у суштини готово искључиво своди на препречавање давно објављених сумарних података о пољопривредним културама и сточарству из 1721. године које је још Лангер штампао у већ помињаном делу.³⁶ Понешто су о томе рекли и Павловић и Поповић, али без веће и значајније фактографске допуне, што нарочито важи

за овог другог.³⁷ У недостатку других података Филиповић је покушао да прикаже рудничке земљишне парцеле и уопште сељачко привређивање помоћу неколико свештеничких иметака, о којима је имао поузданих вести,³⁸ али се само на основу тога није могао дати, односно стећи, ни приближно тачан увид у величину и структуру индивидуалних сељачких иметака, ни покретних ни непокретних, тако да је тај проблем и надаље остао сасвим нерасветљен, па су наши документи утолико интересантнији.

А ти документи се сад налазе у бечком Коморском архиву (Hofkammerarchiv). Сигнатура им је следећа: Ungarn, Conscriptionen, Fasc. 4, Band 97. Није сасвим јасно како су и зашто су у Беч доспели једино руднички, а не рецимо и неки други документи истог или сличног карактера из тзв. аустријске Краљевине Србије. Може се ипак претпоставити, с тим у вези, да су ти акти тамо послати на увид, евентуално и на одобрење, и да их је некад било много више, али да су се очували само ови који се овде публикују, а од којих је већина, иначе, сачињена на самом Руднику, у звању његовог дистрикта, док је мањи део написан у Београду. С обзиром на свој карактер, а и ради бољег прегледа, овде се ти документи деле на две основне групе, тј. на групу I и на групу II, с тим што се свака од њих даје тематско-хронолошким редом, и то у оригиналима и без икаквих исправки,³⁹ дакле онакве како и стоје.

Прва група тих аката (I) састоји се из три по обиму већа и значајнија документа, тачније из три више-мање комплетна десетинска пописа, односно обрачуна, можда и провизорна, од којих прва два представљају обрачун десетине од уroda пшенице, ражи, јечма и овса (1), односно обрачун десетине од вина, меда, кукуруза, проса, хељде и жировине (2) у 1732, а трећи, опет, обрачун десетине од јагањаца и јарића (3) у 1733. години. Први и последњи од та три обрачуна су својим потписима оверили руднички вицепровизор А. Ф. Пошер и иберајтер Хајновић, а други провизор Ј. Г. Каленкамф и заменик му Пошер. Обрачун десетине од пшенице, ражи, јечма и овса је сачињен у Блазнави 11. X 1732, па ће бити да је такав случај и с обрачуном десетине од вина, меда, кукуруза, проса, хељде и жировине, иако, иначе, то на њему не пише. Обрачун десетине од јагањаца и јаради је, такође, сачињен у Блазнави, али касније, 30. јуна 1733. године.

Ти документи се састоје из индивидуалних и сумарних домаћинско-имовинских пописа по насељима, односно од обрачуна урода и десетине коју та домаћинства и та насеља имају да дају. Обрачунима је обухваћено свих 20 коморских насеља дистрикта, с тим што је у првом од њих (1) село Липовац исказано само у сумару, док га у појединачним пописима нема. Осим тога, трећи исказ (3) састоји се само из 19 насеља, јер Смрдљковац њиме уопште није обухваћен, можда и стога што није имао стоке за „опорезивање“, управо за обрачун десетине. Уопште узев, број пописаних (опорезованих) домаћинстава у тим документима је посве неједнак, јер их у првом има укупно 328, и то без Липовца, у другом 431, а у тре-

РАЗЛИЧИТИ ПОДАЦИ ИЗ 1732 — 1733. ГОДИНЕ О КОМОРСКИМ
НАСЕЉИМА РУДНИЧКОГ ДИСТРИКТА

ћем, опет, само 187, што је и разумљиво с обзиром да свака кућа није имала одговарајућих иметака да би на њих плаћала десетину, нарочито не житарица и стоке. Други исказ је у том погледу најпотпунији, али се може претпоставити да ни њиме нису обухваћена сва постојећа домаћинства коморског дистрикта, јер је врло вероватно да свако од њих није имало ни винограда ни кошница, ни проса, ни хељде, а свакако ни свиња да би ушла у исказ.

Али, без обзира на те и евентуалне друге недостатке тих докумената, чињеница је, ипак, да из њих по први пут дознајемо за највећи део кућних старешина (домаћинства) коморских насеља поименице, а и за један далеко потпунији број тих газдинстава од свих бројева за које смо досад знали. Надаље се из докумената јасно види да су сва та домаћинства у целини била српска, изузев четири циганске куће, које уосталом тек беху досељене, како то проишлаго и из једне и из друге групе докумената (II). Штавише, сви су изгледни да су сва та домаћинства углавном била стариначка, јер је, у противном, састављач сваког појединог списка, као што се види, увек рекао одакле је ко, или га је бар назвао дошљаком ако је потицао са стране, а таквих је већ било мало. У томе и јесте највећа вредност тих списа. Но, није њихов значај само у домену етнографије, већ и у томе што се из њихових обрачуна доста добро види и шта је ко имао и уопште чиме је располагао у време пописа, о чему се, такође, досад ништа конкретно није знало, па се документи утолико пре штампају.

Друга група докумената (II) састоји се, опет, из више различитих сведоштва и потврда о наплаћеној, односно о ненаплаћеној такси, закупима и казнама у рудничком дистрикту, и не само о њима. Тачније речено, то су кратки искази о таксама на дућане, казане, меснице, риболов, пашарину, затим о циганском харачу и казнама за шверц, онда сведоштва о томе шта је преузео београдски коморски службеник од рудничког испана Пошера а шта опет нови од старог провизора истог дистрикта, као и записи о планираном и утрошеном осветљењу и огреву војних постоја у Руднику и Чачку. Додуше, ови документи су по својој садржини прилично разнолики, а и мање вредни од првих (I), али се и они публикују у целини, јер на свој начин говоре о мање познатим стварима, или пак о стварима о којима смо досад имали мање-више погрешне представе. Акти се презентирају по додатим редним бројевима, односно редним словима азбуке. А ево и самих докумената, најпре оних из прве (I), а затим и оних из друге (II) групе.

I

1

Обрачун десетине од пшенице, ражи, јечма и овса из рода у 1732. години за коморална насеља рудничког дистрикта. Документ гласи:

CONSCRIPTION

Über den pro A^o (1)⁴⁰ 732. jährig in dem Kaÿs. Rudnicker District befundenen khorndte Zehent, als:

	Vaitz			Khorn			Gersten			Habern		
	X	Gb	Zeh. ⁴¹	X	Gb	Zeh.	X	Gb.	Zeh.	X	Gb.	Zeh.
Proba	—	1	2	—	1	3	—	1	1 ¹ / ₂	—	1	1 ³ / ₄
Peter												
Dragodinof	8	10	34	—	—	—	5	10	16 ¹ / ₂	5	10	19 ¹ / ₄
Chÿrko												
Nicolich	5	—	20	7	—	42	—	—	—	8	—	28
Radoiza												
Doslach ⁴²	5	10	22	—	—	—	3	—	9	2	10	8 ³ / ₄
Vasil												
Gabrilof	18	—	72	3	10	21	—	—	—	4	10	15 ³ / ₄
Stamath												
Lalossof	—	—	—	4	—	24	—	—	—	4	—	14
Peter												
Radivojef	15	—	60	—	—	—	5	—	15	—	—	—
Gyorgie												
Nedelkof	28	10	114	5	—	30	5	—	15	12	10	43 ³ / ₄
Stanko												
Jankof	20	—	80	10	—	60	—	—	—	6	10	22 ³ / ₄
Marko												
Thimoschef	4	10	18	—	—	—	4	—	12	2	—	7
Nicola												
Jevremlof	15	10	62	—	—	—	6	—	18	8	—	28
Vuck												
Stojkof	22	—	88	—	—	—	7	—	21	9	10	33 ¹ / ₄
Juritza												
Mittrovich	23	—	92	—	—	—	13	—	39	13	—	45 ¹ / ₂
Vuiadin												
Millinkof	23	—	92	—	—	—	2	10	7 ¹ / ₂	4	10	15 ³ / ₄
Vidan												
Jankof	—	—	—	3	—	18	—	—	—	—	—	—
Arsenie												
Urossef	10	—	40	1	10	9	—	—	—	6	0	21
Marian												
Mavremof	28	—	112	—	—	—	—	—	—	10	—	35
Mittar												
Pedackof	14	10	58	4	10	27	6	—	18	7	10	26 ¹ / ₄
Chÿro												
Jovanof	14	10	58	6	5	37 ¹ / ₂	—	—	—	28	—	98
Radosav												
Raychef	10	10	42	5	10	33	—	—	—	—	—	—
S(umm)a	266	—	1064	50	5	301 ¹ / ₂	57	—	171	132	—	462
P(ro)ba	—	1	1 ¹ / ₂	—	1	1 ¹ / ₂	—	1	1	—	1	1
Chÿrsman												
Janckof	15	0	45	6	—	18	—	—	—	3	10	7
Item	3	—	9	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Allexa												
Philipof	15	—	45	9	—	27	—	—	—	—	—	—
Vasil												
Savrigh	9	—	27	—	—	—	—	—	—	1	10	3

СТАТИСТИЧКИ ПОДАЦИ ИЗ 1732 — 1733. ГОДИНЕ О КОМОРСКИМ
 ПАСЕЉИМА РУДНИЧКОГ ДИСТРАКТА

Radosav							5		10	7		14
Arsenief	7	10	22 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Alexa			282	19	—	57	15	—	30	11	—	22
Yoinof	94	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Radack			60	—	—	—	1	10	3	—	—	—
Sabrilof	20	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Poacha			9	—	—	—	—	—	—	—	—	—
K. D. (?)	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Dragodin			6	—	—	—	—	—	—	—	—	—
K. D. (?)	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Stevan			15	—	—	—	—	—	—	3	—	6
Radovanof	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Thodor			57	—	—	—	—	—	—	9	—	18
Kovach ⁴³	19	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Radosav			42	—	—	—	—	—	—	4	—	8
Neskof	14	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Stepan			79 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	6	—	12
Nenadof	26	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Arsenia			60	3	—	9	1	—	2	12	10	25
Millut(inof)	20	—	—	—	—	—	—	—	—	6	—	12
Grasoe	19	—	57	—	—	—	—	—	—	11	—	22
Stojadin	29	10	88 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	5	10	11
Peiko	19	—	57	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Thodor Vade- nicha(ro)f	9	10	28 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	13	—	26
S(umm)a	330	—	990	37	—	111	22	10	45	93	—	186

S T R I G A R Y

P(ro)ba	—	1	2 ^{1/2}	—	1	2 ^{1/2}	—	—	—	—	1	2
Schivko			70	5	—	25	—	—	—	8	—	32
Adamof	14	—	—	—	—	—	—	—	—	10	—	40
Arrannich			85	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Adamof	17	—	—	—	—	—	—	—	—	7	10	30
Peter			70	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Arrannichef	14	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Millisav			42 ^{1/2}	6	—	30	—	—	—	7	—	28
Radackof	8	10	—	—	—	—	—	—	—	5	—	20
Vesselin			20	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Sretenof	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Peiza			117 ^{1/2}	5	15	28 ^{3/4}	—	—	—	9	10	38
Vachich	23	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Jovan			108 ^{3/4}	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Philipof	21	15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Stevan			66 ^{1/4}	—	—	—	—	—	—	10	—	40
Nestorof	13	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Millinko			40	2	—	10	—	—	—	8	—	32
Kos.	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Millisav			55	4	10	22 ^{1/2}	—	—	—	12	10	50
Math.	11	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Peter			40	—	—	—	—	—	—	3	—	12
Vittorof	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Nicola			10	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Jegich	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Sarra			17 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Udof ⁴⁴	3	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Stojan			30	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Nicolich	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

СРЕТА ПЕЦИЊАЧКИ

Antonie												
Isackof	9	—	45	7	—	35	—	—	—	—	—	
Vellimir												
Gyorgyief	12	10	62 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	—	—	
Jovan												
Radosavlef	5	—	25	—	—	—	—	—	—	—	—	
Radack												
Antonief	4	10	22 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	—	—	
Millovan												
Jerodief	6	10	32 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	—	—	
Luza												
Kovach	3	—	15	—	—	—	—	—	—	—	—	
Arsenie												
Vesselinof	9	15	48 ^{3/4}	—	—	—	—	—	—	—	—	
Illia												
Radosavlof	5	—	25	—	—	—	—	—	—	—	—	
Simo												
Radackof	5	—	25	5	—	25	—	—	—	5	—	
Jovan											20	
Arsenof	—	—	—	7	10	37 ^{1/2}	—	—	—	—	—	
Radosav												
Radugich	3	—	15	5	15	28 ^{3/4}	—	—	—	—	—	
Vesselin												
Stevanof	5	10	27 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	—	—	
Mihailo												
Urofef	3	—	15	—	—	—	—	—	—	—	—	
Gyorgyie												
Voinof	6	10	32 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	—	—	
S(umm)a	242	10	1212 ^{1/2}	54	10	272 ^{1/2}	—	—	—	108	10	434

P L A S S N O V A

P(ro)ba	—	1	1 ^{1/2}	—	1	2 ^{1/4}	—	1	2	—	1	1 ^{3/4}
Stanisava												
Údof	6	—	18	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Maxim												
Szudack	8	—	24	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Juro												
Antonof	13	15	41 ^{1/4}	—	—	—	—	—	—	5	10	19 ^{1/4}
Stanimir												
Popof	31	—	93	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Nicola												
Arsenief	9	—	27	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Mihailo												
Chýrkof	3	10	10 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Roxa												
Údof	6	—	18	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Prokopie	19	—	57	—	—	—	—	—	—	8	10	29 ^{3/4}
Stojko	6	—	18	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Jovan												
Doslack	2	10	7 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Nicola												
Pegich	4	10	13 ^{3/4}	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Szivko												
Kusmich	6	—	18	—	—	—	—	—	—	4	—	14
Gyúra												
Allexich	17	—	51	—	—	—	—	—	—	1	—	3 ^{1/2}
Philiph												
Thodorof	8	—	24	—	—	—	—	—	—	5	—	17 ^{1/2}

РАЗЛИЧИТИ ПОДАЦИ ИЗ 1732 — 1733. ГОДИНЕ О КОМОРСКИМ
НАСЕЉИМА РУДНИЧКОГ ДИСТРАКТА

Adam												
Ostoich	33	—	99	—	—	—	—	—	6	—	21	
Mihailo												
Udof	38	—	114	—	—	—	—	—	10	—	35	
Jovan												
Millivoief	8	10	25 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	10	1 ^{3/4}	
Stojack	40	—	120	—	—	—	—	—	4	—	14	
Millo(sa?)v												
Adamof	14	—	42	—	—	—	—	—	2	10	8 ^{3/4}	
Trivun												
Millosef	10	—	30	—	—	—	—	—	3	—	10 ^{1/2}	
Isack												
Dobrich	2	10	7 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	—	—	
Janko												
Millivojef	3	—	9	—	—	—	—	—	—	—	—	
Radonia												
Pechenef	9	—	27	—	—	—	—	—	1	—	3 ^{1/2}	
Millinko	13	—	39	—	—	—	—	—	8	10	29 ^{3/4}	
Radoiza												
Lajich	35	—	105	—	—	—	—	—	1	—	3 ^{1/2}	
Ilia												
Gulumchie	14	—	42	—	—	—	—	—	—	—	—	
Nicola												
Zig(einero)f	34	—	102	—	—	—	—	—	3	—	10 ^{1/2}	
Stevan												
Petrof	30	—	90	—	—	3	10	14	1	—	3 ^{1/2}	
Gyurgyie												
udof	9	—	27	—	—	—	—	—	1	—	3 ^{1/2}	
Milloss												
Cshivanof	12	—	36	—	—	—	—	—	—	—	—	
Ilia												
Nicolih	3	—	9	—	—	—	—	—	—	—	—	
Stevan												
Dreniack	4	—	12	—	—	—	—	—	—	—	—	
Millorad												
Schivkof	30	10	91 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	—	—	
Milliz												
Doslack	27	—	81	12	—	54	3	10	14	3	10	12 ^{1/4}
Vladisav												
Zig(einero)f	14	—	42	—	—	—	—	—	—	—	—	
Peter												
Milkof	20	—	60	—	—	—	—	—	—	—	—	
Gyuragŷ												
Zig(einero)f	5	—	15	—	—	—	—	—	—	—	—	
Baun												
Millosef	4	—	12	—	—	—	—	—	—	—	—	
S(umm)a	552	15	1658 ^{1/4}	12	—	54	7	—	28	69	—	241 ^{1/2}

M A S L E S C H E V O

P(ro)ba	—	1	2 ^{1/4}	—	1	1 ^{3/4}	—	—	—	—	1	2 ^{1/4}
Pable	15	—	67 ^{1/2}	—	—	—	—	—	7	—	31 ^{1/2}	
Marko	12	—	54	5	—	17 ^{1/2}	—	—	6	—	27	
Vucksan	10	—	45	—	—	—	—	—	4	—	18	
Nenadt	37	—	166 ^{1/2}	—	—	—	—	—	23	10	105 ^{3/4}	
Jepta	2	10	11 ^{1/4}	—	—	—	—	—	7	—	31 ^{1/2}	
Nicola												
Jankof	16	—	72	—	—	—	—	—	7	10	33 ^{3/4}	

СРЕТА ПЕЦИЊАЧКИ

Maxim												
Jellad.	51	—	229 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	6	—	27
Kusma												
Maximof	23	10	105 ^{3/4}	6	—	21	—	—	—	4	—	18
Vuck	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	9
S(umm)a	167	—	751 ^{1/2}	11	—	39 ^{1/2}	—	—	—	67	—	301 ^{1/2}

SCHATORNA

P(ro)ba	—	1	1 ^{3/4}	—	1	1 ^{1/4}	—	1-	3 ^{1/2}	—	1	1 ^{1/2}
Peo												
Pradenich	3	—	10 ^{1/2}	4	10	11 ^{1/4}	—	—	—	7	—	21
Miliosav												
Sretenof	5	10	19 ^{1/4}	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Peo												
Popovich	10	—	35	—	—	—	—	—	—	2	10	7 ^{1/2}
Allexa												
Illjch	15	10	54 ^{1/4}	—	—	—	—	—	—	2	10	7 ^{1/2}
Ivan												
Illjch	42	—	147	—	—	—	—	—	—	11	10	34 ^{1/2}
Stevan												
Isackof	13	—	45 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	4	—	12
Jovan												
Isackof	5	10	19 ^{1/4}	—	—	—	—	—	—	2	10	7 ^{1/2}
Jovan												
Millutinof	1	10	5 ^{1/4}	1	10	3 ^{3/4}	1	10	10 ^{1/2}	31	10	4 ^{1/2}
S(umm)a	96	—	336	6	—	15	1	10	10 ^{1/2}	31	10	94 ^{1/2}

CZRESNOVITZA

P(ro)ba	—	1	1 ^{3/4}	—	1	2 ^{1/4}	—	—	—	—	1	1 ^{1/4}
Nocola												
Schivkof	2	—	7	1	10	6 ^{3/4}	—	—	—	—	—	—
Gyorgyie												
Radack	20	—	70	—	—	—	—	—	—	4	—	10
Joxim												
Maximof	8	—	28	2	—	9	—	—	—	11	—	27 ^{1/2}
Stev.												
Millivojef	19	—	66 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	4	10	11 ^{1/4}
Millinko												
Selackof	13	—	45 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	4	—	10
Ostoja												
Jankof	12	—	42	—	—	—	—	—	—	9	—	22 ^{1/2}
Pogoie	12	—	42	—	—	—	—	—	—	4	—	10
Rade												
Davich	6	—	21	—	—	—	—	—	—	6	—	15
Stevan												
Ognanof	30	—	105	—	—	—	—	—	—	14	—	35
Peter												
Ognanof	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	—	10
Arraunich	30	—	105	—	—	—	—	—	—	6	10	16 ^{1/4}
Peter												
Serbgich	40	—	140	—	—	—	—	—	—	10	—	25
S(umm)a	192	—	672	3	10	15 ^{3/4}	—	—	—	77	—	192 ^{1/2}

РАЗЛИЧИТИ ПОДАЦИ ИЗ 1732 — 1733. ГОДИНЕ О КОМОРСКИМ
НАСЕЉИМА РУДНИЧКОГ ДИСТРАКТА

V O I K O F Z E

P(ro)ba	—	1	2 ¹ / ₂	—	1	2 ¹ / ₂	—	1	1 ¹ / ₂	—	1	2 ³ / ₄
Marko												
Praz.	4	—	20	—	—	—	3	—	9	3	10	15 ³ / ₄
Vuckosav	2	—	10	11	—	55	2	—	6	3	—	13 ¹ / ₂
Ristivoj												
Sobof	6	—	30	—	—	—	—	—	—	3	—	13 ¹ / ₂
Mihailo Sobof	5	—	25	—	—	—	—	—	—	—	10	21 ¹ / ₂
Ivo												
Pugarin	—	—	—	4	—	20	—	—	—	6	—	27
Nicola Ristiv(o)jef	3	—	15	2	—	10	—	—	—	6	—	27
Janie												
Jovanof	—	10	2 ¹ / ₂	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Maxim												
Jovanof	12	—	60	—	—	—	—	—	—	14	—	63
Angyelia												
Údof	10	—	50	—	—	—	3	10	10 ¹ / ₂	4	—	18
Jovan												
Petrich	1	10	7 ¹ / ₂	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Stanimier												
Vuchef	6	10	32 ¹ / ₂	13	—	65	—	—	—	4	10	20 ¹ / ₄
Simon												
Popof	6	—	30	—	—	—	11	—	33	7	10	33 ³ / ₄
Dyuragŷ												
Stevanof	2	—	10	—	—	—	—	—	—	3	—	13 ¹ / ₂
Rados. Millosav(l)ef	—	—	—	8	10	42 ¹ / ₂	—	—	—	10	—	45
S(umm)a	58	10	292 ¹ / ₂	38	10	192 ¹ / ₂	19	10	58 ¹ / ₂	65	—	292 ¹ / ₂

M U T H A N

P(ro)ba	—	1	2 ¹ / ₄	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Gavrilo												
Jovanof	—	10	2 ¹ / ₄	—	—	—	—	—	—	3	—	6
Schivan												
Marink.	12	—	54	—	—	—	—	—	—	5	10	11
Danilo												
Petrof	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	—	12
Millosav												
Pantelf (!)	—	10	2 ¹ / ₄	—	—	—	—	—	—	2	10	5
Pandellia												
Thod.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	—	18
Peter	1	10	6 ³ / ₄	—	—	—	—	—	—	3	6	6
Gyuragŷ												
Schivkof	8	10	38 ¹ / ₄	—	—	—	—	—	—	3	6	6
Poscha												
Sziv.	9	10	42 ³ / ₄	—	—	—	—	—	—	4	—	8
Radoe	2	—	9	—	—	—	—	—	—	—	—	—
S(umm)a	34	10	155 ¹ / ₄	—	—	—	—	—	—	36	—	72

T R U D E L

P(ro)ba	—	1	1 ³ / ₄	—	—	—	—	1	1	—	1	2 ³ / ₄
Ranisav												
Schiv.	15	—	52 ¹ / ₂	—	—	—	—	—	—	3	10	19 ¹ / ₄

СРЕТА ПЕЦИЊАЧКИ

Andre												
Stanoef	40	—	140	—	—	—	—	—	9	10	52 ^{1/4}	
Novack												
Millos	29	—	101 ^{1/2}	—	—	—	2	—	4	8	46 ^{3/4}	
Juritz												
Jankof	11	10	40 ^{1/4}	—	—	—	3	—	6	11	10	63 ^{1/4}
Martin												
Pugarin	—	10	1 ^{3/4}	—	—	—	1	—	2	2	—	11
Mirko	21	10	75 ^{1/4}	—	—	—	—	—	—	11	—	60 ^{1/2}
Pandellia	—	10	1 ^{3/4}	—	—	—	—	—	—	1	—	3 ^{1/2}
Stancheta	10	—	35	—	—	—	3	—	6	3	—	16 ^{1/2}
S(umma)a	128	—	413	—	—	—	9	—	18	50	—	275

S Z M I R L I K O V A Z

P(ro)ba	—	1	1 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	—	1	1 ^{1/4}
Radaek	7	10	22 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	3	—	7 ^{1/2}
Janko	7	10	22 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Jaxa	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	10	13 ^{3/4}
Millinko	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	10	6 ^{1/4}
Radosav	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	10	3 ^{3/4}
S(umma)a	15	—	45	—	—	—	—	—	—	12	10	31 ^{1/4}

S C H I V K O F Z E

P(ro)ba	—	1	2 ^{3/4}	—	1	1 ^{1/4}	—	1	1 ^{1/4}	—	1	2 ^{1/2}
Schivko												
Gvozđ.	13	—	81 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	3	—	15
Allexia												
Uđof	5	—	27 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	2	—	10
Nicola												
Jovanof	22	10	123 ^{3/4}	—	—	—	—	—	—	11	—	55
Vittor												
Dmitrof	—	—	—	3	10	8 ^{3/4}	—	—	—	9	—	45
Nicola												
Andrich	20	10	112 ^{3/4}	—	—	—	—	—	—	1	10	7 ^{1/2}
Mihailo												
Sabich	8	—	44	—	—	—	—	—	—	5	—	25
Nicola												
Math.	2	—	11	3	10	8 ^{3/4}	—	—	—	17	—	85
Millosav												
Raschich	16	—	88	12	—	30	8	—	20	28	—	140
Nedelko												
Schivk.	2	10	13 ^{3/4}	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Gabrilo												
Jovanof	28	—	154	—	—	—	—	—	—	15	—	75
Radonia												
Segulich	33	—	171 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Radivoj												
Jankof	29	—	159 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	2	—	10
Jovan												
Chyrkof	2	—	11	—	—	—	—	—	—	4	—	20
Gruiza	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	15
Jovan												
Chyrkof	12	—	66	—	—	—	—	—	—	3	—	15
Schivan												
Stojanof	19	—	104 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	6	—	30
Jeremia	1	10	8 ^{1/4}	—	—	—	—	—	—	3	—	15
S(umma)a	214	—	1171	19	—	47 ^{1/2}	8	—	20	112	10	562 ^{1/2}

РАЗЛИЧИТИ ПОДАЦИ ИЗ 1732 — 1733. ГОДИНЕ О КОМОРСКИМ
НАСЕЉИМА РУДНИЧКОГ ДИСТРАКТА

SCHUTZY

P(ro)ba	—	1	2	—	—	—	—	—	—	—	1	1½
Radivoj												
Step.	1	10	6	—	—	—	—	—	—	2	—	6
Arsenie												
Matkof	9	—	36	—	—	—	—	—	—	2	—	6
Jovan												
Radosavlef	4	15	19	—	—	—	—	—	—	1	—	3
Radonia												
Rans.	23	—	92	—	—	—	—	—	—	7	—	21
Millutin	10	—	40	—	—	—	—	—	—	3	—	15
Nicola	8	10	34	—	—	—	—	—	—	5	—	15
Millorad												
Petrof	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	10	7½
Stanisav	4	—	16	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Jovan												
Vesseliz	5	10	22	—	—	—	—	—	—	—	—	—
S(umm)a	66	5	265	—	—	—	—	—	—	36	10	109½

FRANEDICH

P(ro)ba	—	1	1¼	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Marinko												
Dreniack	2	10	6¼	—	—	—	—	—	—	8	—	16
Poscha												
Marinkof	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	10	3
Millosav												
Vitto(r)of	2	10	6¼	—	—	—	—	—	—	3	—	6
Sredoe												
Janchich	42	—	105	—	—	—	—	—	—	5	—	10
Marko												
Schivkof	3	10	8¾	—	—	—	—	—	—	2	10	5
Stanko												
Mihailof	4	—	10	—	—	—	—	—	—	2	—	4
Szivan												
Stojkof	29	—	72½	—	—	—	—	—	—	10	—	20
Szivan												
Philipof	12	—	30	—	—	—	—	—	—	11	—	22
Radich												
Novkof	3	—	7½	—	—	—	—	—	—	6	—	12
Nedelko												
Radoviz	30	—	75	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Prodan												
Kovach	12	10	31¼	—	—	—	—	—	—	15	—	30
Milleta												
Vasilef	5	—	12½	—	—	—	—	—	—	4	—	8
Villotie												
Vuckad.	5	—	12½	—	—	—	—	—	—	4	—	8
S(umm)a	151	—	377½	—	—	—	—	—	—	72	—	144

I t e m FRANEDICH

P(ro)ba	—	1	2½	—	1	2	—	1	1¼	—	1	1½
Nicola												
Millekich	14	10	72½	20	—	80	3	—	20	14	—	42
Millia												
Millossef	20	10	102½	—	—	—	9	—	22½	12	—	36

СРЕТА ПЕЦИЊАЧКИ

Janko	17	—	85	4	—	16	—	—	—	3	—	9
David	4	—	20	3	—	12	1	10	3 ^{3/4}	3	—	9
Ivan												
Drago(j)lof	1	10	7 ^{1/2}	2	—	8	—	—	—	1	—	3
Ilia												
Doslack	23	—	115	5	10	22	3	—	7 ^{1/2}	11	—	33
Mihat												
Kusmich	6	—	30	3	—	12	—	—	—	7	—	21
Saba												
Prodanovich	2	—	10	—	—	—	1	—	2 ^{1/2}	—	—	—
Obrad												
Stevanovich	1	10	7 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Scharko												
Nicolich	12	—	60	—	10	2	—	—	—	—	—	—
Millia Mollo-												
sevich	14	—	70	1	—	4	—	—	—	11	—	33
Vuckich												
Stevanof	4	—	20	—	10	2	—	—	—	—	—	—
Lassar												
Radonich	14	—	70	1	—	4	—	—	—	10	—	30
Thodor												
Millutinof	22	—	110	—	—	—	—	—	—	5	—	15
Milovan												
Jovich	33	—	165	—	—	—	—	—	—	14	10	43 ^{1/2}
Peter												
Markovich	14	—	70	4	—	16	—	—	—	10	—	30
Ravremb												
Markof	22	—	110	—	—	—	—	—	—	8	—	24
Milliz	2	10	12 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	2	—	6
Joxim	18	—	90	—	—	—	7	—	17 ^{1/2}	8	10	25 ^{1/2}
Nedo												
Matthich	40	—	200	7	—	28	8	—	20	14	—	42
Jovan												
Vellich	35	—	175	—	—	—	—	—	—	9	2	27
S(umm)a	320	10	1602 ^{1/2}	51	10	206	37	10	93 ^{3/4}	143	—	429

S Z L A V K O V I T Z

P(ro)ba	—	1	1 ^{3/4}	—	—	—	—	—	—	—	1	1 ^{3/4}
Saaria												
Dragodinof	10	—	35	—	—	—	—	—	—	3	—	10 ^{1/2}
Janichie												
Stanisavof	3	—	10 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	3	—	10 ^{1/2}
Stancko												
Dragodinof	4	—	14	—	—	—	—	—	—	1	10	5 ^{1/4}
Gyyurgyie												
Dragodinof	3	—	10 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Mihailo												
Szivanof	5	—	17 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	4	10	15 ^{3/4}
Stanimir												
Stepanof	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	10	5 ^{1/4}
Millorad												
Ivcovich (?)	4	—	14	—	—	—	—	—	—	4	—	14
Radack												
Rajch	7	10	26 ^{1/4}	—	—	—	—	—	—	4	10	15 ^{3/4}
Vesselin												
Stanchetich	11	—	38 ^{1/4}	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Saba												
Sajch	9	—	31 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	3	—	10 ^{1/2}

РАЗЛИЧИТИ ПОДАЦИ ИЗ 1732 — 1733. ГОДИНЕ О КОМОРСКИМ
НАСЕЉИМА РУДНИЧКОГ ДИСТРАКТА

Gyorgyie												
Stanoef	3	10	12 ¹ / ₄	—	—	—	—	—	—	3	—	17 ¹ / ₂
Millisav										3	10	12 ¹ / ₄
Philiphof	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Gvosden												
Nicolich	3	—	10 ¹ / ₂	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Marko												
Jovanof	3	—	10 ¹ / ₂	—	—	—	—	—	—	7	10	26 ¹ / ₄
Radovan												
Dianof	3	—	10 ¹ / ₂	—	—	—	—	—	—	3	—	10 ¹ / ₂
Janjosch												
Ivanof	15	—	52 ¹ / ₂	—	—	—	—	—	—	6	—	21
Stevan												
Petrovich	11	—	38 ¹ / ₂	—	—	—	—	—	—	2	—	7
S(umma)a	95	—	332 ¹ / ₂	—	—	—	—	—	—	52	—	182

B A A

P(ro)ba	—	1	1	—	1	1	—	1	1 ¹ / ₂	—	1	1 ¹ / ₄
Maxim												
Stojkof	15	—	30	10	—	20	—	—	—	10	—	25
Ostoja												
Vuckof	26	—	52	10	—	20	—	—	—	10	—	25
Millincko Ni-												
col(aj)ef	17	—	34	4	—	8	—	—	—	8	—	20
Kusma												
Gyorgyief	9	—	18	—	—	—	—	—	—	1	—	2 ¹ / ₂
Millisav	10	—	20	2	—	4	—	—	—	3	—	7 ¹ / ₂
Stancko												
Urossef	7	—	14	2	—	4	—	—	—	3	—	7 ¹ / ₂
Mihailo												
Paŭich	7	—	14	3	—	6	—	—	—	3	—	7 ¹ / ₂
Jovan												
Gyoro	—	—	—	1	—	2	—	—	—	1	—	2 ¹ / ₂
Vuckovoj	51	—	102	—	—	—	15	—	45	20	10	51 ¹ / ₄
Nesko	18	—	36	—	—	—	—	—	—	6	10	16 ¹ / ₄
Gabrilo												
Adamof	3	—	6	1	—	2	—	—	—	—	—	—
Jacob	5	—	10	3	—	6	—	—	—	6	—	15
S(umma)a	168	—	336	36	—	72	15	—	45	72	—	180

T H E U C H I N

P(ro)ba	—	1	1 ¹ / ₂	—	1	1	—	1	1	—	1	2 ¹ / ₄
Andre												
Dragof	22	—	66	5	—	10	3	—	6	37	—	166 ¹ / ₂
Radosav												
Xivojef	5	—	15	5	—	10	—	—	—	6	—	27
Stojan	8	10	25 ¹ / ₂	—	—	—	2	10	5	5	10	24 ³ / ₄
Stanoe												
Markof(ich)	32	—	96	16	—	32	—	—	—	2	—	54
Radisav												
Sladich	5	—	15	—	—	—	—	—	—	4	—	18
Dmittar												
Petrof	14	10	43 ¹ / ₂	2	—	4	2	—	4	12	10	56 ¹ / ₄
Radovan												
Schivkof	27	—	81	—	—	—	20	—	40	17	—	76 ¹ / ₂

СРЕТА ПЕЦИЊАЧКИ

Bogich												
Petrof	53	—	159	—	—	—	17	—	34	33	—	148 ^{1/2}
Jovan												
Vuckichef	2	—	6	—	—	—	—	—	—	6	10	29 ^{1/4}
Nessa												
Radef	27	—	81	10	—	20	24	10	49	14	—	63
Jachým												
Stanoef	28	—	84	4	—	8	—	—	—	14	—	63
Nicola												
Pehenof	20	—	60	—	—	—	9	—	18	14	—	63
Jovan												
Vuchetich	17	—	51	—	—	—	17	—	34	19	—	85 ^{1/2}
Milloe	116	—	348	—	—	—	30	—	60	30	—	135
S(umm)a	377	—	-1131	42	—	84	125	—	250	224	10	1010 ^{1/4}

L O S A N

P(ro)ba	—	1	2	—	1	1 ^{1/4}	—	1	1 ^{1/4}	—	1	2 ^{1/2}
Radoiza												
Dianof	19	10	78	14	—	35	—	—	—	1	10	7 ^{1/2}
Nicola												
Stankof	5	—	20	2	—	5	—	—	—	5	—	25
Stepan												
Davidof	2	—	8	—	—	—	5	—	12 ^{1/2}	—	—	—
Mittar	1	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Thodor												
Jovichich	6	—	24	14	10	36 ^{1/4}	—	—	—	1	10	7 ^{1/2}
Millutin												
Stanimirof	19	10	78	14	—	35	10	10	26 ^{1/4}	20	—	100
Simo												
Kovachef	75	—	300	6	—	15	1	10	3 ^{3/4}	20	10	102 ^{1/2}
Arsenia												
Popoviz	46	—	184	13	—	32 ^{1/2}	5	—	12 ^{1/2}	16	—	80
Millutin	1	10	6	2	—	5	—	—	—	2	—	10
Thodor	15	—	60	9	—	22 ^{1/2}	1	—	2 ^{1/2}	6	—	30
Gyuragý												
Radof	25	10	102	10	—	25	3	—	7 ^{1/2}	9	—	45
Chýriack												
Mittrof	17	10	70	10	10	—	25	5	12 ^{1/2}	12	—	60
Andrea												
Jovanof	9	—	36	5	—	12 ^{1/2}	—	—	—	5	—	25
Damian												
Vojof	15	10	62	8	—	20	6	—	15	8	—	40
Gruiza	25	10	102	30	10	76 ^{1/2}	1	—	2 ^{1/2}	24	10	122 ^{1/2}
Stanko												
Uhroschef	11	—	44	8	—	20	2	—	5	6	10	32 ^{1/2}
Mihailo												
Dragod(in)of	9	10	38	5	—	12 ^{1/2}	—	—	—	9	—	45
S(umm)a	304	—	1216	151	—	377 ^{1/2}	40	—	100	146	10	732 ^{1/2}

D R E N O V A

P(ro)ba	—	1	1 ^{3/4}	—	1	1	—	1	1	—	1	1 ^{3/4}
Millutin												
Radov(ano)f	2	10	8 ^{3/4}	—	—	—	—	—	—	6	10	22 ^{3/4}
Gosdatin	12	—	42	—	—	—	2	10	5	6	—	21
Philliph												
Millichef	14	—	49	—	—	—	—	—	—	9	—	31 ^{1/2}

РАЗЛИЧИТИ ПОДАЦИ ИЗ 1732 — 1733. ГОДИНЕ О КОМОРСКИМ
НАСЕЉИМА РУДНИЧКОГ ДИСТРАКТА

Leka												
Jovichich	4	10	15 ³ / ₄	—	—	—	—	—	—	5	—	17 ¹ / ₂
Miho	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	10	12 ¹ / ₄
Millosav	1	—	3 ¹ / ₂	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Xman ((Krs- man?-C.)	—	—	—	1	—	2	—	—	—	1	10	5 ¹ / ₄
Matha												
Radichef	8	10	29 ³ / ₄	7	10	15	—	—	—	11	—	38 ¹ / ₂
Jakob												
Ostoich	10	10	36 ³ / ₄	5	10	11	—	—	—	7	—	24 ¹ / ₂
Mihailo												
Ostoich	12	10	43 ³ / ₄	—	—	—	—	—	—	12	—	42
Jovan												
Petrovich	13	—	45 ¹ / ₂	—	—	—	—	—	—	8	—	28
Szivko												
Millutinof	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	—	28
Stancko	6	—	21	—	—	—	—	—	—	7	—	24 ¹ / ₂
Marian												
Ninkof	18	—	63	15	—	30	—	—	—	14	—	49
Ristivoj	4	—	14	2	—	4	—	—	—	5	—	17 ¹ / ₂
Gyuro												
Jovanof	15	—	52 ¹ / ₂	8	—	16	7	—	14	13	—	45 ¹ / ₂
Maxim												
Jovanof	10	—	35	4	—	8	7	—	14	—	—	—
Stojan												
Ostoich	23	—	80	2	—	4	5	—	10	14	—	49
S(umm)a	166	10	582	45	—	90	21	10	43	140	—	490

V E L L E R I C H

P(ro)ba	—	1	3	—	1	1 ³ / ₄	—	1	1 ¹ / ₂	—	1	2
Millorad	—	—	—	—	—	—	2	—	6	—	—	—
Radul												
Philiphof	4	—	24	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Gyuragy												
Mavremof	—	—	—	20	—	50	—	—	—	8	—	32
Vesselin												
Jachymof	3	—	18	—	—	—	—	—	—	3	—	12
Gyuragy												
Abrahamof	4	—	24	—	—	—	—	—	—	5	—	20
Jachym												
Sabich	2	—	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Peter												
Ristivojef	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	8
Vuckoe	—	—	—	14	—	42 ¹ / ₂	6	—	18	14	—	56
Lasa												
Sabich	12	—	72	—	—	—	12	—	36	2	—	8
Millosav												
Petrof	24	—	144	2	—	5	9	—	27	12	—	48
Juritza												
Mirkovich	5	10	33	—	—	—	—	—	—	7	10	30
Marko												
Pandellich	1	10	9	—	—	—	—	—	—	1	10	6
Pandellia												
Dragoef	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	4
Gragul												
Stojanof	3	—	18	2	—	5	—	—	—	5	—	20
Jovan												
Doslack	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	—	16

СРЕТА ПЕЦИЊАЧКИ

Jella vdof	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	10	10
Nedelko	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	4
Pehenof	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Antonie	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Petrof	3	—	18	—	—	—	—	—	—	1	10	6
Martin	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Schivkof	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	10	10
Radosav	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Peovich	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	10	6
Thodor	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Marcovf	2	—	12	—	—	—	—	—	—	2	—	8
S(umm)a	64	—	384	41	—	102 ^{1/2}	29	—	87	76	—	304

SUM(M)ARY EXTRACT

Über die in dem Kaÿs. Rudnicker District decimirte Getraydt Sorten des (1)732 igstten Jahres, als:

	Waitz		Khorn		Gersten		Habern					
	a 35 (Ocka?)		a 33 (Ocka?)		a 28 ^{1/2} (Ocka?)		a 22 (Ocka?)					
	Ocka	Zehent	Ocka	Zehent	Ocka	Zehent	Ocka	Zehent				
	M. O.		M. O.		M. O.		M. O.					
Dorfschaften												
Voikofze	292 ^{1/2}	8	12 ^{1/2}	192 ^{1/2}	5	27 ^{1/2}	58 ^{1/2}	2	1 ^{1/2}	292 ^{1/2}	13	6 ^{1/2}
Szres-												
noviza	672	19	7	15 ^{3/4}	—	15 ^{3/4}	—	—	—	192 ^{1/2}	8	16 ^{1/2}
Schatorna	336	9	21	15	—	15	10 ^{1/2}	—	10 ^{1/2}	94 ^{1/2}	4	6 ^{1/2}
Plassnova	1658 ^{1/4}	47	13 ^{1/4}	54	1	21	28	—	28	241 ^{1/2}	10	21 ^{1/2}
Masle-												
schevo	751 ^{1/2}	21	16 ^{1/2}	38 ^{1/2}	1	5 ^{1/2}	—	—	—	301 ^{1/2}	13	15 ^{1/2}
Strigarÿ	1212 ^{1/2}	34	22 ^{1/2}	272 ^{1/2}	8	8 ^{1/2}	—	—	—	434	19	16
Lipovaz	990	28	10	111	3	12	45	1	16 ^{1/2}	186	8	10
Chernu-												
chie	1064	30	14	301 ^{1/2}	9	4 ^{1/2}	171	6	—	462	21	—
Vellerich	384	10	34	102 ^{1/2}	3	3 ^{1/2}	87	3	1 ^{1/2}	304	13	18
Drenova	582 ^{3/4}	16	22 ^{3/4}	90	2	24	43	1	14 ^{1/2}	490	22	6
Pranedich	377 ^{1/2}	10	27 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	72	3	6
Item	1602 ^{1/2}	45	27 ^{1/2}	206	6	8	93 ^{3/4}	3	8 ^{1/4}	429	19	11
Lossan	1216	34	26	377 ^{1/2}	11	14 ^{1/2}	100	3	14 ^{1/2}	732 ^{1/2}	33	6 ^{1/2}
Theuchin	1131	32	11	84	2	18	250	8	22	1610 ^{1/4}	45	20 ^{1/4}
Baa	336	9	21	72	2	6	45	1	16 ^{1/2}	180	8	4
Szlav-												
kovicz	332 ^{1/2}	9	17 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	182	8	6
Szmirlic-												
kovaz	45	1	10	—	—	—	—	—	—	31 ^{1/4}	1	9 ^{1/4}
Schutzÿ	265	7	20	—	—	—	—	—	—	109 ^{1/4}	4	21 ^{1/2}
Szivkofze	1177	33	22	47 ^{1/2}	1	14 ^{1/2}	20	—	20	562 ^{1/2}	25	12 ^{1/2}
Trudel	413	11	28	—	—	—	18	—	18	275	12	11
Muthan	155 ^{1/4}	4	15 ^{1/4}	—	—	—	—	—	—	72	3	6
S(umm)a	14994 ^{1/4}	428	14 ^{1/4}	1980 ^{1/4}	60	1/4	969 ^{3/4}	34	1 ^{1/4}	6654 ^{2/4}	302	10 ^{2/4}

Sage vier hundert zwanzig acht Metzen 14^{1/4} Ocka Waitz, sechzig Metzen 1/4 Ocka Khorn, dreÿssig vier Metzen 1^{1/4} Ocka Gersten, und dreÿ hundert zweÿ Metzen 10^{2/4} Ocka Harben. — Dath. Plassnova, dei 11. 8 ber (1)732.

Anto(nÿ) Frantz Poscher, Kaÿs. ca(mmer)al Ispann Georgius Hainovich, Kaÿs. cam(m)eral Ubereither

(Hofkammerarchiv, Ungarn, Conscriptionen, Fasz. 4, Band 97, F. 22—28)

РАЗЛИЧИТИ ПОДАЦИ ИЗ 1732 — 1733. ГОДИНЕ О КОМОРСКИМ
НАСЕЉИМА РУДНИЧКОГ ДИСТРАКТА

2

Обрачун десетине од вина, меда, кукуруза, проса, хељде и жиروهине (свиња) у 1732. години за коморска насеља рудничког дистрикта. У обрачуну дословце стоји:

CONSCRIPTION

Wieviel der Kaÿs. Wein, Pinenstockh, Kukurutz, Hirse, Hayden Zehent, auch Eiche Schwein, nach vorgeno(m)ener Xm(ati) on⁴⁷ dis (1)732 igsste Jahr in nachstehenden Dorfschaften des Rudnicker Districts ertragen hat, als:

BLASSNOVA

	Fexung ⁴⁷	Zehent			Eiche—Schwein					
		Eimer	Ocka	Pinstockh	Kukurutz	Hirse	Hayden	grosse	mit(0)lere	kleine
Nicola Arsenievich	810	1	37	10	60	—	—	—	—	—
Isack Dobrich	455	1	1 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	—
Kussma Prokoplef	615	1	77 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	—
Prokople Millosef	1780	4	2	—	100	—	—	—	—	—
Milliz Doslack	1880	4	12	—	150	—	—	—	—	—
Nicola Begich	925	2	4 ^{1/2}	—	85	—	—	—	—	—
Damian	595	1	15 ^{1/2}	—	35	—	—	—	—	—
Mihailo Udovichich	2000	5	3	—	70	—	—	—	—	—
Item	230	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Milovan Adamof	3975	9	1 ^{1/2}	—	80	—	—	—	—	—
Stanoë Petrof	1995	4	23 ^{1/2}	—	60	—	—	—	—	—
Stojack Villotievich	2275	5	7 ^{1/2}	—	25	—	—	—	—	—
Adam Ostojich	5205	11	36 ^{1/2}	—	110	—	—	—	—	—
Radoiza Lugich	2355	5	15 ^{1/2}	—	70	—	—	—	—	—
Jovan Doslack	835	1	39 ^{1/2}	—	30	—	—	—	—	—
Illia Nicolich	705	1	26 ^{1/2}	—	35	—	—	—	—	—
Jancko	385	—	38 ^{1/2}	—	35	—	—	—	—	—
Basilko Udof	2070	4	31	—	30	—	—	—	—	—
Millorad Szivkof	2390	5	19	—	80	—	—	—	—	—
Stanimir Popof	4365	9	40 ^{1/2}	—	100	—	—	—	—	—
Radack Popof	3860	8	34	—	40	—	—	—	—	—
Stevan Petrof	1695	3	37 ^{1/2}	—	80	—	—	—	—	—
Adam Stridel	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
aus Begwerkh	500	1	6	—	—	—	—	—	—	—
Peter Milkof	2075	4	31 ^{1/2}	1	80	—	—	—	—	—
Szivko Kusmich	1645	3	32 ^{1/2}	—	90	—	—	—	—	—
Gyuragy Allexich	2405	5	20 ^{1/2}	—	60	—	—	—	—	—
Jovan Milivojef	2435	5	23 ^{1/2}	—	60	—	—	—	—	—
Gyuragy Zigeiner	865	1	42 ^{1/2}	—	35	—	—	—	—	—
Gyuragy Udof	1480	3	16	—	80	—	—	—	—	—
Vladisav Zig(einero)f	400	—	40	—	70	—	—	—	—	—
Nicola Zig(einero)f	2320	5	12	—	70	—	—	—	—	—
Baun Millosef	1200	2	32	—	80	—	—	—	—	—
Trivun Millossef	4390	9	43	—	100	—	—	—	—	—
Mihanlo Chyrkof	1165	2	28 ^{1/2}	3	35	—	—	—	—	—
Radonia Bechenof	330	—	33	—	45	—	—	3	9	—
Maxim Schudack	1225	2	34 ^{1/2}	1	60	—	—	—	—	—
Stevan Dreniack	930	2	5	—	70	—	—	—	—	—
Millinko Sabich	4050	9	9	—	160	—	—	—	—	—

СРЕТА ПЕЦИЊАЧКИ

Juro Antonievich	4520	10	12	6	80	—	—	—	—	—
Bandellia Radovf	300	—	30	—	20	—	—	—	—	—
Roxa Udoviza	340	—	34	6	35	—	—	—	—	—
Stanisava Udof	280	—	28	—	—	—	—	—	—	—
Stojko	—	—	—	—	40	—	—	—	—	—
Milliz beym Milloss	1200	2	32	—	20	—	—	—	—	—
Milloss Piro	1865	4	10 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	—
Marian Millossef	2275	5	7 ^{1/2}	15	—	—	—	—	—	—
Budnick Negovf (!)	215	—	21 ^{1/2}	—	60	—	—	—	—	—
Item zu Szres ⁴⁸ (!?)	800	1	36	—	—	—	—	—	—	—
Illia Schivkovich	445	1	1/2	—	10	—	—	—	—	—
Illia Gulunchia	1265	2	38 ^{1/2}	—	25	—	—	—	—	—
Mahat Milladinof	200	—	20	—	20	—	—	—	—	—
Philiph Thodorof	320	—	32	—	30	—	—	—	—	—
Stojan Kovachef	540	1	10	—	20	—	—	—	—	—
Mittar	130	—	13	—	—	—	—	—	—	—
Gosta Krick	—	—	—	—	—	—	—	29	10	50
Summa	83510	189	35	42	2710	—	—	32	19	50

MASLESCHVZE

Jepta Gulunchie	1460	3	14	1	40	—	—	20	10	6
Vucksan	990	2	24	—	20	—	—	—	—	—
Item	130	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Marko	2800	6	16	—	45	—	15	—	—	—
Maxim Jelladievich	5575	12	29 ^{1/2}	9	150	—	—	13	20	16
Nenad Mirchetich	5350	12	7	—	40	20	—	—	—	—
Kussma	1600	3	28	2	110	—	—	—	—	—
Nicola Jankof	2135	4	37 ^{1/2}	—	20	30	—	—	—	—
Vuck	40	—	4	—	—	—	—	—	—	—
Pavel	2200	5	—	—	20	—	—	—	—	—
Juro v. Vellerich	645	5	20 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	—
S(umma)	22925	52	4 ^{1/2}	12	445	50	15	33	30	22

STRIGARY

Schivko Adamof	3090	7	1	—	—	—	—	—	—	—
Vesselin Sretenof	5770	13	5	—	25	—	—	—	—	—
Vladisav	760	1	32	—	20	—	—	—	—	—
Radosav Radugich	7270	16	23	—	45	—	—	—	—	—
Stoischa v. Vlagza	3340	7	26	—	—	—	—	—	—	—
Chyro Maister	1130	2	25	—	15	—	—	—	—	—
Millovan Jerodief	1675	3	35 ^{1/2}	—	40	—	—	—	—	—
Jella udof	6665	1	34	—	15	—	—	—	—	—
Item	115	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Peter Vittorof	1745	3	42 ^{1/2}	—	40	—	—	—	—	—
Millosav Mathich	2150	4	39	6	50	—	—	—	—	—
Adam Ristivojevich	3405	7	32 ^{1/2}	—	25	—	—	—	—	—
Mihailo Arsenievich	1865	4	10 ^{1/2}	—	15	—	—	—	—	—
Arraunich Adamof	10170	23	5	7	80	—	—	—	—	—
Jovan Arsenievf	2000	4	24	—	—	—	—	—	—	—
Schivo Rajich	2440	5	24	—	150	—	—	8	—	17
Nicola Jegich	630	1	19	—	20	—	—	—	—	—
Stevan Nestorof	3615	8	9 ^{1/2}	2	65	—	—	4	13	15
Lassa Kovach	1200	2	32	—	45	—	—	—	—	—
Jovan Phillipof	9060	20	26	—	60	—	10	10	17	7
Mirko Vla	345	—	34 ^{1/2}	—	20	—	—	—	—	—
Andre Krick	1395	3	7 ^{1/2}	—	25	—	—	—	—	—

РАЗЛИЧИТИ ПОДАЦИ ИЗ 1732 — 1733. ГОДИНЕ О КОМОРСКИМ
НАСЕЉИМА РУДНИЧКОГ ДИСТРАКТА

Attanasko Vuckof.	2465	5	26 ^{1/2}	—	70	—	—	—	—	—
Sara udof	1000	2	12	—	15	—	—	—	—	—
Arsenie Veselinof	2375	5	17 ^{1/2}	—	60	—	—	—	—	—
Antonie Isackof	2105	4	34 ^{1/2}	—	75	—	—	—	—	—
Radack Antonief	2170	4	41	—	50	—	—	—	—	—
Vesselin Stepanof	3260	7	18	—	10	—	—	—	—	—
Peter Isackof	1640	3	32	—	40	—	—	—	—	—
Peiza Vuchich	1645	3	32 ^{1/2}	—	—	—	—	6	15	30
Mihailo Urossevich	2195	4	43 ^{1/2}	—	30	—	—	—	—	—
Jovan Radosavlof	1175	2	29 ^{1/2}	—	10	—	—	—	—	—
Peter Arraunischef	3180	7	10	—	60	—	—	13	15	22
Stojan Stephanof	3600	9	4	—	100	—	—	—	—	—
Item	400	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Gyorgyie Voinof	1280	2	40	—	20	—	—	—	—	—
Vellimir Gyorgyief	8370	19	1	—	40	—	—	—	—	—
Theodosia	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Arraun(ische)f	805	1	36 ^{1/2}	—	50	—	—	—	—	—
Simo	1730	3	41	4	60	—	—	—	—	—
Ignath	1475	3	15 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	—
Millisav Radackof	1735	4	10	—	40	—	—	—	—	—
Item	125	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ilia Millivojef	—	—	—	—	35	—	—	—	—	—
Milliz Markovich	1065	2	18 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	—
Ruschiza v. Resnick	600	1	16	—	—	—	—	—	—	—
Bogich	735	1	29 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	—
Stojan Nicolich	1220	2	34	—	15	—	—	—	—	—
Milinko Kuschich	2185	4	42 ^{1/2}	2	40	—	—	—	—	—
Negosav	530	1	9	—	30	—	—	—	—	—
Rissimie udovf	465	1	2 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	—
Nicola Voinovf	1180	2	28	—	20	—	—	—	—	—
Thodor, Kirschner ⁴⁹	330	—	33	—	—	—	—	—	—	—
Saba v. Vlagza	2800	6	16	—	—	—	—	—	—	—
Stojadin ibidem	465	1	2 ^{1/2}	—	—	—	—	—	—	—
Nicola et Jachym v. Vlagza	1270	2	39	—	—	—	—	—	—	—
Radosava udof von Vlagza	445	1	1/2	—	—	—	—	—	—	—
Sa(h)aria v. Vlagza	—	—	—	9	—	—	—	—	—	—
S(umm)a	119835	272	15 ^{1/2}	30	1625	—	10	41	60	91

CHERNUTIE

Stanko Janckovich	2130	4	37	7	35	—	—	20	58	—
Vida, Udoviza	730	5	29	—	—	—	—	—	—	—
Gyorgyie Nedelkof	2665	6	2 ^{1/2}	5	20	—	—	—	—	—
Vuck Stojkof	2000	4	24	6	20	15	—	—	—	—
Marian	3330	7	25	20	10	—	—	13	20	20
Vuiadin Millinkof	3000	6	36	6	20	—	—	—	—	—
Vasil Gabrilof	1600	3	28	10	25	—	—	—	—	—
Chyrko Nicolich	4200	9	24	—	30	—	—	—	—	—
Juritzza Mitrovich	2665	6	2 ^{1/2}	9	40	—	—	13	25	5
Staniza, Udoviza	930	2	5	6	5	—	—	—	—	—
Arsenia Urossef	1000	2	12	—	25	—	—	—	—	—
Stevan	—	—	—	—	10	—	—	—	—	—
Peter Radivojef	265	—	26 ^{1/2}	—	15	10	—	—	—	—
Peter Vuckinof	1200	2	32	—	—	—	—	—	—	—
Marko Thimoschef	100	2	12	—	15	—	—	—	—	—
Peter Dragodinof	665	1	22 ^{1/2}	—	25	—	—	—	—	—
Nicola Jevremof	2000	4	24	13	—	15	—	—	—	—

СРЕТА ПЕЦИЊАЧКИ

Mihailo v. Bresdof,— Krack. District	1400	3	8	—	—	—	—	—	—	—
Vidan	—	—	—	5	—	—	—	—	—	—
Chýro, Meister	130	—	13	—	5	10	—	—	—	—
Radosav Raýchevi	—	—	—	—	25	—	—	—	—	—
Mittar Pedackof	—	—	—	—	20	—	10	—	—	—
Jovan Bogdanof	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—
Ilia Maximof v. Bres.	200	—	20	—	—	—	—	—	—	—
Millovan, ibidem	1200	2	32	—	—	—	—	—	—	—
S(umma)	32310	73	19	89	345	50	10	46	95	25

LIPOVATZ

Vasill Saarých	200	—	20	—	15	—	—	—	—	—
Pedack Gabrilof	1000	2	12	1	50	—	—	8	—	—
Radosav Arsenieví	1530	3	21	—	40	—	—	—	—	—
Allexa Philipof	1200	2	32	1	40	—	—	2	3	8
Kirersman (!) Jankof	865	1	42½	—	—	—	—	5	6	—
Allexa Voinovich	5330	12	5	8	100	—	10	50	45	50
Mittar Radoichich	530	1	9	—	—	—	—	—	—	—
Stojadin Banich	1600	3	28	—	30	—	—	—	—	—
Stojan Vuchetich	665	1	22½	—	—	—	—	—	—	—
Krassoe Vuchetich	400	—	40	—	15	—	—	—	—	—
Stevan Radovanof	—	—	—	1	20	—	—	—	—	—
Thodor Kovach	330	—	33	1	10	—	—	—	—	—
Thodor, Mühler ⁶⁰	330	—	33	—	10	—	—	—	—	—
Beiko	230	—	23	—	—	—	—	—	—	—
Stepan Nenadif (!)	1130	2	25	2	10	—	—	—	—	—
Arsenia Millutinof	1000	2	12	5	50	—	—	—	—	—
Radosav Neskof	400	—	40	1	25	—	—	5	6	10
Mirko Baba v. Lulliack	465	1	2½	—	—	—	—	—	—	—
Jevrem v. Kickojevaz (?)	1000	2	12	—	—	—	—	—	—	—
Simo v. Ramachie	730	1	29	—	—	—	—	—	—	—
Thoma, ibidem	530	1	9	—	—	—	—	—	—	—
S(umma)	19465	44	10½	20	415	—	10	70	60	66

SZATORNA

Jovan Ilých	2800	6	16	—	—	—	—	—	—	—
Jovan Millutinof	845	1	40½	—	35	—	—	—	—	—
Ivan Ilých	6330	14	17	30	80	—	—	—	—	—
Allexa Ilých	1330	3	1	2	45	—	—	—	—	—
Jovan Isackovich	3530	8	1	25	65	—	—	—	—	—
Stevan Isackovich	2330	5	13	10	60	—	—	80	—	—
Millisav Sretenof	600	1	16	—	15	—	—	—	—	—
Beo Poppof	865	1	42½	—	75	—	—	—	—	—
Radivoj, chelavý ⁶¹	265	—	26½	—	25	—	—	—	—	—
Peo Pradenich	600	1	16	4	80	—	—	—	—	—
S(umma)	19495	44	13½	71	480	—	—	80	—	—

SZRESNOVIZE

Peter Serbglich	3800	8	28	—	130	—	—	9	5	—
Jovan Bugarin	1730	3	41	—	35	—	—	—	—	—
Szivko Bugarin	530	1	9	—	25	—	—	—	—	—

РАЗЛИЧИТИ ПОДАЦИ ИЗ 1732 — 1733. ГОДИНЕ О КОМОРСКИМ
КЛАСЕЊИМА РУДНИЧКОГ ДИСТРАКТА

Ostoja Jankof	1530	3	21	—	125	—	—	—	—
Stevan Ognanof	3870	8	35	30	70	15	—	17	2 45
Nicola Szivkof	2000	4	24	3	55	—	—	—	—
Joxim Maximof	2400	5	20	10	130	—	—	—	—
Peter Ognanovich	2000	4	24	7	45	—	—	3	— 13
Maxim Vellemirof	330	—	33	15	65	—	—	—	—
Jovan Radivojef	800	1	36	—	30	—	—	—	—
Millinko Selackof	2265	5	6 ^{1/2}	7	40	—	—	—	—
Arraunih Staniš (!?) ⁵²	4615	10	21 ^{1/2}	40	70	—	—	70	5 120
Bogoie Stojkof	4665	10	26 ^{1/2}	—	115	—	—	20	8 20
Matha Krick	1065	6	2 ^{1/2}	2	90	—	—	—	—
Gyorgyie Raiackof	3330	7	25	—	105	—	—	—	—
Rade Davich	1200	2	32	—	90	—	—	—	—
Summa	38795	88	7 ^{1/2}	114	1220	15	—	119	20 198

VOJKOFZE

Angy(e)lla, uđof	875	1	43 ^{1/2}	—	180	—	—	—	—
Vuckosav	530	1	9	—	20	—	10	—	—
Ristivoj Sobotich	665	1	22 ^{1/2}	4	25	—	—	—	—
Mihailo Subotich	1000	2	12	8	15	—	—	—	—
Maxim Jovanovich	1330	3	1	—	45	—	—	—	—
Gyuragy Stepanof	730	1	29	3	50	—	—	—	—
Millisav Marinkof	800	1	36	—	90	—	—	—	—
Zveo Bugarin	1215	2	33 ^{1/2}	—	45	—	—	—	—
Jane Jovanof	150	—	15	—	20	—	—	—	—
Simon Millosevich	800	1	36	—	70	—	—	—	—
Nicola Ristivojevich	665	1	22 ^{1/2}	—	30	—	—	—	—
Jovan Petrovich	200	—	20	—	40	—	—	—	—
Stanimir Vuckof	465	1	2 ^{1/2}	3	70	—	—	—	—
Marko Prazanof	—	—	—	8	35	—	—	—	—
Dmittar Prazanovich	—	—	—	—	30	—	—	—	—
S(umma)a	9425	21	18 ^{1/2}	26	765	—	10	—	—

TRUDEL

Millivoj Gvosdenof	265	—	26 ^{1/2}	2	50	—	—	—	—
Mirko Nedelkof	1465	3	14 ^{1/4}	2	85	35	—	15	4 19
Martin	150	—	15	—	20	—	—	—	—
Juritza Jankovich	1200	2	32	5	55	—	—	—	—
Novack Millosavlof	2000	4	24	—	75	—	—	—	—
Andre Stanoevich	930	2	5	2	50	60	—	—	—
Bandellia	330	—	33	2	35	—	—	—	—
Ranisav Szivanof	—	—	—	1	80	—	—	—	—
Illia	—	—	—	—	20	—	—	—	—
Stancheta Radovanof	—	—	—	8	80	50	—	6	— 15
S(umma)a	6340	14	18	22	550	145	—	21	4 34

SZMERLICKOVATZ

Millinko Jovanof	—	—	—	24	20	15	—	—	—
Jaxa Jovanof	130	—	13	12	40	15	—	—	—
Radisav	65	—	6 ^{1/2}	—	30	—	—	—	—
Radack	65	—	6 ^{1/2}	9	35	50	—	22	6 30
Janko Radovanof	130	—	13	—	55	40	—	11	5 30
S(umma)a	390	—	39	45	180	120	—	33	11 60

SZIVKOFZE

Kruiza	65	—	6 ^{1/2}	1	35	—	—	—	—	—
Jeremia Vuchetich	—	—	—	—	60	30	—	—	—	—
Szivko Gvosdenof	1330	3	1	15	120	40	—	—	—	—
Nicola Andrich	—	—	—	—	130	20	—	—	—	—
Mihailo Sabich	400	—	40	8	90	—	—	—	—	—
Ivan Chýrkovich	100	—	10	2	110	60	—	—	—	—
Millosav Raschých	1600	3	28	9	75	60	—	—	—	—
Millorad	1130	2	25	3	—	—	—	—	—	—
Szivan	130	—	13	10	100	40	—	—	—	—
Vittor	800	1	36	6	90	40	—	—	—	—
Jovan Jachýmof	—	—	—	—	50	—	—	—	—	—
Nicola Mathich	1465	3	14 ^{1/2}	6	200	80	—	23	10	40
Nedelko Szivkof	800	1	36	—	40	—	—	—	—	—
Allexia, udof	1265	2	38 ^{1/2}	—	75	40	—	—	—	—
Gabrilo Jovanovich	165	—	16 ^{1/2}	8	130	65	15	—	—	—
Nicola, dessen Bruder	—	—	—	9	55	35	10	—	—	—
Radivoj	—	—	—	2	65	—	—	1	1	7
Radonia Segulich	—	—	—	—	120	—	—	—	—	—
Jovan Chýrkovich	—	—	—	—	50	—	—	—	—	—
S(umm)a	9250	21	1	79	1595	510	25	24	11	47

MUTHANY

Radoe Schivanof	—	—	—	4	60	5	—	—	—	—
Saba	—	—	—	—	5	—	—	—	—	—
Bandellia Thodorof	—	—	—	13	40	—	—	—	—	—
Peter Ragosavlof (!)	—	—	—	1	10	—	—	—	—	—
Danilo Petrof	100	—	10	4	40	—	—	—	—	—
Szivan Marinkof	100	—	10	6	40	—	—	—	—	—
Gyuragy Szivanof	330	—	33	14	40	—	—	—	—	—
Gabrilo Jovanof	—	—	—	3	20	—	—	—	—	—
Boscho	65	—	6 ^{1/2}	10	35	10	—	—	—	—
Marko	—	—	—	5	25	—	—	—	—	—
Millorad Obradof	200	—	20	—	45	—	—	—	—	—
Stancheta Radovf	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—
S(umm)a	795	1	35 ^{1/2}	62	360	15	—	—	—	—

SCHUTZY

Radonia Rausablof (!)	—	—	—	4	60	—	—	—	—	—
Radonia Stephanof	—	—	—	—	65	—	—	—	—	—
Nicola Radolevf (!)	—	—	—	—	75	—	—	—	—	—
Radivoj Stephanof	—	—	—	—	55	—	—	—	—	—
Nicola beým Millorad	—	—	—	—	30	—	—	—	—	—
Millorad Petrovich	—	—	—	—	45	—	—	—	—	—
Stanimir	—	—	—	—	15	—	—	—	—	—
Arsenia Matkof	—	—	—	—	55	—	—	23	15	7
Millutin Martinof	—	—	—	—	25	—	—	—	—	—
Radosav Radovich	—	—	—	—	35	—	—	—	—	—
Jovan Radosavlof	—	—	—	23	35	—	—	—	—	—
Stanisav Marinkof	—	—	—	7	25	—	—	—	—	—
Thoma Mittrovich	—	—	—	16	30	—	—	—	—	—
Gabrilo Ligich	—	—	—	20	90	—	—	—	—	—
Jovan Veselinof	2000	4	24	10	95	—	—	17	8	3
Arsenia Stanomirof (!)	—	—	—	—	15	—	—	—	—	—
Millia Thatomirof	265	—	26 ^{1/2}	16	75	—	—	—	—	—
Stevan	—	—	—	2	10	—	—	—	—	—
S(umm)a	2265	5	6 ^{1/2}	98	835	—	—	40	23	10

РАЗЛИЧТИ ПОДАЦИ ИЗ 1732 — 1733. ГОДИНЕ О КОМОРСКИМ
НАСЕЉИМА РУДНИЧКОГ ДИСТРАКТА

SZLAVKOVITZ

Vesselin Stanchet.	865	1	42 ^{1/2}	2	65	—	—	—	—	—
Gyuragyin Radovan(o)f	—	—	—	—	20	—	—	—	—	—
Janjosch	865	1	42 ^{1/2}	3	25	—	—	—	—	—
Marian	100	—	10	—	35	—	—	—	—	—
Radack Radovich	1000	2	12	2	110	—	—	5	2	10
Schivan Lausevich	730	1	29	—	35	—	—	—	—	—
Gyuragy Dragodinof	200	—	20	—	40	—	—	—	—	—
Stanko Dragodinof	—	—	—	1	20	—	—	—	—	—
Saaria Dragodinof	130	—	13	10	15	—	—	—	—	—
Millorad Zveovich	230	—	23	—	65	—	—	—	—	—
Mihailo Szivanof	265	—	26 ^{1/2}	—	55	—	—	—	—	—
Janichie Stanisavlof	165	—	16 ^{1/2}	—	80	—	—	—	—	—
Marko Kovach	—	—	—	3	25	—	—	—	—	—
Jovan Radovanof	130	—	13	—	25	—	—	—	—	—
Stanimir Stepanof	465	1	2 ^{1/2}	—	45	—	—	—	—	—
Joviza Stepanof	—	—	—	—	15	—	—	—	—	—
Radovan	—	—	—	5	100	—	—	—	—	—
Saba Radanof	800	1	36	3	15	—	—	2	—	3
Millisav Philliphof	130	—	13	—	45	—	—	—	—	—
Radomir Thomich	330	—	33	—	80	—	—	5	10	20
Cyeorgyie Stanoevich	130	—	13	—	80	10	—	—	—	—
Gvosden Nicolich	200	—	20	—	45	—	—	—	—	—
Ristovoj	—	—	—	—	10	—	—	—	—	—
Saba Draskovich	265	—	26 ^{1/2}	5	30	—	—	—	—	—
S(umm)a	7000	15	40	34	1080	10	—	12	12	33

BRANEDICH

Sredoe Jurichevich	1660	3	34	9	100	40	—	6	5	10
Mihailo Drendar	330	—	33	—	15	—	—	—	—	—
Millosav Vittomirof	530	1	9	10	60	20	—	—	—	—
Marinko	800	1	36	—	90	—	—	5	—	15
Mittar	160	—	16	—	—	—	—	—	—	—
Schivan Philliphof	—	—	—	11	60	35	—	—	—	—
Ranosav, dessen Brueder	—	—	—	7	—	—	—	—	—	—
Radich Novkovich	400	—	40	2	60	20	—	4	—	6
Arraunich	330	—	33	—	—	—	—	—	—	—
Nicola Milleckich	2330	5	13	3	20	—	—	—	—	—
Jancko	665	1	22 ^{1/2}	—	—	25	—	—	—	—
Mihat Kusmich	800	1	36	4	15	—	—	—	—	—
Joxim Boskovich	1000	2	12	3	20	—	—	—	—	—
Scharko Nicolich	265	—	26 ^{1/2}	4	25	—	—	—	—	—
Jovan Vellich	930	2	5	5	80	—	—	13	30	—
Saba Brodanovich	465	1	2 ^{1/2}	6	20	—	—	8	13	—
Neda Matihich	2665	6	2 ^{1/2}	5	60	—	—	—	—	—
Lazar Radonich	660	1	22	2	20	—	—	—	—	—
Millia Millossevich	1065	2	18 ^{1/2}	4	20	—	—	—	—	—
Peter Markovich	1065	2	18 ^{1/2}	—	25	—	—	—	—	—
Thodor Millutinof	330	—	33	10	30	—	—	13	—	40
Rabrem (!)	—	—	—	4	10	—	—	12	—	30
Millovan Jovichich	200	—	20	4	20	—	—	—	—	—
David	—	—	—	—	10	10	—	—	—	—
Millia Lonchar	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—
Illa Doslack	—	—	—	—	15	—	—	—	—	—
Jovan Maister	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—
Mirosava udof	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—
Prodan Kovach	—	—	—	—	95	20	—	—	—	—

СРЕТА ПЕЦИЊАЧКИ

Milleka	265	—	26 ^{1/2}	4	60	20	—	—	—	—
Nicola Millikich	100	—	10	—	—	—	—	—	—	—
Stanko Mihailof	1330	3	1	10	50	20	—	—	—	—
Nedelko	1665	3	34 ^{1/2}	6	70	15	—	—	—	—
Marko Schivkof	100	—	10	—	45	10	—	—	—	—
Villodie Vuckadinof	—	—	—	—	50	10	—	—	—	—
Ivan Dragolof (!)	—	—	—	2	90	—	—	—	—	—
Sreden	—	—	—	—	25	—	—	—	—	—
Schivan Stojkovicf	1000	2	12	6	45	70	—	—	—	—
S(umm)a	21110	47	43	131	1305	315	—	61	48	101

BAA

Mihailo Baych	400	—	40	—	60	—	—	23	3	35
Millisav Novackof	465	1	2 ^{1/2}	—	70	—	—	—	—	—
Stancko Urossevich	—	—	—	15	50	—	—	—	—	—
Maxim Stojkovich	530	1	9	—	50	10	—	—	—	—
Millincko Nicolich	400	—	40	—	45	—	—	4	10	3
Kussma Gyeorgyef	400	—	40	—	35	—	—	—	—	—
Jovan Gyerova	200	—	20	3	35	—	—	—	—	—
Ranosav Radovf	265	—	26 ^{1/2}	—	40	—	—	—	—	—
Ostoja Vuckovich	465	1	2 ^{1/2}	11	70	—	—	8	3	20
Nesko Radovanof	400	—	40	—	35	10	—	10	7	28
Vuckovoj Lassarof	465	5	2 ^{1/2}	2	40	—	—	—	—	—
Gabrilo Adamof	300	—	30	—	—	10	—	—	—	—
Saba	330	—	33	—	—	—	—	—	—	—
Jacob Kruichih	—	—	—	1	35	—	—	—	—	—
S(umm)a	4620	10	22	32	565	30	—	45	23	86

THEUCHIN

Milloe Sredoevich	1000	2	12	2	—	50	—	—	—	—
Stanoe Markovich	—	—	—	6	—	10	—	—	—	—
Pogich Petrovich	—	—	—	—	20	—	—	—	—	—
Mittar Petrovich	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
Radosav Sladich	—	—	—	—	—	5	—	—	—	—
Andre Dragovich	—	—	—	1	15	10	—	—	—	—
Nessa Radovich	—	—	—	—	—	10	—	—	—	—
S(umm)a	1000	2	12	10	35	70	15	—	—	—

LOSSAN

Millutin Stanemirof (!)	530	1	9	—	15	—	—	16	27	10
Arsenia Poppovich	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—
Simo Kovachevich	200	—	20	3	—	—	—	8	—	16
Thodor Vuckovich	530	1	9	4	20	—	—	14	9	2
Chyriack Mittrof	200	—	20	—	10	—	—	—	—	—
Radoiza	—	—	—	—	—	—	—	7	—	10
Nicola Stankovich	—	—	—	2	10	—	—	—	—	—
Stepan Davidevich (!)	—	—	—	2	10	—	—	—	—	—
Mihailo Dragodinof	—	—	—	—	40	—	—	—	—	—
Kruitza Radoevich	—	—	—	—	15	—	—	—	—	—
Stancko Urossevich	—	—	—	—	20	20	—	—	—	—
Gyuro Radevich	—	—	—	—	25	—	—	—	—	—
Damian Vuievich	—	—	—	—	10	—	—	—	—	—
Andre Jovanovich	—	—	—	—	10	—	—	—	—	—
S(umm)a	1460	3	14	13	195	20	—	45	36	38

РАЗЛИЧИТИ ПОДАЦИ ИЗ 1732 — 1733. ГОДИНЕ О КОМОРСКИМ
НАСЕЉИМА РУДНИЧКОГ ДИСТРАКТА

DRENOVA

Matha Radichef	400	—	40	—	30	—	—	—	—	—
Mihailo Ostoich	330	—	33	—	50	—	—	—	—	—
Jovan Petrof	—	—	—	—	60	—	—	—	—	—
Ilia Stanimirof	—	—	—	—	40	—	—	—	—	—
Schivko Millutinof	—	—	—	—	45	—	—	—	—	—
Stancko Mittrof	—	—	—	—	20	—	—	—	—	—
Millutin	330	—	33	7	50	—	—	—	—	—
Marian	—	—	—	—	30	—	—	—	—	—
Ristivoj	—	—	—	—	5	—	—	—	—	—
Maxim	—	—	—	—	15	—	—	—	—	—
Juro	—	—	—	1	45	—	—	—	—	—
Stojan	—	—	—	3	40	—	—	—	—	—
Gyuragy Mihailof	—	—	—	—	40	—	—	—	—	—
Gosdatin	665	1	22 ^{1/2}	—	80	—	—	—	—	—
Luka Jovichich	330	—	33	3	20	—	—	—	—	—
Miha	—	—	—	—	15	—	—	—	—	—
Millosav	—	—	—	—	30	—	—	—	—	—
Andra	—	—	—	—	10	—	—	—	—	—
Philliph	—	—	—	3	50	—	—	—	—	—
Shyrko	—	—	—	—	10	—	—	—	—	—
S(umm)a	2055	4	29 ^{1/2}	17	685	—	—	—	—	—

VELLERICH

Vesselin Jachymof	150	—	15	15	20	—	—	—	—	—
Gyuragy Mavremof	150	—	15	—	15	—	—	11	—	30
Vuckoe Radoichich	—	—	—	—	15	—	—	—	—	—
Millosav	730	1	29	8	10	—	—	9	2	38
Gyuragy Abrahamof	—	—	—	5	15	—	—	—	—	—
Peter	—	—	—	1	15	—	—	—	—	—
Radul Philipof	265	—	26 ^{1/2}	—	—	25	—	—	—	—
Lassa Sabich	200	—	20	—	—	—	—	7	—	30
Thodor Markovich	—	—	—	6	60	—	—	48	9	30
Jachym Sabich	—	—	—	7	30	—	—	—	—	—
Nicola Jachymof	—	—	—	—	5	—	—	—	—	—
Vuckadin	—	—	—	—	5	—	—	—	—	—
Antonie Petrovf	—	—	—	20	45	—	—	—	—	—
Bosko Petrof	—	—	—	5	—	—	—	—	—	—
Ravremb (!) Illych	—	—	—	—	20	—	—	5	—	14
Kragul	—	—	—	11	60	—	—	—	—	—
Mariza udof	—	—	—	12	35	—	—	—	—	—
Attanasko Stevanof	—	—	—	—	30	—	—	—	—	—
Saba Dragodinof	—	—	—	—	35	—	—	—	—	—
Anton Jellich	—	—	—	1	40	—	—	—	—	—
Juriza Mirkovich	265	—	26 ^{1/2}	12	35	—	—	—	—	—
Pandellia Dragodinof	—	—	—	—	35	—	—	—	—	—
Marko Bandellich	—	—	—	—	20	—	—	—	—	—
Millutin	—	—	—	—	30	—	—	—	—	—
Mihailo Mihanchie	—	—	—	—	10	—	—	—	—	—
Maxim Gyorgievich	—	—	—	—	20	—	—	—	—	—
Stevan Vuievich	1	1	1	1	15	—	—	—	—	—
Nedelko Beshenof	—	—	—	—	20	—	—	—	—	—
Jovan Doslack	—	—	—	—	45	—	—	—	—	—
Martin Szivkovich	—	—	—	5	55	—	—	—	—	—
Matko Szivkovich	—	—	—	8	20	—	—	—	—	—
S(umm)a	1760	4	—	116	750	25	—	80	11	142

SUMMARISCHER EXTRACT

Über die in dem Kays. Rudnicker District dis (1)732 igsste Jahr ximirt hiernach specificirte Zehente Sorten, als:

Dortschaften:	Wains Fexung	Zehent			Kuckurutz	Hirse	Haiden	Eiche		Schwein	
		Eimer	Ocka	Binstockh				Grosse	Mitt(ler)	Kleine	
Blassnova	83510	189	35	42	2710	—	—	32	19	50	F.
Masleschevo	22925	52	4 ^{1/2}	12	445	50	15	33	30	22	F.
Strigary	119835	272	15 ^{1/2}	30	1625	—	10	41	60	91	F.
Chernuchle	32310	73	19	89	345	50	10	46	95	25	F.
Lipovatz	19465	44	10 ^{1/2}	20	415	—	10	70	60	65	F.
Schatorna	19495	44	13 ^{1/2}	71	480	—	—	80	—	—	F.
Szresnoviza	38795	88	7 ^{1/2}	114	1220	15	—	119	20	198	F.
Vojkofze	9425	21	18 ^{1/2}	26	765	—	10	—	—	—	F.
Trudel	6340	14	18	22	550	145	—	21	4	34	F.
Szmerlickovatz	390	—	39	45	180	120	—	33	11	60	F.
Muthan	795	1	35 ^{1/2}	62	360	15	—	—	—	—	F.
Szivkofze	9250	21	1	79	1595	510	25	24	11	47	F.
Schutzŷ	2265	5	6 ^{1/2}	98	835	—	—	40	23	10	F.
Branedich	21110	47	43	131	1305	315	—	61	48	101	F.
Szlavkovitz	7000	15	40	34	1080	10	—	12	12	33	F.
Baa	4620	10	22	32	565	30	—	45	23	86	F.
Theuchin	1000	2	12	10	35	70	15	—	—	—	F.
Lossan	1460	3	14	13	195	20	—	45	36	38	F.
Drenova	2055	4	29 ^{1/2}	17	685	—	—	—	—	—	F.
Vellerich	1760	4	—	116	750	25	—	80	11	142	F.
S(umm)a	403805	917	32 ^{1/2}	1063	16140	1375	95	782	463	997	F.

Johann Georg Gallenkampf,
Kays. c(amme)ral Provisor.
Anto(y) Frantz Poscher,
Kays. cammeral Ispann.

(Hofkammerarchiv, Ungarn, Conscriptionen,
Fasz. 4, Band 97, F. 4 — 12)

3.

Попис, односно обрачун, десетине од јагањаца и јарића у 1733. години за коморска насеља рудничког дистрикта. У документу се каже:

CONSCRIPTION

Über die in dem Kays. Rudnicker District pro A* (1)733. erfundenen Lampel et Kize Zehendts:

PLASSNOVA	Lamp(e)l	Ki(t)ze
Roxa udof	—	3
Guro Antonievich	—	5
Szivko Kusmich	—	1
Maxim Szudack	—	2
Marian	—	6
Philliph Thodorovich	—	4

РАЗЛИЧИТИ ПОДАЦИ ИЗ 1732 — 1733. ГОДИНЕ О КОМОРСКИМ
НАСЕЉИМА РУДНИЧКОГ ДИСТРАКТА

Marko	—	3
Damian	—	3
Stoiack	1	3
Adam Ostoich	—	3
Mihailo udof	—	6
Dimo Krich	1	10
Milliza udof	—	3
Posilko udof	—	3
Illia Gulunchie	—	4
Millovan Adamof	5	7
Gyurgyia udof	2	—
Jovan Millivojef	1	2
Gyuragy Allexich	—	1
Illia Schivkovich	—	1
Gyuragy Zig(einero)f	—	1
Radonia Pechenof	—	3
Stevan Dreniack	—	1
Stancko Trivunof	—	2
Millorad	1	1
Stanimir	—	2
Milliz Doslack	46	3
S(umm)a	57	83

STRIGARY

Vesselin Sretenovich	1	2
Schivko Adamovich	—	1
Stevan Millovanovich	1	4
Illa udof	—	1
Illia Philliphof	—	4
Mihailo Arsenievich	—	1
Schivo Raych	2	6
Sarra udof	11	4
Peter Vittorovich	1	3
Stevan Nestorovich	5	9
Lasa Kovach	—	3
Mirko Vla	—	3
Risimie udof	1	—
Andrea Krick	4	1
Attanasko Vuckailof	2	2
Vesselin Stevanof	—	3
Antonie Isackof	5	4
Radosav Radugich	2	4
Arraunich Adamof	—	4
Nicola Voinof	2	—
Stojan Stepanof	1	8
Gyorgyie Voinof	1	5
Peiza Vuchich	1	4
Jovan Radosavlof	—	1
Chyro, M(ei)ster	—	2
Millisav Radackof	1	8
Thodor, Kirschner	—	2
Radack Antonief	1	1
Millosav Mathich	—	6
Millinko Kusmich	—	6
S(um)a	40	104

MASLESCHÉVO

Kussma Maximof	3	2
Nenad Mirchetich	8	3
Jepta Kulunchle	—	10
Marko Doslack	10	—
S(umm)a	21	15

SZATORNA

Stevan Isackovich	—	12
Peo Popovich	—	4
Alexa Illych	—	5
S(umm)a	—	21

SZRESNOVITZA

Nicola Schivkovich	12	5
Schivko Pugarin	5	1
Peter Serbgich	40	13
Stevan Ognanovich	10	4
Peter Ognanovich	1	4
Rade Davich	—	10
Jovan Radivojevich	—	4
S(umm)a	68	41

VOIKOFZE

Marko	10	7
Mihailo Sobotich	2	3
Ristivoj Sobof	—	4
Margita udof	1	2
Maxim Jovanof	2	4
Roxa	18	17
Millutin, Kn(ec)ht (?)	10	—
Simo Millosevich	60	19
Radosav	24	4
Gyuragy Stevanof	6	4
Vuckosav	10	13
Mittar Parzanof	11	5
Angyelia udof	15	17
Ivla Bugarin	16	1
Nicola Ristivojef	4	4
S(umm)a	257	117

MUTHAN

Peter	—	6
Schivan	—	2
Millorad	—	2
S(umm)a	—	10

TRUDEL

Martin Pugarin	—	4
Ranisav Szivanovich	4	3
Novack Millisavlof	—	9
Andre Stanoevf	11	9
S(umm)a	15	25

РАЗЛИЧИТИ ПОДАЦИ ИЗ 1732 — 1733. ГОДИНЕ О КОМОРСКИМ
НАСЕЉИМА РУДНИЧКОГ ДИСТРАКТА

SZIVKOVAZ

Schivko Gvosdenich	20	1
Radivoj Janckovich	18	6
Gabrilo Jov(an)of	48	15
Millosav Rachich	52	20
S(umm)a	138	42

SCHUTZY

Jovan Vesselinovich	—	7 perse
---------------------	---	------------

BRANEDICH

Szivan Philliphof	13	—
Radich	8	5
Prodan	—	9
Nedo Mathich	15	14
Joxim Posckovich	20	6
Arraunich	—	3
Illia Doslack	29	—
Nicola Millekich	59	5
Jancko	18	4
Millie	18	5
Simo Millekich	14	3
Jeremia	15	—
Mihat	14	9
Millia	—	—
Millosevich	8	2
S(umm)a	231	65

SZLAVKOVIZ

Gvosden Nicolich	—	7
Radomir	—	12
Saba Sabich	7	7
Millorad	—	9
Radack	27	10
Stevan Petrovich	5	45
S(umm)a	39	45

BAA

Vuckovoj	53	17
Nessa	19	—
Millinko	7	3
Maxim	—	8
Ran(l)sav	8	—
Maxim Gyorgÿevich	—	5
Gabrilo Shugich	12	4
Schi(v)an Chugich	30	7
Ostoja Vuchovich	—	8
Kusma	—	6
Jacob	—	4
S (umm) a	129	62

THEUCHIN

Radovan Schivanovich	76	8
Andre Dragovich	19	5
Radosav Xivojef	17	—
Radisav Sladich	52	8
Panna Dragovich	20	7
Pogich Petrovich	190	24
Stojan	6	—
Milloe Sredoevish	265	14
Nessa Radevich	35	2
Jovan Vuchetich	95	—
Jachým	10	—
S(umm)a	785	68

LOSSAN

Mihailo Dragudinovich	35	6
Stancko Uroschef	10	8
Gruitza	32	23
Damian	—	8
Andre Jovanof	3	5
Gyuro Radevich	21	16
Arsenie Popovich	46	8
Simo Kovachevich	41	7
Thodor Jovichich	19	5
Millutin	30	5
Thodor Vuckovich	17	11
Stepan Davidevich (!)	—	2
S(umm)a	254	104

DRENOVA

Jovan Petrovich	23	2
Thoma	24	16
Marin	24	2
Maxim	9	5
Leka	10	3
Andrie Mirchetich	5	4
Philliph	10	13
S(umm)a	105	45

VELLERICH

Vittomier	60	10
Stepan	70	—
Laza	60	20
Vuckoe	23	2
Millosav	48	12
Juritzza	6	—
Jovan	34	15
Gragul	2	17
Pandellia	5	—
Theodor	28	—
Radisav	21	—
S(umm)a	357	76

РАЗЛИЧИТИ ПОДАЦИ ИЗ 1733 — 1733. ГОДИНЕ О КОМОРСКИМ
НАСЕЉИМА РУДНИЧКОГ ДИСТРАКТА

CHERNUTIE

Radosav	—	7
Dessimier	40	10
Peter Dragod.	—	11
Peter	—	3
S(umm)a	40	31

LIPOVATZ

Chyrsman	19	9
Pedack	16	3
Radosav	11	1
Poscha	19	13
Allexa	43	13
Radosav	5	—
Stevan	2	2
Arsenia	27	10
Stepan	—	8
Peitza	17	9
Thodor	6	5
Theodor Kovach	32	6
Stojadin Panich	9	15
Grasoe	20	4
S(umm)a	226	98

Hierauf folgt der

SUMMARISCHER EXTRACT

Über die in dem Kaÿs. Rudnicker District pro A^o (1)733. befunden Lampel
et Kitzen Zehents, als:

Dorfschaften:	Lampel 4	Kitze 3
Plassnova	57	83
Strigary	40	104
Masleschevo	21	15
Schatorna	—	21
Szresnovitza	68	41
Voikofze	257	117
Muthan	—	10
Trudel	15	25
Szivkofze	138	42
Schutz	—	7
Branedich	231	65
Szlavkovitz	39	45
Baa	129	62
Theuchin	785	68
Lossan	254	104
Drenova	105	45
Vellerich	357	76
Chernuchie	40	31
Lipovatz	226	98
S(umm)a	2762	1059

Sage zwey tausendt siben hundert sechs zig zwey Stückh Lamp(e)l, dan ein tausend fünfzig neun Stückh Kiaze. — Blassnova, den letzten Juny (1)733.

Anto(ny) Frantz Poscher, Kays. cammeral Ispann;
Georgius Hainovich, Kays. cam(m)eral Ubereither

(Hofkammerarchiv, Ungarn, Conscriptionen,
Fasz. 4, Band 97, 1—3 i 38—39)

1.

A

Потврда по којој у рудничком дистрикту током 1732. године није ништа наплаћено на име таксе од млинова, казана, дућана, гостионица, месница и риболова. Потврда је издата 31. XII 1732. године на Руднику, а потписао ју је вицепровизор тог дистрикта А. Ф. Пошер.

ATTESTATION

Dass hiyr an Mühl Gebühr, wie bereiths vorn Jehr erwehnet, ingl (eich) en an Prandtwein Nutzung und Kesseln, ittem an Dutjan Zün-senfrei, auch Würthsheüsern und an Weinschankhen und Fleischbank-hen, dan an Fisch Wasserzüns ebenmässig nichts einzubringen wahr, würdt kraft dieses hiermit attestirt. — Rudnick, den letzten X^{ber} (1)732.

(Hofkammerarchiv, Ungarn, Conscriptionen,
Fasz. 4, Band 97, F. 24)⁵³

Anto(ny) Frantz Poscher,
Kays. cammeral Ispann

Б

Иберајтер рудничког дистрикта Г. Хајновић сведочи да у то-ку 1733. године није наплаћено ништа на име таксе од риболова у његовом дистрикту. Акт је сачињен на Руднику 31. XII 1733, а потписао га је Хајновић.

(ATTESTATION — С. II)

Dass in dem allhiesigen Kays. Rudnicker District [in Abgang de-ren fischreichen Wassern]⁵⁴ an den so gennanden Fisch Wasserzüns pro A^o (1)733. nichts eingangen noch abgefordert worden, zeigt meine hier-unter gestellte Förttigung. — Rudnick, den letzten X^{ber} (1)733.

(Hofkammerarchiv, Ungarn, Conscriptionen,
Fasz. 4, Band 97, F. 17)

Georgius Hainovich,
Kays cam(m)eral Ubereither

В

Својом потврдом од 31. XII 1733, која је издата на Руднику, руднички иберајтер Хајновић сведочи да у његовом дистрикту током 1733. године није ништа наплаћено на име таксе од млинова и казана, јер су њихови власници опорезовани редовном контрибуцијом.

(ATTESTATION — С. II)

Dass an Mühl Gebühr, auch Prandtwein — Kässels Nutzung in A^o (1)733. [weillen beide Sorten denen Inhabern unter das Contributi-onale repartiret] nichts abgenommen worden, — thue hiermit meines obhabenden Juramints böstens brevisttigen. — Rudnick, den letzten X^{bris} (1)733.

(Hofkammerarchiv, Ungarn, Conscripti-
tionen, Fasz. 4, Band 97, F. 18)

Georgius Hainovich
Kays. cam(m)eral Übereither

Г

Потврдом од 31. XII 1733, састављеном на Руднику, иберајтер Г. Хајновић сведочи да се преко подуправника рудничког дистрикта Пошера ништа не би могло узети односно наплатити од страних трговаца и њихових дућана са подручја Рудника.

(ATTESTATION — С. II)

Dass an frembden Duzan oder Kaufladen hiesigen Kays. Rudnicker District in Abgang einig dergleichen Kauf oder Handelsleuthe durch den Kays. cammeral Ispann H(err)n Poscher nichts eingebracht werden können, — ein solches thue hiermit mit meiner beygestellten Ferttigung bestmögichstens glaubwürdig beurkundten. — Rudnick, den letzten X^{ber} (1)733.

(Hofkammerarchiv, Ungarn, Conscripti-
tionen, Fasz. 4, Band 97, F. 20).

Georgius Hainovich,
Kays. cam(m)eral Übereither

Д

Иберајтер Г. Хајновић нарочитом спецификацијом доказује колико је царском Ерару донела аренда на малопродају од кафана и месница у 1733. години. Документ је сачињен на Руднику 31. XII 1733, а потписао га је његов састављач Хајновић.

(ATTESTATION — C. II)

Dass in dem bey Fol. 15 eingebrachten Weinschankhen, auch Fleischpankhen in A^o (1)733. von Seithen des Kays. cammeral Ispann H(err)n Antony Frantz Poscher in Abgang [hierländig Dorf — Verschleisses] ein mehrers nicht als hiernach specificirter zuersehen verarrentiret, und dem Kays. Errario zu Nutzen eingebracht worden, als von:

Stevan Petrovich et Schivan von Dorf Plassnova	6 F.
Nicola Kostich von Strigary	6 „
Kness Stancko et Krich Matha zu Szresnoviza	6 „
Mihailo von Vellerich	6 „
Item Radosav v. Strigary	12 „
In S(umm)a	36 „

Urkhundt dessen mein hierunter gestelte Ferttigung. — Rudnick, den letzten X^{ber} (1)733.

(Hofkammerarchiv, Ungarn, Conscriptionen, Fasz. 4, Band 97, F. 19)

Georgius Hainovich,
Kays. cam(m)eral Übereither

2
A

Спецификација из које се види да су „Албанци“ М. Томковић и Оташ у 1732. години на Руднику напасали укупно 1.050 оваца, и да су на име пашарине платили своту од 31,5 форинти. Акт је без датума, али се на њему налазе потписи рудничког провизора Галенкампа и његовог заменика Пошера.

SPECIFICATION

Denen pro A^o (1)732. in dem Kays Rudnicker District durch die Arbanassen gehaltenen Schaaf und Gayssen:

	Schaaf	Gayss	F.	X
Millisav Thomkovich v. Stary vla aus dem Dorf Cherchevo	660	—	19	48
Ottasch v. Tergoviche aus dem Dorf Kievatz	390	—	11	42
Summa	1050	—	31	30

Sage dreyssig ein Gulden 30 X(eutze)rn

(Hofkammerarchiv, Ungarn, Conscriptionen, Fasz. 4, Band 97, F. 26)

Johann Georg Gallenkampf,
Kays. ca(mmeral) Provisor;
Anto(ny) Frantz Poscher,
Kays. cammeral Ispann

Б

Сведоџба да за испашу на Руднику од тзв. арбанашких стада рогате марве, оваца и коза у 1733. години није наплаћено ништа у корист државног Ерара. Акт је састављен на Руднику 31. XII 1733, а потписао га је иберајтер Хајновић.

(ATTESTATION — С. II.)

Dass in A^o (1)733. igssten Jahr von denen durch die Arbanassen in Abgang eingetribenen Gorn-Viech, auch Schaaf und Geissen in hiesigen Kays. Rudnicker Districts dem Arrario zu unteren nichts eingangen, — thue hiermit der Wahrheit zur Steuer attestiren. — Rudnick, den letzten X^{ber} (1)733.

(Hofkammerarchiv, Ungarn, Conscripti-
tionen, Fasz 4, Band 97, F. 16)

Georgius Hainovich,
Kays. cam(m)eral Ubereither

3.

А

Вицепровизор рудничког дистрикта сведочи, свакако крајем 1732. године, да је од насељених Цигана у дистрикту за ту годину на име циганског харача наплаћено укупно 29 форинти, и то од Владислава, Николе и Ђурђа, док од Ристивоја није наплаћено ништа, јер је из дистрикта побегао.

SPECIFICATION

Deren in diesen (1)732. Jahr in dem Kays. Rudnicker District angesessenen Zigeinern wirc(k)l. selbe an ihnen ausgeworfen Harrach abgeföhrt und bezahlet haben, als:

Vladisav	10 F.	0 X.
Nicola	14 F.	0 X.
Guragy	5 F.	0 X.
S(umm)a	29 F.	0 X.

Sage zwaintzig naun Guldenen. Dass deren weder mehr noch weniger [weillen der Ristivoj von Strigary mit 10 F. essapirt] eingebracht worden, — attestire gewinnt. —

(Hofkammerarchiv, Ungarn, Conscripti-
tionen, Fasz. 4, Band 97, F. 25)

Anto(ny) Frantz Poscher,
Kays. cammeral Ispann.

Б

Потврдом од 31. XII 1733, сачињеном на Руднику, иберајтер рудничког дистрикта Хајновић сведочи да је у тој години наплаћена 71 форинта посебног, „казненог“ прихода, односно таксе, од чега 35 форинти на име редовног циганског харача од насељених Владислава, Николе и Ђурђа, па и од Ристивоја који се беше повратио из бежаније, затим 24 форинте на име помоћног циганског харача од 8 циганских скитница, похватаних у једном од коморских насеља дистрикта, и 12 форинти од других лица.

ATTESTATION

Über sibentzig ein Gulden, welche an dem so genandten zigeiner Harrach durch den Kays. cammeral Ispann H(err)n Poscher, sowohl von denen angesessenen in diesen Rudnicker District, als auch aingetrettenen Vagabunten in A^o (1)732. et (1)733. als hiernach specificirt abgenohmen und eincassirt worden, als von:

Vladisav	10 F.	
Nicola	14 „	
Gyuragy	5 „	(1)733. angesessenen
Ristivoj desertirt wieder zuruckh komen	6 „	
	35 „	
Von 8 zu Szresnoviza eingefangten vagavuntirenten Zigelnern die helfte Harrach á 3 F.	24 „	(1)732.
Von Stancko zu Verbiza und denen Heyd(uc)ken	6 „	(1)732.
Item von Jevrem	6 „	(1)733.
	36 „	
Idest	71 „	

Thue hiermit vermög obhabenden Juraments bestmöglichstens geförttigter attestiren. — Rudnick, den letzten X^{ber} (1)733.

(Hofkammerarchiv, Ungarn, Consc-
riptionen, Fasz. 4, Band 97, F. 21)

Georgius Hajnovich,
Kays. cam(m)eral Ubereither

4

A

Представка београдске Администрације, упућена ишпану Пошеру на Рудник, у вези са жалбом четворице поданика на тамошњег оборкнеза, односно у вези с наплатом 30 форинти глобе од шверцера који су, како изгледа, обављали недозвољену трговину између Аустрије и Турске на сектору око Чачка. Акт је написан у Београду 24. новембра 1732, а потписао га је фон Либенрајн.

((DENKSCHRIFT — С. II.)

Von allhiesig Kays. Administration wegen dem auch Kays. cammeral Ispann zu Rudnik Franz Anton Poscher hiermit anzufügen, und nachdeme mann aus dessen untern lezten X^{bris} eingesändten Bericht-Schreiben des mehrern ersehen was gestalten dem ex Administra(tio)ne ausgefallenen Sentenz nach von denen 4 Unterthannen dasigen Districts wegen wider den ober Knees Saba Zagerie falsch angebrachter Clag ra(tio)ne beschehener Abhandlung und weitherer Verschwärzung in die Türkhey eines in dem Bergwerckh Graffsofze von ihnen Deponenten gefundenen Silbers, die ihnen andictirte Straff á 30 F. seinen Handten allbereits erleget worden seye.

Als thuet mann ihme auf sein in Sachen unter einstens beschehene Antrage hiemit antwortten bereütten, dass selber obbemelte Summa qua Straffgelder in dessen Verrechnung behörig einbringen solle. — Belgrad, den 24. 9^{bris} (1)732.

(Hofkammerarchiv, Ungarn, Conscriptionen, Fasz. 4, Band 97, F. 30)

Ex Consilio Administrationis
Cais. Regni Servia
von Liebenrein

Б .

А. Ф. Пошер изјављује да задржава 10 од 30 форинти или 1/3 од наплаћене казне, а изјаву даје у вези с претходним документом београдске Администрације, примљеном у одсуству провизора Галенкампа. Акт је сачињен у Блазнави на Руднику 14. XII 1732.

((ATTESTATION — С. II.)

Dass in Abwesenheit des Herrn Provisor Gallenkampf vermög an eine hochlöbl. Kays. Administration unterthenig gehorsambst erstatteten Bericht-Schreibens, und von darhier über ausgefahlene Sentenz von denen eingebrachten dreissig Gulden Straffgeldern eine qua Denuntianten das gewöhnliche Drittel mit zehen Gulden beybehaltene in Hand verbleiben, — zeigt meine hierunter gestelte Fertigung. — Blassnova in dem Rudnicker District, den 14ten X^{ber} (1)732.

(Hofkammerarchiv, Ungarn, Conscriptionen, Fasz. 4, Band 97, F. 29)

Anto(ny) Frantz Poscher,
Kays. cammeral Ispann.

В

Коморски ченовници Ј. К. Клекенман и Л. Ј. Гринмерк сведоче да је провизор рудничког дистрикта Галенкамф од раније укријумчарене робе одузео 13 центи и 66 фунти соли на име контрабанда, што је најпре било депоновано у Блазнави, а затим допремљено у београдску солану, где је запримљено у току 1733. године. Акт је сачињен у Београду 31. XII 1734, а потписали су га већ поменути службеници.

(ATTESTATION — С. II.)

Dass Herr Provisor Gallenkampf die ehemahlig aus der Turkey in Servien eingeschwarzten, mithin in Contraband gezogene dreyzehnen Staine, dreyzehnen Centen 66 Pfundt Saltz in die Kays(erlich)en Filialsaltzleegstatt Blasnova eingeliefert haben, und dass wir sothane Saltz-Quantität von alda anhero zu vernerer Verrechnung, gleich die abgelegt 1733te Jahres Saltzambts Rechnung erweist empfangen haben, ein solches wird bestens bescheiniget. — Signatum: Belgrad, den letzten Decembers 1734.

(Hofkammerarchiv, Ungarn, Conscriptionen, Fasz. 4, Band 97, F. 32)

Johann Christian Klökenmann,
Lorenz Jos. Grünmerkh.

5

* A

Потврда Главне коморске касе аустријске Краљевине Србије на 1553 форинти и 36 крајцара, примљених од рудничког вицепровизора Пошера, и то, како изгледа, од царских прихода из 1732. године. Потврда је издата у Београду 22. VII 1733, а потписао ју је Ј. Е. Штегер.

QUITTUNG

Vor ain taussend fünff hundert drey und dreyssig Gulden 36 X(eutze)r rein(ische) F(lorin)en, welche der Kays(erlich)en cammeral Ispann des Rudnicker Districts Herr Franz Antony Poscher, an annoch vorjährig 1732^{igsten} cammeral Geföhlen (?!), in obiger Summa, ind die allhiesige Kays(erlich)en cammeral Haubt Cassa gaar und richting eingeliefert hat, — ein solches beschreiniget unser hierunter gestelte x Ferttigung. — Belgrad, den 22te July 1733.
1533 Fl(ori)nen 36 X(eutze)r.

(Hofkammerarchiv, Ungarn, Conscriptionen, Fasz. 4, Band 97, F. 37)

Johann Erhardt Steger

Б

Потврда новог провизора рудничког дистрикта Н. А. Крибелмајна о томе шта је све и колико преузео од државних прихода од ишпана Пошера по свом доласку на Рудник. Потврда је издата 1. јануара 1734. на Руднику а потписао ју је сам Крибелмајн.

QUITTUNG

Vor drey tausendtz zwaintzig fünf Gulden 55 X(eutze)ren, welche die Kays(erlic)en cammeral Ispann des Rudnicker Districts H. Antony Frantz Poscher aus seiner (1)733 jährig in meiner (1)734 jährig cammeral Provisoriat — Rechnung in pahren Geldt und Restantien, als wie folget an pahren:

	F.	X(eutze)ren
Geldtrest A ^o (1)733.	549	13
Restirender Eichelfrass	303	42
Wein-Zehendt per	1189	0
Bünnen-Zehendt	62	13
Kukurutz — Zehendt	100	15
Hirs — Zehendt	2	12
Zehendt Getraidt in Weitzen, Khorn, Gersten und Haber	819	15

Zu obiger Summa mit 3025 55
mir richtig übergeben hat, — ein solches bescheinige mit meiner hierunter gestelten Förrtägung. — Rudnick, den 1. Jenner 1734.
Edest 3025 f. 55 X(eutzer)en.

(Nofkammerarchiv, Ungarn, Conscriptio-
tionen, Fasz. 4, Band 97, F. 36)

Nicolaus And. Krübelmein,
Kays. ca(mmer)al Provisor

6

A

Шестомесечни план утрошка свећа за осветљење војних стражарница на Руднику и у Чачку у 1731/32. години, који је изгледа и реализован. План је сачињен у Београду 1. новембра 1731, а потписао га је оберкомесар Фогел.

(ENTWURF — С. П.)

Das Kays. Rudnicker Provisoriat hat hierauf für die alldar und zu Czaczack angeordneten zweyen Wacht — Stuben pro A^o 1732., und zwar in denen 6 Winter — Monathen täglich drey bren Kerzen, deren

zwelf Stückh auf ein Pfund gerechnet, dan den Somer hindurch täglich jeder (?) zwey Stückh, — so ungefehr das gantze Jahr hindurch ein hundert fünfzig Pfund ausmachen werden, gegen behörigen Quittungen zu erfolgen. — Belgrad, den 1. 9^{ber} 1731.

(Hofkammerarchiv, Ungarn, Conscripti-
tionen, Fasz. 4, Band 97, F. 28)

(Ime nečitko — S. P.) Vogell

Б

Нацрт утроска огревног дрвета и свећа за осветљење у рудничком дистрикту у времену од 1. XI 1732. до 30. IV 1733, односно од 1. V до 30. X 1733. године, и то за потребе обичног и руководиоца тј. командног особља на самом Руднику и у Чачку. Нацрт је сачињен у Београду 1. XI 1732, а потписао га је главни комесар Фогел.

ENTWURF

Was auf den Filial — Posto Rudnik á 1^a 9^{ber} (1)732, bis ulth. April 1733. an Brenholz und Wacht — Lichtern gebühret, als:

	Monatliche Brenholz Gebühr		
	gegen Bezahlung á 1 F	gratis	Tägliche Brenkerz auf die Wachtstuben, deren 10 auf ein Pfund gerechnet.
Dem Kays(erlich)en Obristwachtmeister und Commandanten Herrn v. Dlahovezky gebühren nach dem á 1 ^a 9 ^{bers}			
(1)728. abgefasten Schema monatlich	2	—	—
Einem alda commandirten Fendrich	1	—	—
Dem Leint(nant)en zu Czazak	1	—	—
Dann denen unter Off(ici)rs und gem(ein)en Für die commandirte beym Bergwerck	1	—	—
Ein Wachtstuben zu Rudnik	—	2	3
Ein Wachtstuben zu Czazak	—	2	3
Zusammen	6	4	6
Ertragen p(e)r 6 Monathen	32	24	1086

Sage sechs und dreyssig Clafter Brenholz gegen Bezahlung, dann für die Wachtstuben vier und zwanzig Clafter Brenholz und 108 Pfundt oder 1086 Stück Kerzen, welche für die beforstehende 6 Winter — Monathen gegen behörigen Quittungen aus dem Rudniker Provisoriat zu verabfolgen seindt. — Belgrad, den 1te November 1732.

Notandum. Zu denen Sommer — Monathen ist von dem gegen Bezahlung angewiesenen Brennholz die Halbscheid gleichfals gegen behörigen Guittung zu subministri:

(Hofkammerarchiv, Ungarn, Conscriptio-
tionen, Fasz. 4, Band 97, F. 34)

(Ime nečitko — S. P.)
Vogell,
Ober Commisario

В

Потврда којом се доказује да је руднички провизор Галенкам-
мпф у смислу одговарајуће наредбе из Београда у времену од 1. XI
1731. до 31. X 1732. за потребе рудничке и чачанске гарнизонске по-
саде издао 150 фунти лојаних свећа у вредности од 30 форинти.
Потврда је издата 31. XII 1732. на Руднику, а потписао ју је командант
тих гарнизона Ф. Длауховски.

QUITTUNG

Vor ein hundert fünfzig Pfundt inselet Kertzen, welche vermög
commisariatischen Anweisung der Kays. cammeral Provisor H(err)n
Johann Georg Gallenkampf, vor die alhiesig und czazcaker Garnisons
Wachtstuben von 1te 9^{ber} (1)731. bis Ende 8^{ber} (1)732. ohne Abgang rich-
tig eingeliefert hat, — ein solches bezeiget meiner Grund gestelte Handt-
schrift, und Pettschafts Ferttigung. — Sig(nier)en: Rudnick, den letzten
X^{ber} (1)732.

Idest 150 Pfundt Körtzen betragen á 12 X — 30 F.

(Hofkammerarchiv, Ungarn, Conscrip-
tionen, Fasz. 4, Band 30, F. 27)

Ferd. Dlahoweski,
Von langen Dorf-Major.

Г

Реверс команданта Длауховског на примљених 150 фунти све-
ћа, које му је у смислу одредбе више власти у Београду издао рудни-
чки ишпан Пошер за потребе рудничког и чачанског гарнизона у
1732/33. години. Потврда је издата 31. X 1733. на Руднику, а потпи-
сао ју је поменути Длауховски.

QUITTUNG

Vor ein hundert fünfzig Pfundt inselet Körtzen, welche zur
alhiesigen rudnick-et czazcaker Quarnison lauthen commisariatischen

Entwurf, der Kays(erlich)en cammeral Ispann Antony Frantz Poscher richtig und ohne Abgang eingeliefert, — ein solches zeigt meinen hie-runder gestellte Förttigung. — Dathen: Rudnick, den letzten 8^{oer} (1)733. Idest 150 Pfundt inselet Körtzen.

(Hofkammerarchiv, Ungarn, Conscriptio-nen, Fasz. 4, Band 97, F. 35)

Ferd. Dlahoweski.
Von langen Dorf-Major

То су засад најпотпунији и најврснији подаци и документи о рудничком дистрикту из времена од 1717/18. до 1738/39. године, што нарочито важи за пописно-десетинске исказе, из којих по први пут тачно сазнајемо не само за коморска насеља и већину њихових домаћинстава понаособ, и то поименично, већ и за целокупне сељачке иметке који десетином беху опорезовани, о чему се, иначе, ни сад не зна готово ништа одређеније, па се документи утолико пре објављују. Ти описи су у сваком погледу довољно јасни и прегледни, тако да им није потребан никакав посебан коментар, али се овде, с дозволом читаоца, уместо закључка, на крају, ипак, нешто примећује, и то само у вези с документима I групе, док се II група даје и без тога.

Прво што би се у вези с њима могло констатовати, то је чињеница да је број домаћинстава у дистрикту био много већи него што се до сада обично претпостављало. Додуше, у нашим списковима, да тако назовемо дате десетинске обрачуне, исказани број домаћинстава или кућа је веома различит, јер је првим од њих обухваћено 328 домаћинстава без села Липовца, чији појединачни исказ ту није ни дат, другим пак 423, а трећим, опет, само 187 домаћинстава, односно кућних старешина, с тим што изван број кућа највероватније није обухваћен ни једним од презентованих пописа, једно стога што можда нису имале ништа за обрачунавање и плаћање десетине, што је био случај првенствено с евентуалним новодосељеним фамилијама, а друго, опет, због тога што су нека домаћинства успела да избегну попис, што нарочито важи да забачене и од насеља и њихових заселака удаљене планинске куће. Најближи стварном, вероватном броју постојећих домаћинстава је број из другог списка (432), који је и највећи. Истина, њиме су обухваћена и домаћинства из других, понекад и доста удаљених нерудничких насеља, чији су власници овде имали своје некретнине, у првом реду винограде. Документ доказује да је таквих странаца било укупно 16, што значи да на саме Рудничане отпада 407 домаћинстава, и то с десетак можда дошљачких фамилија, о којима ће још бити речи. Међутим, укупан број коморских домаћинстава је морао бити знатно већи, али је један њихов број из наведених и ненаведених разлога, већ је напоменуто, свакако остао непописан. Тешко је рећи тачно колико је таквих кућа могло бити, али ако се узме да их је било око 10 одсто, или рецимо свега 50, што је врло вероватно, ако не и мало, то је укупан

број кућа у дистрикту о коме је реч 1732—1733. године износио најмање 450, а можда и свих 500 у поменутих 20 насеља. Ако је тако, а изгледа да јесте, онда је свако од њих у просеку бројало по 22 до 25 кућа.

Но, то не беху сва, већ само цивилна насеља дистрикта, тј, она која су потпадала под коморску управу, док је њихов стварни број био знатно већи, што је поготово случај с њиховим укупним бројем домаћинстава, а самим тим и бројем становника. Код Д. Поповића у већ помињаном делу стоји да су 1737. ту била три војна насеља: Грабовица, Врбица и Клименте.⁵⁶ Ипак, чини се да је тај податак двоструко нетачан. Прво стога што на Руднику никада није постојало нити је могло постајати неко климентинско насеље с обзиром да су Клименте избегле из свог старог краја у другој половини 1737, и да су највероватније већ следеће године биле у Срему, тако да су преко Рудника само прешле, можда и с краћим задржавањем, а никако у њему живеле.⁵⁷ Друго стога што је у рудничком дистрикту још 1728. године регистровано не три, већ 13 војно-хајдучких насеља, распоређених у две чете, седму и осму, од којих је прва била под командом Филипа Шупетића, а друга, опет, под командом Николе Ивановића, чија капетанска седишта беху у Броњарима, односно у Чачку. Седма чета се састојала поглавито из црногорских насеља, а осма из поморавских. Прву су сачињавали: Броњари, Тометно Поље, Копаница, Лентиш, Миоковци, Горионица и највећи део Сисојеваца, а другу опет: Чачак, Каменица, Трбушани, Љубић, Мојсиње и Остра.⁵⁸ Штавише, изгледа да су и нека насеља 9. чете припадала рудничком дистрикту, као на пример Грабовица и друга, али о томе већ немамо тачних података. А како је свака од тих компанија имала по 250 људи под оружјем, то је онда несумњиво да су се оне и њихових 13 насеља састојала отприлике из 500 или пак нешто више домаћинстава или кућа, наравно под претпоставком да је свака кућа имала по једног хајдука, из чега произилази опет, да је тада у читавом дистрикту било не 450 до 500, већ око 1.000 домаћинстава што значи да је свако његово насеље у просеку бројало, округло узето, по 30 кућа.

Што је најважније, изгледа да су сва та домаћинства, бар пописана, а самим тим и њихава насеља била стариначка, док новодосељене фамилије уопште нису забележене, осим ако се не рачују оних шест дошљака (два у Блазнави, а по један у Бранетићу, Велеречу, Маслашеву и Црнући) и четири Бугарина (два у Срезновници и два у Војковцу), који су вероватно дошли са стране, али раније, јер, иначе, не би овде већ имали своје иметке. Да се ради углавном о старинцима, може се закључити по породичним именима пописаних кућних старешина, од којих ниједно није изведено од неког другог краја или насеља, што је била редовна или бар честа појава с дошљачким презименима тога, а и познијег доба. Напротив, сва су та презимена изведена од личних, очевих имена, и понајчешће забележена у скраћеном виду, тј. без настанка **ић**, док на имена других насеља и не подсећају, осим већ поменутих Дошљака и евенту-

ално, Бугара који су можда дошли из Шоплука, разуме се уколико им презимена нису изведена по неком другом основу. Стога се сад већ може рећи, да и то констатујемо, да греше они који мисле да је руднички крај у време о коме је реч био готово без свог сопственог, аутохтоног становништва, те да је наводно с разних страна насељен тек касније, како је то недавно тврдио и М. С. Филиповић.⁶⁰

Осим тога, ови подаци доказују да је читаво становништво Рудника било искључиво српско, а да припадника других народности није ни било. Јер, да их је било, они би, свакако, на неки начин, већ били регистровани. Изузетак чине само четири циганска домаћинства, односно породичне старешине, од којих три беху настањени у Блазнави (Никола, Владислав и Ђурађ), док четврти, Радивоје, изгледа није ни био настањен, јер је бежао. И ти Цигани не беху с Рудника, већ досељеници, како то стоји у једном из друге групе докумената, док се похватане и оглобљене циганске скитнице, које се у истом документу такође помињу, и не могу сматрати за Рудничане, јер беху без сталног боравка. Осим ових, у самом мајдану је тада свакако било и нешто саских рудара, опет дакле скорашњих, привремених досељеника, од којих је један (Адам Шридел), како видесмо, имао 500 чокота винограда у Блазнави, али су ти рудари највероватније већ 1737. године напустили Рудник и отишли одакле су и дошли. Према томе, нису Рудничани тог времена били само старинци на свом тлу, већ и Срби по националности, и то сви, јер је од припадника других народности забележено само неколико појединаца, који су ту боравили привремено, што важи уосталом и за аустријске војнике иначе невеликих гарнизона у Чачку и на самом Руднику.

А што се тиче презентованих иметака, обухваћених нашим исказима, пада у очи да су они били веома неуједначени, како по својим величинама, тако и по самим културама, зависно, несумњиво, од разних чинилаца, пре свега од економске снаге појединих домаћинстава и броја њихових чланова, као и од теренских предуслова. Из првог од тих докумената је видљиво да су се највише неговали пшеница и зоб, а знатно мање раж и јечам, док други акт доказује да су се доста гајили, односно сејали, и грожђе и кукуруз, што је с просом и хељдом већ био далеко мањи случај. Ипак, највише су се сејали пшеница и кукуруз, јер је без тих култура била ретко која кућа, што наводи на помисао, а и на закључак, да се становништво Рудника хранило поглавито пшеничним и кукурузним хлебом, док су остале културе свакако служиле првенствено за исхрану стоке, што нарочито важи за јечам и овас. Но, како је тих култура било мало, особито јечма, то је стока живела у већини од испаше и сена. Колико је, пак, која кућа од свега тога у време пописа имала, најбоље се види из самих исказа, за које се може претпоставити да су углавном тачни, без обзира што су се при састављању докумената поткрале извесне црфарско-бројчане прешке, нарочито при сабирању, на шта је уосталом већ указивано. Ту не мења битно ствар ни то што је састављач акта бр. I, 1 заборавио

да у сумар унесе читав појединачни попис села Црнуће, већ само његов први део. Усевно-приносни просеци пак изгледају овако:

Ако се узме да је пожњевено округло 15.000 крста и 4.280 мерова (мецена) пшенице, са једне, а да је пшенице имало укупно 350 домаћинства, 328 пописаних и 22 непописана у Липовцу (бр. из наредног исказа), онда је свако домаћинство у просеку пожњело по 43 крста, односно по 12,2 мерова, тачније 427 ока (око 488 кг) укупно, или 35 ока (око 40 кгр.) по крсту. То је за оно време сасвим задовољавајући принос с обзиром да се у Срему, на пример и у првим деценијама XX века обично добијало 40 до 55 кгр пшенице по крсту. Даље је од 1.980 крста ражуље, колико је пожњевено, добијено укупно 600 мерова зрна, рачунајући 33 оке по мерову, што значи да на свако домаћинство у просеку отпада по 5,6 крста и по 1,7 мерова ражи (око 65 кгр), што је веома мало. Са јечмом ствар стоји још горе. Наиме, од 969 крста јечма је добијено, или је пак имало да се добије, само 34 мерова зрна, рачунајући по 28,5 ока у један меров. То значи да је свака кућа у просеку имала 2,7 крста јечма и само 0,1 меров његовог зрна. Од 6.654 крста зоби добијено је 302 мерова зрна, рачунајући 22 оке по мерову, тако да на сваку кућу отпада по 19 крста и по 0,9 мерова, опет дакле невероватно мало. И, уколико се задњих трију култура тиче, тј. ражи, јечма и зоби, њихов принос је у толикој мери сићушан и занемарујући да се намеће помисао да с њиховим обрачунима нешто није у реду, управо да је састављач акта случајно или намерно не мало погрешно. Међутим, пре ће бити да је година била неродна и да су ти усеви сасвим подбацили у погледу приноса.

Други документ доказује да су рудничка насеља имала доста винограда, те да је мало које домаћинство без њих и било. Ако се укупан број чокота (403.805) и добијени род исказан у чабровима (9.700) подели са 420 домаћинства из одговарајућег исказа, произилази да је свака кућа у просеку имала 961 чокот винограда и 23 чабра вина. Биле су то за оно време прилично лепе парцеле, а и приноси, утолико лепше што се виногради под Турцима нису могли особито много неговати. Пописаних кошница је било релативно мало, тј. свега 2,5 по домаћинству, наравно у просеку. Не знамо тачно шта представљају бројке које се односе на кукуруз, просо и хељду, јер то нигде не пише, али се може претпоставити да је њима исказан укупан, тј. целокупан род или, пак, његова процена у меровима. Ако је тако, а изгледа да јесте, онда је свака овде пописана рудничка кућа у просеку убрала по 38,4 мерова (око 1.600 кгр.) кукуруза, што није мало, затим по 3,2 мерова проје и по 0,2 мерова хељде.

Од стоке се помињу само свиње, јагањци и јарићи. Други исказ сведочи да је било, управо да је пописано 2.242 свињчета на које се плаћала извесна десетина. Уколико се, пак, поделе јагањци (2.762) и јарићи (1.059) са 186 кућа (трећи исказ), које су пописане и које су на то плаћале тзв. малу десетину, онда проистиче да је свака од тих кућа имала нешто мање од 15 јагањаца и око 5,6 јарића, док је сама такса пак износила, како се то из сумара види, четири односно

три угарске крајцаре од прла. Међутим, пада у очи да је највећи број кућа био без свиња, па су многе од њих биле и без јагањаца и јарића, или су, можда, остале непописане. То с једне, док су с друге стране, опет, неке куће за оно доба имале упадљиво велики број грла речене стоке, особито свиња.

Сва је та имовина, да на крају и то констатујемо, припадала сељацима, јер се неземљорадници и иначе скоро и не помињу, осим неколико занатлија, управо осим једног млинара и једног крзнара у Блазнави, затим два друга мајстора, један у Стратарима а други у Црнући, те још неколико месара и кафеџија, који се помињу у једном из друге групе докумената, али ће бити да су и они првенствено били земљорадници, док су се другим делатностима бавили споредно. Према томе, ако се изузме оно мало странаца из самог рудничког мајдана и Чачка, где су боравили као војници, радници или чиновници, сви остали становници коморских насеља дистрикта бејаху сељаци, што је, уосталом, сасвим и разумљиво, па је то, свакако, био случај и с граничарима (хајдуцима) исте, рудничке области.

НАПОМЕНЕ

1. Милутин Гарашанин и Драга Гарашанин, Археолошка налазишта у Србији, Београд, 1951, 59—60; др Миленко С. Филиповић, Таково, САН Београд, 1960, 92—93.
2. Филиповић, н. д. 93—94 и 101.
3. Исто, 94—98 и 104—105.
4. Исто, 94.
5. Исто, 10 и 106.
6. Др Влад. Ђоровић, Шумадија у нашој прошлости, Шумадија у прошлости и садашњости, Суботица, 1932, 79; др Д. Ј. Поповић, Белешке о Србији у XVI веку, исто дело, стр. 25—27.
7. Филиповић, н. д. 106.
8. Др Душан Пантелић, Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира, Споменик САН, Београд, књ. ХCVI/1948, 25—26.
9. Мисли се пре свега на пописне и друге податке рудничког округа који се сад налазе у Архиву, Србије.
10. Такав је рад, на пример, Сретена Пашића, „Кроз руднички округ“, Ср. Карловци, 1903, и Ј. Мишковића, „Грађа за историју и етнографију Србије“, календар Панчевац, Панчево, 1872.
11. Јован Мишковић, Опис рудничког округа, Гласник СУД, Београд, књ. XXXIV/1872 и XII/1875.
12. М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, Београд, 1876.
13. Official Langer, Serbien unter der kaiserlichen Regierung 1717—1739, Mittheilungen des k. u. k. Kriegsarchivs, N. F., III, Wien, 1889.
14. Дим. Руварац, Митрополија београдска око 1735. године, Споменик СКА, Београд, књ. XLII/1905.
15. Др Душан Пантелић, Попис пограничних нахија Србије..., Споменик САН, Београд, књ. ХCVI/1948.
16. Др Драг. М. Павловић, Административна и црквена политика аустриска у Србији, Глас СКА, Београд, књ. XIII/1901, и Финансије и привреда за време аустриске владавине у Србији, Глас СКА, Београд, књ. VIII/1901.
17. Др Душан Ј. Поповић, Србија и Београд, Београд, 1950.
18. Вас. Симић, Историски развој нашег рударства, Београд, 1951, 201; др Никола Вучо, Привредна историја Србије, Београд, 1955, 149.

РАЗЛИЧИТИ ПОДАЦИ ИЗ 1732 — 1733. ГОДИНЕ О КОМОРСКИМ
НАСЕЉИМА РУДНИЧКОГ ДИСТРАКТА

19. Филиповић, н. д., Поједина насеља северозападнoг Рудника (Качер), познато је, обрађена су на исти начин већ раније.
20. Међу те радове могу се убројати и неки прилози овде потписанoга. То су: Катастиг јеромонаха Висариона, Годишњак Историског архива у Шапцу, Шабац, књ. VIII/ 1971, 281; Браничево у XVIII веку (Неколико података из 1722—1738. год.), Браничево, Пожаревац, бр. 4/1972, 370; Контрибуција Србије у 1718. години, Браничево, Пожаревац, бр. 1/1973, 66; Подаци о пописима и пореским дажбинама Србије од 1717. до 1719. године, засад у штампи.
21. Пецињачки, Контрибуција Србије у 1718. години, Браничево, Пожаревац, бр. 1/1973, 66, и Подаци о пописима и пореским дажбинама Србије од 1717. до 1719. године, засад у штампи.
22. Пантелић, н. д., 25—26; Langer, н. д., 241; Пецињачки, Браничево у XVIII веку (Неколико података из 1722—1738. год.), Браничево, Пожаревац, бр. 4/1972, 370.
23. Пецињачки, као под 21.
24. Пантелић, н. д. 41.
25. Исто, 25—26.
26. Исто.
27. Пантелић, н. д. 10—11; Пецињачки, Подаци о пописима и пореским дажбинама Србије од 1717. до 1719. године, засад у штампи.
28. Langer, н. д. 238; Филиповић, н. д. 109 и 113.
29. Пецињачки, као под 22 и 27.
30. Исто, и као под 22.
31. Руварац, н. д. 202—203.
32. Филиповић, н. д. 109.
33. Исто, 108—110.
34. Поповић, н. д. 33 и 105; Историја народа Југославије, књ. II, Београд, 1960, 787.
35. Поповић, н. д. 71.
36. Langer, н. д. 238—240.
37. Поповић, н. д. 86—93.
38. Филиповић, н. д. 112.
39. Изнимака, ипак, има, али ће о њима на одређеним местима још бити речи.
40. Знакови и слова у полукружним заградама су наши. Но, тим заградама су разрешени само недостаци на почетку и на средини речи, па и то не сви (на пример А⁰ је остало неразјашњено), док су скраћенице иначе остављене онако како стоје, с тим што су иза њих стављени и упитници у заграде уколико је то било потребно.
41. Знак X означава крстину, слова Gb, опет сноп (Garbe), а слог Zeh десетину коју сељаци дају а држава убира од укупног рода, док сам род иначе није исказан. Но, кад је реч о томе, ваља додати и то да су многе бројке нетачно исписане, бар у збировима, како у овом тако и у следећа два исказа, што се даје без икаквих исправки.
42. Није јасно да ли је ово дошљак или Дошљак, али се исти исписује почетним великим словом већ и стога што тако стоји у оригиналу. Таквих презимена, или пак „презимена“, има више.
43. Вероватније Ковач(евић), него ковач. Међутим, велико почетно слово је остављено стога што то одговара духу немачког правописа, а и због тога што тако пише. Тих и таквих Ковача има више, али их ми нећемо све посебно помињати.
44. Очигледно Сара удова, а не удовица, јер реч почиње малим словом. Таквих (удових) има више. Занимљиво је да увек пише udof без обзира да ли се ради о мушком или пак женском лицу.
45. Овде знак X представља слог крст, тако да то име гласи Крстивојев.
46. Знак X претставља слог крс, тако да то име гласи Крсман.
47. У овом случају Fehung свакако означава чокоте, а не жетву.

48. Није искључено да реч Szres претставља скраћеницу Szresnovize (Срезовице), једног од рудничких насеља које се и овде чешће помиње. Ако је тако, онда је Путник имао имање.
49. Вероватније наш крзнар неко Kirschner, јер да је у питању Немац (свеједно да ли крзнар или припадник немачке нације), његово име би гласило Theodor а не Thodor. Немац он није могао бити већ и стога што ту није било припадника тог народа.
50. То је свакако Тодор млинар, односно воденичар, а не Theodor Mühler, јер Немаца ту ни иначе није било.
51. Реч је употребљена као придев, јер је написана малим почетним словом, тако да она вероватно означава Радосављево ману, а не презиме.
52. Као и другде у сличним случајевима, и овде се стављају додатни знакови стога што је презиме очигледно исписано скраћено и што се та скраћеница није могла разрешити будући да је презиме могло гласити и Стани (миро)в и Стани(савље)в, односно Станисављевић.
53. Напомиње се да се фолије бр. 24, 26, 27 и 28 понављају и у самом архиву, па према томе и овде.
54. Знакови и текстови у угластим заградама се налазе и у оригиналу, а има их више, што даље нећемо помињати.
55. Мада се овде каже да су ти Цигани насељени 1733. године, ипак је несумњиво да је то било раније с обзиром да се исти помињу и 1732. године, и то као имаоци одређених некретнина, како се то сасвим лепо види и из самих пописа, управо из наших првих аката.
56. Поповић, н. д, 73.
57. Славко Гавриловић, О насељавању српске милиције и Климената у Срему (1737—1742), Историски часопис ИИ, Београд, књ. IX—X/1959, 249.
58. Kriegsarchiv, Neoaguisita Fasz. 4, No 468, F. 18—19.
59. Исто, Ф. 13.
60. Филиповић, н. д, 108—109, 126—127 и 150—151.
61. У вези с тим пасусом, а и с ранијим текстом на који се надовезују на пр. бр. 57, треба додати да је Ј. Н. Томић својевремено у својој књизи „О Арнаутима...“ погрешно мислио, а и тврдио, да су се на Руднику 1737. населиле Клименте које су затим њихови помухамедањени сународници (као турски војници) следеће године добрим делом ту истребили, док су се преостали припадници тог племена једним делом настанили у Срему (Никинци и Хртковци), а другим, опет, наводно расули по Србији, где су се касније „утопили у расу из које су њихови преци и произашли (тј. у Србе) и дали Србији личности од највеће вредности“. Томић је први део тог казивања извео из иначе недовољно убедљивих Одломака из историје Београда К. С. Протића (Годишњица Николе Чупића, књ. VIII/1886, 308 и 325), док тврдњу о тобожњем „посрбљавању“ и „личностима од највеће вредности“ ничим није документовао, тако да се иста ни у ком случају не би могла прихватити. (Ј. Н. Томић, О Арнаутима у Старој Србији и Санцаку, Београд, 1913, 89). Међутим, Д. Туцовићу то уопште није сметало да управо неаргументовано казивање о „личностима од највеће вредности“ безрезервно прихвати и преиначи за своје опозиционе потребе, и да из једне очито неодрживе тврдње изведе закључак да је и сам Карађорђе био албанског порекла (Димитрије Туцовић, Изабрани списи, књ. II, Београд, 1950, 77). Истина, можда су тим и таквим закључцима допринеле и приче о некаквом сталном, по неким и масовном боравку „албанских сточара“ на тадашњем, аустријском Руднику (које се још увек тако упорно провлаче кроз нашу историографију), а који иначе, сад је бар јасно, не бежу ни бројни ни Албанци, што најбоље доказују наши акти из друге групе (II, 2, А и Б). Али, било како било, такве тврдње су не само неодрживе, већ и апсурдне, без обзира од кога потицале, што би данас већ било излишно и доказивати.

NOUVELLES DONNÉES DES ANNÉES 1732—1733 SUR LES AGGLOMÉRATIONS
DU DISTRICT DE RUDNIK, CONTRIBUABLES DU TRÉSOR DE VIENNE
(HOFKAMMERKANZLEI)

Le passé lointain de Rudnik et de ses environs immédiats a été pue étudié et reste insuffisamment connu, étant donné que les premiers documents, ou plus exactement, les premières mentions de cette région ne remontent qu'au Moyen âge. Cependant, ces mentions sont tellement rares et maigres que tout ce qu'on peut en déduire, c'est que dans la Serbie médiévale cette région constituait un comitat dont le nom n'était pas celui de la montagne qui en formait le noyau. Plus tard, à l'époque de la domination turque, ce comitat fut transformé en nahia ou cadi-louk de Rudnik pour devenir à l'époque de l'occupation autrichienne (1717—1738) le district du même nom: après l'expulsion définitive des Turs on commença à le désigner sous le nom de département de Rudnik unité administrative dont la superficie et les limites n'étaient pas toujours fixées avec précision. Faute d'informations détaillées sur cette période et sur les années qui y suivirent de près, on en était réduit jusqu'ici aux conjectures, surtout en matière de population et de vie économique. Malheureusement, des renseignements authentiques manquent toujours, surtout en ce qui concerne la publication des documents écrits remontant à la fin du XVIIe siècle et au début du XVIIIe, de sorte que tout ce qu'on peut affirmer avec plus ou moins de certitude, c'est qu'avant 1688—1690 le district était assez bien peuplé. Les informations de source sûre relatives à la première occupation autrichienne de ce district (1718—1738), période qui nous intéresse ici, font également défaut. Il ne faudrait donc pas s'étonner que le passé de cette région ait fait l'objet d'affirmations et de conclusions souvent dénuées de fondement, mais, malgré tout, obstinément répétées. Une des assertions les plus fausses est sans doute celle selon laquelle, en 1717—18, les Autrichiens auraient trouvé ce territoire plus ou moins désert et inhabité, ayant été dépeuplé par les migrations de 1688—1690. Une autre assertion de ce genre concerne la composition ethnique du district de Rudnik. On a prétendu que la population de ce district, recensée entre 1718 et 1738, aurait afflué, presque dans sa totalité, des régions lointaines, principalement des pentes de la montagne Dinara et, partiellement, selon certaines hypothèses, des régions habitées par les Albanais.

Cependant, les données que nous avons recueillies et publiées ici, aïnse que tous les autres documents ci-joints, démentent de façon convaincante toutes les affirmations et suppositions aventurées jusqu'ici en la matière. En outre, ces documents, en premier lieu les rôles d'impôts du district de Rudnik montrent qu'en 1732—33 les agglomérations contribuables de la Direction du Trésor de l'empereur de Vienne (20) comptaient près de 500 foyers, nombre que totalisaient approximativement les agglomérations militaires du district (13), d'où il s'ensuit incontestablement qu'au cours de l'année en question chacune de ces agglomérations comptait près de 30 ménages ou familles en moyenne; cela signifie, soulignons-le, que ces agglomérations n'étaient pas de beaucoup inférieures à celles du Srem ou du Banat de l'époque, si jamais elles l'étaient. D'autre part, ces rôles révèlent que toutes les familles étaient de nationalité serbe, exception faite pour trois ménages tzigans, dont on ne savait pas d'où ils étaient venus. Le plus important, c'est que ces foyers, leurs noms de famille et leurs immeubles, dont surtout les vignobles, montrent qu'il ne s'agissait pas d'immigrés, comme on le suppose généralement, mais de familles qui étaient presque toutes originaires de la région. C'est d'autant plus probable que les immigrés n'y étaient pour ainsi dire même pas mentionnés. Cela vaut surtout pour «les Dinariens» qui, s'il y en avait eu dans la région, y auraient été assez nombreux et, par conséquent, il en aurait été question à quelque titre que ce fût. Les documents signalent, il est vrai, la présence de deux éleveurs de bétail «albanais» à propos des droits de pacage, l'un originaire du Stari Vlah et l'autre de Kosovska Mitrovica, mais c'étaient des Serbes, non des Albanais.

En plus des données démographiques, les documents recueillis et publiés ici en renferment d'autres aussi, en premier lieu celles qui pourraient présenter de l'intérêt pour la science économique. Les listes données ici montrent en effet que la plupart des foyers étaient, sinon riches, du moins aisés, surtout en ce qui

concerne le blé, le maïs et la vigne; cela ressort non seulement de l'étendue des superficiesensemencés, mais aussi des récoltes qui, selon les critères de l'époque, étaient assez bonnes.

Par conséquent, la valeur de nos données est incontestable et multiple, raison pour laquelle elle sont d'ailleurs présentées ici. Leur publication comble une grande lacune dans l'historiographie de cette région, ce qui aura probablement pour résultat la rectification si nécessaire des.

ДРАГОМИР С. ПОПОВИЋ

ДА ЛИ СЕ ЧАЧАК У СРЕДЊЕМ ВЕКУ ЗВАО ГРАДАЦ

Одавно је прихваћено мишљење да је наш град првобитно носио име Градац и да је назив Чачак добио касније. То би изгледало сасвим природно кад се зна да се Градац у нашим средњовековним споменицима помиње већ у почетку XIII века, док најстарији помен о Чачку налазимо први пут тек у једном документу из 1409, тј. скоро двеста година доцније. Осим тога, било би логично да је назив који преовлада новији од онога који је одбачен.

Међутим, неки подаци из прошлости изазивају забуну и траже извесна разјашњења. Наиме, у XIV веку налазимо напоредо у употреби оба имена (Градац и Чачак), па се, природно, поставља питање да ли су то два посебна локалитета, макар били и у близини један другог. А затим, и у вези с тим, јавља се потреба да се критички размотре подаци из прошлости како би се дошло до што одређенијег и сигурнијег одговора на то и још нека питања, уколико је то данас могуће с обзиром на доста оскудне податке којима располажемо.

Први и најстарији помен о Грацу имамо у Типику студеничком, који је писан негде у времену између 1207. и 1215. године. Писао га је Сава Немањић. Говорећи, у тринаестој глави, о избору игумана манастира Студенице, ту се прописује начин како да се састави савет који треба да донесе одлуку о томе. У тај савет улази-

ли су, поред владоца, надлежног епископа и изабраних студеничких калуђера, још и шест игумана најугледнијих манастира, међу којима се игуман „света Богородице Градњчке“ налази на другом месту, после игумана Немањиног манастира „светага Георгија въ Расѣ“¹

У Жичком законику, издатом од Стевана Првовенчаног негде око 1220, али не пре 1219. године, проглашавају се „краљевским“ четири манастира, и то: „света Богородица стоуденичѣска и свети Георги оу Расѣ, и светогорѣски манастирѣ, и света Богородица градњѣска“² То су били привилегисани манастири, независни од епископа, са широком аутономијом, чије игумане је постављао краљ („игоже по правдѣ изволи краљевство, сего архиепискоупѣ благославляетъ божьствено а краљ даваетъ емоу жезлъ и целовѣ иго поставляетъ иго игоумена“).²

Пада у очи у наведеним примерима употреба присвојног придева „градњчка“, односно „градњска“. То би упућивало на закључак да је Градац већ постојао пре него што је саграђен манастир. А он је могао бити саграђен пре 1190. године, као што ћемо даље видети.

Било би интересантно одговорити на питање откуда потиче назив Градац и где се он налазио. На то питање, чини се, није тешко одговорити.

Познато је да топониме градина и градац увек носе места где је постојао неки град, с том разликом што аугментативни пејоратив градина означава велики, а деминутивни хипокористик градац — мали град (Исп. у Вукову Рјечнику под „градац“: „Иако је мој мали градац, али сам ја у њему диздарац“). То би значило да је ту постојао неки омањи град. Највероватније тај град се налазио на простору око данашње цркве, који је најузвишенији део Чачка, што се лако може видети, а што се могло још очигледније запазити у доба пре насипања и нивелације улица, нарочито оних са југоисточне стране.

Да је град морао бити подигнут баш на том простору, могли бисмо навести неколико доказа. Још у доба Римљана ту је постајао град, за који Каниц тврди да је представљао главно утврђење, коме је припадао кастел у Јездини, где је Каниц видео само зидове од рушевине³. То би потврђивале, поред великог броја тегула нађених 1953. године у дворишту Народног музеја, две ара, од којих је једна нађена испод левог крила гимназијске зграде, а друга, у Улици цара Душана преко пута цркве. Прву ару је посветио Серапису и Изиди трибун кохорте Гнеус Помтејус Помпицијанус. Споменик је преломљен, па су последњи редови изгубљени. Други споменик је, по свему судећи, ара, али је натпис у великој мери општећен и нечитљив. То би сведочиле и подземне озидане просторије, од којих је једна откопана испред вратница Народног музеја, а друга се налази у порти Чачанске цркве. Судећи по материјалу, оне су новијег порекла. Па и оријентација утврђења из доба аустријске окупације

1718-1739. указивала би на то да се оно налазило на поменутом простору. И за време другог српског устанка Турци су, ради одбране, ископали шанац „околу старе и велике цамије“ (данашње цркве), како тврди Сима Милутиновић.⁴ Разуме се, то би само сведочило о стратегијској вредности тога простора, па би логично било да се и Градац, као утврђење, налазило баш ту, на том простору.

Да је то тачно, могао би непосредно потврдити још један податак. Наиме, у једној хрисовуљи (из XIV века, „око 1318. год.“), којом краљ Милутин дарује „село Уљаре“ манастиру Хиландару, говори се да је одлука о томе донета на „српском сабору“, на коме су, поред осталих великодостојника, учествовали игумани из четрнаест знатнијих манастира, међу којима се игуман „моравског Градца Ђфрем“, налази на шестом месту.⁵ Из овог документа видимо да се назив Градац проширио и на манастир св. Богородице, што значи да се он морао налазити непосредно уз утврђење које се звало Градац, или, можда, у његовом кругу. И није то случај само овде. У многим родословима наш манастир се назива Градац. Поменимо неке од њих. Тако на пример, у Врхобрезничком родослову читамо: „Ђрацимиръ създа црковъ прѣсветые Богородице Градаць ѿ два стълпа при рѣцѣ Моравѣ“⁶.

Истоветну реченицу налазимо и у другим родословима, са местимичном разликом само у реду речи (Карловачки, Загребачки, Пајсијев родослов и др.).⁷ То место у Пејатовићевом родослову гласи: „Ђрацимиръ създа црковъ прѣсветые Богородице Градаць при рѣце Моравѣ, еже истъ Града“⁸ Ако се у другој реченици („еже истъ Града“) није писцу, односно преписивачу, поткрала нека грешка, и ако бисмо ту реченицу схватили буквално, она би требало да нам потврди да је манастир био саставни део града, или најтежње повезан с њим. А то још једном сведочи јасно да се град, по коме се и манастир назвао Градац, налазио на узвишеном простору око данашње Чачанске цркве.

Из горњег излагања види се да је манастир Богородице градачке подигао Страцимир, старији брат Немањин, који је, према томе, несумњиво управљао крајевима око Западне Мораве. Тај закључак природно произилази из чињенице да је он своју задужбину морао подићи на територији којом је владао. Из сачуваних докумената знамо да су у другој половини XII века српском земљом управљали, поред Немање који је носио титулу великог жупана (*mgnus iupanus*), још и његова два брата: Страцимир (*Strazimir*, односно *Straschimir*, како налазимо његово име транскрибовано у другом документу) и Мирослав (*Miroslau*, односно *Miroslab*), који су носили титулу кнеза (*comes*).⁹ Да ли је кнез Страцимир подигао и град, по коме се манастир прозвао Градац, није нам познато. Мишљење да је Страцимир можда становао, бар повремено, у том граду, изгледало би врло вероватно. У прилог том мишљењу говорила би та околност што је он своју задужбину подигао баш ту, уз сам град, или можда у његову кругу, и на донекле необичном месту за

то време, када су се манастири подизали најчешће на усамљеним местима, далеко од саобраћаја.

Архитектоника овог манастира са „два ступа“, односно две куле, сведочи о западњачком утицају за којим се повео градитељ, па се може претпоставити да су мајстори били пореклом из приморских крајева.

Задржаћемо се на још једном податку. Наиме, ако је тачно мишљење Љубе Ковачевића да је кнез Страцимир умро пре 17. јуна 1190. године,¹⁰ манастир је морао бити саграђен раније, па би он, према томе, могао бити старији од манастира Студенице. Истина, аргументација на којој је Ковачевић засновао своје мишљење није много убедљива.

Из претходног излагања видимо да се топоним Градац ограничио на град и манастир, који су се налазили на најузвишенијем делу данашњег Чачка. То име је у почетку носио сам град, а доцније оно се пренело и на манастир. То је било вероватно онда када су око манастира изграђене ћелије и када је он био опасан зидом, који се наслањао на град. Међутим, немамо никаквих података да се тај назив проширио и на насеље које је поникло у близини града и манастира. Напротив. Први помен о том насељу, које се зове Чачак, потиче из године 1409. То је записник о саслушању двојице курира, који су у Дубровачком магистрату 3. јануара 1409. године под заклетвом изјавили да су предали писмо, вероватно позив на суд, Марину де Лебро и његовом сину Милу (*Magino de Lebros et Milo eius filio*) у њиховом стану баш кад су били за вечером (*simul stantibus in eorum habitatione ad caenam*), дана осамнаестог, месеца децембра прошлог (*die decimo octavo mensis decembris praeteriti*) у Чачку (*in Casach*).¹¹ Иста забелешка налази се на другом месту писана талијанским језиком, са једном малом разликом у транскрипцији имена Чачак (*Zasach*). Нема никакве сумње да се овде ради о нашем граду. Дубровчани, о којима је реч у овом документу, вероватно су трговци који су били привремено настањени у Чачку.

На питање када је поникло и где се налазило насеље под тим именом, мислим да се делимично може са извесношћу одговорити. Не можемо само одредити време када је оно оформљено. Извесно је то да се насеље развило у близини манастира, као што је случај са многим другим насељима (Ариље, Бијело Поље, Битољ, Прокупље и др.). Највероватније, на том земљишту је прво постојао трг, око кога се доцније развило насеље. То је могло бити већ у XIII веку. Краљевски манастир Градац несумњиво је имао богате поседе које су му даровали владаоци, као и бројне метохе. За изградњу тих метоха и обраду имања биле су му потребне алатке и разни занатски производи. То је привлачило занатлије да се насељавају у близини. Доцније ту су се насељавали и трговци.

Мислим да се положај насеља није мењао ни доцније, па бисмо могли, са прилично сигурности, одредити где се оно налазило на основу описа Јоакима Вујића¹² и Пирха¹³. Према њиховим описима излазило би да се то насеље налазило на простору између садашње

цркве, која је била на простору између садашњих улица Слободана Пенезића, Обилићеве, Балканске и Улице 29. новембра. Према томе, насеље се морало простирати тамо где је данас Трг устанка. Наравно, оно се могло ширити, нарочито на југ и југоисток, али главни део насеља настајао је ту, а између насеља и града, односно манастира, морао је бити приличан празан простор, као што је то било и доданије, када су у Чачак долазили Вујић и Пирх.

Док се, као што смо утврдили, насеље у почетку XV века несумњиво звало Чачак, у исто време град, као и манастир, носили су име Градац. То дознајемо из натписа на звонима која су пронађена приликом копања темеља за зграду окружног начелства преко пута цркве, 1875. године. Највеће од тих звона, које се налази на Чачанској цркви, носи натпис: „Сне звонѡ приложѡи прѡсвѡщенѡи митрополитѡу градачѡки Никифорѡу прѡсвѡетѡи чудотворѡици градачѡкой въ днии благоуспѡаго господина деспѡта Гюрга“. Друга два звона су у Народном музеју у Београду. Натпис на средњем звону значајан је зато што је датиран. Он гласи: „Сне звонѡ приложѡи митрополитѡу градачѡки Никифорѡу въ лето 7022 (6962 = 1454 — 2 п) Радѡе звонарь.“

Из горњих натписа видимо да се манастир, као и раније, зове Света богородица градачка, а митрополит — градачки. Очитледно, у XV веку налазимо у употреби два топонима: Градац — за град и манастир, а Чачак — за насеље.

Међутим, баш у то време (1459) Србија је потпала под турску власт. Отада се назив Градац губи и остаје само Чачак. Колико нам је познато, у турским катастарским пописима наш град се помиње први пут 1516. године. Према једном документу из те године, „село Чачак налази се у нахији Маглич у кадилуку Пожега“.¹⁴ Чачак се помиње даље и у „Дневнику Сулејмановог рата у походу против Београда“ из 1521. године. Ту је под 1. јулом забележено како је војвода „Илијашчиј идући с војском ка Шапцу прешао Чачак“ и наставио пут кривудаџим и заобилазним стазама.¹⁵ И у путопису којим се описује путовање француског посланика Де Хе-а (Des Hayes) у првој половини XVII века непознати писац помиње Чачак само узгред, говорећи о Ибру „који се улива у Мораву близу једног старог утврђења званог Чачак“ (»proche d' un vieux Chasteau nomme Zazac«).¹⁶ Очитледно, писац је добио погрешно обавештење да се Ибар улива у Мораву „близу“ Чачка. Хаџи-Калфа, турски путописац из XVIII века, помиње у свом путопису на четири места Чачак, који он пише као „Цацка“.¹⁷ Евлија Челебија, знаменити турски путописац, даје сумаран опис Чачка, у коме је он био у другој половини XVII века. Ни он, као ни други путописци о којима смо говорили, нигде не помиње Градац.¹⁸

Име Градац пало је у потпун заборав, па га не помињу ни они од којих бисмо то с правом очекивали. Тако у „Протоколѡу ѡ приписаним цркви и мѡнашѡтѡвѡм... до лѡто 1733 гѡда“, који је саставио синђел

Андреја Јоакимовић за карловачког митрополита, читамо под 20. фебруаром 1736. године: „К шанцњ Чачкњ цркова монастирњ был, пак' после когдњ сњ после Тњрњињ принњли и владали сочинњли жалињ и после Тњрака когдњ садњ принњла цњсар пак сочинњше прњградњти шатарњ, а поет се вожњственнањ ли-тњргњњ в њњи“.¹⁸ Одавде се, очигледно види да се име насеља (Чачак) проширило и на простор где се налазило некадашње, као и ново (аустријско) утврђење, са Страцимировом задужбином.

На питање како и зашто се име Градац изгубило и потпуно заборавило после пада Србије, мислим да није тешко дати одговор. Када су Турци заузели Чачак, они су, као што су то обично чинили, разорили не само утврђења, већ и манастир, који је, као што смо раније видели, био саставни део града. То се да лако видети по зи-довима Чачанске цркве, на којима се већ одмах изнад темеља може запазити накнадно дозиђивање, које је несумњиво вршено у доба Турака приликом претварања у џамију. Врло је вероватно да су Турци заузели град под борбом, после чега су, из освете, разорили и утврђење и манастир. Тако је Градац нестао: града није више било, а манастир је постао турска џамија. Са њиховим нестанком нестало је и њиховог имена. Срби, тек, нису могли турску џамију да зову Градац, а Турци још мање.

Међутим, насеље је продужило да живи, па је, и даље, носило име Чачак. То име се сада проширило и на оно узвишење где се некад налазио град и Страцимиров манастир, који је сада био џамија. Вероватно су томе допринели и Турци, за које је Чачак, као насеље и седиште њихове власти, био једино од значаја, а доцније подигнута џамија припадала је и служила овоме.

На крају, остаје још да се одговори на питање да ли се насеље некада звало Градац. За то немамо никакве потврде у до сада познатим споменицима и документима из прошлости. Као што смо видели из наведеног документа сачуваног у Дубровачком архиву, можемо само са сигурношћу тврдити да је Чачак, као насеље, носио то име од 1409. године, а од доласка Турака то име се проширило и на онај простор где се налазило утврђење и манастир. Али, ако би неко претпоставио да се насеље пре тога, можда у далекој прошлости, звало Градац, морао би објаснити зашто је тај назив промењен и замењен именом Чачак, и то у времену док су још постојали град и тако угледни „краљевски манастир“ Градац. Зашто би се одбацило једно такво име и заменило не баш лепим и не тако значајним именом Чачак? То би изгледало нелогично. Зато изгледа најприроднији закључак да је насеље од самог настанка морало носити име Чачак и да се никада није звало Градац. Могло би се претпоставити да је земљиште које је служило као трг носило име Чачак по извесним особинама, па је то име предало и насељу које је на њему формирано. А утврђено је да је име Чачак постало од земљишта које је било чачковито.²⁰

НАПОМЕНЕ

1. Зборник СКА за историју, језик и књижевност. Одељење I, Споменици на српском језику, књ. XVII. Дела српских писаца, књ. 1, „Списи св. Саве“, Бгд, 1928, стр. 76.
2. Стојан Новаковић, „Примери књижевности и језика старог и српско-словенскога“, III издање, Бгд, 1904, стр. 371.
3. Felix Kanitz, »Das Königreich Serbien«, Leipzig, 1904, str. 535.
4. Сима Милутиновић Сарајлија, „Историја Србије 1813—1815“, II издање, Бгд, 1888, стр. 146.
5. Споменик СКА III, Бгд 1890, стр. 24.
6. Љуб. Стојановић, „Стари српски родослови и летописи“, Зборник СКА за историју, језик и књижевност српског народа, I год., књ. XVI, Београд — Сремски Карловци, 1927, стр. 21.
7. Исто, стр. 20, 21.
8. Исто, стр. 46.
9. Smičiklas T., »Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II, Згб 1904 стр. 201, бр. 196 од 27. септембра 1186. (уговор о миру између Немање и његове браће, с једне, и Дубровника, с друге стране) и стр. 238, бр. 223 од 25. новембра 1189 (писмо папе Клементa III, којим препоручује Немањи и његовој браћи дубровачког надбискупа Бернарда).
10. Љ. Ковачевић, „Неколика питања о Стефану Немањи“, Глас СКА, LVII, Бгд, 1900, стр. 49.
11. Дубровачки архив, „Lettere di Levante“, Л. V, ф 52/в.
12. Јоаким Вујић, „Путешествије по Србији“ I, СКЗ, Бгд, 1901, стр. 199 и 200.
13. Ото Дубислав Пирх, „Путовање по Србији у години 1829“, Бгд, 1900, стр. 128.
14. Види: Љуб. Стојановић, „Стари српски записи и натписи“, I, Бгд. 1902, бр. 310 и 311.
- 14а. Хазим Шабановић, „Период турске владавине до краја XVI века“, Краљево и околина, Бгд, 1966, стр. 170.
15. Hammer, »Geschichte des Osmanischen Reiches« II издање, V, стр. 273.
16. Споменик XXXVII, Бгд, 1900, стр. 95.
17. Споменик XVIII, Бгд, 1892, стр. 63, 68, 70, 79.
18. Евлија Челеби, „Путопис“, Сарајево, 1967, стр. 376 (у овом путопису Чачак се помиње на девет места).
19. Споменик XLII, Бгд, 1905, стр. 166—167.
20. Види: Драгомир С. Поповић, „Порекло и значење имена Чачак“, Зборник Народног музеја, Чачак, I, 1969, стр. 25—31.

LA VILLE DE ČAČAK (TCHATCHAK) S'APPELAIT-ELLE GRADAC
(GRADATS) AU MOYEN ÂGE?

Après avoir examiné divers documents, l'auteur a établi que le toponyme de Gradac se rapportait exclusivement au fort, puis au monastère aussi, bâti par le prince Stracimir, frère de Nemanja. Ce fort se trouvait sur une hauteur, occupée aujourd'hui par l'église de Čačak; dans le passé, il était étroitement lié au monastère, de sorte qu'ils constituaient un ensemble.

S'appuyant sur un document de 1409, conservé aux Archives de Dubrovnik, l'auteur constate que l'agglomération s'appelait Čačak au XVe siècle; d'autre part, en s'en rapportant à l'inscription qui figure sur les cloches de 1494, il conclut qu'au XVe siècle les deux noms étaient employés parallèlement: Gradac pour désigner le fort et le monastère, et Čačak pour indiquer l'agglomération. Lorsque, en 1459, les Turcs occupèrent la Serbie, ils dévastèrent le fort et le monastère de Stracimir; ce dernier fut, par la suite, transformé en mosquée. C'est ainsi que le nom de Gradac se perdit et fut oublié.

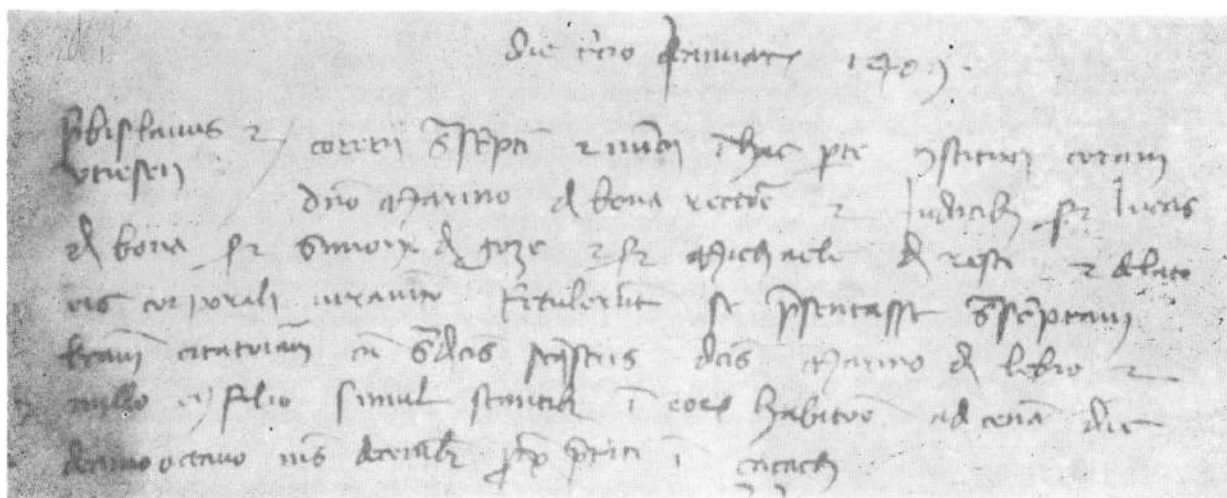
Il est certain que Čačak doit son nom au terrain qu'on qualifiait de »čačkovit« (mot qui veut dire bosselé) et où, avant que l'agglomération fût fondée, il existait une place. Par conséquent, la ville de Čačak n'a jamais porté le nom de Gradac.

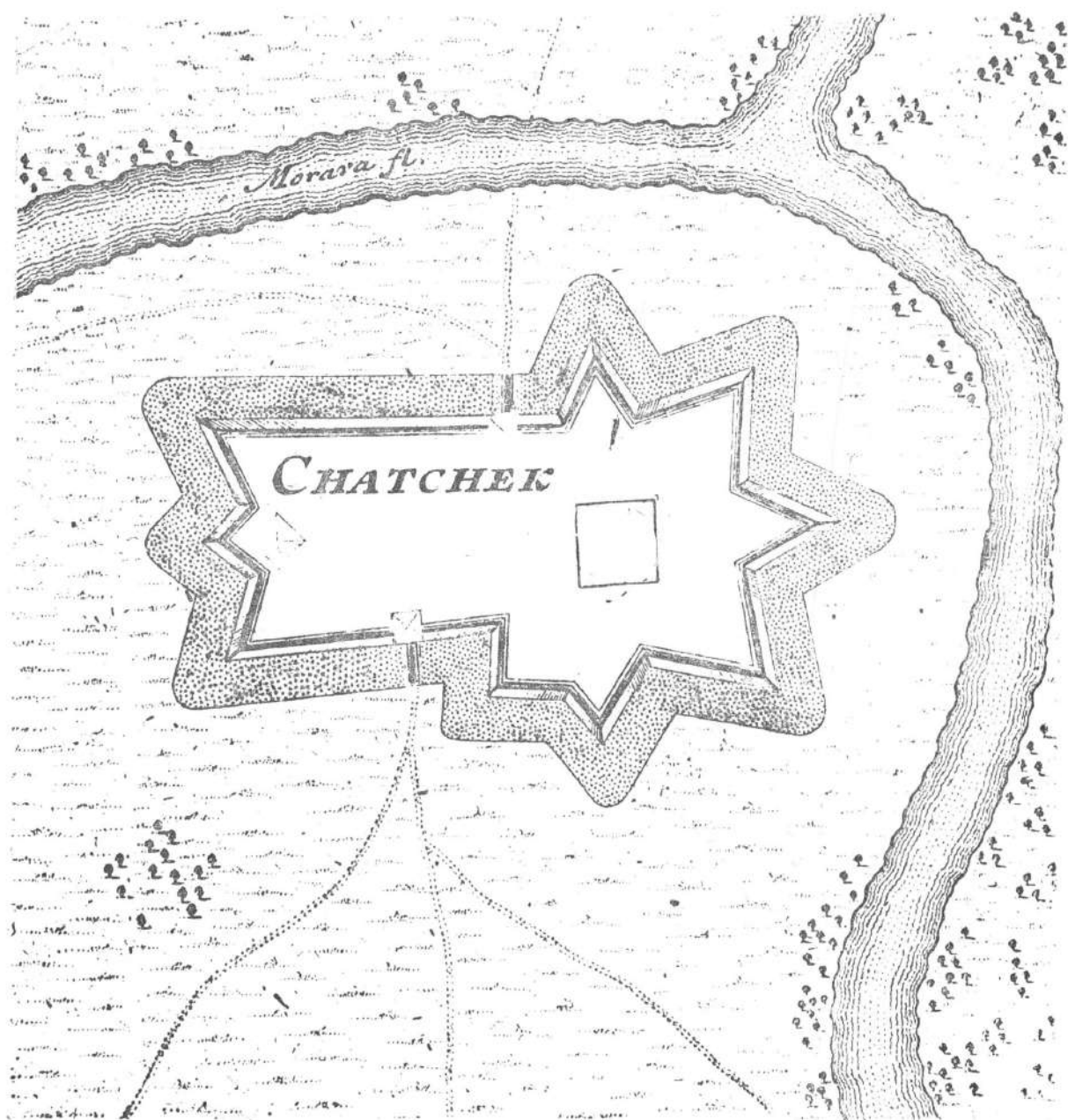
Сл. 1. Ара посвећена Серапису и Изиди нађена у Чачку

Сл. 3. Звоно из доба деспота Ђурђа Бранковића (1454. година)

Сл. 2. Најстарији документ (1409. година) у коме се помиње Чачан

Сл. 4. Шанац у Чачку из XVIII века

РАДОЈКО НИКОЛИЋ

ЗАПИСИ О РАТНИЦИМА

*„Као српски соко оде,
душманину напред стаде,
под заставом, роде, паде,
веће славе не имаде“.*

На пробљашима и крајпуташима западне Србије много је записа о војевању српског народа против свих душмана који су на њега настрадали. У њима живе успомене на ратнике свих ратова које је Србија водила од првог устанка до првог светског рата.

Први трагови о ратницима су из првог и другог устанка. Они су „утребани“ на надгробнике оних који су са кубурама, сабљама и карабиљима пошли, на позив Карађорђа и Милоша, да Османлијама срца прострељују и главе секу. Устаницима, којима је додијало да буду раја и који су у мегданима видели једини излаз на обзор људског достојанства. И тим људима који су буном пробудили рајине вековне снове и јунаштвом разбуктали запламсјаје слободе из пепела четирвековног ропства, потомци су са побожним поштовањем дизали горде каменове захвалности и поштовања. Каменове — устанике. Многи од тих каменова су и до данас сачувани. Разасути су по пристраницима пропланака од Рудника до Златибора, али их је највише на ширем подручју чачанског краја.

Карактеристично је да овим ратницима клесари не урезаше никакве друге одреднице до ратничке, војничке. Ниједном устаннику није уписано неко социјално, професионално или етичко обележје. Не помену се ни богатство, ни занимање, ни поштење. Најбољи доказ да је родбина покојникова сматрала да је све друго било неважно и малено према чињеници да јој је предак био добар и храбар ратник. Па зар је и било потребно говорити о друштвеном положају и улози некога ко се као Вождов или Књазов ратник истакао? (Газдама и „отличницима“ у миру споменици ће се са другом мотивацијом подизати и словима шарати).

Вредност ових споменика чине њихови разноврсни записи. Они су, готово без изузетка, у прозном облику, а разликују се по начину казивања и опсегу података. Записи урезани у камен првих деценија по устанцима врло су кратки и подацима сиромашни, а они из друге половине века су опширнији, развијенији, речитији. Најједноставнији су они који о устаницима не дају никаква ближа обавештења, осим што наглашавају да је покојник био „крабриј ратник“ или да је „крабро воевао“. Радисав Тупаја из Зеока „крабри је војник био“, а Милисав Цогољ из Губереваца је „крабро воевао за славу и слободу српску 11 година“. У оваквим записима не казује се ни речи у ком је устанку, и боју, ратник учествовао.

У једним записима се нешто опширније казује да је покојник био устаник или војник у рату, обележавајући, при том, и прецизније време војевања. Тако је на споменику оца сердара рујанског Јована Мићића из Чајетине дато, мада погрешно, време трајања првог устанка. „Овде почивају кости Гаврила Мићића, од Турака названог Гариба. Покојник је био устаник рата српскотурског од 1803. године, кои се је окончао србском пропашћу 1812. г.“

У другим записима се говори да је покојник био војник, али није јасно да ли у оба или само у једном устанку. Година устаникове смрти, ако је забележена, једина је одгонетка те нејасноће. Тако се помиње Бућа Бошковић, који је „рођен у Ерцеговини, а прешавши у Србији у селу Рудник у 1804. г. Поживио је као крабри војник у великим ратовима и добио је 8 рана; преболео је и живио је свег 60 г.“ Бућа је једино могао да буде устаник у Милошевом устанку, јер је прве године Карађорђевог буне имао свега девет година, што се са споменика види.

У извесним записима се, међутим, изричито наглашава да је покојник војевао за време Карађорђа и Милоша или за време једног од њих. Тако се на надгробнику Миливоја Јовановића из Дучаловића чита: „Чим је Карађорђе подигао устанак, он је се придружио с њим до Милоша и ратовање придружио са Милошем“. Мијаило Божовић из Брђана „био је војник са Карађорђа и Милошем Обреновићем 7 год.“ Губеревчанин Ђорђе Плазина био је само Вождов, а Стефан Стојић из Врана само Књазов војник. На Ђорђевог споменику је записано: „Овај знак показује краброг војника Ђорђа Плазину из Губереваца кои је за владе Карађорђевог 12 годи. воевао и

бранећи славу и слободу србску 7 Турака погубио.“ А на Стефановом: „Уз ратове п. књаза Милоша Об. био је први.“

Нађени су и записи о кратком времену између устанака, али само два. И оба трагична, као и то време што је било. Живи су сведоци турске свирепости над поново поробљеном рајом после кобног 1813. лета. У години Хаџи-Проданове буне „за отечество и помоћ србску“ погибе Марко Радовановић из Ступчевића „од Турчина Лативаге“. Исте године одлетела је, од истог Турчина, крај Мораве, глава једног бунтовног Драгачевца. То сведочи запис на споменику: „1814. г. Зде посечен јест Јован Кличанин, рођен у селу Церови, а живот изгуби у Чачку от сабље силног Латива, чачанског муселима, на исто ово место.“ Да ли Марко и Јован платише главом због учешћа у угушеном устанку или их силовити муселим скиде из страха да у нову буну не крену?

Споменици погинулим устаницима су врло ретки, јер у време трајања устанка, па и деценију-две касније, сеоски надгробници, нарочито писани, нису готово ни подизани. Тако је највећи број погинулих на Мишару, Делиграду и Чачку остао без надгробних знакова, од потомака заборављен, за историју изгубљен. Нађоше се само десет споменика погинулим устаницима. Записи на њима нешто су опширнији и од посебног су значаја и због тога што су на њима убележена места, односно битке, у којима се гинуло. То су Радаљево, Муртеница, Таламбас и Вилови, у првом, а Чачак и Ужице, у другом устанку. У Ариљу, на челу тамног и још држећег крајпуташа, урезано је: „Знак овај показује доброг и отменог Србина и краброг војника Марка Симовића, житеља ариљског, који је живио 60 го., а погибе на Златибору, на месту Таламбасу, јуначки борећи се с Турцима за веру и славу и слободу србског народа. Живот свој жртвова при Карађорђевој краини, при војводству Милоша Обр. одприлике 1807. годи. Нека му буде ова реч од нас: Бог да му душу прости, горереченом Марку“. С десног бока Марковог знака уписан је у истом стилу, Марков брат, такође гињеник првог устанка: „Ова страна показује краброг војника Јанка Симовића, брат прие опомењутог Марка. Поживи 50 г., а погибе на Радаљево јуначки борећи се с Турцима за славу и слободу србског народа при Карађорђевој краини, при војводству Милана Обреновића одприлике 1804. го.“ Браћа Симовићи погибоше у „локалним“ биткама, у мало познатим местима. Таламбас је брдо на крајњем југозападу Златибора, у залеђу Муртенице, у селу Драглици, а Радаљево је гранично село између бившег драгачевског и моравичког среза. На гробљу у Приликама упознајемо се са још једним мало познатим сукобом. Унук је, на споменику, одао почаст своме деди: „Вечнаја памјат рабу божием Пвоздену Рабреновићу који је крабро борећи се с Турцима године 1808. на Муртеници погинуо.“

На погибије у биткама другог устанка подсећају два споменика. У Атеници, под Јелицом, на тамни и хрпави двометарски биљег урезана су крупна слова храбром војнику Јовану Липшанићу „који је за крс часни и веру христијанску, закон србски и за оте-

чество от Ђаја-пашине војске на Чачку при битки јуначки борећи се погинуо 1815.“ У Марковици је постављен крајпуташ са записом: „Овај билег удари Јован Милосављевић из села Пуова отцу свому Милосаву Јаћимовићу, крабром Србину кои је за веру и отечество србско јуначки борећи се с Турцима на битки ужичкој погинуо 1815. 1. авг. 5. дњ.“

Осим битака које су се догодиле на подручју београдског пашалука, или на његовим границама, на надгробницима устаника сачувана је успомена и на Карађорђево војевање по Санцаку 1809. године. На споменику досељеника Мирка Мијаиловића из Ртара уписано је: „Досељен од Биора кад је Карађорђе на Сеницу војштио.“ Од санџачких битака помиње се још једино битка на Вилловима, брду и селу код Нове Вароши. Радосав Чикириз је, на крајпуташу у Кривачи, урезао свом Драгачевцу Тиосаву Комадини: „Овај билег показује краброг Србина Тиосава Комадину из села Лисе кои је за веру и отечество от турске војске на битки на Вилловима као војник јуначки борећи се погинуо 1805. г. декембра 27.“ На крајпуташу Гаврила Радојковића из Јездине, који је умро у српско-турском рату 1876, код Рашке, уписано је, као додатак, при дну: „И дјед његов Радојко погинуо од Турака у битци на Вилловима за владе Карађорђа 1815. г.“

Из последње године првог устанка помињу се, и то врло ретко, битке на Делиграду и Засавици. Са Делиграда је те поразне године донешен у Цветке, претешко рањен, војвода Јован Курсула, а из делиградског шанца се једва спасао пред турском навалом устаник Петар Јоксимовић из Горачића. (Видети запис о њима у даљем тексту). Помен јунака са Засавице чита се на надгробној плочи у порти прилипачке цркве, у Драгачеву: „Овде почива благословени раб божији Спасоје Јаковљевић, бивши жителъ прилипачки, доцније прозвани Добро чрез тога што се на више места показивао у биткама против Турака за отечество свое бранитељ, као на Засавици, на Делиграду итд.“ Засавица је поменута и на крајпуташу, који више не постоји, у Горњим Бранетићима. На њему је била урезана ратничка секира и сажет запис: „Зде почивает раб божи Сава Жижовић. Погибе на Засавици 1813.“ Сава је био један од „голаћа“ Зеке Буљубаше, па су зато бранетићке Жижовиће, по свом родоначелнику, у прошлости називали „Голаћима“.

Имена погинулих устаника помињана су и на споменицима њихових синова. Синови су се са својих споменика, ради себе, хвалили и својим храбрим, погинулим очевима. Наглашавали су да су пореклом од родољубивих, одважних људи. Тако се судбине тих ратника без сопствених споменика огласише на туђим споменицима — надгробницима својих најближих потомака. За кнеза Ристивоја из Миросалца каже се, на билегу његовог сина Јована, да је „кнезовао целом наиом пожешком за владе турске, а погинуо на Радаљеву борећи се са Скопљак-пашом Карађорђевог рата 1806. г.“ На синовљевом споменику урезана је и судбина већ поменутог, на крајпуташу у Марковици, Милосава Јаћимовића из Пухова, „по-

пинушег на Ужицу борећи се као војник противу Турака при владенију књаза Милоша Обреновића м. августа 1815. г.“

Очевима ратницима синови су се, са поносом, одуживали. Попадали су им витешке каменове у траву првих гробаља и клесарима „накривали“ да им баба „краврим“ ратником именују. А ако се, случајно, погодило да је устаников син био клесар, онда су се рађали записи топлији, изворнији, непоновљивији. Нађоше се два споменика које синови — каменоресци подигоше очевима — устаницима. И оба изузетна. Најчувенији драгачевски и српски клесар Радосав Чикириз придаде оцу — војнику непоновљив епитет „итар“. Тај епитет не уреза ниједном другом саборцу свога оца. „Овде је укупато тело раба божјег Сретена Радовано. Крсмано; иначе Чикириза из Ртију, бившег војника итрог у оно време рата Кара Ђорђева“ — у живички пешчар уреза, из „почитанија“, син Радосав „који је све ово писао и градио своим рукама“. Други драгачевски клесар, Дмитар Ђорђевић, из Горачића, огласи се стихом. Он седам очевих рана у боју на Чачку доживе као последње рајине ране и као свануће народа српског. И створи бисер епитаф, поносни, победни катрен. Он „помјану“ оца Ђорђа у опором јеличком љутику и остави на Ружичића гробљу у Горачићима ведру успомену на „покислу“ Таја — пашину силу:

„Када је на Чачку народна слава синула
и Србија са себе ланац скинула
и Тајапашина сила покисла
и Србија Турке потисла,
тада је покојни Ђорђе допао
о турски пушака 7 рана“.

Устаници и догађаји из тог јуначког доба дуго су живели у предањима потомака, који су са поштовањем причали о тим светлим временима. То сведоче споменици који су подизани устаницима чак и после сто и више година. Један такав споменик подигли су устаникови унуци и праунуци 1911. године и на њему исписали читаву малу историју: „Овде почива раб божи Петар Јоксимовић, житељ села Горачића, који је ратовао са Карађорђем у првом устанку 1804. г. и у свима ратовима учествовао све до 1813. г. када је Србија од Турака пропала, а он је из шанца на Делиграду на близу Алексинца из шанца искочио и кроз турски ланац пробијо те се опет спасио па је 1815. г. са Милошем Обреновићем и осталим војводама на Чачку Турке надбили и узпут терајући много Турака до Белице потукао и доста оружја од Турака заробио, које и данас стоји“. Други споменик, тек 1932, подигао је праунук Миљко прадеди Гаврилу. На губерревачком гробљу се чита: „Овде почива Гаврило Д. Ракићевић из Губереваца, борац у I и II устанку на Турке за време Карађорђа и Милоша, а од 1804—1815. Одликован у боју на Ужицу и Љубићу. Рођен 1760. + 1846. Слава му!“

Осим споменика устаницима, наиђе се и на понеки биљег њиховим непосредним предводницима, буљубашама. У порти гучке

цркве је споменик са записом: „1838. Петар Јаџимовић, булукбаша био за Карађорђа 12 г.“ Драгачевски буљубаша Петар био је родом из Виче, одакле му је споменик и пренет у Гучу. И булукбаша Дмитар Вировец, отац капетана Милована Недељковића, предводио је драгачевске устанике у бојевима. На витком крајпутошу у Кривачи син је оцу оставио успомену: „Капетан Милован Недељковић билег овај удари оцу свомеу Дмитру буљубаши из села Вирова, који је за веру и отечество от Скопљака Сулеманпашине војске на битки радаљевској јуначки борећи се погинуо 1806. мр. 27.“ Устаницима из закабларских села командовао је буљубаша Радивоје Каранац из Врнчана. На крсташу од кабларског љутика, на Кандића гробљу, записано је о њему: „1845. г. Овде почива раб божји Радивоје Каранац из Врнчана, бившиј буљубаша за Карађорђа 12 год. Кметово је 12. г. послјије за к. Милоша, који поживи 85 л. и умрије 19. ноембра.“

Буљубаша, и хајдуку, Грому Милосављевићу подигли су захвални Моравичани спомен-чесму у Опаљенику после 124 године од његовог јуначког подвига. Прозно-поетски текст на споменику романтично је интониран, са хиперболом и сликом народног епског певача: „Овај споменик показује дело на вису Ђави одакле Громо 1813. г. јуначки погуби турску најезду од 2.000 војске и барјактара који беху Ивањици пошли Српство робит, но даље не прошли. Многе Грому Турке Колашинце за свагда са земљом састави да не дођу тамо ни да кажу шта би с њима амо.“

На посрнулом пешчару у Липници, у подножју Јелице, једва се читају истрошена и маховином оједена слова о једном Карађорђевој биљбашаи.² Док су буљубаше командовале пешацима, биљбаше су били предводници устаничким коњаницима, који су јахачки јуришали на Турке. Кратак натпис о коњаничком Вождовом „командиру“ казује: „Стефан Алексић, житељ липнички, бившиј биљбаша при владенију Карађорђија, поживи 36 г., а умре 12. септ. 1820. год.“

На гробљу у Роћевићима, под Јелицом, наиђосмо и на помен устаника — барјактара. На већ од дугог трајања пропртилом студеничком крсташу још се разговетно чита: „Овде почива Марко Роћевац који је био барјактар при владенију господара Ђорђа. Живи 40 го. Умре на 1816.“

Устаницима другог устанка, који су доживели прославу његове педесетогодишњице 1865. године и који су после светковине у Топчидеру добили од кнеза Михаила ордене, обично на споменицима пише да су за ратне заслуге награђени „отличјима“ Таковским крстом или сребрном медаљом. Мијаило Божовић „за те заслуге добио је од кнез Михаила отличје златни крст“ (лично му га уручио кнез Михаило на прослави у Топчидеру), а Стефан Стојић „као признат бијаше и покојном књазу Михаилу кога награди меделом сребрном на којој пише признателност старцу Стефану“. Миливоје Јовановић из Дучаловића „за војничке врлине одликован је Таковским крстом под владом књаза Михаила Обреновића“. Једном је, ради веродостојнијег доказа о заслуги и свечанијег тона кази-

вања, на споменик преписан читав текст дипломе која се добијала уз Таковски крст. На надгробнику Ристу Јовичићу из Граба уписано је:

„Микаил М. Обреновић III по милости божјој и вољи народној књаз србски Ристу Јовичићу из села Граба у окружију чачанском уважавајући заслуге кое сте ви учинили Срби 1815. године учествовавши у рату за ослобођењ(е) отечества под предводителством мота оца блаженопочившег књаза Милоша подарили смо вас за знак отликовања Крст таковски кои ћете о тробојној пајантлики на прсима с леве стране носити. У Београду 23. маја 1865. г.“

На споменицима устаника готово увек се помињу два највећа устаника — Карађорђе и Милош. Међутим, имена осталих устаничких старешина и главара су пређутани. Једино се једном помену Милан Обреновић, војвода руднички. Видесмо да је на крајпуташу у Ариљу написано да је Јанко Симовић погинуо „при војводству Милана Обреновића“. Остале војводе и метданције, које су предводиле устанике из својих нахија и кнежина, огласише се са сопствених споменика. Једанаест их је који још трају на надгробном камењу. У манастиру Вујну, у Прислоници, кости су Лазара Мутапа, „србскако војводе храброга“. У Цветкама почива Јован Курсула, „војвода кои је крабри војник био“ и кога донеше „рањена з Делиграда“. У Мојсињу је Рака Левајац који „во времја II војна био је војвода“. Надгробна плоча код ариљске цркве скрива кости Јована Мићића, поглавара ужичке нахије, који је био „за време рата као војсковођа“. У Дражиновићима је биљег Јована Демира, „најпре војводе господара вожда србског Карађорђа“, а у Равнима Мијаилу Радовићу, „војводи златиборском за ослобођење“. На споменику фамилије Рашковић из Штиткова, у Катићима, остала је успомена на „кнеза Максима који је био војвода при Карађорђу“, а у Гучи почива Прота Гучанин, „храбриј воени комедант драгачевскиј и великиј родољубац“. Војводе којима не постоје споменици уписани су на надгробнике својих синова. На надгробној плочи код краљевачке цркве уписан је Ранко Молеровић, „син Петра Молера, бившег војводе србског“, а на лешчару у Горачићима Богосав Петковић, „син бившег војводе Новака“.

Занимљиво је да се готово ни на једном споменику не помињу ни реч устанак, ни устаник! Устаничка раја и њено потомство оба су устанка називали искључиво ратовима, а устанике војницима. Зато у надгробним записима срећемо само податке да се учествовало у ратовима и гинуло за време Карађорђевог и Милошевог рата. Ратом су се, осим устанака у целини, називале и поједине устаничке битке. Тако ће се за једног устаника рећи да је „у свима ратовима учествовао све до 1813. г.“, за другог да је задобио ране „у великим ратовима“, за трећег да је „уз ратове“ кнеза Милоша био први, итд. На свега једном споменику ће се први устанак назвати Карађорђева крајина, а други — друга војна. За устанике се готово увек каже „крабри војник“, а тек понекад и „крабри Србин“. Ови подаци јасно говоре да су изрази устанак и устаник производ учених исто-

ричара, а не народа, и да су они у ширу употребу ушли тек касније, из историјских списа и уџбеника. Зато се на споменицима подигнутим у 20. веку могу јавити, и то ретко, подаци да је ратник ратовао „у првом устанку“ или да је био борац „у I и II устанку“.

Натписи о ратницима и биткама из Карађорђевог и Милошевог „вакта“ представљају прве аутентичне историјске записе, земљоделске. Они су жива хроникална истина о времену о коме говоре, али се у њима, због несвесних осећајних и „хвалисавих“ разлога, јављају и извесне мање грешке, учињене најчешће ненамерно. Писани по наруџбини неуких синова и унука, а често преко педесет и више година после догађаја, они највише греше у одређивању времена историјских збивања. Вичанину Петру Јаћимовићу и Врнчанцу Радивоју Каранцу на камен је уписано да су били дванаест година буљубаше под Карађорђем, што је немогуће, јер су то могли да буду највише десет година. (Сем ако се у време „за Карађорђа“ не рачуна и период од угушења првог до подизања другог устанка). Време трајања првог устанка убележено је погрешно на споменику поменутог Мићића из Чајетине. По том запису и почетак и крај устанка померени су унапред за по годину дана. Нетачно је одређено и време Карађорђевог похода на Сјеницу у запису који каже да је то било 1803. године. И време појединих битака није тачно датирано. Тако се битка на Вилловима по једном запису одиграла 1805, а по другом 1815. године! А тачно је да је до сукоба на Вилловима дошло 1809. године, приликом Карађорђевог продора у Санџак. Стефану Стојићу из Ариља, видесмо, отац је погинуо на Таламбасу, а стриц на Радаљеву. Стефан је знао да памћење вара, па је клесару наредио да напише да је битка на Таламбасу била „одприлике 1807“, а на Радељеву „одприлике 1804“. Стефан је у оба случаја „поранио“ за две године. Сукоб на Тамбаласу био је 1809, а на Радељеву 1806. И бој на Чачку, у другом устанку, такође је, у једном запису, погрешно датиран годином 1816.

И поред временских грешака, ови записи имају велику историјску вредност, јер су убележили многе непознате ратнике из првог устанка, чија имена нису нигде у историји забележена, и ратнике из другог устанка од којих знатан број „заборавом“ кнез-Михилове администрације, нехатом или неспоразумом није унет у Списак устаника из 1815. године. А тих заборављених „који су први са књазом Милошем учињени устанак започели“ највише је било баш из западне Србије. Ови би записи зато могли да послуже као једини поуздан извор за какву-такву допуну поменутог списка и за нова сазнања о неким мање познатим личностима и тренуцима из локалне историје.

Сеоски клесари су са побожним поштовањем урезивали у камен имена устаника и њихових великих вођа и тако сачували историјску успомену на судбоносне тренутке из времена када су наши преци своје доживљаје и судбине везивали за Карађорђа и Милоша, а догађаје и време мерили првим биткама против Османлија. Првим наученим словима сељак је славио оне који су јунаковањем сви-

тање једном народу за свагда доносили. Ови „неуки“ урези у камен отргли су од заборава многе јунаке и исправили неправду „учене“ историје, која се о њих оглушила. Јер за многе личности и збивања за време устанака сазнадосмо први пут из потамнелих, посрнутих и тешко читљивих земноделских камених надгробних књига. Урезивани превуковским правописом, са архаичним „славеносербским“ стилем и лирском родољубивом поруком, натписи са сеоских гробишта окаменише мирис старог јуначког земања и храброст устаника, који још увек упорно, на камену, војују против душманског насртаја лишаја и маховине.

Од завршетка таковског устанка Србија је следећих шездесет година била мирна. До српско-турског рата 1876. она је имала само мирнодопске војнике. Додуше, револуционарна 1848. замало да је увуче у нове сукобе. Приличан број добровољаца прешао је преко Саве и Дунава да у панонским равницама витештво своје осведочи. Они, по жељи и упливисању Илије Гарашанина, пређоше у јужну Угарску да тамо, под заставом „полковника и коловође“ српских добровољаца Стевана Книћанина, помогну војвођанским Србима. Доста „самовољаца“ је било из ужичког округа, посебно из моравичког среза, чији је добровољачки батаљон, по некима, бројао и преко 300 људи! Они су се тукли код Беле Цркве и Томашевца, али су нарочито гинули код Сегедина. Четири споменика сачувала су успомену на то време „пролећа Европе“. У Вионици, на надгробнику од радочелског мрамора, поменуто је Аксентије Раичевић, „који је и у маџарском рату био“. У Ариљу, на крајпуташу поред Рзава, уписано је: „Стефан Стојић, крабри војник и барјактар ужичког окружја, који се бори с Маџарима 1847! г. за слободу и славу српског народа и задоби рану у десну ногу на битки у Сегедину и са миздраком бранећи се с пребиеном ногом кући дође“. Овај споменик је подигао Стефан сам себи, али о овом самовољцу и родбина је оставила трага на надгробном знаку у суседном селу Вранама: „Он бијаше свакад готов поћи гди се ради за ослобођење Србије, као оде у маџарски рат као барјактар ужич. наие, гди беше тешко рањен, али опет барјак сачува од непријатеља.“ Лошије судбине био је Стефан Томић из Ојковице. Он се није вратио из панонске војне са својим имењаким и саборцем из Врана, већ је оставио кости „на Сегедину“. Браћа га поменуше на крајпуташу у Дубрави: „Овај билег показује краброг војника Стефана Томића из села Ојковице, који је био љубител вере и закона и за славу и слободу српског народа, браће свое, срцом и душом својом жртвовао и јуначки борећи се на битки с Маџарима на Сегедину погинуо је 1848. г.“ Стефан се жртвовао „срцом и душом“, а у војничкој заклетви из 1839. године пише да је војник дужан отечеству „душом и срцем предан бити“. Није ли на крајпуташ ратника са Сегедина баш урезан део заклетве којој је самовољац из Ојковице остао веран.

За шест безратних деценија сеоска гробља нису престајала да помињу и славе војнике. Јер, за то време умирали су мирнодопски војници који су служили отечество код једног од четири српска кнеза. Умирали су војници Милошеви, Александрови, Михаилови и Миланови. Војници „гарнизоније“, солдати, катане, тобџије, четовође народне и „пионери“ стајаће војске, па су споменици ишарани именима кнежева. Умре млади војник, па се с поносом нагласи код кога је кнеза служио. Пошто своју храброст нису имали где да докажу, ови војници не заслужише епитет: храбар. Клесари га изоставише, али га надокнадише податком да су ти војници поштено, верно и усрдно служили „отечество и књаза“. Само се у једном запису сачувала успомена на војника кнеза Михаила који се тукао у оружаном сукобу када су Турци 1862. године артиљеријом бомбардовали Београд. Са споменика у добродолском гробљу војник дозива: „Љубезна браћо, прочитајте овај камен, стоећи билег мој! Ја сам Мијат Драгачевац, војник српског књаза Микаила. Био сам у битки београдској 1862. Јуначки сам у битки воево. Ту је мени добра срећа била. Ту је мени живот о...“ Слова се даље не распознају јер их је време окрунило, али се сазнаје да храбри Мијат није погинуо у сукобу са низамима, већ да је умро крајем исте године.

Натписа о ратницима првог српско-турског рата је доста. У овом осмомесечном рату вођено је више битака готово дуж целе српско-турске границе. На јаворском ратишту тукло се на Калипољу, Кладници, Погледу, Чемерници и Јанковом врху, а на алексиначко-нишком фронту гинуло се на Шуматовцу, Шиљевоцу, Адровцу и Винику. Осим на овим бојиштима, гинуло се и у сукобима „код Пазара“.

У једним записима, којих је врло мало, казује се да се неко борио и потинуо „на граници“ („Погибе на граници у рату са Турцима а у 1876. г.“). У другим се бележи да се гинуло од турске пушке („Погибе од турске пушке у српско-турском рату 1876. г.“). На ком бојишту, у коме месту, ког датума — не зна се.

За ратнике на јаворском пределу каже се, понекад, да су погинули „јаворског рата“, али се најчешће наводи место борбе и погибије. Гинуло се на самом Јавору, па зато записи кажу да неко погибе „у боју на Јавору“ или само „на Јавору“. Петар Продановић из Богданице потинуо је „бранећи отаџбину на Јавору као коњаник“, а Милан Ерић из Пријановића био је четовођа и борац „за српски народ на Јавору“.

На Калипољу је изгинуло много војника. Мита Петровић је забележио: „Калипоље беше покривено лешевима погинулих војника као расејано стадо мирних оваца“.³ Записи о калипољској бици су прилично чести. На споменицима су уписане реченице: „Погинуо јаворског рата 1876. год. на Калипољу“, „Погибе борећи се са Турцима у Калипољу 24. јуна 1876. г.“, „Погинуо у српско-турском рату

24. јуна 1876. на Калипољу” и сл. На споменику у порти ариљске цркве одана је „чес” калипољском ратнику : „У славу и чес Срб јунаку Живану Милошевићу, бив. командиру I-ве класе батал. ариљског, који храбро борећи се против Турака погину 24-ог јуна 1876. г. у бојној лини у Калипољу”. На крсташу у равањском гробљу је запис: „Јеремија В. Јовић из Равни, војник I кл. народне воске, јуначки борећи се за славу и слободу златну с Турцима погину на Калипољу на Ивандан 1876. г.“

Истог дана кад и на Калипољу гинуло се и на Кладници. Кладница је село на чијој се западној граници налази Калипоље, па се на њој гинуло у саставу калипољске битке. Ценећи по надгробницима, на атару Кладнице је највише пало Рудничана. Катана Никола Поњавић из Бруснице је „крв пролио за крс часни и слободу србску на Кладници 24. јуна 1876. г.“, а Иван Јелић из Шарана „погибе за славу и слободу србску на Кладници, јаворској граници, 24. јуна 1876. г.“

И Чемерница се почесто помиње. На њој остави кости Панто Борђевић из Бањице, четовођа прве класе трнавског батаљона. Он је „под владом књаза Милана М. Обреновића III у првом рату српском-турском на Чемерници код Јавора погинуо 12. августа 1876. г.“ На чемерничком брду положио је живот и Јеврем Вукосављевић из Блазнаве, коме поштоваоци његовог јунаштва подигоше споменик на чачанском гробљу. У епитафу се казује: „Јеврем Вукосављевић из Блазнаве, капетан, командант ариљског баталиона ужичке бриг. I класе, служио 11 год. у руској војсци и на оглас рата турског дотрчао у помоћ својој домовини. Храбро се борио 2. и 26. јула на Јавору и у тродневној крвавој борби на Чемерници погинуо 23. августа 1876. г. Издану на рукама храброг мајора Илића”. Истог дана „на Чемерници у борби... за слободу и независност отаџбине и своје браће Срба” погинуо је и Витор Топаловић из Богојевића.

Да је неко погинуо на Погледу, записа је прилично, јер у овом јаворском селу наши војници су се четири пута сукобљавали са турским низама. Мирко Ђумуровић из Краварице је погинуо „у борби на Погледу под Јавором 23. јула 1876. г. као војник драгачевског батаљона”. На пет-шест споменика помену се и Јанков врх. Игњат Никшић из Миоковаца је „јуначки борећи се с Турцима на Јанковом врху за хришћанску веру погинуо 29. јулија 1876. г. код Јавора при владениу књаза Милана М. Обреновића”. Гинуло се и на Васиљевићима, Стјенику, Брњици и Сјеничком пољу. Зато на споменицима овакви натписи: „Погибе на Васиљевићима поред Јавора од турске пушке“, „Погибе на бојном пољу Васиљевићи“, „Рањен од Турака проклети на Стјенику 1876 год.“, „На Брњици рањен се од Турака 1876.“, „Рањен 22. јула на борби у Сјеничком пољу“, и сл. А свима који изгибоше на јаворском делу фронта борећи се против низамских табора Мехмед-паше и Дервиш-паше потомство је подигло бели мермерни споменик на врху Јавора са записом: „Изгинулим борцима на Јавору и Калипољу са јаворским јунаком мајо-

ром Мих. Илићем у ратовима за независност Србије 1876. и 1877. год.“

На јужноморавском делу ратишта, према Алексинцу и Нишу, најчешће се помиње Адровац, на коме се гинуло 20. августа 1876. године. На споменику код цветачке цркве уписано је име жртве са Адровца: „Љубомир Чоловић из Цветака у рату српском против Турске за ослобођење Словена погинуо је у селу Адровцу 20. августа 1876. год.“ Григорије Павловић из Рожаца „би војник у пјехоти I кл. Поживи 28. г. Погинуо од Турака у Адровцу према Делиграду 20. августа 1876. г.“ Мртав Григорије дозива, у кликтавом десетерцу, са крајпуташа, у јуриш: „Напред, браћо, побегоше Турци, да их живе у руке батамо!“ У епитафу се помену и Стеван Бисенић из Опланића „који је заробљен на Адровцу 20. августа 1876. год; коет у великој ватри и проливајући крв борећи се са непријателом за свое отечество и слободу ние ктео оступит докле га велика сила турска опколила и уватила“. Да је неко погинуо на Шуматовцу, нађосмо само један запис. На крајпуташу у Рошцима стоји: „Овај б. показује краброг војника прве класе Коста Ђуновац, села Рожаца, који поживи 22 г., а погинуо на бојном пољу Шуматовцу, 20. септембра 1876. г. борећи се са Турцима“. У шуматовачкој победној бици је мало погинуло наших ратника, а мало их је и учествовало у њој из западне Србије. И Ђуновац из Рожаца није погинуо у главном шуматовачком окршају, већ читавих четрдесет дана после њега! Да се гинуло на Шиљеовцу, уписано је на неколико споменика. Туричанин Василије Јанковић, каплар „народне војске, поживи 32 год., а на Шиљеовцу 7. октобра 1876. год. за отечество бранећи се од Турака тешки је рана допао, а умро је у чачанској болници 21. октобра 1876. г.“ Лука Коцопеља из Лука је „за славу и слободу своје браће Срба борећи се против Турака погинуо у битци на Шиљеовцу округа алексиначког 15. септ. 1876. г.“ Алексинац, Виник, Горица и Кревет изузетно се ретко помињу. Штабни војник рудничке бригаде Лука Пештерац из Пријевора је „у рату против Турака на Алексинцу погинуо 22. септембра 1876. год. за владе књаза Малана Обреновића“. На споменику у Трбушанима пише: „Овај споменик подсећа сваког Србина и његову породицу кад Мирко Трифунчић погибе јуначки на мегдану борећи се у рату с Турцима... на Винику код Ниша 27. децембра 1876. године“. Проко Стевановић из Миоковаца погинуо је „борећи се с Турцима на Горици код Ниша за хришћанску веру“, а један војник из Враћића „погибе на Кревету 1876. год.“

У једном натпису је остала изузетна успомена на одлазак у први српско-турски рат. Отац полази у бој и поздравља се са породицом. Дирљива слика растанка са децом: „Деца се сажалише, почеше плакати, а он им каза: немојте плакати, оде тајо у Чачак да вам купим сомун.“ Тајо је отишао на Јавор, тамо је и погинуо, а његова деца, у Миоковцима, осташе жељна и оца и сомунa.

Записи о другом српско-турском рату јављају се у прилично мањој мери, јер овај рат није трајао ни пуна два месеца. У њему

се гинуло последњег месеца 1877. и првог 1878. године. Споменици памте битке на Самокову, Соколовици и Врању. На Самокову, шумовитом гробу код Куршумије, водиле су се велике борбе. На овој „српској Плевни“ остали су многи ратници. На споменику у Мрсаћу уписано је: „На Самокову код Куршумије лежи Петроније... Погибе за храброс 20. децем. 1877. г.“ Гинуло се на снегу Самокова у последњој трећини децембра, па на неколико споменика осташе подаци да су ратници изгинули „уочи Божића“ или „на Божић“. Запис на ртарском гробљу сведочи да су Турци уочи Божића по други пут преотимали Куршумлију. Филип (Недовић), војник трнавског батаљона, погинуо је у истом рату на Самокову кад су Турци и по други пут отимали Куршумлију уочи Божића 1877. г.“ На снегу Самокова неки оставише крваве трагове и 20. јануара 1878. године.

За ратнике који се тукоше у борби на Соколовици, брду код Новог Пазара, каже да се кости оставише „на Соколовици“, „у битки на Соколовици“ или „на Соколовици код Пазара“. У овој битци гинуло се првог јануара. Уместо Соколовице, на неким споменицима је само уписано „код Пазара“ или „у битци код Пазара“.

Борбе око Врања и у њему убележене су само тако што се каже да је неки војник погинуо или рањен „код Врања“ или „у Врању“. Тих записа је нешто мање. Један Миоковчанин је погинуо „на мегдану у 27. г. борећи се са Турцима у Златокопу код Врање 21. јануара 1878. г.“

За неке ратнике је убележено да су се борили у оба рата. Јован Комадина из Лисе „у српско-турском рату год. 1876. у кланцима јаворски позиција на опште задовољство јуначки се борио и 1878. г. у бившој старој а сада новој Срби такође за ослобођење и независност миле своје домовине Србије у званом месту Прокопљу 14. јануара 1878. год. му живот у рату окончао“. Извесни су, за учешће у оба рата, добили од кнеза Милана одликовања. У запису на пријеворском гробљу каже се: „Овде почивају земни остаци господин командира II класе II баталиона рудничке бригаде Јакова Петронијевића из Пријевора који је у рату 1876, 77. и 78. године са Турцима храбро борећи се за веру и отачество српско (погинуо). Његово величанство књаз Милан М. Обреновић благоволео је даровати га сребрном колајном и златном и сребрном медаљом.“ И Радован Чикириз из Ртију добио је орден. „Радован је био у обадва турска рата и одликован као двадесник дипломом и медаљом у 1876. и 7. и 8. год.“ Војник Владимир Шушић из Липнице „обдарен је сребрном медаљом, које му декрет тврди“.

На једном споменику је уписан резултат српско-турских ратова. Љубисав Недовић из Ртара „у рату против Турака за веру и отечество храбро се борио кад је књаз Милан Обреновић објавио Турској рат 1876. г. па док је добио независност, краљевство и четири округа земље: нишки, пиротски, врањски и топлички“. Каменица је знао за шта се Љубисав борио, па је речима историчара дао исход те борбе, али је погрешно датовао време Милановог прог-

лашења за краља, које је дошло тек после четири године по свршетку рата. Запис је писан четврт века после Берлинског конгреса, па су се историјске чињенице помешале у памћењу састављача епитафа.

Записи о оба српско-турска рата прославили су ратнике прве и друге класе који су острагушама и предњачама покушали да потисну турске аскере и низаме из Санџака и алексиначког Поморавља и тако реше питање „источне кризе”. Пибодовачама, триновачама, снидеровачама и понеком каписларом и кременачом, уз помоћ ретких топова шестофунташа и дванаестофунташа, српски батаљони, бригаде и ескадрони тукли су се против турских многобројних и наоружаних табора. Друга класа је војевала у дугачким кошуљама белачама, као у доба Карађорђа и Милоша. Много се изгубе од танади низамских, али ниједна смрт, у записима, не беше узалудна. Са заносном романтиком и светим родољубљем гинули су обични војници, двадесници, четовође и капетани без имало сумње у вредност таквог гињења. Надгробни записи им одаше пуно признање. На споменику једног ратника из ових ратова као да је одата почаст свим његовим саборцима: „Ти си крв своју пролио и живот изгубио за српску свету ствар. Слава теби, јуначе!” (Цветке).

Само седам година било је у Србији мира после другог српско-турског рата. Краљ Милан је објавио 1885. рат Бугарској и упао са војском у бугарску земљу. Овај неуспео и изгубљен рат, који је радикалски трибун Ранко Тајсић назвао „страховитом ругобом”, примљен је у народу без одушевљења и зато је оставио немилу успомену на надгробним каменовима. Родбина изгинулих ратника и каменоресци су схватили да је ово био непромишљен и неправедан рат, па су га тешка срца примили. Длето каменорезаца потамне и обезречи, као да је ћутањем осуђивало овај неозбиљно изведен освајачки поход у туђу земљу. И заиста, ово је први и једини рат чије ратнике клесари не благосиљаше. Они само узалудне жртве ожалише, немајући речи да оправдају њихову смрт. Без поноса су епитафи изгинулим ратницима сливничког рата. Без домољубивог дозива и поклича, без података да се жртвовало за отаџбину. Ретко се где убележи да је војник погинуо за слободу и „отачество”, за веру и „српску славу” — како то чине епитафи из српско-турских ратова. Епитаф се овде свео на шкрту, мртву реченицу. Тек да се о ратника не опреши. Случајност је ако се наиђе на понеки епитаф да је ратник погинуо „за славу и отачество” или „бранећи српску отаџбину”. Неке клесаре је завела инерција записа из претходних, српско-турских ратова.

Овај се рат у записима помиње као „бугарски”. Каже се да је војник погинуо „бугарског рата 1885”. За једног Креманца се вели да је издржао рат „са бугарском кнежевином”. Браћа Радиша и Анђелко Смиљанић из Љубишта казује како су се краљу Милану

одазвали и отишли у овај рат. „На позив краља остависмо оца и матер саморане, одосмо у рат у земљу Бугарску против Бугара.“ Одоше и — Сливница их мртве прими.

Најчешћи су записи у којима се казује да је неко погинуо на Сливници. Записи су без изузетка у прози и готово се сви састоје из штуре реченице: „Погибе на Сливници борећи се са Бугарима.“ Овој реченици се само понекад придода датум. А он се најчешће креће од 3—7. новембра. На неколико споменика поменут је и Драгоман. Петроније Даниловић из Пријевора је „против Бугара на Драгоману погинуо 3. новембра 1885. г., а при влади краља Милана I у Србији“. Истог дана погибе и Илија Белошевић, сталнокадровац из Рожаца. Он је „у рату против Бугара храбро борећи се на Врбачи погинуо“. После пет дана „погибе на Врбачи“ и Трифун Крسمановић из Срезоеваца. У једном запису као место погибије поменути су Владисавци. Јанко Павловић из Богданице оставио је кости „у србско-бугарском рату на Владисавцима“. Нађе се и један дистих о овом рату. Милић Ђурић из Биоске „кад се с Бугарима рат водио тешки, на бојноме пољу погибе витешки“.

У безратном периоду од сливничке битке до првог балканског рата умирали су војници последњег Обреновића и првог Карађорђевића краља. Споменици овим мирнодопским војницима су незанимљиви, јер војник није више био ретка појава. Већ 1883. укинута је народна војска, а уведена општа служба у сталном кадру, па је војник постајао скоро сваки здрав и отресит младић. Карактеристично је да се готово ни на једном споменику ових војника не убележи име ни краља Александра ни краља Петра! Да ли само зато што се сељак ослободио ауторитативне потчињености према челницима народа, па краљеве више није обожавао и није их сматрао тако важним и неопходним да би се њиховим именима на надгробницима поносио. Знамо да је човек из народа имао некритичан и готово патетичан став према идеализованим очинским фигурама Карађорђа и Милоша, па и према владарима иза њих, па се утркивао да им се, са осећањем ниже вредности, подреди, а њихова имена, кад год му се прилика указала, у надгробнике уреже. А сад, одједном, краљева нема! Обреновића краљ је, додуше, био омрзнут у народу, па му се име, стога, могло избегавати, али је краљ Петар I био врло омиљен владар.

Али, за мирних двадесет година од Сливнице до Куманова појавила се посебна врста ратника. Било је то време појачаног сучељавања српских и бугарских интереса у Старој Србији и Македонији, које у првом десетлећу овог века доведе до отворених оружаних сукоба. Из Србије су се јављали добровољци, који су одлазили преко границе да путем четничких герилских акција буду противтежа бугарским комитским четама и да својом појавом развијају противтурско и противбугарско расположење код српског и маке-

донског живља. Ти добровољци, наоружани мартинкама и манлихеркама, сукобљавали су се са турским низамима и редиџима и живот на македонској земљи остављали. Крвави су сукоби били на Четирцу, Табановцу, Челопеку, Петраљици, Бељаковцу, Великој Хочи, Бабуни: у неким од њих сви су четници изгинули. Помени ових четника на споменицима су сасвим ретки. Из записа на чајетинском гробљу сазнаје се да је Илија Мићић био „четник у 1905. год.“ Драгоје Дилпарић из Буковика умро је 1912. године као „крабри кумановски четник“. Својствен је епитаф на споменику „усташи“ Веселину Веселиновићу из Жежевице код Чачка. Он „поживе 30 г. у Србији. После оде у српску чету усташа и у борби са турском војском у Старој Србији на Табановцу 14. марта 1905. погибе борећи се за српско име и слободу и заштићивајући Србе од Турака и бугарских чета у Старој Србији и Македонији“. Споменик понеком четнику може се наћи још и у Санцаку, у коме су се све до 1912. године ретки појединци одметали у шуме да би штитили од Турака своје саплеменике. Пред балканске ратове у гору се одметнуо Миливоје Тубић из Лопижа, који је „као четник бранио од Турака овај крај“.

У балканским ратовима постоје разноврсни и врло занимљиви надгробни записи. О првом рату има их нарочито много. На надгробницама овај се рат назива: балкански, турски, српско-турски и рат против Турака. На неким од њих забележено је само да је ратник учествовао у овом рату не помињући увек при том и у којим биткама. Такви записи налазе се обично на споменицима преживелих ратника. Писани су већином по устаљеном обрасцу: „Участово је у балканском рату против Турака у свим борбама.“

Занимљиви су записи о ратницима који су изгинули на неком од бојишта овог рата. Поменуто су скоро сва бојишта на којима су животи падали. Почело се минути на Мердару, а завршило негде око Љум Куле и даље, у Албанији. Или, како се на једном ратничком споменику убележи, „од Преполца па до Јадранског мора“. Први сукоб са турском војском био је код граничног села Мердара, где је српска војска прешла турску границу у жељи да продире према Косову. Ту прве жртве падоше. То нису били регуларни војници, већ већ четници Воје Танкосића, који су, пре објаве рата, напали турске карауле. Борђе Матовић из Буковника „логинуо је код М(е)рдара борећи се јуначки против Турака у почетку рата 1912. год.“ Борђе је био четник. Шубара, антерија, везане чарапe и опанци на његовој фигури, на споменику, сведоче да није био припадник регуларних јединица. После Мердара ређају се бојишта: Куманово, Бакарно Гумно, Битољ, Љум Кула...

Сви ови записи су слични, па је довољно навести само неколико. Куманово и Младо Нагоричано се најчешће помињу. У Стублу, на споменику Миленка Матовића, уписана су четири стиха:

„Куманово, Бог те не убијо,
у тебе сам главу сагубио.
У борби сам добар јунак био,
Косово сам осветио.“

Борисав Ерић из Севојна „погинуо 11. октом. 1912. г. под Куманову на Младим Негоричану у српско-турском рату у својој 26 г.“ Бакарно Гумно помену се само два-три пута. Драгутин Савић из Шума „који херојски борио се против Турака на Бакарном Гумну за добро своје отаџбине изгуби свој млади живот у 25. год., где је и сахрањен 24-ог октом. 1912. г.“ Код Бакарног Гумна је смртно рањен Цветко Бојовић из Радаљева. Своју судбину Цветко је саопштио наивно, полупоетским ритмом: „Нисам умро од природне своје смрти, ни код куће моје, већ сам се борио за сво време турског рата, ђе је многа сестра изгубила свог рођеног брата. Страшна борба код Бакарног Гумна, у борби сам рањен туна. Од опасне ране своје укратко ми време дође дан смрти моје.“ У битољској бици остао је Радомир Луковић из Бедине Вароши. Он „после кумановске и прилепске борбе погибе на освајању Битоља 9. новембра 1912. г., где је и сарањен у 28. години свог живота“. Почетком новембра неки ратници изгубише у Албанији, „код Љум Куле“. Марко Ковачевић из Виче је „у борби на Зуру код Љум Куле од непријатеља погинуо 3. новембра 1912. г. и тамо је сарањен“. Величко Симовић, поднаредник из Бањице, „борећи се у рату против Турака погинуо 4. новембр. 1912. г. између Љум Куле и Црне Реке бранећи отаџбину и веру српску“. Истог дана на Љум Кули погинуо је и Душан Божовић из Вранића, али не од турске, већ од арбанашке пушке. Он „као јунак борећи се са дивљим Арнаутима погибе на Љум Кули“.

Поразивши турску вардарску армију у Македонији, српски војници су половином децембра већ избијали на албанско приморје. Тамо је понеки погинуо, а понеки подлегао ратним напорима. Са ратничких споменика читамо овакве записе: „Изашао са друговима не море, сломи турску царевину“, „Паде 16. децембра 1912. год. борећи се против Турака околине Јадран-мора“, „За отаџбину у Кроји остави младост у 26. год.“, „Умро је 6. јануара 1913. год. у Тирани, на Јадранском мору, у својој 22. год. после победоносног похода преко албанских Алпа“.

Један ратник позива читатеље да се подсети историјског подухвата четири балканске државе да Турску потисну са Балкана и пушком реше источно питање. На ртарском пробљу камени дозив опомиње на историјски тренутак: „Ој Србине и Српкиње, миле сеје, сетите се 1912. год., кад заратише 4 краља против цара турског зулумћара, те га потискоше са Балкана и отераше у Малу Азију. Ту сам био и ја као добар јунак, српски син Новица Крунић, тобџија 4. брске батерије“

У многим записима о првом балканском рату јавља се помен освећеног Косова. Готово трећина од свих ових записа указује да се Србија овим ратом осветила Турцима за косовски пораз из 1389.

године. На споменицима се често чита да је ратник „осветио Косово“, да је био „осветник крвавог Косова“ или да запис показује „храброг српског војника косовског осветника“. Уз помен да се борило за отаџбину и слободу, готово се обавезно наглашавало да се извршио и чин освете. Та освета је умиривала крв погинулих и душе родника. Оправдавала жртвоване животе. Записи о освећеном Косову казују колико је косовски мит живео у народном предању динарског човека и колико га је званична Србија користила као средство за мобилизацију храбрости за рушење Отоманске царевине и ослобођење поробљеног народа. Завршетком првог балканског рата, косовски мит је изгубио своју објективно-историјску основу, па се и на сеоским надробним каменовима из тог рата завршила његова вековна акциозна улога и мобилизаторска снага. Он је престао бити активна сила, јер је коначном победом над Турцима нестало националне друштвене напетости, која је вековима пре тога била најјачи извор за потхрањивање његовог појачаног деловања. Ослобођењем Косова дотадашња јака потреба народа да пројектује несвесне родољубиве сентименте у косовски мит преко ноћи се изгубила.

У понеким записима се романтично враћа у средњи век, век најсилнијег Немањича. У једном се са жаром помиње ослобођење од Турака „престолнице“ цара Душана. Радован Царевич из Горачића „као осветник Косова пође да ослободи и град Призрен, престолницу силног Душана, али од тешких ратних напора паде у 23. год. свог живота за величину отаџбине у Призрену 3. новембра 1912. год.”

Записа о другом балканском рату нешто је мање, јер је овај муњевити рат практично трајао само осам дана. Али, у камену је забележено да је ово био страшан рат. Каже се обично да је неко погинуо „у бугарском тешком рату 1913“ или после „крваве борбе са Бугарима“. Борбе су се водиле на Брегалници, Штипу, Дренку, Власини, Кривој Паланци, Жежеву Пољу, Царевичину Вису, Чупином брду... Длето их све редом на каменове уреза. Нарочито Брегалницу, Дренак и Штип. Сви записи о овом рату се махом састоје из једне реченице типа: „Погибе од небраће Бугара на Дренку 17. јуна 1913.“ или „Погибе пред Штипом у рату са проклетим Бугарима 1913. г.“

Новина „брегалничких“ епитафа састоји се у томе што се у њима врло лоше оцењују Бугари. Са споменика избија нека неутажена мржња према Бугарима и жеља да се они како-тако наруже и оклеветају. По записима, Бугари су крволочна и проклета небраћа са душманском руком. Изгибоше наши ратници од „проклети Бугара“, „од крволочки Бугара“, „од неверни Бугара“, „од издајца Бугара“. Борили се против „злног Бугарина“ и падоше „од бугарске душманске руке“, „од безобразне татар-бугарске расе“... Овако тешко се не оцрни ниједан непријатељ ни пре ни после брегалничког покоља. Ни петовековни угњетачи Турци, ни Аустро-Угари, ни Немци. Откуда то да се само према Бугарима до врхунца

испољи „националистички патриотизам“, односно пренаглашавање негативних ставова према непријатељу? Да ли су потомци дивљих и необузданих Азијаца заиста били крволочни или су у бесомучној борби прса у прса морали да буду такви? Клесари их оптужише што нападаше мучки, потуљено, без објаве рата. Човек са села је, у складу са традиционалном наредном етиком, оштро осуђивао мироломног непријатеља, који је ненадао, без најаве и невитешки, ударао нож у леђа дојучерашњем савезнику, према коме је имао пријатељске, уговорне обавезе. Карактеристично је да се ни у једном запису о сливничком поразу 1885. не оцрнише Бугари. Не говори ли то о објективности клесара? И о доказу да негативна мишљења према невластитим групама имају објективну основу. Када Бугари нису били криви, нису ни ружени.

Записи о „бугарском“ рату осенчени су тугом и србном и далеко су од оног родољубивог одушевљења које се јавља у записима о предходном, „турском“ рату. Јер рат са Бугарима беше нежељен и, мада победан, однесе много жртава, непредвиђених. По записима ово је најнесрећнији и најтежи рат који је Србија водила. Обележен је као „несрећни рат с Бугарима“, као „тешки рат 1913“.

Постоје врло занимљиви записи који говоре о оба балканска рата на такав начин да се они могу схватити као један једини непрекидни сукоб, само против различитог непријатеља. Ратницима који се тучоше са Турцима и са Бугарима клесари се одужише не штедећи речи. Као летописци задужени за чување историјских збита, клесари су китили камене бокове надгробника опширним подацима. Као да су ишли у стопу за ратницима, запамтише им све ратне стазе од Мердара до Брегалнице и унесе их у пробљанске „дневнике“. Нека два најсвојственија записа ове врсте сами за себе казују о ратном вихору на Балкану:

1) — „Учествовао је (Добросав Аксентијевић из Севојна) у српско-турском рату од 5. 10. до 5. 11. 1912. године при заузећу Рујна, Куманова, Скопља, Велеса, Бабуне, Прилепа, Бакарног Гумна, Битоља и стигао до Јерина све у очајним борбама и сјајним победама и осветио Косово. Но кад је безобразна татар-бугарска раса хтела да од Србије узме оно што није бугарско без објаве рата мучки напала је на српске предстраже и 17. 6. 1913. године исти Добросав погибе код Брегалнице у 26. години бранећи отаџбину, где је оставио свој јуначки спомен.“

2) — „Овај споменик показује храброст пок. Драгутина Ј. Лазовића из Лознице ... који је учествовао у српск. турском рату 1912. г. Ослободише Косово равно и напред све одоше, Арнауте покорише, преко Албаније брдовите и кршевите претрпеше глад, жеђ, умор, док изађоше к мору Јадранском и туна положаје заузеше. Бавише се по године дана у Драчу, Тирани, Кроји. Када је дошло наређење да се отуд крену за Србију славну, обишли су морем лађама Грчкој, кроз Солун прошли, у Скопље дошли и туна су одмор учинили. У то време стиже немил глас: ударише издајце Бугари на нас. Славно и јуначки борећи се с Бугарима до Дренка, брда-

каменита, и уз Дренак јуриш учинише, ту изгуби живот на мегдану 18. јула 1913. год. у младости 32 год. свог живота, кои својим костима велике Србије границе постави.“

У јесен 1913. дошло је до сукоба и са Арбанасима. Крајем септембра Арбанаси су пробили пограничне положаје код Дебра, заузели Дебар и Стругу и побили већи део бранилаца ових градића. Српски војници су преузели противнапад и угушили буну за неколико дана. Записи убележише овај арбанашки продор преко границе крстивши га као „арнаутску буну“. Они су знатно ређи, а сви су махом следећег типа: „Погибе од побуне Арнаута 8. септембра 1913. г. на Дебру“, „Погинуо 13. септембра 1913. на Вацијату арнаутске буне“, „Погибе арнаутске буне 18 септ. 1913. г.“, „Погинуо је од Арнаута на Вацијату у Албанији 15. октобра 1913.“ и сл.

Грбови из балканских ратова се још нису побусали, а нови се рат са северозапада спусти на Србију. Први светски рат је почео на српској земљи. Записи о ратницима овог рата су неизбројни, више их је него о ратницима свих осталих ратова! Кад би се сви они скупили у једну књигу, она би морала да има неколико хиљада страна! Јер за четири и по године погинуло је по разним бојиштима толико војника колико их можда Србија није изгубила у свим ратовима од Карађорђа до регента Александра! Ређају се погибије од Цера до Солуна. Гинуло се и рат авало у „светском“, или „аустринском“ рату.

Пођимо од позива у овај рат за спас отаџбине. Једне ратнике позва бојна труба:

„Труба свирну с бојне Дрине,
у бој зове: еј Србине!
Соко прну из свог гнезда
и поведе два витеза.“

Трубу је послушао отац Драгачевац и са два сина отишао према Церу и Колубари да се више ниједан преко Јелице никад не врате. Друге позва „поклич отаџбине“:

„Поклич отаџбине мене млада у бој позва
да слободу браним од страшних душмана:
Шваба и Маџара, проклетих Бугара.“

И тако, на позив отаџбине, пође цела мушка Србија ка својим северозападним границама. Поздрављају се сељаци са родбином и замичу, са белим и шареним торбама, за сеоске пропланке. „Збогом, брате Младене, синовци и снахо Драга! Ја полазим у рат да их сузбјемо, непријатеље!“ — тако се од своје породице опростио Драгић

Лазаревић из Крстаца и упутио у сусрет аустроугарским Поћорековим корпусима и дивизијама.

Почетне године рата пали су први ратници на Церу и Колубари. Церска и колубарска битка се, међутим, ни у једном запису не помињу под тим називом. Те називе битке су добиле само у историјско-ратничкој литератури, док су клесари једино означавали називе села и положаја у којима су ратници погинули. Записи о гињеницима ових битака, којих има готово на сваком гробљу, обично су једнообразни, кратки и готово без поетске димензије. Из њих се сазнаје само на ком се месту и ког датума жртвовало за одбрану отаџбине. На надгробним каменовима о церској бици поменуше се Текериш, Причиновић, Гучево, Костајник и Мачков Камен. Наилазимо на записе да је неко, средином августа, погинуо „на положају Гучево у округу подрињском“, „у нападу на положају Мачков Камен“, „код цркве јаребичке“, „на Косанином граду“, „на Јагодњи више Крупња“, итд. А домовину су тада бранили и старци. Милојко Вучковић из Заблаћа је погинуо као „војни обавезник последње одбране старца“. У неким записима помињу се и погибије на Шапцу. Један тобоџија казује своју смрт:

„Браћо драга и Српкиње миле,
јесте л клетог рата запамтиле?
Ја у рату тобџија сам бијо,
на топу сам нишанџија бијо
и из Шапца Швабу изгонијо.
Па тад падох усред љутог боја
ко и многа српска браћа моја“.

(Милићевци)

На Шапцу је био и Милоје Цицковић из Душковаца „с оштрим мачем у десници ко Милош Обилић“.

На понеком камену указују се трагови сремске офанзиве, која је уследила после победне битке на Церу. Ђорђе Јањић из Атенице, „војник 4-ог артиљериског пука пољска каубице шум. дивизије који борећи се за спас отаџбине своје контузова се од гранате непријатељске, положај Срем, који се после разболе и дође кући... и умре од јаки болова 20. новембра 1914. год.“ Срећу се записи и са поменом погибија у „босанској“ офанзиви. Гинули су ратници ужичке војске „на Вишеграду“, „на Малом Панасу, село Гостиље, у Босни“, у Босни код „Караџина“, „на Хан-Песку у Босни“, на положају Бабљаку у Босни“, „у Босни на Црном врху“..

Три месеца после церске битке отпочела је колубарска битка, која се препознаје из записа у којима се, у другој половини новембра, помињу многа места од Београда до Гуче. Ту су Обреновац, Степојевац, Лазаревац, Прањани, Крстац... И опет се крварило „бранећи своју отаџбину од проклетог Швабе“, „борећи се против непријатеља-Аустрије“, „за одбрану своје домовине“, „у борби са Аустријанцима“. Гинуло се „на огранцима Космаја“, „у селу Дра-

жевцу код Обреновца“, „на Брестовику“, „на положају Шутци“, „на Руднику“, „на положају Маљену“, „на положају Годун Шилковица“, „у борби на Вољујаку“, „на Кондеру код Бајине Башче“, „на Вардишггу“ итд.

Година 1915. је у записима најтужнија. Србија, у самртном часу, губи слободу. Испорљену и десетковану од предходних ратова и битака, на њу бесомучно наорђу озлојеђени Немци, Аустријанци, Мађари и Бугари да је коначно дотуку и над читавим народом изврше смртну пресуду. Њени војници, преморени и побеђени, одступају по невремену, влажном и мразном, и свугде уз пут, од Београда од Крфа, кости земљи предају. Један од њих, Владисав Ајтовић из Обрве, моли потомке, у име свих ратника, да се опомену те страшне године:

„Сети ме се, мили роде,
кад помрча дан слободе
од српскије зулумћара
Немца, Швабе и Бугара.
На бранику земље падо,
за слободу живот дадо,
умрех, браћо, врло радо.“

Пођимо од оних који ћутке послушаше чувену заповест мајора Гавриловића и херојски бранише част Белог Града. У нападу на Београд Аустријанци „љуте обранише“ Ђорђа Комadiniћа из Лисе, наредника „митрољеског“ одељења. Мајка казује како јој двадесетогодишњи јединац живот изгуби: „Ево, браћо мила, како ја изгубих јединог сина! Кад је аустринска силна војска на Београд навалила, мој син пред краљевим двором стајаше, у руци митрољез држаше, митрољез пали, свога краља и Београд брани. Аустринске га гранате љуте обранише, лекари га прихватили па га мајци оправише...“ И син, мајци, умре на рукама, у Рокцима.

После пада Београда, војничке колоне одступају на југ. Из дана у дан све четири апокалипсе смрти све више проређују изморене колоне, а непријатељи стежу обруч са свих страна. С леђа и здесна Аустријанци и Немци, слева Бугари, спреда Арбанаси и непроходне албанске гудуре. Одозго киша, шипрате и општар снег, одоздо мокрина, блато и лапавица. Прави Дантеов пакао! Страшни суд једној нацији! Куршуми, глад, болест и мраз смањивали су утварне колоне испорљених ратника, којима је живот само у очима тињао. Ову најнесрећнију српску годину, кад у Србији беше нестало Србије, записи несрећом обележише. Ређају се записи један за другим да је војник погинуо „при евакуацији Србије 1915“ или „умро од ратних тешкоћа одступајући испред непријатеља 1915.“ А гинуло се и умирало на Жабарима, Космају, Голом брду, Конжелском вису, Шушњару, Власини, Грамади, Вељој Глави, Кривој Феји, Приштини... И опет записи да се гинуло „од небраће Бугара“, „од бугарског напада“, „у борби са Бугарима“. Јаросни Бугари опет ударише мучки,

без најаве, и крваво се светише за пораз на Брегалници. Записи потврђују: „Погинуо на Станковом вису од Бугара“, „Исекоше га Бугари на положају Вељој Глави“, „Погибе код реке Ситнице у Малом Косову, исекли га злобни Бугари“, А већ на Косову почело се гинути и од арбанашких пушака. „Погинуо од Арнаута код Вароши Пећи при евакуацији Србије 1915.“ — уписано је на споменику једног Драгачевца.

Удаљавали су се ратници све више од својих домова и улазили у туђину. А патријархални сељак, ненавикнут на дуже и даље одмицање од куће, сматрао је туђином и сваки удаљенији крај Србије. Свако непознато место, где нема комшија и блиског рода, доживљавало се као туђи свет. За војника са Јавора туђина је била и на Маљену! За једног Ариљца „туђе“ је почињало на Власини, па се он, избоден бугарским ножевима, обраћа својим живим друговима стиховима В. Станимировића:

„У туђини, на Власини,
неће српско цвеће нићи,
ви јавите мојој деци
да им никад нећу стићи!“

Они који зађоше у Албанију, не дочекаше бољу судбину. Арбанаси, или болест, десетковаше их. Умирало се и гинуло од Љуме до Мазаћеје. Урош Балтић из Засада, који је скончао код Белог Дрима, говори: „Као регрут одо у пусту Албанију. Браћо, једно јутро од Призрена кренумо се регрути 12. пука и команда правац даде Везирова моста, ту ми од арнаутске пушке рана поста и ту падо и Богу душу дадо“. И тако се записи даље ређају. Војник је умро, погинуо, пао, остао, прошао, нестало. Наведимо делове десетак таквих записа: „Пропао кроз Албанију 1915. год.“, „Путујући савезницима у путу се разболио и умро је у Тиранима 30. новембра 1915. г.“, „Умре у европском рату идући кроз Албанију“, „Погинуо 1915. год. од Арнаута код Љум Куле“, „При оступању преко Албаније од Скадра до Крфа пропаде 1915“, „Погибе у Љешу 15. децембра 1915. год.“, „Умре између Љеша и Драча“, „Умро у Елбасану као војник 10. пука“, „Умро у вароши Каваја 10. децембра 1915.“, „Оста у светском рату код Маћије реке“, „Пао за отаџбину на реци Шкумби“, „А утопио се у реци Војуши при прелазу кроз кршну Албанију 1915. г.“, „Умре у светском рату код Санђована 8. јануара 1916. г.“ — Понеки су записи нешто опширнији. На споменику Ђорђа Костића, у Живици, записано је: „Приликом евакуације Србије при оступању војске за на Крф и у путовању преко Албаније 1915. г. негде је умро, извештаја нема где.“ Колико ли их овако, као Ђорђе, изгуби сваки траг за своју родбину, незнано где у земљи љутог крша? Таквим војницима се најчешће на крајпуташима уписивало: „Нестало 1915“, а понекад „Загинуо у рату 1915.“ Пропало је много људи при крају 1915. па се у извесним записима њихова смрт обележавала изразом „пропаде 1915“ или „пропаде у ра-

ту“ („При оступању преко Албаније пропаде 1915“, „Пропао кроз Албанију 1915“). Ни пре ни после ове године овај израз неће се готово ни на једном војничком споменику наћи. У неким записима се наводи глад као узрок смрти. Стојимир Димитријевић из Маковишта „остави свој млади живот патећи од глади и зиме као регрут у албанским кршевима 1915.г.“ Најчешћи су записи типа „Умро у Албанији од глади“.

Ништа те ужасне године није имало да овесели пораженог српског војника. Могли су једино један другог, ако су смогли имало снаге за то, да за тренутак разведре неком шалом. Витомир Мићић из Годовика је то чинио хармоником. На споменику у пожешком гробљу је запис о томе: „Силни делећи планету 1915. прогнаше српску војску. У затишју канонада Витомир звуцима своје хармонике буди успомену на отету слободу, да отаџбина не умре у срцима уморних ратника“. На споменику је и фотографија. Војник Витомир растегао хармонику, а свирку му слуша неки његов ратни са друг.

Почетком 1916. умирања се наставише на грчком тлу. Крф и Вид, острва смрти, убележена су на споменицима оних који су, оболели и исцрпљени после албанске голготе, помрли у прва три месеца 1916. Чести су записи, као: „Умро 1916. г. на Крфу за време рата“, „Издану у туђој земљи у Грчкој на острву Виду 1916. г.“, „Пропао на острву Виду“, „Умрије у својих 23 г. 21. марта 1916. год. у болници (на) острву Лазарету на Крфу“, „На морском острву Виду умре 1. фебруара 1916. год.“

Године 1916. почело се гинути на тек образованом солунском фронту. Опорављени војници са Крфа распоређени су дуж грчке границе, наспрам бугарских ровова, и у првим сукобима су почели да гину. Ређају се погибије од септембра 1916. до септембра 1918. године. Солунски фронт се бац и помиње у вези са погибијом солунских ратника. Војник је погинуо „на солунском фронту од непријатељске гранате“, борио се „на мору и Солуну“, тешко је рањен „у борби против Бугара на солунском фронту“. Доста је записа са именовањем места борби. Миливоје Аксентијевић из Севојна је „издржао албанску Голготу (и) јуначки се борио на солунском фронту: Кајмакчалану, Рождену, Дудици, до пробоја фронта.“ Помиње се и топлење солунаца у Средоземном мору. Један Самаилац „као ратник солунског франта топио се у Средоземном мору са лађом Галијом“. Прве године гинуло се на Кајмакчалану, Груништу, Горничеву, Пожарској коси, Чеганским висовима... Ратник је погинуо „на положају Кајмакчалан“, „на Кајмакчалану на вису Каменој чуки“, „на Груништу, Македонија, сол. фронт“, „на Пожарској коси, солунском франту“, „на Чеганским висовима“, итд. Понеки запис је нешто детаљнији. Зеочанин Стојан Тупајић ратовао је „преко Албаније, Јадранског мора, Крфа и Солуна, а наступајући од Водена ка Битољу погибе на Горничеву јуначки бранећи своју отаџбину“.

Године 1917, услед затишја на фронту, жртва готово није ни било, али су из ове године остала два дивна поетска записа о по-

гибији на Ветернику. Један стоји на споменику Вучка Симића, у Горњој Добрињи:

„Ој Србијо, мили завичају,
и Добрињо више невиђена,
за те падох на бојноме пољу.
Бугарско ме зрно угревило,
са црном ме земљом саставило,
са машинком пушком у рукама,
на источном пустом Ветернику.“

Други је на крајпуташу Мита Ковачевића из Ртара, на превоју Јелице, Локви:

„Овај спомен преставља ратника
што погине на врху Ветерника.
Покрај мора, на грчкој планини,
остаде му младост у даљини.
Кад Србија у ропству цвиљаше,
тада Мито слободу ствараше.
Ал на жалост слободу не виде,
Бугарин га с овог света скиде.“

Последње године рата, при пробоју солунског фронта, многи су остали на Добром пољу, Котки и Ветернику. Један Добрињац је погинуо „од Бугара на солунском фронту, положај Котка-Добро поље 18. маја 1918. г. Сахрањен у селу Тресини“.

Изгинулим ратницима солунског бојишта кости се налазе у Солуну, на Зејтинлику. Ту, на ратничком гробљу, почитва неколико хиљада војника, али је оно на „домаћим“ надгробницима остало без трага! Само се за једног ратника, за каплара-ђака Велибора Илића из Тврдића, каже: „Његово тело почива у Зеитинлику код Солуна, где је гробница ограђена и споменик подигнут.“

Било је много ратника којима је „европски“ рат био само продужетак два претходна, балканска, рата, тако да су, без предаха, војевали близу седам година. На њиховим споменицима најчешће пише да су учествовали „у ратовима од 1912-1918. године“, али се срећу и записи да је ратник „издржао турски, бугарски и аустријски рат“. Понекад се наглашава да се војничовало шест или седам година. У понеком запису се набрајају места и земље куда се све, ратујући, прошло. Милојко Радисавчевић из Качулица је за живота уписао на споменик сопствену ратничку Одисеју: „Ој Србине, мили роде, ја ћу бити у гробници овде! Када чуеш, дођи и прочитај где сам био с пушком у руци 7 г. дана: Србија, Македонија, Албанија, Црна Гора, Грчка, Алжир, Солун, Срем. Све прођо пешке, ал су биле муке тешке.“

Занимљиви су записи у којима се говори о рањеницима и болесницима који су помрли после 1915. године на савезничкој те-

риторији. Осим на Крфу и Виду, оболели и обогачени ратници су скончавали у болницама солунског војишта, а и далеко од њих, у Француској и Тунису. Често се помиње Вертекоп, у Грчкој, где су се у енглеској болници лечили наши војници. Милан Бугариновић из Севојна је „сарањен 20. септ. 1916. г. у Ветернику, Грчка, сол. фронт“, а Радивоје Марић из Бечња умро је „25. окто. 1917. у Ертекопу на фронту“. У једном се запису каже: „Умро је у енглеској болници у Вертекопу 1918.“, а у другом да „на оступању пређе с војском у савезника Француза и Енглеза... и умре у Болници Вертеку у Грчкој“. Родбина умрлих није знала тачно име овог грчког градића, па га је клесарима често погрешно казивала: час као Ертек, час Вертек, час Вртекоп. Осим у Вертекопу, умирало се и у Фијери, варошици у Јужној Албанији, где је, такође, била савезничка болница. Срећу се записи, као: „Умро као војник у Фијери 1916.“

Болесни и рањени умирали су и ван Балкана. Највише у Бизерти, поморском граду у Тунису, у коме се налазила српска база за обуку регрута и лечење рањеника и болесника. Добросав Радојичић из Братљева је рањен „од Бугара на солунском фронту, а умро у Бизерти, Африка, 11. новембра 1916“, а Неофит Матијашевић из Ђераћа умро је у „француској вароши Бизерту јула 1918. г. и тамо је сарањен“. Помене се, понеки пут, и Сиди-Абдалах, место у непосредној близини Бизерте, у коме је постојала француска маринска болница. До клесара је долазило модификовано име овог места па је на споменику свакад уписивано погрешно. Милутин Никшић из Милићеваца „разбоље се на солунском фронту и отиде на лечење у Француску, Сиди-Абдолах, када и умрије 3. марта 1917. г. у 25. год. своје старости“. Братљевац Миленко Буровић умро је „у вароши Сибдиабдар у Француској“, а Милош Обрадовић из Богојевића „у француској болници, вароши Сибди-Абди“. На једном споменику је уписан и неки град „Макивиј“. Горобилац Јован Варјачић преминуо је „у француској вароши Макивиј, ди је и сахрањен дец. мес. 1918. г.“

Ратници који су 1914. заробљени и они који 1915. нису умакли испред непријатеља доспели су у злогласне аустроугарске лагере. Али, у тим лагерима нису били само војници, већ и неборачко становништво, које је тамо интернирано током 1915. и 1916. године. У записима се најчешће помињу Болдогасоњ, Браунау, Нежидер и Ашах. Како је у лагерима било тешко, сведоче многи записи. Јер, умирања почеше одмах, исте године, за месец-два. Ево делова два записа: „Умро у Горњој Мађарској 1915“, „Протеран у Маџарску у Болдогасон, ту је и умро 1915. г.“ Умирања започета ове године наставиће се појачаним темпом и у следеће три. Само је у Нежидеру остало 5.000 српских гробова! На неколико каменова се чита да су заробљеници помрли „у ропству у Аустрији, у Нижидору“. Смрт је, судећи по записима, највише косила 1917. године. Готово две трећине записа указују на то. Чести су записи типа: „Умро у Ашаку у горњој Аустри 1917“ или „Пропао је у ропству у Брауну у Чашкој

1917. г.“ Осим поменутих лагера, помиње се, али знатно ређе, Хајнрихсгрин. Клесари погрешно наводе приметно име овог града, па кажу да је неко робовао или умро „у вароши Каицгрину“, „у лагеру Наихцгрину“, „у вароши Баицрини“. Са споменика у адријанском гробљу сазнаје се како је Живко Четровић доспео у овај логор. Он је „отпуштен привремено неспособно. 1915. г. затекла га аустронемачка војска код своје куће, а после годину дана злотвори Срби, улицице аустринске, оптуже га и интернирају га од куће у Чешку, лагер Хаинцгрину“. Изузетно се ретко помињу нека друга места у Аустро-Угарској у којима се робовало и умирало. Ђорђе Јевђенијевић из Радобуђе је „као ратни заробљеник умро 2. нов. 1917. год. у Будапешти“, а Мојсило Вучићевић из Брекова „у ропству у Галицији“. На понеком споменику се укажу и лагери на територији Босне. Трећепозивац Сава Илић из Врчана умро је „у Босни у вароши Зеници 1915. г.“, а Гајо Лешевић из Самаиле „у лагеру Травнику у 1917. г.“ — У неким записима се не помињу називи лагера, већ се само каже да се настрадало у ропству („Загино у ропству 1918. г.“).

Робовало се и у Немачкој, Бугарској и Турској. Драгутин Станчић из Турице био је „у ропству у Немачкој 3 г.“, а Тихомир Матијашевић из Ђераћа је умро „у Немачкој у вароши Солтауну 6. октобра 1918. г.“ Поднаредник Никола Петковић из Горачића „прелазећи за гор. Немачку разлоби се од тешки ратних напора и умро је под руком непријатељском 8. марта 1916. г.“, а регрут Богољуб Петровић из Парменца је „протеран у Немачку у Хеницбриг ту је и умро м. маја 1916. г.“. Велисав Стевановић из Милатовића умро је 1917. године „у Берлину у 45. год. свог живота у болници Гласцу“. У бугарско ропство је допао Раденко Рендулић из Лучана. Њега „у тешкој и очајној борби ранише Бугари 1915. и заробе га, који живи у ропству у Бугарској 2 год., а у најлепшој младости у 23. г. свог живота мучки су га Бугари убили 1917. год.“ Исте године „погибе у ропству у Бугарској“ и робљеник Младен Богдановић из Мокре Горе. Да је неко робовао у Турској, нађоше се само два записа. Један војник је умро „у Ечкеру у Малој Азији“, а други „у Турској Малој Ази 1918. г.“.

Осим навођења места робовања, у неколико „робљеничких“ епитафа је саопштено и место на коме су војници пали у ропство. Тако читамо: „Заробљен 10. августа 1876. г. на Василином врху борећи се против турске силе“, „Заробише га Аустријанци на положају Гучеву“, „Заробљен у Камендолу 1914“, „Заробљен на Вељовој глави“, „Заробљен на Јеловој гори од аустриске војске“ „Зароби га непријатељска војска код Крушевца“, „Заробљен код Рековца 1915“, „Заробљен у црногорским Беранима 1915. и отеран у ропство“.

Неки записи о онима чији гробови осташе око лагерских зидова у Аустрији, Мађарској и Чешкој спадају у најдирљивије ратничке епитафе. Казани носталгијом, они сузно делују на мимоходнике. Миленко Ђаловић из Зеока, који је умро у Чешкој, у Витковцу, казује са споменика како је и мртав тужан, у туђини:

„Туђе небо мене скрива,
туђа земља гроб покрива,
туђа сеја цвеће сије,
туђа мајка сузе лије.
Давно си ме скрила,
домовино моја мила!“

Милојка Каравидића из Врана ропство је сатрло у тренутку кад су се солунци са победом враћали у Србију. За месец дана урани смрт те му у слободну домовину не даде. И Милојко, мртав, жали:

„Кад Србију сунце огрива,
мене земља покрива.
У Тироли високој остак,
у земљи дубокој.“

Слично Милојку, жали и регрут Драгутин Матовић из Пријевора. И њему тело оста у туђини, у Аустрији, па му се душа обраћа ослобођеној домовини:

„Сваком робу сину сунце јарко,
а мом гробу нема га никако.“

Видесмо шта је било са ратницима и заробљеницима „европског“ рата. Погледајмо, најзад, шта се догађало са живљом у поробљеној Србији. Окупатор је поступао немилосрдно према невиним људима. Убијао је мирно становништво. На споменику у Ушћу уписане су три жртве породице Планојевић. Стрељали су војници ћесарске монархије браћу Андрију, Живка и Петра. Издала их „проклета Николија на правди Бога“, ко зна због чега. Андрија „живе 52 а погибе од Аустријанаца 23. децем. 1915. г., кога издаде Николија Барлова из Лозна“. О Живку и Петру записи су скоро истоветни са записом о Андрији. У Бединој Вароши је настрадао Крсто Чубрић који „погибе невино под окупацијом од аустринске војске 30. новембра 1916. г.“ Изгледа да су аустроугарски војници прилично поубијали невиних жртава последњих месеци окупације, при одступању, кад су били озлојеђени због губитка рата. Данила Перошевића из Буковика „у Преполу стрељаше 29. 9. 1918. год. на оступању Швабе“, а Радисав из Висибаве погибе „од 16 г. 13. X 1918. г. од Аустријанаца при оступању из Пожеге“.

Рат се мучно преживљавао, па се његов крај све нестрпљивије очекивао. Ослобођење су нарочито чежњиво очекивали родитељи и деца, чији су синови, односно очеви, требало да га са јута, од Солуна, донесу. Зато се са споменика мајки које помреше у данима пред пробој солунског фронта жали што не дочекаше ни слободу ни синове. Пауна Царевић из Горачића послала је „у крвав бој сву своју децу... и чезнући за истом паде и престаи се... не дочекавши да види своју увећану отаџбину и синове са бојна поља“.

Девојка Рајка Царевић је дочекала родитеља — ослободиоца, кога је „жељно већ пуне три године очекивала“, али је умрла након неколико дана по његовом доласку. Зато јој жалан епитаф што је нестала „баш у часу кад се барјак вићу и кад сунце зраком за слободу сину. Црна земља мене покри лице кад ми отац дође са границе“.⁴

Већина мртвих ратника остала је тамо где их је и смрт снашла, али је многе родбина дотерала са бојишта и сахранила „у близини“, у завичајна гробља. Ишла је родбина на далека ратишта, нарочито мајке, да своје јунаке отму од „туђе земље“. Да ли су устаници правог и другог устанка преношени у своја села са Мишара, Делиграда и Љубића, не зна се, али, почев од српско-турских ратова, помиње се преношење славних мртваца. Стизале су мајке и очеви чак на Калипоље, Бакарно Гумно, Брегалницу и Цер са волујским колима застртим меким ћилимима и шареницама. Ишло се свуда где се могло доћи, чак и преко границе, у туђу земљу, само ако ратни вихор није онемогућавао приступ погинулима. Ако се до бојишта није могло, онда се погинулом ратнику „извињава“. На крајпуташу Цветка Илића из Шума, жртве брегалничког сукоба, уписано је: „Услед ратних прилика тело покојниково немогуће је било пренети у место рођења ради сахране“. У спитафима пренетих ратних погубалаца честа је реченица: „Одатле га родитељи пренеше и овде сахранише“. Вадили су родитељи синове из привремених гробова чак и после годину дана. Са Калипоља је пренет Живан Милошевић, командир ариљског батаљона: „Кости његове пренешене су 1877. год. и сарањене овде код цркве ариљске у очин гроб“. Милију Ристића пренеше у Рокце са Вучје пољане, из саме битке („Кости његове донешене су из битке и овде сарањене“). Мајка из Радаљева догнала је из Крушевца сина, који је умро од претешких рана, задобијених на Бакарном Гумну. Син, са споменика, говори:

„Жалосна ми мајка у Крушевац стиже,
те ме тужна догна у завичај ближе,
у рођено место,
бар ће ће ми на гроб излазити често“.

Стричеви су из Дражевца код Обреновца пренели тело ратника колубарске битке Радоја Урошевића и сахранили га под Јелицом, у Рођевићима („12 дана после његове смрти његово тело пренеше овде његови стричеви Велимир и Ђорђе“).

Ратницима су подизани пркосни каменови на гробљима, али и поред путева. Поред путева онима чија тела осташе предалеко од завичајних гробаља. На раскрсницама, на пролазним планинским превојима, поред државних цада и сеоских каљаша — свуда, као римски миљокази, стоје окамењени ратници. Али, ратоборцима ни-

коше обележја и свуда где се људи чешће састају: поред цркава, школа, општина, састанака, овећих извора. Први крајпуташци појавили су се, и то сасвим ретко, после Карађорђевог и Милошевог усатанка, учестали су иза српско-турских ратова, а по балканским сукобима и европском крвопролићу они су постали обавезни непомићни пратиоци готово сваког сеоског пута. Ови безгробни каменови стражаре на вечитој стражи мира и опомињу путнике по раскршћима да су војничка тела остала далеко, око граница, и још даље. Са једног успуташа родитељи упозоравају намернике да упознају судбину њихова два сина ратника:

„Ево овде овај спомен стоји,
нека чита ко ратника воли,
нека види где им тело оста“.

На другом крајпуташу родбина моли: „Прочитајте натпис спомена овога, јер овде постоји без гроба!“ Крајпуташци скоро редовно наглашавају да су војници, чију успомену они чувају, сахрањени без родбине „тамо далеко“, „ван својих милих и драгих“, именујући увек место погребња, ако је познато. Нису ретки записи типа: „Сахрањен сам без моје родбине“ и „Тамо му тело сахрањено како му тужна вамилија никад гроба видети неће“. Родбина се посебно поносила ратницима чије кости осташе на далеким бојиштима. Оставити себе на туђем тлу као жртву за сопствени народ — заслуга је коју треба посебно нагласити. Зато родбина упадљиво, дозивно, као да се плаши да се неће довољно увидети значај „безгробних“ ратника, скреће пажњу пролазницима: „Виђи како његове кости вену у туђој земљи, који је крв пролио на јуначком месту!“, „Знајте ће су остале кости: на бојном пољу!“, „Прочитајте: тело му оста на бојној линији!“

Са безгробних споменика своју судбину врло често саопштавају сами ратници. Почесто то чине дистихом „Кости су ми на даљини, а спомен ми у близини“. Понекад су речи дуже и сликовитије, поетскије и ганутљивије. Миладин Васиљевић из Горачића, који је погинуо у српско-турском рату 1878, говори:

„Ево, мој спомен вође,
али није моје тело вође,
већ сам га оставио на позицији,
на бојној линији,
борећи се са Турцима, душманима нашим,
који су и данас . . .“

Регрут Стаменко Павловић из Табановића је остао 1915. негде у албанском приморју, и отуда се, из незнаних туђине, јавља:

„Моје тело не почива овде,
већ далеко (по)крај морске воде.
Тамо где море бије обале,
тамо су кости моје остале“.

Са урезаним војничким фигурама у ставу „мирно“, са пушкама, сабљама и реденицима, крајпутни окамењени знамени војништва сви одреда, на разне начине, казују жељу једног ратника уписану на једном крајпутнику: „Моје име да се овако поред пута на камену спомиње, да се зна да сам веран крсту свом бијо, да сам храбро душу испустијо борећи се са проклетим Швабом и Маџарима, а моје име нех се слави!“

За славу ратника каменоресци нису штедели речи а сељаци земљиште. Бирала је родбина најлепше парче земље за место споменика. Онда се око споменика направи баштица са цвећем и оградом. Не смета што мора око споменика да се оборава и опкаша. Мртав ратник мора да има свој кут земље од домовине за коју је пао. На Златибору, на превоју Стража, стражаре три бела успуташа. На једном од њих је Микајле Спасојевић из Беле Реке наредио клесару Леку из Збојштице да ушпица: „Код овог споменика оставља се једно парче земље у означеним границама за успомену својој изгинулој браћи за одмор путника, да има право свако свратити се и одморити. Ово парче не смије нико занавек пресвојити“. Микајле је омеђио десетак ари пашњака, оцртао границу око споменика и тестамент — запис оставио да се земља одређена за успомену на поинулу браћу не скрнави.

Споменици ратницима дизани су по неписаном етичком схватању да је грех заборавити жртву за слободу. Да ће се од заборава навући клетва на душу. Сеоски човек одуживао се својим ратницима као да је увек слушао речи из једног писма на смрт оболелог ратника из 1912. године. На споменику Радомира Вукотића из Паковраћа уписано је: „Написа писмо свом брату Драгољубу: без да ме ти живог видети нећеш. Када будем умро, подигните ми споменик да се зна да сам свој живот положио на истину отаџбине за спас Српства. Ово су последње моје речи“.

А сваки ратник је волео да му се камени заменик подигне у кругу познаника, у близини најмилијих. Кад није имао срећу да му завичајна земља крв попије, нека му се барем споменик у завичају уздубачи! Јер, без белета за собом, човек није ни постојао! Поменици Стаменко из Табановића, који је остао „вечити стражар у туђем свету“, поручује:

„Мртав не могу рећи
где би ми се гроб мого наћи;
зато поручујем оцу, чичи и браћи:
да ми уз гроб маме
биљег ставе.“

Породица је испунила жељу младог Стаменка. Подигла му је споменик баш над мајчином главом и на њему, при дну, уписала мајчино име и запис: „Ова мајка одниха јунака“.

Кад се посматрају ратнички епитафи, учини се, у први мах, да су ови они мање-више једнообразни и да нема неке нарочито приметне разлике између епитафа из различитих ратова. Ратник је у свим временима ратник, сваки се, у ма ком рату, за исте идеале жртвовао — па су и поруке са њихових споменика, у основи, исте. Сви су се они борили и гинули за слободу отаџбине, без обзира ко је, кад и како ту слободу угрожавао. По томе су доиста сви ратнички записи у суштини исти и неупућеном намернику ће стога изгледати једнолики, немаштовити, досадни. Међутим, сваки нови рат у много чему се разликовао од претходног, а та се разлика и у епитафу примећује. Различити су били непријатељи, мотиви и начини ратовања, успешност борбе, формација и устројство војске, врсте наоружања, итд. Различите паролe и заставе које су предводиле ратнике, различити одједи ратова у сваком новом нараштају, различита тумачења ратоборства разновремених поколења клесара.

Неке главније одлике епитафа сваког рата понаособ поменуте су. Укажимо сада и на остале, било да су оне посебне или опште, заједничке природе.

Ратници су гинули на разне начине, али се они из надгробних слова не препознају. Тек се у понеком запису казује од ког се оружја гинуло. Ратник је погинуо „од пушке“, „од непријатељског зрна“, „од непријатељске гранате“, „од топовског зрна“, итд. Неки записи су сликовитији, али и језивији, јер смрт је долазила и од ножа, бајонета. Једног војника „исекоше Бугари на положају“, а другог су такође „исекли зловни Бугари“. У једном запису дат је портрет мртвог ратника. У осам осмераца скициран је изглед погинулог војника после љутог окршаја:

„Мртав лежи на бојишту
као стена укопана,
раширене руке снажне,
хладна уста насмејана,
забачене русе косе,
црне очи затворене,
а под њима разлила се
бара крви усирене.“

(чачанска Жежевица)

Рањавања су такође различито бележена. Ране су биле најбољи доказ да се храбро у окршајима држало, па је ратницима била велика част да се ранама поносе и хвале. Оне су самом ратнику, и другима, казивале: „Био сам у боју“. Рањавање се најчешће исказивало трпним придевом „рањен“, али се срећу и облици „ранише га“, „рани се“ и „допаде тешких рана“. Изузетно се ретко помињала ситуација у којој је дошло до рањавања. Старац, који је, повлачећи се 1915. испред Аустријанаца, смртно рањен, говори:

„На Јавору паде тама,
ту допадох тешких рана.
Када пуче плотун први,
ја огрезнук сав у крви“.

(Тијање)

Ране су добијане и од распрслих граната („Аустринске га гранате љуто обранише“, „Контузова се од гранате непријатељске“). Најзанимљивији су записи у којима се казује у који су део тела ратници рањени. Неко „задоби рану у десну ногу“, неко је рањен „у леву руку“, „у ноге и руке“, „с леве стране у ребра“ и сл. Неким ратницима се остали куршуми у телу. Каплар Љубивоје Милисављевић из Крстаца је „спремљен у Битољ да вади олова, које је однијо 3 олова у себи кући на боловање“. Некима су руке обогале после тешких рана. Продану Длачићу из Свештице, рањеном на Равној Гори 1876, је „из пребијене руке 9 костију извађено!“

Ратници су се храбро борили и гинули, јер су одувек знали да је борба против туђина нешто што им нужно следује, а да живи само онај који властитим хероизмом побеђује. Култ јунака „сева“ са скоро сваког споменика. Клесари су за већину ратника потврђивали да су били јуначки и срчани: „Храбро војевао“, „Погиуо јуначки борећи се“, „Био је храбри војник“, „храбри Србин“, „добар јунак“ итд. Ове шаблонске реченице пратиле су скоро сваког ратника, те оне не раздвајају већ од мањег јунака и не казују у чему се састојала храброст, и заслуга, појединог ратника. Изузетнији ратници су се хвалили ратним одликовањима. Срећемо на споменицима податке: „Одликован за храброст“, „У рату с Турцима одликован био“, „Обдарен колајном и златном и сребрном медаљом“, „Одликован дипломом и медаљом“, „Одликован за храброст Карађорђевоом звездом“, итд. Споменици одликованим ратницима, осим речју, одвајају се и уклесаним ордењем разних врста и облика.

Само се неколицини јунака у камен уреза нешто подробнији и неуобичајенији портрет, који указује на одређено ратничко јунаштво. Андрија Лазовић из Качулица, на Ђурђевим Стубовима 1912, у најкритичнијем тренутку борбе, није напустио свој топ и њим је одлучио победу! Зато су га, и у војсци и у селу, звали именом хероја са Љубића из 1815. године. У запису се каже: „Пред овим споменом почивају посмртни остаци народн. хероја Андрије Лазовића зв. Рајића. Назив легендарног Рајића добио је за херојско држање и јуначки подвиг са својим топом против непријатеља у рату 1912. г.“ Поднаредник Рајко Петковић из Луњевице сам, са свога споменика, казује „тип“ свога јунаштва: „Ја сам војнички јунак бијо над све јунаке. Све сам ратове обишо... У Солуну сам ратовао са Швабама. Бугаре сам у рововима живе у шаке вато и предаво моме командиру у десетом пуку... Вакога јунака неће ни родити мајка што беше Рајко“.

На војничким споменицима редовно су урезивани симболи ратничког занимања. Све врсте оружја од кубуре и јатагана до митра-

љеза и топа ликовно допуњују речима скициране ратничке портрете. Занимљиво је да се срећу и записи који служе као објашњење уз одређено оружје. Ови записи — легенде састоје се из свега једне кратке реченице, а јављају се само на споменицима из друге половине 19. века. Наведимо их неколико: „Ова сабља кнеза Танаска М(арића)“ (Добродо), „Пушка погинулог војника Раденка“ (Сирча), „Ова сабља воднику Мили. слѣдовала“ (Петница), „Мирно, к оружју!“ (Горачићи), „Ова сабља кова маџарскога“ (Премећа), „Сабља оста да се други дичи, нит се оће игда заблистати о бедрима мојима јуначким“ (Турица).

Заједничка и лако уочљива одлика свих ратничких епитафа је — србовање. Разумљиво је што величање Српства нарочито срећемо баш на ратничким каменовима. Са њих су и најчешћи дозови упућени Србину, Србији и српском роду. Звали су ратници потомке да им докажу зашто су жртве приносили. Али србовање није само у дозивима. Оно се јавља, на разне начине исказано, у свим ратничким записима од првог устанка до првог светског рата.

Особено србовање јавља се у виду оживљавања немањићког државног предања. Њемањићко доба је, епском песмом и легендом, трајало у уму и срцу сточара од Мораве до Лима и оживљавало им велику Србију сећањем на стару средњовековну „ћедовину“. Сећање на земан силних Немањића букнуло је посебно уочи и за време балканских ратова. Један наредник је умро по анексији Босне и Херцеговине, а пред коначан обрачун са Турском по жали што није доживео да види ослобођењу „ћедовину“. „Али ми је жао (што) се једном на душмане не кренусмо да осветимо српско име и косовске јунаке, да тражимо нашу ћедовину: милу Босну, Македонију и Стару Србију, али не даде господ Бог, већ му узе душу моју“. Један погинули војник при одступању 1915, у Приштини, каже: „Тело ми оста надалеко. Нека мене, нисам сам. Међу хиљадама сам, а на нашој старој ћедовини“. Патријархално схватање о повратку праотачких земаља водило је људе у ослободилачке ратове.

Појам велике Србије јавио се на споменицима после балканских ратова, када је Србија увећана Санџаком, Косовом и Македонијом. Ратници су гинули „за величину Србије“, „за границе велике Србије“. Али, уз помињање границе велике Србије, помињу се и границе Македоније. Ратнику који је погинуо на Брегалиници уписано је на камен: „И ту својим јуначким костима постави границе велике Србије и Македоније“. Велика Србија се помиње и после првог светског рата. На споменицима војника сахрањених ван граница Србије често је уписиван дистих: „Ој Србијо, велика ли поста, моје тело у туђини оста“, а на споменицима оних који су помрли или изгинули пре 1918. уреза се: „Не дочека ослобођење велике Србије“. Уз помен велике Србије, сада се јавља, напоредо, и помен велике Југославије. На споменику читамо име „дична Србина и жртву велике Југославије“. Миломир Цибуровић из Церове био је „војник-регрут који се борио за стварање наше велике државе Југославије“. Мајка из Деретина говори са споменика изгинулих си-

нова: „Да би се створила наша велика и уједињена држава, дала сам све што сам имала, оно што ми је најмилије — моја три сина... Они сва тројица дадоше своје млађане животе за ослобођење и уједињење нашег народа“. На једном споменику је уписано да се војник борио „за ослобођење и уједињење југословенског народа“. Тако се, стварањем Југославије, све више одрицало од навике србовања, а помен велике Србије се постепено губио у корист шире домовине.

Велику Србију, како ју је схватао и проживљавао патријални сеоски човек, не треба мешати са хегемонистичким схватањем велике Србије Гарашанина и Пашића. Сељак, који је душом волео свој завичај, није мислио главом државника и политичара, већ је срцем осећао неку своју Србију, велику и моћну као његова љубав према њој. Рушењем турске и аустријске царевине, својим животима српски сељак — војник је осећао раст и снагу домовине коју је великом називао. О неком националном хегемонизму сељак — ратник, чије су представе о ратним циљевима Србије најчешће биле доста мутне, није имао појма.

Све видове србовања на ратничким надгробним каменовима треба довести у везу са феноменом србовања у српској нацији уопште. Започето у народној епској песми, србовање су прихватили, на разне начине, и државници, и представници вере, и песници. Србовала је и политика, и црква, и песма романтичара, и кичица сликара. И програми првих политичких странака замирисали су романтичним величањем нације. Програм либерала био је посебно националистички и историјско-романтичарски обојен. Он се, уздижући некакав идеални народни дух, залагао за уједињење раскомаданих делова Српства „у облику старе историјске славе и моћи“. По Ценићевим речима, у програмима либерала спомињу се „сама Косова, сабље, пушке, барјаци, вера и томе подобна столпотворенија“.

Србији је вековима главни непријатељ била исламска Турска. На тлу српске земље води се, још од средњег века, главни сукоб између хришћанства и ислама у Европи. Зато се у записима, нарочито старијем, истиче борба „за крс часни и веру хришћанску“, борба „за српску веру“, пре него борба за слободу и отаџбину! Било је то време кад су се верски и национални моменти, подједнако угрођени од Турака, спајали у једно и ослободилачкој борби давали јединствен смисао, изражен у борбеном покличу „За крст часни и слободу златну“. Вера се тада поистовећивала са националним бићем, па се за њу, „честитим крстом“, заклињало и у војничким заклетвама. Ратници су војевали крстом против полумесеца. У понеком се епитафу, стога, истиче Србија као домовина хришћанских јунака. На споменику војника из рата за независност Србије уписано је:

„Ој Србијо, мили завичају,
отаџбино хришћанских јунака
што те славно чувају и бране
и за тебе крвцу прољевају!“

(Рошци)

У ратничким епитафима се добро откривају организација и устројство војске. У првом и другом устанку сви ратници су добровољци. Они још не ратују по правилима војне вештине, они пуцају из кубура и витлају сабљама како сами умеју и знају, необучени ни од кога. Они не припадају никаквом устаљеном, установљеном саставу, а ратују више непосредним увиђањем и наслућивањем него слепо слушајући савете и наредбе буљубаша. У српско-турском рату војници су класирани. На споменицима нас дочекују војници прве и друге класе, који ратују у саставу средњих батаљона и окружних бригада. То су војници ариљског, драгачевског, пожешког, моравичког, трнавског и карановачког батаљона и рудничке, чачанске и ужичке бригаде. У српско-бугарском рату војник је већ припадао некој чети сталног кадра, који је тек пред тај рат и уведен. У балканским и првом светском рату чета се помиње обавезно, али и ситније јединице: вод и одељење. Наравно, ту су и батаљони, пукови, и ређе, дивизије. Споменици су упуњени водовима, четама и батаљонима — што оптерећује, и депоетизује, епитафе, али је родбина на каменовима обавезно урезивала целу војникову адресу ради „бољег доказа“ о његовом војниковању и ратовању. Клесари су са војничких дописница и писама преписивали пуну војникову сталнокадровску адресу.

Занимљиво је указати и на помен појединих родова војске. У записима се ретко казује ком је војничком роду ратник припадао, али се већ од кнеза Млиоша на понеком споменику јављају подаци о разнородним војницима. Први и други устанак не знају за родове војске! Сваки је устаник био пешадинац, мада је у устанцима дејствовала и коњица. Постојање пешадије са озваниченим називом јавља се од времена кнеза Александра Карађорђевића. Пешадија се тада звала руском речју ПЈЕХОТА или ПЕХОТА, у зависности како је ко у народу изговарао ову руску реч. Од четрдесетих година па све до српско-турских ратова на споменицима се срећу, додуше врло ретко, записи да је неко био војник „гарнизонне пеко-тне“, да је служио „у пјехоти“, да је био „утрофицер пекотни“. После српско-турских ратова потпуно ће преовладати домаћа реч пешадија. Постојање коњице, односно коњаника, запажа се већ на биљезима из тридесетих година, када су се почели појављивати написи понеком Милошевом катани (катана, на турском, значи коњаник). Катане ће се помињати све до српско-турских ратова, када ће се одомаћити реч кавалерист или кавалериста, а нешто касније и коњаник. На споменицима се јавља и коњичка јединица ескадрон. Неко је био „катана стајаће војске П ескадрона“, неко „ескадрони командир“ . . . Помен артиљерије појавиће се први пут у доба уставо-бранитеља. Наиме, од половине века па надаље наилазимо на споменике тобцијама („тобција“, тобција артиљерије“, „брдски тобција“). Од артиљеријских јединица помињу се батерија (обично брдска), дивизион и хаубички пук. Од осталих врста војника на надгробницима се срећу, али врло ретко, понтоњери, инжињерци, гардисти и болничари. Такође се ретко помињу војници из коморе. На споме-

ницима из првог светског рата читамо имена возара, коморџија и војника профијантске колоне.

Укажимо, најзад, и на нека „измишљања“, односно на појаву лажног памћења на ратничким каменовима. Родбина ратника и клесари су покаткад, кад их је издало право сећање на неки историјски догађај или битку, испуњавали празнине у том сећању новим неистинитим чињеницама. То су наравно чинили без икакве свесне намере да лажу и муте историјска збивања, већ по начелу погрешног памћења, односно заблуда сећања. Највећи број чине временске грешке. Клесари понекад греше у одређивању времена ратова, битака и погибија ратника. Видели смо како се грешило у датовању битака из првог и другог устанка. Тако се чинило и касније. Наилазимо, на пример, на случајеве да је добровољац погинуо у мађарској буни 1847, да је краљ Милан добио „краљевство“ 1878, да је ратник погинуо на Сливници пре него је битка стварно и почела, да је војник рањен на Куманову после неколико дана од завршене битке, итд. Овакве грешке немају никакву ни „историјску“ ни песничку улогу, јер су настале из простог незнања правих датума догађаја. Међутим, јави се и понеко „измишљање“ за које би се могло рећи да није једноставна надокнадна појава за испуњавање испада у сећању, већ да се пре ради о продуктивној обмани сећања, о субјективном кривотворењу успомена. Кад се каже да су четири краља 1912. године протерала турског цара у Малу Азију, то је продуктивно измишљање карактеристично за епску поезију, јер је турски цар и после балканског рата задржао територије на Балкану. Овде је клесар, као и народни певач, ишао за знањем сопствених жеља које су добиле вредност историјске чињенице. Вековни сан српског сељака је био да се турски зулумћар протера тамо одакле је и дошао, па тај сан и клесар у камен ушпицава. Емоције су моделирале догађај, створиле ново „сећање“, жељено срцем и душом. . . Осим временских, постоје и просторне грешке. Клесари греше, услед незнања земљописа, где се неко место налази. Тако ће они понекад рећи да је Крф у Македонији, да су острва Вид и Лазарет на Крфу, да је Ветерник поред мора, у Грчкој, итд.

Ако посматрамо епитафе са становишта циља, односно са становишта вредности за које су се борили, приметимо да су се циљеви и вредности из рата у рат мењали. Устаници првог и другог устанка борили су се за четири вредности: за отечество, слободу, веру (часни крст) и славу. На прво место се истичу вера и слава, а тек онда слобода „србска“ и отечество! У српско-турским ратовима тукло се за исте вредности, али је вера изгубила првенство. Додата је и нова: независност. У бугарском рату нема вредности! (Видели смо због чега). У балканским ратовима је потпуно одстрањена слава. У првом је уведен нови циљ: освета Косова, а у другом је искључена вера (јер и Бугари су православци), али је истакнута нова вредност: постављање границе велике Србије и Македоније. У првом светском рату борило се за одбрану отаџбине, за спас Српства, али и за уједињење у новој југословенској држави. На споменицима рат-

ника овог рата срећу се записи да се гинуло „за ослобођење и уједињење нашег народа“, „за стварање наше велике државе Југославије“, „да би се створила наша велика и уједињена држава“.

У суштини, једна једина, стална и апсолутна вредност за коју се ратовало била је слобода. Слобода је била врхунска вредност не само за ратнике, већ за народ уопште. Он је њу непрестано крвљу освајао, јер су му је гуђини одвајкада отимали. Жудња за слободом као највећом људском вредношћу преносила се, у виду дубоких родољубивих сентимената, са поколења на поколење, нагомиланим друштвеним наслеђем. Та жудња, у коју је уложена огромна душевна енергија, учинила је од наших ратника свих времена мистичне јуришнике, који су живот жртвовали у борби против оних који су претили мраком. Без појма вредности не може се разумети ни појединац ни народ, а без поседовања вредносног система нема ни зреле личности, ни зреле нације. Српски народ је, због слободе, морао да, у сваком колону, доказује своју зрелост и да стално изнова, за слободу, сазрева. На надгробним каменовима Србије реч слобода је добила вредност неког трајног апсолута, који је своје постојање увек доказивао све новим и новим ратничким хумкама.

Пошто су се домовина и слобода толико цениле, јасно је да су и они који су за њих крв пролили заслужили посебно поштовање и дивљење. И заиста, ратнику се у патријархално-херојској средини указивала већа почаст него ма ком другом грађанском „позиву“. Домаћин, мајстор, трговац, свештеник, кмет, председник, посланик, начелник — све је то вредносно падало пред појавом храброг ратника. Само се ратовођама за мир и народно добро дубоко клањало. Зато се једино са ратничких споменика дозива да се скидањем капе ратнику укаже пуно, достојно признање. На једном војеничком камену је захтев: „Скини капу, човече добри, пред овом светлом хумком и одај искрену пошту!“, а на другом: „Србине, капу доле! Поклони се гробу великог Србина!“

Из сваког епитафа ратничког избија топло домољубље, смрћу доказивањем. Већина ових епитафа су прави родољубиви изливи прости народне душе. За домовину се жртвовало на душак, слатко, без роптања. Отаџбина је била збир свих ратникових љубави и осећања, па се волела као сопствено дете, њива, ливада, жена. За њен спас животи су били јевтини. Романтизам натписа смрт је чинио поносном и узвишеном, чак сасвим лаком и једноставном. Часније је и лакше погинути у боју него се омрцинити на огњишту. А ране ратничке као да нису пекле. Оне су се само честитале као жива златна медаља за храброст. Домовина многе у смрти и обогати, али се никад кривица на њу не баца. Никаква јој се оптужба ни клетва не упути. Земљоделац је све виновнике смрти оштро осуђивао, али домовину никако. Проклињао је болест, хајдуке, судбину и Бога, док је домовину називао милом и онда кад је, због ње, у највећим мукама издисао. Само је отаџбином и борбом за њену слободу правдао вредност умирања. Као и јунаци из епске поезије, сељак-ратник се, у надгробним словима, херојски мирио са смрћу у борби

против непријатеља, уверен да се жртвује за нешто што је значајније и од самог живота. Отуда ни трунке песимизма и скрушености нема у ратничким умирањима. Неки дубоки национални оптимизам учинио је ратничку смрт некако лепом и незастрашујућом. Као да су јунаци весели што су погинули, за њима се не жали и не пати. Не тугују ни војници погибије ни њихова родбина! (За тугу се није ни ратовало). Свикавало се од повоја до покрова да се без суза живот и ставља пред сабљу и кубуру, куршум и картеч, бомбу и бајонет. Србијански хомо хероикус је песму, а не сузно око, за служио. Зато се погинули ратници, у надгробним записима, никад и не оплакују, већ опевају и прослављају.

Свуда се у епитафима осећа добровољност ратовања и жртвовања. Ниједном се не помену да се у одбрану слободе ишло насилно, под принудом домовине. Нико није у рат отеран и нико се није пожалио што је кућу и породицу заувек оставио. Клесари су, упадљиво истичући вредност драговољног жртвовања и непрестано славећи храбре погибалце, потпуно превидели, и заташкали, јадне и нимало славне кућне прилике настале у породицама славно изгинулих очева и синова. Нигде се на ратничким каменовима не помену ни заустело огњиште, ни разваљен тор и обор. Нема ни нарицања мајке, ни црне марама удовице, ни јада нејаке дечице. (А свега тога има на споменицима обичних покојника, умрлих мирно, код дома, у кревету). Од неколико хиљада ратничких записа само се у једном помену пуста кућа! Два брата из Вионице, Станиша и Станисав Илићи погибоше у колубарској бици, код Лазареваца, „и њину кућу оставише пусту“.

Ратнички записи су сачували поетско-херојску успомену на судбине ратника који су војевали у неком од осам ратова које је Србија водила за нешто више од сто година. У томе је њихова највећа вредност и снага. Кад би се, на основу натписа у надгробном камењу, васпостављала историја ратова у Србији, добило би се изворније сведочанство од сваке уџбеничке, хладне, беживотне историје. Писана осећајним дахом, она не указује на ратне планове и скице, распоред јединица и снага, али оживљава праву слику рата, доживљену душом ратника, њихове родбине и клесара. И, кад би се, неким случајем, изгубили сви подаци које нам нуди „учена“ историографија, ми бисмо, на основу ратничких натписа, могли у потпуности да васпоставимо целокупно ратоводство Србије. Са сигурношћу би се знало колико је који рат трајао, који добисмо а који изгубисмо, који донесе радост, а који тугу. Знало би се за најкрвавије битке, за оружје којим се мегданило, за јуначке подвиге и ратна искушења. Знало би се кад се појавила прва стајаћа војска и кад ишчезла народна. Били би познати родови војске, називи јединица и војни чинови. Јер, на надгробницама се поменуше и пешаци, и коњаници, и артиљерици и набројаше јединице од одељења до пука и чинови од каплара до мајора. Било би се сигурно на ком је ратишту која јединица војевала, итд.

Ратнички записи откривају расположење читаве нације за борбу против туђина и указују на народно схватање јунаштва као најљудскијег моралног чина у одбрани људског достојанства и слободе. А Србија је увек морала да се брани, да увек води одбрамбене ратове. Стешњена између две силне царевине, два гробара и глобара који су јој „лили крв на памук“, она се бранила и кад је нападала. Из те чињенице произилази једна заједничка црта свих записа о ратницима и ратовима. У сваком рату јунаковало се ради задобијања или одбране слободе. Зато је пратећа реч скоро свих ратничких записа глагол бранити (се). Ратник је догинуо „бранећи српску славу“, „бранећи своју отаџбину“, „бранећи веру“, „бранећи себе“, „бранећи слободу своје браће Срба“, „бранећи заставу“, „бранећи краља“, „бранећи Београд“. Страшни душмани су надирали са свих страна и претили погромима. За спас голог живота једино је преостала херојска, мушка одбрана. На неким споменицима из првог светског рата баш је и уписано да се жртвовало „за спас“ отаџбине. ... Тако су клесари славили браниоце слободе, јунаке одбранаше, а никад насртљивце и насилнике. Славили чојствено, бранилачко ратништво, а никад завојевачку солдатију и милитаризам. Баш онако како је и епско песништво чинило. Јер, и највећи јунаци наше народне епике, Милош и Марко, били су типични јунаци одбране.

НАПОМЕНЕ

1. Податке о „бившем“ крајпуташу у Горњим Вранетићима и о запису на њему дао ми је Десимир Жижовић — Буин, потомак „голаћа“ Саве Жижовића.
2. Занимљиво је да реч бињбаша не постоји ни у Вуковом Рјечнику, ни у Скаљићевом речнику турцизма, а не помињу је нигде ни историчари првог устанка. Отуда је надгробник са поменом ове речи посебно драгоцен.
3. Мита Петровић, Ратне белешке, Чачак, 1955, стр. 51.
4. Други светски рат и њихове ратнике изоставили смо из овог рада. Овај рат се, по циљевима борбе, начини вођења, сложености идеолошко-психолошким сукоба и политичко-друштвеним последицама, умногоме разликује од свих предходних ратова, па зато заслужује посебну пажњу и свестранију обраду. Осим тога, о последњем рату није речена крајња надгробна реч, јер се споменици учесницима у њему још увек подижу и новим садржајима исписују.

INSCRIPTIONS SUR LES TOMBES DES GUERRIERS

Sur les tablettes et les stèles funéraires érigées le long des routes de la Serbie occidentale nombreuses sont les inscriptions sur les luttes du peuple serbe contre tous ceux qui l'assaillaient. Luguées par les huit guerres que la Serbie a soutenues depuis Karageorges jusqu'au régent Alexandre, elles gardent un souvenir à la fois poétique et héroïque de ceux qui sont restés sur les champs de bataille.

Les premières épitaphes consacrées aux guerriers datent des Première et Seconde insurrections serbes (1804—1815). Elles évoquent les faits de guerre des insurgés qui, à l'époque de Karageorges et de Miloš, combattirent les Osmanlis à Deligrad, Radaljevo, Murtenica, Vilovi, Zasavica, Čačak et Užice. Imprégnées d'un profond respect, elles honorent la mémoire de ceux qui par leur révolte ranimèrent les rêves séculaires des rayas et rallumèrent, par leur courage, le feu de la liberté qui couvait sous la cendre de l'esclavage, long de quatre siècles.

Les inscriptions funéraires datant des deux guerres serbo-turques (1876 — 1878) mentionnent les guerriers tombés sur les champs de bataille de la région de Javor, (Kalipolje, Kladnica, Pogled, Čemernica, Jankov vrh, Sokolovica, Pazar) et au front de la Morava du Sud (Šumatovac, Šiljegovac, Adrovac, Samokov, Vranje). Elles glorifient la lutte des soldats qui essayèrent de refouler les askers et les nizams de Sandžak et ceux de la région d'Aleksinac en vue de régler ainsi la question de «la crise d'Orient».

La guerre serbo-bulgare (1885), ayant été acceptée sans enthousiasme par le peuple, a laissé dans les épitaphes aussi un souvenir plutôt fâcheux. Les textes qui l'évoquent sont généralement dénués d'orgueil, d'élan patriotique et de cri de guerre. Il y est le plus souvent question du massacre de Slivnica, mais aussi de sanglants combats de Dragoman, de Vrapča et de Vladisavci.

Les deux guerres balkaniques (1912—1913) firent l'objet d'inscriptions différentes; celles qui étaient consacrées à la première des deux guerres sont de beaucoup plus nombreuses. Elles évoquent tous les champs de bataille, depuis Merdar et Prepolac jusqu'à l'Albanie et la Mer Adriatique (Kumanovo, Mlado Nago-ričano, Bakarno gumno, Bitolj, Ljum Kula, Kroja, Tirana). Bon nombre de ces épitaphes disent que le Kossovo a été vengé... La Seconde guerre balkanique y est décrite comme une épreuve horrible, rude et malheureuse. On se faisait tuer à la Bregalnica, à Štip, à Drenak, par un peuple-frère qui n'agissait pas en frère. C'est pourquoi dans les épitaphes de la Bregalnica, assombries par le deuil et l'indignation, les Bulgares font l'objet de jugements très défavorables: on les qualifiait de traitres maudits, féroces, déloyaux, et perfides.

Les inscriptions sur la Première guerre mondiale (1914—1918) sont innombrables; il y en a plus que sur toutes les autres guerres qui l'ont précédées. Elles mentionnent les batailles dans le Tzer et à la Kolubara, la retraite à travers l'Albanie et les souffrances que celle-ci entraînait, enfin, les batailles livrées au front de Salonique. Elles évoquent également les blessés et les malades morts dans les hôpitaux des alliés, depuis la Grèce jusqu'à la Tunisie, ainsi que dans les camps de prisonniers, en Allemagne et en Autriche-Hongrie.

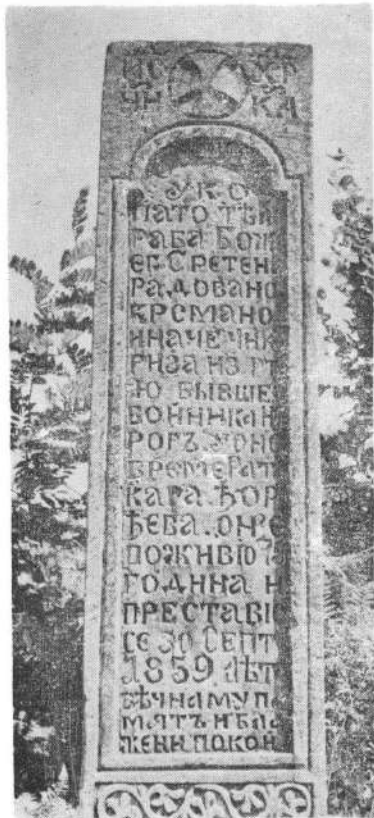
Les buts et les valeurs que l'on se proposait d'atteindre changeaient de guerre en guerre, mais la seule valeur impérissable, pour laquelle on n'a jamais cessé de lutter, c'est la liberté. Sur toutes les pierres tombales de la Serbie le mot de liberté a la valeur d'un absolu durable qui démontre son existence par la prolifération de tombes de guerriers.

Chacune des épitaphes qui y figurent est imprégnée d'un patriotisme chaleureux. Ce sont, pour la plupart, de véritables épanchements de l'âme candide du peuple. Pour le salut de la patrie on se sacrifiait de gaieté de coeur, sans hésitation ni murmure. La vie n'avait aucun prix et l'acte de mourir était justifié par la seule lutte pour la liberté de la patrie. Toutes les épitaphes mettent l'accent sur le caractère bénévole de la participation à la guerre et du sacrifice; aucune n'éveille l'idée d'une contrainte quelconque.

Les inscriptions gravées sur les stèles funéraires des combattants révèlent l'état d'esprit de toute la nation et sa volonté de lutter contre l'ennemi, il s'en dégage nettement une conception du courage guerrier, partagée par le peuple tout

entier et selon laquelle ce courage constitue l'acte moral le plus humain, conçu pour défendre la dignité humaine. En effet, la Serbie a toujours dû soutenir des guerres défensives. Même lorsqu'elle entreprenait des guerres offensives, c'était pour se défendre. Voilà l'origine du trait caractéristique commun à toutes ces inscriptions. Les hauts faits de guerre ont toujours été inspirés par la volonté de conquérir ou de défendre la liberté. Les tailleurs de pierre célébraient les héros-défenseurs, jamais les assaillants et les tyrans. Ils exaltaient la guerre humaine, défensive, jamais l'agression, la soldatesque, le militarisme. Les chants populaires s'y prennent de la même façon.

Les inscriptions funéraires sur les guerriers constituent des preuves authentiques fournies par le peuple et permettant d'établir la vérité tout entière sur l'histoire des guerres que la Serbie a faites depuis sa Première insurrection jusqu'à la Première guerre mondiale. C'est là que réside leur valeur inestimable et leur force.

Сл. 1. Споменик Карађорђевог устаника Сретена Чинириза из Ртију (умро 1859)

Сл. 2. Споменик Радивоја Каранца из Врчана, буљубаше „за Карађорђа“ (умро 1845)

Сл. 3. Споменик Петра Јонсимиовића из Горачића, устаника I и II устанка (умро 1854)

Сл. 4. Споменик Радисава Тупаје из Зеона, ратника II устанка (умро 1837)

Сл. 5. Крајпуташ Стефана Томића из Ојновице, добровољца у „мађарској буни“ (погинуо 1848. „на битни са Маџарима на Сегедину“)

Сл. 6. Споменик Мијата Драгачевца из Добродола, учесника „у битки београдској“ 1862 (умро?)

Сл. 7. Споменик Николе Поњавића из Бруснице, натане у српско — турском рату (погинуо 1876. на Кладници)

Сл. 8. Споменик Косте Ђуновца из Рожаца, ратника у српско — турском рату (погинуо 1876. на Шаматовцу)

Сл. 9. Споменик Обрада Радојевића из Срезојеваца, ратника у српско — бугарском рату (погинуо 1885. на Сливници)

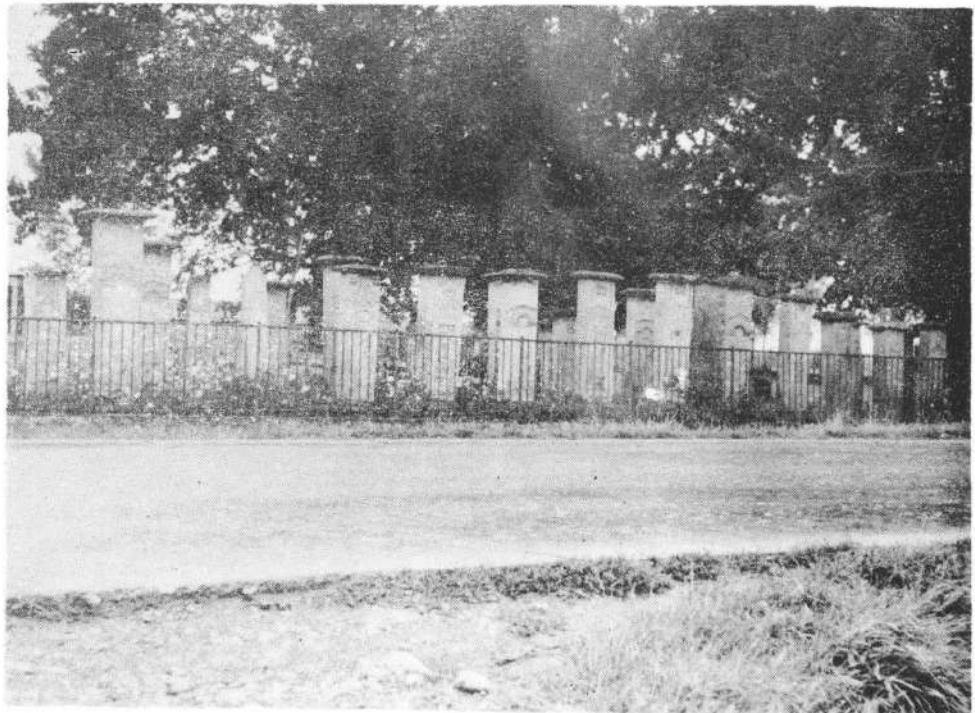
Сл. 10. Споменик Драгоја Дилпарића из Буковина, „нумановског“ четника (умро 1912)

Сл. 11. Крајпуташ Тикомира Јовичића из Граба, ратника оба балканска рата (погинуо на Дренну 1913.)

Сл. 12. Крајпуташ Драгутина Лазовића из Лознице, ратника оба балканска рата (погинуо на Дренну 1913)

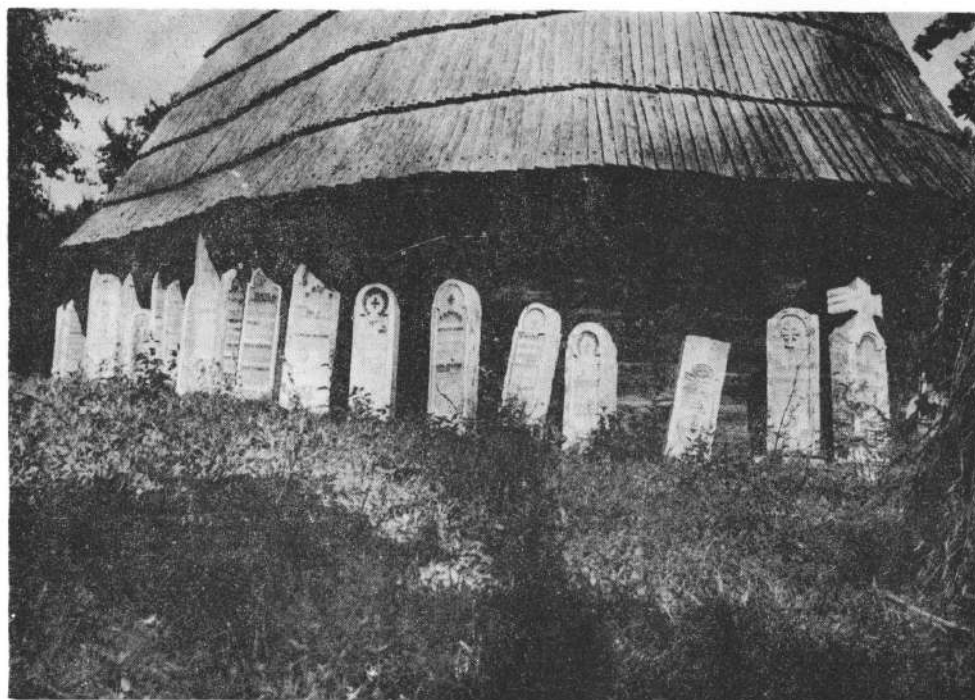
Сл. 13. Крајпуташи ратницима балканских и првог светског рата у Самаили

Сл. 14. Споменик поднаредника Рајка Петновића из Луњевице, ратника балканских и првог светског рата, који је Бугаре „живе у шане вато“

Сл. 15. Споменик ордонанса Риста Ђировића из Божетића (умро „од напора ратни“ 1915)

Сл. 16. „Крајпуташи“ ратницима првог светског рата од цркве у Сечој Реци

СРЕТЕН М. ЈЕВТОВИЋ

СТАНОВНИШТВО ЛЕУШИЋА

ОПШТЕ НАПОМЕНЕ

На основу историјских података и архивских налаза¹, може се тврдити да је живот на широј територији и данашњих Леушића постојао још од праисторијског периода, кроз античко и римско доба, доба Византије и средњовековне Србије, па и у периоду турске владавине. Како су се за време турске власти друштвено-економске прилике често мењале, имајући у виду и аустријско-турске ратове, који су вођени преко ове територије, то је долазило до честих групних и појединачних сеоба. Из тих разлога се целокупно становништво заменило новим досељеницима, али се живот у селу непрекидно наставља са мањим или већим интензитетом, са мањим или већим бројем становника. У прилог тврдњи да је живот непрекидно трајао, иду неке историјске чињенице, као и легенде, које живе у селу, а чији се садржај односи на догађаје још из претурског периода. Оне су се могле пренети само континуираним животом људи. Назив села, чије име потиче из средњовековног периода, такође потврђује ову констатацију.

Након пожаревачког мира 1718. године Леушићи су на територији која припада Аустрији. Нова власт у лицу Најперга врши попис становништва, а Епшелвиц црта војну карту са свим насе-

љеним местима. У списку села налази се ZEJOSCHMIZ, што Пантелић није могао утврдити на које се место односи, али се, према називу на карти (LEOSCHIZ), може сигурно тврдити да се ради о Леушићима.² Попис је показао да су читави ови крајеви били скоро пусти. У сваком селу се налазило само по неколико домаћинстава, која су била скривена дубоко у шуме, којима је био обрастао читав овај крај. Попис је вршен на тај начин што су сви мештани морали доћи на одређено место, где је био пописивач. Многи су избегли такву обавезу из страха од нове власти или обавеза које су следиле након пописа, па су бежали још дубље у шуме. Из тих разлога су многа домаћинства приказала мањи број чланова, а нека нису ни пописана.

Према попису извршеном 1734. године, у Леушићима се налази 12 поданика (пореских глава)³. Неки су, на основу овога, склонни да закључе да је у време аустријске окупације вршено интензивно насељавање, што није тачно. Може се претпоставити да је било досељавања, али треба имати у виду чињеницу да 1718. године пописом нису обухваћени сви становници и да услови живота под аустријском влашћу нису били ништа бољи него под Турцима, па су чак поједине породице бежале поново у крајеве под турском влашћу.⁴

Након новог аустријско-турског рата становништво је бежало са аустријском војском бојећи се освете приликом повратка Турака. Закључењем београдског мира 1739. године, Турска је поново постала господар територије до Саве и Дунава. За стање у крајевима који су били под аустријском окупацијом Стојанчевић каже: „...могло се с правом рећи да је оставила за собом земљу готово без становништва, са спаљеним или опустелим насељима, економски потпуно уништено и материјално разорено“.⁵

Од становништва из времена аустријске окупације нико до краја 19. века није остао у Леушићима, а можда се сво одселило за време рата 1739. године. Турска власт је настојала да обнови Србију, која је требало да издржава њену управу и војску и да буде сигурна граница према аустријској царевини. Зато су дати нешто повољнији услови за живот. Укинуте су многе дажбине из ранијег периода. Читлучки систем није поново уведен.⁶ То је био један од разлога да су многе породице из Херцеговине и Црне Горе почеле да долазе и насељавају ове крајеве, па и Леушиће. Обиле слободне и плодне земље, са пашњацима и шумама, заустављају породице у појединим селима и број становника почиње да расте.

Нови рат између Аустрије и Турске 1788—1791. године изазива сеобе у већем обиму, па је из периода пре тога рата само неколико фамилија у селу. Од тада настаје убрзани пораст броја становника новим досељавањем и прираштајем.

Најстарији досељени становници, који су током 19. и 20. века остали у селу, дошли су око 1770. године. То су Јевтовићи (доњи), Буровићи и Ерићи. Од изумрлих фамилија ту спадају Лучићи. Остали су дошли пред први српски устанак, у току њега или одмах

након другог српског устанка. Тако је до краја друге деценије 19. века интензивније насељавање готово завршено. Све се догодило за неких педесетак година.

Одлазак Карађорђевој војске на Сјеницу 1809. године омогућио је прелазак једном делу становништва из „турских“ крајева у слободну Србију, па се отуда појављују становници из тог периода. Осим тога, Сјеница је, и раније, представљала успутну станицу, где су се, у току сеобе из Црне Горе и Херцеговине, многи задржавали и по неколико година, па стога сматрају да су отуда и пореклом, не знајући за даљу прошлост. Неке од њих, ради тога, и данас називају „Арнаутима“.

РАЗЛОЗИ СЕОБА И ДОСЕЉАВАЊА

Разлози сеоба су разноврсни, пре свега су економске природе. Велике обавезе према турској власти у пределима Црне Горе и Херцеговине, нагли пораст броја становника, који се није могао исхранити на постојећем простору, насиља турске власти и друго, основни су разлози сеобама. Лубурић то назива „периодом тешког робовања“.⁷ Србија је у то време представљала готово ненастањену земљу. Подаци говоре да је из Србије прешло преко Саве од 29. јуна до 14. јула 1788. године више од 717 фамилија са преко 5.000 душа, због рата са Турском, па је остало сувише места за нова досељавања.⁸

Долазак баш у одређено село, у овом случају у Леушиће, има углавном два разлога. У првом случају, караван се заустављао и остајао ту, јер су се путницима свидели услови за живот, пошто нису унапред имали одређено одредиште. У другом случају разлог су били већ досељени становници, који су били из истог места или истог сродничког порекла. Претпоставка Филиповића⁹ да су све фамилије у селу, које славе исту славу, истога порекла, за неке фамилије су истраживања потврдила, док за друге нису, из разлога што је порекло остало непознато. Тако су Милосављевићи дошли код својих рођака Теодоровића (касније Савића — Катанића, Ђокановића), а с њима су род по пореклу и Продановићи, који су се након досељења у Богданицу, населили у Леушиће.¹⁰ Са њима могу бити у сродности Жижковићи и Јовановићи, али за поуздан закључак о томе нема података. Доњи Јевтовићи су насељени уз Лучиће, који су пре њих стигли, славили су исту славу, али им се не зна порекло.

ПОДАЦИ О СТАНОВНИШТВУ

Предање о пореклу досељених предака преносило се са колена на колена, а до данашњих потомака стигло је само као врло бледо и несигурно сећање. Ипак, има људи који знају читаве родослове досељених предака, не само својих, већ и доброг дела ос-

талих фамилија у селу. Помоћу тих сећања и расположивих докумената могла се извршити доста поуздана реконструкција родослова свих фамилија и одредити прилично тачно време досељавања.

Података о становништву нема много, поготову из периода турске владавине и времена првог српског устанка. Тек у време Милошеве владавине прављени су разни тефтери, у којима су beleжене обавезе сељака и многи од њих су остали сачувани у архивама, нарочито у Архиву Србије.

Комплетан попис становништва извршен је у Србији 1834. године,¹¹ али подаци нису остали у целости због Симићеве буне у јануару 1835. године и честог сељења владе из Крагујевца у Београд и обратно. Постоји још нада да се подаци овог пописа могу наћи вима, нарочито у Архиву Србије.

Према подацима из докумената¹², број становника у селу, по наведеним годинама био је следећи:

Година	Број кућа	Ожењених глава	Арачких глава
1820.	19	27	53
1821—22.	19	22	50
1823.	22	23	47
1824—25.	24	29	51
1825.	24	26	55
1826.	25	27	55
1827.	25	27	57
1828.	25	26	61
1829.	25	27	62

Ово је период треће деценије деветнаестог века, када је досељавање било скоро завршено и када су се промене у броју становника дешавале углавном на основу прираштаја и смртности. Према подацима протокола спахијских прихода за 1833. и 1834. годину види се да број становника није много растао, у односу на приказани период.¹³

Први прецизни подаци су тек из пописа становништва 1863. године. Попис је сачуван у целини и даје податке по домаћинствима, са именима чланова, сродством са старешином домаћинства, као и старошћу сваког члана. Дата је вредност непокретне имовине, процењене у дукатима и грошевима, као и њен опис, а покретне имовине само у новчаном износу.¹⁴ То су подаци на основу којих се могу, са доста поузданости, реконструисати родослови свих фамилија, па чак одредити и време досељавања, имајући у виду да је први досељени предак углавном познат његовим потомцима или појединим људима из села, који ове податке прилично добро познају.

Према подацима пописа, број домаћинстава и чланова домаћинства по фамилијама је изгледао овако:

СТАНОВНИШТВО ЛЕУШИЋА

Фамилије	Број домаћинстава	Број особа
Буровићи	2	13
Ђокановићи	1	8
Ерићи	3	23
Жижовићи	4	27
Јевтовићи (горњи)	3	18
Јевтовићи (доњи)	2	10
Лукићи	1	6
Милосављевићи	4	22
Недељковићи	2	11
Лучићи	2	8
Продановићи	1	14
Радовановићи	1	1
Теодоровићи	1	4
Поповићи	1	7
Марјановићи	2	13
Перишићи	2	16
Савићи	1	8
Јовановићи (Васиљевићи)	5	24
С В Е Г А	38	233

Према старосном добу по овом попису, бројно стање је следеће:

Старост	Мушких	Женских	Свега
0—5	23	24	47
6—10	20	18	38
11—15	13	15	28
16—20	17	15	32
21—25	12	6	18
26—30	6	13	19
31—35	8	7	15
36—40	6	7	13
41—45	6	—	6
46—50	4	4	8
51—55	1	3	4
56—60	1	—	1
61—70	2	1	3
71—80	—	—	—
80 и више	1	—	1
Свега	120	113	233¹⁶

Просечна старост становника износила је 19 година. Број становника изнад 50 година је незнатан (свега девет или 3,86 одсто). Разлог овоме лежи у кратком животном веку услед слабих хигијенских услова становања, једноличне исхране и разних болести које су слабије организме водиле у смрт.

Према постојећим матичним књигама цркве у Брезни, број рођене деце кретао се овако:

Година рођења	Мушких	Женских	Свега	Просечно год.
1855—1860.	27	22	49	9,8
1861—1870.	50	43	93	10,3
1871—1880.	43	59	102	10,2
1881—1890.	30	69	149	14,9
1891—1899.	74	43	117	13,00

Недостају подаци за 1869. годину, јер су матичне књиге поцепане. Годишња стопа раста становништва, по основу рађања, износила је између четири и пет процената, не узимајући у обзир смањење услед смртности. Треба имати у виду да је број рођене деце нешто већи него што се може видети на основу података матичне књиге рођених. Деца која су умрла пре него што су крштена нису убележена у матичне књиге. Крштење обично није вршено одмах након рођења, већ се за то чекао погоднији тренутак да би се угостили поп, кум и остали гости. То је, обично, била јесен или када се спрема слава. Било је и случајева да дете у међувремену прохода. Прича се да су дете дозивали из игре када поп и кум стигну. До крштења га зову именом добијеним на водици, која се узима у цркви када се дете роди. То име је привременог карактера. Има података да је, у појединим породицама, било рођено и по десеторо деце, а да је у матичне књиге уписано троје или четворо.

СМРТНОСТ

И поред великог рађања деце, број становника се релативно споро повећавао. Разлог је велика смртност, нарочито младих. Просечан животни век био је кратак. Дубоком старошћу сматрало се 60 година. Веома ретки појединци доживљавали су 80 година.

Према подацима матичних књига смртност је износила:

Година	Деце	Одраслих	Свега
1855—1860.	11	24	35
1861—1870.	32	40	72
1871—1873.	10	11	21
1874—1880.	нема података		

Подаци за овај период донекле су непоуздани из више разлога. Подела је извршена на основу ознаке „М“ (младенац) испред имена, што је некада и изостављено. Нема података о годинама старости, нити рођења умрлог, па је вероватно да су многа деца убележена, приликом обраде података, у категорију одраслих. Исто тако, и деца, која нису крштена, нису забележена у матичне књиге.

Подаци од 1881. године су нешто потпунији, јер поседују уписану старост умрлог. Од тог периода, може се закључити, да је учешће деце у броју умрлих знатно веће. То се види из следеће табеле:

Старост умрлих	1881—1890.	1891—1899
До једне године	28	19
2—5 година	11	20
6—10 година	7	14
11—20 година	7	8
21—30 година	16	7
31—40 година	9	4
41—50 година	5	2
51—60 година	1	4
61—70 година	2	3
Више од 70 година	—	—
Свега	86	84

Посебан утисак о смртности деце може се добити када се оставе статистички подаци и погледају неки појединачни случајеви. Ево примера:

Деца Младена и Мирославе Перошић: близнакиње, Петра, стара једну годину, умрла 21. X 1882. године, а Петрија умрла 22. X 1882. године; деца Живана и Милице Продановић: Милутин, стар једну годину, умро 5. XI 1889. године, а Радослав, стар пет година, умро 14. XI 1889. године; деца Симеуна Продановића; Милева, стара 10 година, умрла 19. XI 1889. године, Стајка, стара девет година, умрла 11. XII 1889. године; деца Пауна и Василије Милосављевић: Светозар, стар три године, умро 24. III 1893. године, а близанци Марко и Маринко, стари седам дана, умрли 14. VIII 1893. године, Милош, стар пет година, умро 3. II 1894. године; деца Живојина и Јеле Ђуровић: Новица, стар 14 година, умро 25. V 1896. године, Маринко, стар 11 година, умро истог дана, а Катарина, стара 10 година, умрла 26. V 1896. године; деца Владимира и Стојке Жижовић: Радмила, стара пет година, умрла 4. II 1898. године, Косана, стара осам година, умрла 8. II 1898. године, Радивоје, стар девет година, умро 9. II 1898. године. Сва ова деца умрла су од дифтерије. Од исте болести, углавном, умирала су и остала деца. Велики је број оних родитеља којима је умрло више деце, али у дужем временском периоду. Некима је умрло десеторо деце, па су чак остали без потомака, а били су у изузетку они родитељи којима су сва деца остајала у животу. Већина фамилија, које су изумрле, имале су рођених потомака и то мушкога пола, који су умрли у детињству или младости (Катанићи, Лучићи, Миловићи). У народу постоји веровање, сигурно истинито, да су разне епидемије, нарочито колере, водиле у смрт много становништва, нарочито децу. И данас постоји изрека: „Купи као чума ђецу“, тј. колера односи животе редом. Тако је било и код појаве гушобоље, односно дифтерије.

Ипак, број становника је растао. Живот у ослобођеној Србији, и поред свих тешкоћа, везао је људе за стално место боравка. Ширење обрадивог земљишта, бржи развој сточарства, све већа потреба за радном снагом на ниском ступњу продуктивности, као и велика смртност, утицали су да рађање има велики обим и да буде неконтролисано. Деце се рађало толико колико је жена могла биолошки да роди. Зато се каже: „Чим купус у кацу — дете у кућу“. Тако су се деца рађала упоредо са стричевима и теткама, па чак били и знатно млађи од њих.

Везивање за одређено место становања и пораст становништва учинили су да од густих и непроходних шума на почетку 19. века настане крајем истог века релативно развијено и насељено село, са њивама, ливадама, пашњацима и шумама.

ДОСЕЉЕНИ ПРЕ ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА

Јевтовићи (доњи)

Пореклом су из Херцеговине или Црне Горе, што није тачно утврђено. О њиховом пореклу постоје забележени подаци у некаквој књизи, која није могла бити пронађена.¹⁶ Доселили су се око 1770. године, што се може закључити на основу неколико података. Јевто, син првог досељеника, за кога потомци тврде да се родио у Леушићима и живео око 80 година, уписан је у књиге умрлих 1855. године као Јевто Вучићевић из Леушића.¹⁷ Први досељени предак, по занимању назван „Ђурчија“, населио се са десне стране извора Собина. Направио је кућу од коља, оплео га прућем, облепио благом и покрио папрати. Била је то кућа на површини земље, за разлику од осталих, којима је изнад земље вирио само кров и које су називали „кулаче“. Ту његову „модерну кућу“ су назвали соба, по чему је и извор добио име. Како су му деца често умирала, променио је место становања прешавши на зараван с десне стране пута испод данашњег гробља, а затим на источне падине Лучића брда, одакле се његов син Јевто преселио у поток испод Слона, где им је већ било трло за стоку. На брдо Слон су изашли осамдесетих година 19. века. Нетачан је податак који наводи Филиповић¹⁸ да су Јевтовићи из Кремне. Данашњи потомци¹⁹ тврде да је Ђурчија преко Сјенице дошао у околину Рашке, где је, једно време, живео, а затим наставио пут до Леушића. Ђурчијин унук Јован узео је презиме Јевтовић по имену свога оца Јевта, негде око 1830. године, још за живота свога оца. Јован је имао синове Живана и Милована, од којих су сви данашњи потомци.

Славили су св. Стевана, исту славу као и Лучићи, са којима су могли бити истога порекла, али су се, због честих међусобних сукоба и свађа, одселили у доњи део села.

Ђуровићи

Даљим пореклом су од Колашина. Доселили су се прво у околину Сјенице и, након краћег боравка на том подручју, наставили сеобу и дошли у Леушиће. Претку Ђуру погинули су, у борби са Турцима у Црној Гори, отац и стриц. Старији стриц, светећи се, убио је 27 турских глава и са породицом, најстаријим синовцем Ђуром и још четворицом млађе Ђурове браће, старих од 3—14 година, побегао је према Сјеници. Неки сматрају да су се прво доселили у Трnavу код Чачка, па чак и да је један Ђуров брат или стриц остао тамо да живи. Неколико година након досељавања у Леушиће завлада куга, од које су поумирали сви Ђуровићи, а једини се спасао Ђуро на тај начин што је побегао на Котарине,²⁰ које су биле ненасељене. Кажу да је тада за седам дана умрло 43 члана ове породице, што је мало вероватно. Када је Ђуру била 31. година, а доселио се када је имао 17 година, отишао је у Црну Гору, у место свога

порекла, и довео девојку Јелену за жену.²¹ С њом је изродио синове: Сава (1802—1859) и Јована, чије се име помиње у арачким тевтерима за 1833. и 1834. годину. Сава је имао Исаила (1841—1889) и Живојина (1838—1889), а Јованови синови су Лазар, Симо и Петар. На основу ових података, може се закључити да су се доселили око 1785. године. Презиме Ђуровић су добили по досељенику Ђуру. Током прошлог века уписивани су у матичне књиге као Милићи и Ивановићи.²² Можда им је једно од тих презимена оно које су донели из постојбине. Ђура су називали „Бан“ или Бановић, због крупног раста. Кажу да је неколико тих првих генерација дало људе чија је висина прелазила два метра, са великом физичком снагом. По четворица су могли да понесу оборен храст.²³ Били су јаког економског стања, са великим поседима земље, коју су потомци, добрим делом распродали и наставили живот прилично сиромашно. Славу Лучиндан донели су из постојбине.

Жижовићи

Постоје различита мишљења о времену њиховог досељавања. Док сами сматрају да су дошли међу првим досељеницима у село, можда одмах после Јевтовића, њихови сродници у Горњим Бранетићима и неки старији људи из села мисле да је то било касније, пред сам први српски устанак, па чак можда и за време његовог почетка. Подаци и казивања који би указивали на неке чињенице о времену досељавања су помало противуречни и непотпуни, тако да се са сигурношћу не може прихватити ни једна тврдња. Извесно је само да се то могло догодити у времену од 1790—1805. године. На основу казивања, да је Петар Бра служио, као момак, код Радована Жижовића, и да га је тражио за кума, што је овај као газда одбио слути, може се закључити да су дошли пре Ерића. По верзији потомака у Горњим Бранетићима дошли су 1804/5. године, а њихов предак је (по имену Сава) погинуо у боју на Засавици 1813. године, јер је на позив Зеке Буљубаше, отишао са „голаћима“. При том је, према поруци од Зеке, са собом од оружја понео секиру насађену на дугачку дршку.²⁴ Неки људи из Леушића мисле да су Жижовићи дошли у време када и Недељковићи. Зна се само то да су пореклом из Црне Горе. Ако би се тражило место, могло би то, према слави, као и Продановићима, бити негде око Дурмитора. Из постојбине су пошла два брата: Аранит и Сава. Са собом су водили породице, у којима су били одрасли синови, по свој прилици неки од њих и ожењени. Стигли су до места Равни Гај, на врх села Леушића. Ту су преноћили и сутрадан Аранит није хтео даље да иде док је Сава желео да наставе пут. Зато одлуче да се раздвоје и поделе имовину, што и учине. Сава је узео бакрач, а Аранит тигањ и тепсију. То су све од имовине имали. Сава се зауставио под Бранетићском планином, а Аранит спустио назад до Леушића. Аранит је имао два сина: Радована и Мића. Радован је, као кмет села, учествовао на договору у Такову 1815. године приликом дизања другог српског устанка.²⁵ Имао

је сина Илију, унука Милоша и праунуку Катарину, која се удала за Милосава Рајчевића у Дружетиће, а после Милошеве смрти дошли на његову имовину у Леушиће. Радован је поседовао велике површине земље, коју је добио од Милоша Обреновића за своје заслуге у устанку. Данашњи Жижовићи су потомци Радовановог брата Мића, због чега су једно време носили презиме Мићовићи.²⁶ Мићо је имао два сина: Ђорђа (рођен 1825) и Луку (рођен 1826), који су приликом пописа становништва 1863. године живели одвојено.

Славу Ђурђиц донели су из постојбине, јер исту славе и рођаци у Горњим Бранетићима.

Ерићи

У село се први доселио Петар звани „Ера“. Неки сматрају да је од Косјерића, што би могло бити тачно, закључујући на основу назива „Ера“. Кажу да је дошао као самац, у селу је служио, ту се оженио и добио потомство. На основу година рођења његових синова, да се закључити да је дошао неких десетак година пре Карађорђевог устанка. Населио се на брегу са западне стране извора Собина, изнад места на које су дошли Јевтовићи. Имао је два сина: Павла (рођен 1798) и Николу. Павле је имао сина Сава (рођен 1828). Павлови потомци названи су „Паковци“, по његовом имену. Никола је имао синове: Живојина (рођен 1814) и Василија (рођен 1817). У протоколу спахијских прихода за 1833. и 1834. годину Павле и Никола су уписани као посебни обвезници, што показује да су живели одвојено.²⁷ Отац Петар тада свакако није био жив. Презиме су узели по њему. У првим генерацијама су се веома брзо размножили.

Славу Дмитровдан су, по свој прилици, наследили од Петрових предака.

Продановићи

Пореклом су из Црне Горе. Љубомир Павловић је описао даље порекло ове фамилије.²⁸ Из Комарица, испод Дурмитора, пошао је Стеван са два сина: Проданом и Теодором. Стеван је у путу умро, а оба сина дошла су у Жежевицу (пожешку) и прве године су се поделили. Теодор је остао у Жежевици, а Продан с Кнежевићима и синовцем прешао у Богданицу.²⁹ Син овог Продана, Теодор Продановић, отишао је у аустријску војску, и у њој дошао до високог положаја за време Евгенија Савојског, како је записао Павловић.³⁰ Теодорови потомци у Жежевици су данас Теодоровићи, а Проданови у Богданици — Продановићи. Један од тих Проданових потомака, по имену Продан, доселио се у Леушиће. У селу сматрају да се привенчао за девојку по имену Сара, из фамилије Питаловића или Михајловића, што није тачно утврђено. Можда се и није привенчао, већ само доселио. Жена му је свакако била Сара. За презиме Питаловић има мишљења да потиче од Продановог сина Милоја, који је имао обичај да свакога кога сретне на путу запита: „Како си“? Продан се

населио у потоку Бела плоча, где су му потомци живели све до друге половине 19. века. Време досељавања није тачно утврђено, али се може претпоставити да је то било око 1800. године. У прилог оваквој процени иде податак да је Проданов унук Милан рођен 1826. године. Предак Продан (вероватно деда) дошао је у Богданицу око 1770. године, како тврди Љ. Павловић.³¹ Продан је имао синове Аксентија и Милоја, од којих су сви остали потомци. Придиком пописа становништва 1863. године Продан, његови синови и снахе нису били живи, али су сви потомци сачињавали једно задружно домаћинство, у коме је било 14 чланова. То је, у то време, била једина већа задруга у селу.

Славе Ђурђиц.

Недељковићи

У селу сматрају да су од Колашина, па их због тога називају „Колашинци“. Чује се и назив „Арнаути“, јер су преко Сјенице вероватно дошли из Куча. Први се доселио Недељко са породицом. Син Илија донет је у колевци. Недељко је умро 1861. године, у старости од 60 година. Из ових података се може закључити да су Недељковићи досељени 1802. године, мада у селу постоји неосновано мишљење да су најмлађа фамилија. Недељко је из Црне Горе пошао са Вуксаном, својим братом. Дошли су до извора Каменца, где, по предању, стану да се одморе. Недељко пободе штап у тле па видевши да уђе дубоко у земљу рече: „Ја ћу овде остати, јер је земља добра“. Вуксан настави пут и заустави се у Горњим Бранетићима. Од њега су сада Вуксановићи и Раденковићи. Недељков син Илија је имао два сина: Јеврема (рођен 1827) и Романа (рођен 1843), од којих су данашњи потомци. Сигурно се зна да су Недељковићи звани „Вуге“ у Срезојевцима од ових Недељковића. Има мишљења да их је родила Недељкова ћерка, као ванбрачну децу. Недељковићима се не зна старо презиме, али је могуће да је то Вуксановић.

Славе Аранђеловдан. Славу су донели из постојбине, што и сами тврде, али се то потврђује и тиме што Раденковићи и Вуксановићи у Горњим Бранетићима славе исту славу.

ДОСЕЉЕНИ ЗА ВРЕМЕ ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА

Јевтовићи (горњи)

Досељени су, како они кажу, из Лупоглава, „тамо позади Јавора“. Провером је установљено да је Лупоглава брдо између Сјенице и Пријепоља. Испод тога брда налази се село Крстац, у коме су једно време живели дошавши из села Старчине у горњој Морачи.³² Највероватније је да су се у Леушиће доселили 1809. године, када је Карађорђе ратовао на Сјеници. На ово указују подаци о годинама рођења досељеникових синова, мада данашњи потомци верују

да су дошли „за време Турака“. Турака је у Србији било и за време Милошеве владавине. Када је спахија долазио у село, ноћивао је у њиховој кући, а ови би му сутрадан водили коње у Прањане док је Турчин седео у прањанској кафани и пијанчио. Због тога су имали неких повластица од Турака, па у селу кажу — да су „бесно живели“. Први се доселио неки Јевто, по коме су узели презиме. То је отац Неша (рођен 1807) и Гаврила (рођен 1813). Данашњи потомци мисле да је био неки Јевто, још пре овога, али за то нема основа. Старо презиме је Милићевић.³³ Називају их Смудићи. Кажу да то потиче отуда што је један њихов предак клао свињу, пре него што ју је кастрирао, а неки Турчин запитао: „Зашто је ниси смудио“? По доласку у село брзо су економски напредовали.

Славе Ђириловдан.

Перишићи

Сматрају да су пореклом из Црне Горе, али, сем тога, ништа више не знају о пореклу. Највероватније је да су дошли са породицом 1809. године. Населили су се близу извора Каменца, где се и сада неки од њих налазе. Име првог досељеника није познато. Имао је два сина: Јована од кога су синови: Илија (рођен 1848), Тимотије (рођен 1839) и Алемпије (рођен 1833) и другог сина, коме име није познато, а који је имао синове: Ђорђа (рођен 1823) и Богосава, званог Бого. Из арачких тевтера се види да је 1834. године то била једна кућа, у којој је старешина био Јован, а 1863. године већ су подељени. Тада је Јованов син Алемпије живео у једној кући са својом браћом, а Јованов синовац Ђорђе са својом породицом и породицом свога брата Богосава, који није био жив. Богосављевог сина Пантелију прозвали су „Ђика“, како му и данас зову потомке.

Слава Ђурђевдан им је од старих предака.

ДОСЕЉЕНИ ПОСЛЕ ДРУГОГ СРПСКОГ УСТАНКА

Поповићи

Није тачно познато време њиховог досељавања. Може се претпоставити да је то било за време првог српског устанка, што је мало вероватно. Много је сигурније да су досељени после 1815. Зна се само да је ћерка првог досељеника, по имену Љубица, рођена 1822. године. Први податак говори да је 1821. године у Леушићима живео поп Даван Грождара.³⁴ Јован Обреновић је писао из Бруснице кнезу Милошу 18. децембра 1828. године како су кметови оптужили попа Јована из Леушића због бекрилука (Јован или Даван? Да ли је исто име писано ћирилицом различито прочитано?).³⁵ Поп је имао кћерку Љубицу, за коју се привенчао неки Петар, звани „Пољадџа“,³⁶ а звали су га још и Попадић.³⁷ Помилује се још и презиме Трашевић, али се не зна да ли је то било презиме попа Давана или Петра. Веро-

ватније првог. Петар је умро 1839. године, а као посмрче родио му се син Јеремија, који је, по деди, узео презиме Поповић. Петрова супруга Љубица, удовица, довела је у кућу другог мужа, Стевана, и с њим родила још неколико деце: Владимира — Владислава (рођен 1846), Василију (рођена 1850), Савку (рођена 1855) и Христину (рођену 1859). Стеванова деца узела су презиме Андрић, по презимену свога оца. Касније су се Андрићи одселили у Срезојевце. За Јеремијину праунуку Миленку привенчао се Томо Бојовић из Такова.

Славили су Никољдан. Исту славу имају Трашчевићи у Горачићима (Драгачево), што може упућивати на порекло.

Милосављевићи

У село је дошао неки Милисав око 1815. године. Пре њега је дошао његов стриц или брат од стрица Богдан Теодоровић. Можда је то и био разлог да дође у Леушиће. Населио се испод брда Слон, где је сада кућа Драгослава Милосављевића. Неко од Милосављевићевих предака, отац или деда, дошао је из Црне Горе у Папратиште код Ужичке Пожеге. Сматрају да су истог порекла као и Продановићи. Ако је то тачно, онда би били из Комарнице испод Дурмитора. У том случају, у Папратиште су дошли када и Продановићи у Жежевицу. Сада се јавља сумња да ли су уопште, и поред свих тврдњи, Продановићи у Леушићима истог порекла са Продановићима у Богданици, јер не славе исту славу, па остаје спорно сродство Милосављевића и Продановића. Са Милисавом је у Леушиће дошао његов синовац Петар, звани „Брањо“, чијег су сина Стевана убили разбојници 1891. године отевши му новац од продатих волова. Стеванова кћи Обренија удала се за Симеуна Ерића и по мајчиној смрти наследила сву имовину. Милисав се оженио Милицом. Имали су три сина: Николу (рођен 1818), Јована (рођен 1819) и Василија (рођен 1828). Милисав је умро око 1830. године, па је Милица остала са малолетном децом. 1833. године уписана је у арачки тевтер са именом Милица Удовица. Милинко, назван „Припуза“, привенчао се за Милицу из Драгачева. Догодило се да је у селу нека девојка родила дете рекавши да му је отац тај Милинко. Због тога, по ондашњем обичају, он је осуђен на шибу. Шиба се изводила на тај начин што је осуђени морао да прође између два реда сељака са прутевима у рукама и сваки је могао да удара колико стигне. Сазнавши за пресуду, он се уплашио и побегао натраг у Драгачево. Више се није враћао. Никола је имао кћерке. Данашњи потомци су од Јована („Јовандиловци“), његовог сина Велимира („Вељовци“) и Јовановог брата Василија. Јован је учествовао у Вучићевој буни 1842. године када су Обреновићи протерани из Србије и на престо доведени Карађорђевићи.³⁸

Славу Ђурђиц донели су из постојбине.

Јовановићи

Први досељеник је Јован. Дошао је у село између 1815—1820. године. По мишљењу неких данашњих потомака, пореклом је од Пљеваља, што није утврђено. У протоколу кнеза Милоша за 1824—1825. годину уписан је као Јован Васиљевић, што може указивати на раније презиме.³⁹ Ово презиме су већином користили током 19. века. У протоколу спахијских прихода за 1833. годину уписан је као Јован Сараманда.⁴⁰ Јован је имао седам синова: Василија, Стевана (рођен 1828), Алемпија (рођен 1828), Илију (рођен 1821), Симеона и Петра. Име седмог сина није познато. Данашњи потомци су од Алемпија и Василија, а Симеонов син Здравко, звани „Ђуко“, задржао је презиме Васиљевић. Здравков син се одселио у Пријевор, где и данас живи. Супруга једног Јовановог сина довела је свога сестрића Ђорђа Николића да наследи имовину, пошто није имала деце

Славу Ђурђиц су, по свој прилици, донели из старе постојбине.

Лукићи

Лука је као самац дошао у Леушиће у старијим годинама. Када му се родио други син, Живко 1838. имао је пуних 70 година.⁴¹ Дошао је одмах након другог српског устанка, из Кремана, и населио се на Јелином брду. Бавио се израдом самара, због чега га назову „Самарџија“. Оженио се Марјановом сестром, (првог претка Марјановића) и ушао с њим у здружено домаћинство. Касније су се разделили, када је Лука стекао услове да може сам живети, при чему му је Марјан поклонио казан. Имао је два сина: Живана (рођен 1831) и Живка (рођен 1838). Живели су у задрузи, која се први пут поделила 1912. године. Данашњи потомци су од Живка, јер Живан није имао деце. Неке од њих називају „Лисицама“. Овај назив су добили по једној, по мало смешној, епизоди. Један од предака, између два светска рата, ухвати младу лисицу и донесе кући с намером да је припитоми. Храбио је тако лисицу, којој је о врат окачио прапорац, да би чуо куда се креће. Кад је лисица поодрасла зађе међу кокоши, па многе од њих подави и побегне међу лисице у Прљушу. Дуго година се чуо онај прапорац на лисици. Старо презиме је Милинковић.

Славе Јовандан (20 јануар).

Марјановићи

Данашњи Марјановићи не знају ништа о своме пореклу, сем да се први доселио Марјан. У чибутчком тевтеру за 1833. годину убељен је Марјан Осаћанин. С обзиром да у то време у селу није било ни једног другог Марјана, може се, са сигурношћу, тврдити да се ради о претку Марјановића. Највероватније је да је досељен одмах после 1815. године. Назив Осаћанин указује на порекло из Осата.

предела у Босни преко пута Бајине Баште. Отуда су многи мајстори долазили у Србију да праве куће и ту остајали, па није искључено да је Марјан на исти начин дошао. Населио се на Кремен, више извора Каменца. Као сиромаш био је упућен да ради код других, нарочито код Радована Жижовића, који је то сиромаштво користио за потсмех. Тако је, на пример, играо пред Радованом да би овај за њега платио харач, а Марјан, наравно, то касније одрадио. Имао је сина Филипа (рођен 1818) и Николу. Данашњи потомци су од Филипа и жене му Љубице. Један Николин потомак је као дете отишао у Топлицу код Љига, где је служио код сељака, а затим га неки поп ишколовао, па је доспео до високих чиновничких положаја. Оставио је потомство. Називају их „Ђивше“, али се не зна одакле тај назив долази.

Славу Ђурђић су, по свој прилици, донели из постојбине.

Милановићи

Не зна им се тачно порекло. У село је дошао Милан, по свој прилици са презименом Петрић. Као сиромаш и самац ступио је у службу код Илије Жижовића. Овај је имао велику имовину, наслеђену од оца Радована. Илија је, као и са осталима, доста сурово поступао са њим. Из тврдичлука, да не плаћа порез на слугу, Илија га је у попису становника приказао као свога члана. Тако овај добије презиме Жижовић.⁴² После дужег периода служења привенчао се за једну старију девојку, која је сама живела на месту где су сада Милановићи. Њено порекло није познато. Имао је сина Милоша (рођен 1850) и кћери: Бојану (рођена 1840), Јованку (рођена 1845), Круну (рођена 1847) и Анђу (рођена 1851). Милан је умро 1860. године, а иза њега су остали малолетни син Милош и четири кћери. Супруга му је умрла још раније. Бојана се удала за Ђорђа Миловића (Шаматовића), кога је довела у кућу. Када је Милош постао пунолетан, зет и шурак се поделе. Касније Милош, по оцу Милану, узме презиме Милановић. Носе надимак „Шојо“, за који се не зна одакле потиче, нити шта значи.

Славу Ђурђић узели су од Жижовића.

ДОСЕЉЕНИ ДО КРАЈА 19. ВЕКА

Николићи

Један од синова Јована Сараманде, немајући деце, узме сестрића своје супруге у кућу и препише му имовину. Био је то Ђорђе Николић, звани „Гебо“ из Коштунића. Николићи су, иначе, у Коштуниће дошли из Балуге код Чачка.⁴³ Ђорђе се оженио Љубицом Вукомановић из Срезејеваца. Имали су сина Светозара, унука Драгољуба и прауника Предрага, чија се супруга одселила са децом у Врњачку Бању, након другог светског рата.

Слава Никољдан је од Николића.

Биорци

Филиповић⁴⁴ наводи да су у Теочин дошли од Сјенице, мада, по имену, треба да су из Бихора. Данашњи потомци, који живе у Чачку, Теочину и Јеушићима, кажу да су „од Бихора“, а да су преко Сјенице дошли у Теочин у време првог српског устанка. Стигли су три брата: Илија, Ивко и Андрија. Браћа су купила или заузела земљу у Јеушићима, одмах до границе према Теочину, где су напасали стоку, и имали трло. Андрија је добио сина Аксентија пред сам почетак устанка у Такову. Илија је имао Живојина, од кога није остало потомака, Ивко је имао сина Вићентија, а овај синове: Радомира, Ивана и Николу, који су се населили у Јеушиће 1898. године, пошто се задруга поделила.

Из старе постојбине су донели славу Аранђеловдан, коју су славили лети, али су променили у зимски из разлога што им се, како кажу, кварила храна.

Цветковићи

У село се доселио Новица („Горица“) Цветковић 1893. године. Дошао је из села Липе, недалеко од Власотинаца. Путовао је са мајсторима који су правили циглу, па, пошто су, једно време, радили у Јеушићима, остао је када су се други вратили кући. Живео је, једно време, код Мијаила Жижковића, а затим купио комад земље на Повитом брду и ту начинио кућицу, па се настанио. Оженио се Јулком, кћерком Лазара Ђокановића из Јеушића. Имао је два сина: Драгољуба и Миодрага.

Славе Јовањдан, према слави предака у Липи.

ДОСЕЉЕНИ У ТОКУ 20. ВЕКА

Рајчевићи

Говорећи о пореклу фамилија у селу Дружетићима, Павловић каже: „Трећу јаку и врло снажну породицу довео је у село Радојица Марковић из Цикота, брат попа Луке из Сјече Ријеке. Ови су Марковићи изгубили презиме и сви се, колико их има, зову Рајчевићи“.⁴⁵ Иначе још даљег порекла су од врло блиских сродника Захарића, кнез Стјепанове браће и рођака, од племена Никшића из Никшићке Жупе, које је племе потомство ћерке Вукана, сина Стевана Немање.⁴⁶ Од тих Рајчевића из Дружетића дошао је, око 1902. године, на мираз Милосав, оженивши се Катарином, прауном Радована Жижковића.

Славу Бурђиц су наследили, по имању, од Жижковића.

Пауновићи

Сава Пауновић је дошао из Теочина и привенчао се за Раденку, посвојкињу Јосипа Катанића, који је Раденку довео из Богданице и усвојио, јер су му деца поумирала. Пауновићи су у Теочин дошли из села Пауна код Сјенице. Први се доселио Спасоје. Имао је сина Јестротија, који је умро око 1900. године, и како кажу, „у старости од 60 година наздрављао о слави рођацима који су остали у Паунову“. Из овога се да закључити да су у Теочин досељени средином 19. века. Сава је погинуо у току првог светског рата 1914. године и сахрањен у војничку гробницу на гробљу у Чачку. Иза њега остали су потомци.

Славу Јовањдан (20 јануар) славе потомци у Теочину, а ови у Леушићима узели су Јучиндан, по имању Катанића.

Брковићи

Радивоје Брковић из Теочина се привенчао 1905. године за Зорку, кћерку Вујице Жижковића. Имао је синове Милорада и Завишу, као и више кћери. Не знају тачно одакле су дошли у Теочин, али сматрају да је то „од Златибора или Санцака“. Убили су, кажу, Турчина, па су побегли. Да их Турци не би ухватили, потковали су коње наопако. Турци су за њима јурили и стигли их у Такову, али их нису препознали. Питали су их да ли има негде Илије и Пантелије. На то су они одговорили да их нема, па су се Турци вратили.⁴⁷ Да би се сакрили од Турака, променили су славу.

Славе Аранђеловдан.

Ушендићи

Милутин Ушендић је дошао из Љубиша (Злабитор). Као син сиромаша, где је у породици било много деце а хране недовољно, упутио се 1919. године, „у свет“ да тражи посао. У Чачку, на вашару, упознао је Веселина Лукића и дошао код њега да служи. Касније се привенчао за Зорку, кћерку Радоја Јевтовића, којој је муж погинуо у току рата. Први Зоркин муж био је од Станојевића из Прањана и са њим је имала порода.

Милутин је задржао очеву славу Ђурђевдан.

Гвозденовићи

Зоран Гвозденовић се привенчао 1930. године за Даринку, кћерку Живка Ђуровића. После другог светског рата су се развели. Он је одвео два сина у Прањане, а с Даринком је остао један син и кћи. Гвозденовићи су даљим пореклом од Вујичића, са којима славе исту славу (Јовањдан). Дошли су из Врањева (из ужичког краја).⁴⁸

Ђорђевићи

Радојица се из Срезејеваца привенчао за Станицу Ерић 1930. године, након што јој је муж, Драгољуб, син Јована Ерића, погинуо приликом стругања јапије. Венчали су се тек 1965. године. Нису имали деце, а Станица из првог брака има кћерку Десанку.

Милосављевићи

Године 1947. привенчао је Драгиша Милосављевић из Прана за Милосаву, кћерку Радише Миловановића. Имају два сина. Слава им је Ђурђиц, по имању Милановића.

Обрадовићи

Драгољуб је дошао на имовину супруге Десанке 1947. године, а пре тога је, са супругом, живео на очевој имовини у Коштунићима. Даљим пореклом Обрадовићи су од Ђаковице, па су прешли у Црну Гору, одатле ка Сјеници, а онда у Босну ка Бања Луци или Прњавору, где су провели само годину дана. Одатле су, како кажу, са неколико кљусади, на која су натоварили ствари, прешли у Србију. Једни су отишли под Космај (Неминикуће, Врбица, Амерић, Пружатовић), а други под Сувор. Презиме су добили по Обраду, који се доселио у Коштуниће.

Славе Алемпијевдан.

Бојовићи

Томо Бојовић из Такова привенчао се око 1957. године за Миленку, кћерку Милутина Поповића.

Слави Никољдан, по имању Поповића.

ИЗУМРЛЕ ФАМИЛИЈЕ**Лучићи**

Ова фамилија је изумрла крајем 19. века. Последњи потомак је Драгиња, супруга Стевана Ерића, која је умрла после другог светског рата. То је стара фамилија. Били су у селу када су се поред њих населили доњи Јевтовићи око 1770. године. Живели су у горњем делу села, на коси коју су, по њима, прозвали Лучића брдо. У протоколу спахијских прихода уписан је само Павле Лучић, а у попису становништва 1863. године⁴⁹ његови синови Панто (1818—1863) и Јеврем (1838—1885), који је у то време живео као самац и налазио се на робији. По повратку кући, оженио се. Имао је сина и кћерку, који су умрли рано. Панто је имао три сина и пет кћерки. Двојица су били занатлије (фотограф и сајција) и умрли

СТАНОВНИШТВО ЛЕУШИВА

као младићи од 16 и 25 година, а најстарији Светозар је био артиљеријски официр. Ова фамилија више у селу не постоји. Панто је дуго година био председник општине у Брезни.

Славили су Стевањдан.

Бокановићи

Богдан се доселио око 1816. године (можда и раније). Био је у сродству са Милосављевићима. Презивао се Теодоровић, које презиме су носили и неки његови потомци. По његовом унуку, Бокани, неки потомци су узели презиме Бокановићи, док се један део од њих презивао Богдановић. Последњи мушки потомак, Рајко, погинуо је у првом светском рату, а супруга је довела за мужа Веселина Перишића из Горње Горевнице. Рајков отац, Лазар, довео је другу жену из Гојне Горе, а ова са собом сина Сретена Јоцовића из првог брака.

Славили су Ђурђиц.

Катанићи

Данас су познати у селу под тим презименом, мада су имали још и следећа презимена: Савићи, Бизовићи, Теодоровићи. Сава је син Богдана Теодоровића. Рођен је 1793. године, а супруга Јована 1808. Одвојио се од осталих Теодоровића, јер је био с њима у завади, па је чак из тих разлога и славу променио. Синови Јосип и Танасије имали су и мушких потомака, који су у младости умрли. Фамилија је изумрла крајем 19. века, изузев кћерки, које су се удале.

Славу Лучиндан су узели по неком претку Луки.

Миловићи

Звали су их још и Шаматовићи. Ђорђе је пореклом из Црне Горе. Населио се прво у село Планиницу, где се најмио код једног сељака да копа. Како се показао као добар радник, газда га је задржао читаво лето и зиму. Ђорђе се оженио Бојаном, кћерком Милана Жижовића (Милановића) и дошао у њену кућу, па се, на тај начин, населио у Леушиће 1862. године. Син Чедомир је био ожењен Бојаном, која се, после мужевљеве смрти, преудала у Коштуниће, а две кћерке су се разудале.

Радовановићи

У попису становништва 1863. године помиње се Михаило Радовановић, стар 30 година. У матичним књигама су још заведени Милован и Михаилова кћи Милка⁵⁶, удата у Брезну. Мијаило се помиње и у неким тапијама. Становницима села је потпуно непозната ова фамилија.

ОДСЕЉАВАЊА

Података о одсељавању готово да нема, не узимајући у обзир одсељавања у 20 веку. Неоспорно је да је одсељавања било веома много, све до 19. века, али се о томе не зна ништа. Постојање презимена Леушћанац чак на територији Хрватске указује на њихово одсељавање из Леушића. Многи одсељеници су тако добили презиме по називу села, нарочито они који су се одселили у Аустрију, заједно са војском у току ратова са Турском.

У село Јајчиће код Љига одселио се предак Јоксимовића, где је дошао после 1820. године. Славе св. Николу и св. Архангела.⁵¹

У Брђанима су Теодоровићи, који су пресељени из Леушића око половине прошлог века.⁵²

Три сина Сава Ђуровића су одсељени средином прошлог века. То су били Јеврем, Раде и Мијаило. Јеврем је отишао у Чачак и купио земљу између Чачка и Парменца. Бавио се трговином и звали су га „Зенђел“. Држао је кошеве жита на Сувом Брегу, где је била Илића црепана. Убили су га разбојници ради новца. Не зна се за његово потомство, мада је имао шест синова и шест кћери. Један пуковник, после првог светског рата, са презименом Ивановић, говорио је неким војницима да су му Ђуровићи у Леушићима родбина.⁵³

Одсељавања у првој половини двадесетог века је било, али не много и о томе неће бити говора, јер излази из оквира овога рада.

Од 1950. године почиње нагли процес одсељавања у градове услед одласка на школовање и ради запошљавања. Тај процес и данас је веома јак. Чињеница је да се број становника нагло смањује, јер су се млади углавном одселили, а старији постепено изумиру. Због тога сваке године по нека кућа гаси огњиште.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Овај рад представља кратку верзију расправе коју је аутор припремио и нема намеру да публикује. Аутор је прегледао готово сву литературу, у којој су се могли наћи одговори на ова питања. Користио је документацију Архива Србије у Београду, матичне књиге рођених, крштених, венчаних и умрлих цркве у Прањанима и Брезни, где су оне вођене од 1855. године, као и казивања становника рођених у Леушићима који су од предака нешто запамтили о пореклу. Онда где су подаци могли бити утврђени, изнети су као тврдња, а где се то није могло учинити — наведени су као претпоставка. Остало је још доста питања на која се није могао дати одговор, па ће, надам се, то неко покушати касније да учини. То се једино може постићи на основу документације која би се евентуално пронашла а засад је остала непозната. Из казивања људи све је исцрпљено, а она су најчешће веома непоуздана. Од како је усмено предање уступило место књизи, нестало је вечерњих седељки на којима се млађима причало о прецима.

На гробљу у селу налазе се споменици са презименима која су остала непозната. Ђоко Богосављевић је живео 84 године а умро 1849. Јован Богосављевић је умро 1833. Можда су ово Богдановићи, односно Теодоровићи. Никола Ђорђевић је умро 1837. Године 1838. умро је Никола Миаиловић. Можда је то отац Саре, за коју се привенчао први предак Продановића? У протоколу спахијских прихода за 1833. годину уписан је Никола Миаилов, а за исту годину у чибутчки тевтер Никола Васиљевић. Можда је то најстарији син Јована Сараманде? Саво Милицарац је уписан 1833. године у протокол спахијских прихода. Највероватније је то син Ђура Ивановића, који се, такође, налази на овом списку. Ђуровићи су једно време употребљавали презиме Милић, па би, можда, у овоме могло да се тражи тачније порекло Ђуровића. Остаје још неутврђено, чак и без икаквих претпоставки, ко може бити Ђоко Давинић, уписан у тевтере 1833. и 1834. године. По презимену би се могло рећи да је, ипак, то син попа Давана, који није оставио потомака. Радован Милошевић је уписан у Милошев протокол за 1824. годину, али се такво презиме нигде више не појављује. Милован Ђурђевић је 1824. године ослобођен пореза од стране кнеза Милоша. Ко је он? — није једино питање које тражи одговор.

НАПОМЕНА

1. Др Бранко Перуничић, Чачак и Горњи Милановац 1815-1915, Чачак, 1969.
2. Душан Пантелић: Попис пограничних насеља после пожаревачког мира, Београд, 1948.
3. Душан Поповић, Србија и Београд, Београд, 1950.
4. Миленко Филиповић, Таково, Српски етографски зборник, књига LXXV, Београд, 1960.
5. Владимир Стојанчевић, Милош Обреновић и његово доба, Београд, 1966.
6. Прота Матија Ненадовић, Мемоари, Нови Сад, 1969.
7. А. Лубурић, Дробњаци, Београд, 1930.
8. Драг. М. Павловић, Србија за време последњег аустротурског рата (1788/91), Београд, 1910.
9. Миленко Филиповић, Таково, Београд, 1960.
10. По казивању Радомира Милосављевића, који је ово сазнао од оца Велимира, рођеног 1859.
11. Владимир Јакшић, Стање земљорадње у Србији, Гласник српског ученог друштва, XI, Београд, 1875.
12. Бранко Перуничић, Чачак и Горњи Милановац 1815-1915. године, Чачак, 1968.
13. Подаци из тевтера који се налазе у Архиву Србије.
14. Пописна књига у Архиву Србије.
15. Пописна књига у Архиву Србије.
16. Родољуб Јевтовић је за време студирања у Сарајеву, педесетих година, дошао до познаства са извесним Херцеговцима који су му позајмили књигу у којој је писало детаљније о пореклу Јевтовића. Књига је загубљена, а вишегодишња трагања за њом била су без успеха.
17. Књига умрлих у месној канцеларији Прањани.
18. Миленко Филиповић, Таково, Београд, 1960.
19. Милета и Јовица Јевтовић су испричали исту верзију о пореклу, коју су чули од Милетиног деде Сретена (1859—1929).
20. Вис у Срезоевцима, до границе према Леушићима.

21. Верзију о пореклу из Црне Горе испричао је Радош Ђуровић, а исту је чуо од оца Милоша рођеног 1878. године. Танаско Ђуровић је сматрао да су из Босне, али није знао никаквих података о сеоби.
22. Матичне књиге у месној канцеларији Брезна.
23. По казивању Радоша Ђуровића.
24. Казивање Десимира Жижовића-Бујина, службеника из Горњег Милановца.
25. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, Београд, 1874; Списак устаника који нису били живи 1840. године, у Архиву Србије; Драгоје Тодоровић, Попис устаника из 1815. године, Споменик СХИВ, САНУ, Београд, 1966.
26. Матична књига у месној канцеларији Брезна.
27. Књига тевтера у Архиву Србије.
28. Љуб. Павловић, Ужичка Црна Гора, Српски етнографски зборник, књига 34, Београд, 1925.
29. Аксентије Р. Тодоровић, Животопис велике породице, Ужичка Пожега, 1973.
30. Љуб. Павловић, Ужичка Црна Гора, Српски етнографски зборник, књига 34, Београд, 1925.
31. Љуб. Павловић, Ужичка Црна Гора, Српски етнографски зборник, књига 34, Београд, 1925.
32. Казивање Петра Рајковића, пензионера из Крагујевца.
33. Када је умро Гаврило 1884. године, уписан је у матичне књиге цркве у Брезни као Милићевић.
34. Петар Петровић Обућина, Аутобиографија (рукопис).
35. Јован Ђорђевић, Наш народни живот, Београд, 1923.
36. Протокол спахијских прихода за 1834. годину, Архив Србије, Београд.
37. Чубутчки тевтер за 1833. годину, Архив Србије, Београд.
38. Радомир Милосављевић, стар преко 70 година, добар је познавалац родослова својих предака и многе наведене чињенице сазнао сам од њега.
39. У протоколу кнеза Милоша за 1824—25. годину, Београд, 1973. године, писано је кнезовима суда општенороднога да се „изврши испит сверху прељубидјев Радована Милошевића и Јована Васиљевића из Леушића, нахије рудничке имавши смешаније са Јованом, супругом Саве Катића из истог села“.
40. Протокол спахијских прихода за 1833. годину, Архив Србије, Београд.
41. Казивање Костадина Лукића из Леушића.
42. Пописна књига из 1863. године у Архиву Србије, где му је син Милош уписан као Жижовић. Иначе, о пореклу презимена испричао ми је Славко Жижовић из Чачка, који је то сазнао од свог деде Велимира. Презиме Петрић помиње се, и раније, у чубутчким тевтерима (Архив Србије).
43. Меленко Филиповић, Таково, Београд, 1960.
44. Миленко Филиповић, Таково, Београд, 1960.
45. Љуб. Павловић, Ужичка Црна Гора, Српски етнографски зборник, књига 34, Београд, 1925.
46. Рад. Ускоковић, Исељени Никшићи, Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу, Београд, 1924.
47. Миленко Филиповић, Таково, Београд, 1960.
48. Миленко Филиповић, Таково, Београд, 1960.
49. Књига тевтера, Архив Србије, Београд, као и пописна књига 1863.
50. Матична књига у месној канцеларији Брезна.
51. Љуб. Павловић, Колубара и Подгорина, Српски етнографски зборник, књига VIII, Београд, 1907.
52. Радомир М. Илић, О љубићским селима, Српски етнографски зборник, Београд, 1930.
53. Ово је испричао Миленко Ђуровић, који је чуо од Манојла Јевтовића, да је срео тога пуковника приликом служења војног рока.

LA POPULATION DE LEUŠIĆI

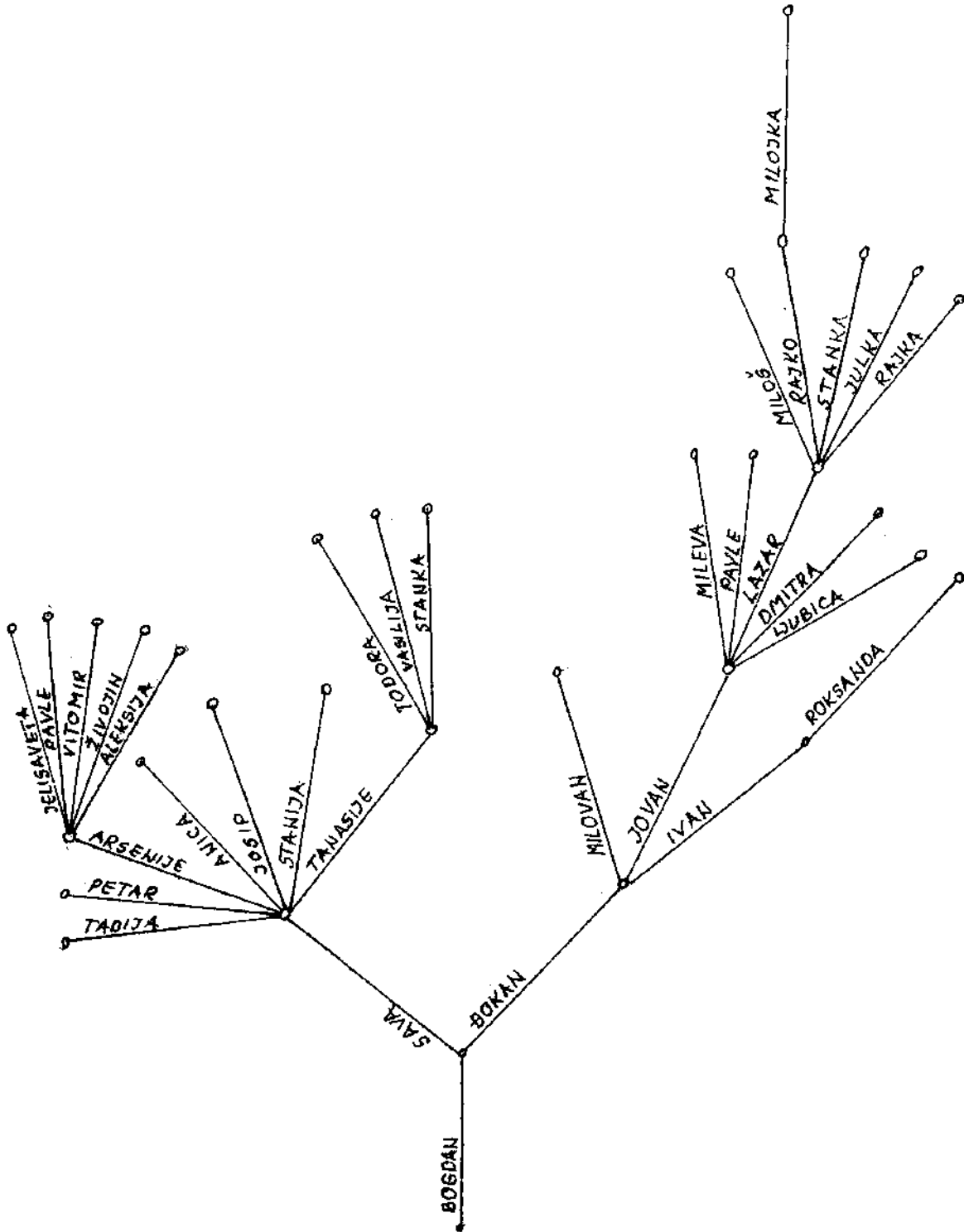
Leušići est un village de la région de Takovo. Fondé à l'époque romaine, il n'a jamais été déserté depuis. Le nom qu'il porte aujourd'hui date du Moyen âge. L'envahissement de la Serbie par les Turcs déclencha des migrations, dont les plus importantes eurent lieu à l'époque des guerres austro-turques. Les premiers documents écrits relatifs au village de Leušići et à ses habitants datent de 1718, année où l'Autriche occupa cette partie de la Serbie. Après 1739, le village, de même que le reste de la Serbie, retombèrent sous la domination turque. C'est alors que commença une immigration assez du fait que les autorités turques rendirent les conditions de vie un peu plus favorables et qu'il y avait assez de terres fertiles dont tout immigré pouvait s'emparer et en retenir autant qu'il en avait besoin.

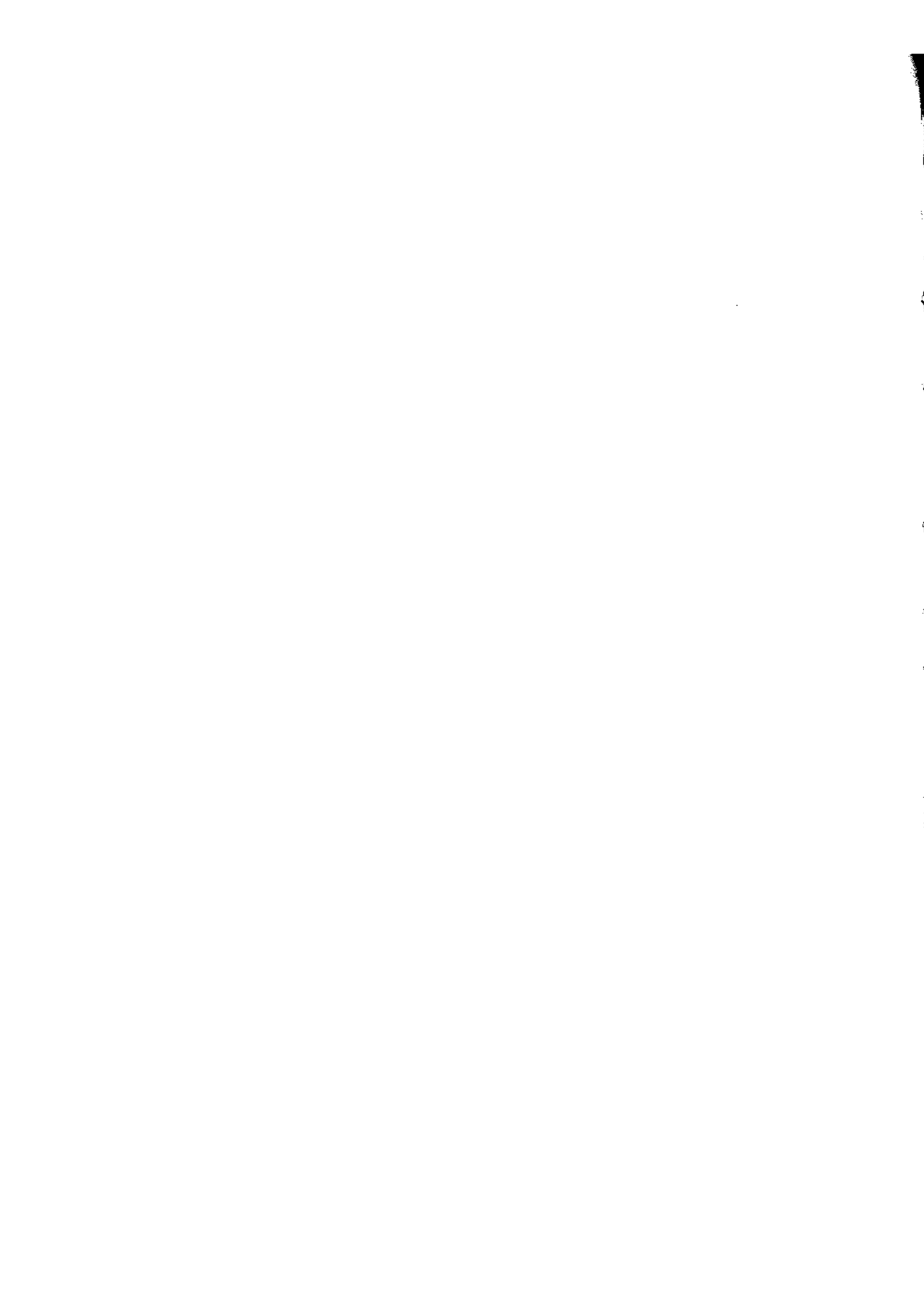
Les familles les plus anciennes qui habitent aujourd'hui le village de Leušići s'y établirent vers les années 70 du XVIIIe siècle. L'immigration continua depuis pendant une cinquantaine d'années. Une partie des immigrés arriva au moment de la Première insurrection serbe, tandis qu'une autre ne vint s'y fixer que lorsque les combats de la Seconde insurrection prirent fin. Ces nouveaux habitants de Leušići étaient, pour la plupart, originaires du Monténégro et de l'Herzégovine. Ceux qui provenaient d'autres régions balkaniques étaient moins nombreux.

L'ouvrage présente chacune des familles de Leušići en indiquant l'origine, le moment de son établissement dans le village et autres détails relatifs à cette époque. On y trouve, en outre, la généalogie des deux ou trois premières générations de toutes les familles de Leušići. En fin de l'ouvrage figurent trois arbres généalogiques dont deux concernent les familles qui habitent toujours le village; le troisième dresse la généalogie d'une famille qui s'est éteinte vers la fin du XIXe siècle.

TEODOROVIĆI

KATANIĆI-SAVIĆI-BIZOVIĆI, BOGDANOVIĆI, BOKANOVIĆI

НЕНАД СИМИЋ

НАДЕЖДА ПЕТРОВИЋ КАО ЛИКОВНИ ПЕДАГОГ

Од 1893. до 1914. године Надежда Петровић је провела као учитељ цртања у Вишој женској школи, Женској учитељској школи и Женској гимназији у Београду. Мада је, с прекидима, трајала две деценије, та њена значајна активност остала је још увек недовољно позната.

Смисао ликовног образовања у српским школама у XIX и на почетку XX века суштински је изражен следећим закључком:¹ „Да би се у ученица будило естетично осећање и развијао укус, јер школа посредно иде на руку неговању вештина и стварању будуће публице и пријатеља уметности — даје им се сваке године као нека допуна естетично васпитној настави, кадгод за то има подесних прилика”, могућност посећивања изложби и популарних предавања.

Приказујући изложбу Марка Мурата,² отворену у Београду, у Великој школи, 30. маја 1904. године, Надежда Петровић је написала: „Услови за културни развитак једног народа јесу и неговање вештина, она је знатна чињеница у животу његовом, она је његова учитељица и васпитачица; онај народ који се не труди да ту празнину попуни, који не негује вештине, неће никада знати ни имати племенитих мисли ни осећања за лепоту“.

Овакво схватање исходило је из чврсте психосоциолошке конституције једног уметника, чија су стваралачка начела била саобра-

жена општим просветитељским настојањима заједнице; као веома сложено друштвено биће, Надежда Петровић је, по превасходству свога позива, била предодређена да у своје времену тим напорима пружи највећу подршку и одреди прави смер.

Будући да је најпре прошла кроз атеље Ђорђа Крстића, минхенског ђака, приврженог екстеријерним мотивима, и Надежда Петровић је, оставши доследна свом првом творачком усхићењу и спознаји, била заокупљена природом која је, као спонтан ликовни доживљај, прожет лиризмом, на њеним платнима често имала пантеистичке акценте.

Као протагониста нових уметничких стремљења, самопоуздана и одважна, она је, већ на почетку, динамиком и сензибилношћу, збуњивала своју традиционалистичку средину, ненавиклу на нагле промене.³ Један од зачетника српске Модерне, она је и као ликовни педагог у многу чему била испред својих савременика, настојећи да што више оплемени процес формирања личности, кроз који су њене ученице пролазиле.

Тек у другој половини XIX столећа, захваљујући, пре свега, првом уџбенику: Школи слободоручног цртања (1865), чији је аутор био Стева Тодоровић,⁴ цртање је, формално узевши, постало образовни предмет. Он, додуше, још нема своју физиономију, јер се настава претежно испомаже „прегледницама“, набављеним из иностранства. Ти „штампани формулари“, најчешће литографске репродукције дела познатих уметника, налазе се у готово свим школским „цртачким збиркама“, чак и у првим деценијама XX века.

Отворена 1863. године, Виша женска школа је убрзо потом, 1865, добила на дар 163 „прегледнице“.⁵ Када је, после три деценије 1. септембра 1893. Надежда Петровић постала учитељ цртања у њој, у старијим разредима још увек је најглавније било копирање постојећих репродукција.

У првом разреду ученице су цртале „све врсте правих и кривих линија, углова, контура предмета (куће и школски намештај), предмети лако сенчени“ — обично прецртавање с табле и „прегледница“; у другом су цртани геометријски облици, сенчењем и без сенчења, лишће, цвеће, орнаменти, пејсаж; у трећем су прецртавани пејсажи са „више сенака, из анатомије лаки и прости радови, писалком и кредом“; у четвртном се даље увежбавало по програму за трећи; у петом се радило с „прегледница“: главе, фигуре и пејсажи с великим сенкама, употреба боја, рад са акварелом („пејсажи, дрва итд“). Врши се и теоретска настава: стилови, орнаменат, фигуре из класичног доба, наука о сенкама, перспектива, мешање боја. У шестом разреду рађено је једино са „прегледницама“ — копије су извођење „уљем, бојом, кредом“.⁶

Школске власти су настојале да побољшају фондове цртачких збирки. Премда није била за такав начин ликовног образовања, Надежда Петровић се, ипак, залагала за њено богаћење. Тако је после краћег времена број „прегледница“ нарастао на 1.769 комада; од тога су биле заступљене репродукције у едицији Taubinger (366),

Hermes (234), Höger (128), Reinhold (84), Strassgschwandfner (19), Рафаел и париска школа (417), такође ed Rion Le dessin d'imitation en tous genres, Paris, 1868, 1—63, са 56 репродукција и ed. Fourault, L'Alphabet du Dessin, [principes d'après nature, у 40 свезака, као и многих других безимених, уз то још и 16 свезака орнаментике, 20 комада фигура и 20 глава од гипса.⁷

Пленериста по својим творачким склоностима, Надежда Петровић је желела да изводи ученице у природу, како би оне тамо, директним опажањем, боље училе облике, односе маса у простору и осетиле до које се мере једна боја, под дејством светлости, разлаже у своје валерске вредности. Да би се ово остварило, требало се ослободити устаљеног начина рада по учионицама. У томе јој је помогла чињеница да је и у неким другим београдским школама било предвиђено „цртање у пољу“,⁸ а и Ђорђе Крстић, који је већ био стекао углед великог уметника и врсног педагога,⁹ водио је одраније ђаке београдске Реалике „у природу, где су радили пејсаже и детаље архитектонских конструкција“. Надежда Петровић је, с пролећа, водила ученице на часове цртања обично у ђачку башту, Топчидер, Раковицу и на Старо гробље,¹⁰ да раде „с природе“. Она се није заустављала само на томе. Кадгод би ученице ишле на екскурзије, носиле би са собом и своје цртачке блокове и у њих уцртавали мотиве који би им се највише свидели. Тако су, на пример, о ускршњем одмору, 1904. ишле бродом у Неготин. И док је Надежда Петровић фотографским апаратом снимала „све што је било вредно сачувати у слици“, ученице су скицирале поједине пределе и детаље Ђердапа.¹¹ Одмах иза тога, ученице које су положиле учитељски испит, биле су, о Духовима, на екскурзији у Сремским Карловцима и Новом Саду; између осталог, посетиле су и Змајеву родну кућу, коју су све одреда цртале.¹²

Надежда Петровић је схватала значај посећивања уметничких изложби, тог непосредног сусрета с ликовним делом, па је увек, кадгод јој се зато пружила прилика, ишла са ученицама да виде платна српских сликара. Тако их је, на пример, 26. маја 1898. године, водила на изложбу слика Марка Мурата и Леона Коена.¹³ Њена је заслуга остварено удруживање српских, хрватских и словеначких уметника у групу која је, већ на почетку, 1905. требало да проведе три месеца по Србији — „прикупљајући и снимајући интересне пределе, костиме, орнаментичку народну, типове и сцене из живота народа“.¹⁴ Када је ова југословенска колонија приредила, у марту 1907. године, изложбу у Београду,¹⁵ међу првим посетиоцима биле су и Надеждине ученице.¹⁶ Са колегицом Косаром Цветковић водила је, у два маха, 5. и 10. јануара 1908. ученице IV — VII разреда на изложбу студија и скица Пашка Вучетића, у основној школи код Саборне цркве.¹⁷ У пролеће 1912 године остварена је у Београду IV југословенска изложба, која је Надежду Петровић надахнула да у Босанској вили напише један од својих најсадржајнијих ликовних приказа. Одушевљена учитељица није могла да лиши своје ученице задовољства да

заједно са њом виде ову уметничку манифестацију, прожету идејом југословенства.¹⁸

Да би заинтересовала ученице за свој предмет, она је покушала да унесе нешто више живости, да створи атмосферу уметничког угођаја у школском амбијенту. Из тих разлога, најпре је набавила шест „штафелаја“,¹⁹ а потом је, по директоровом одобрењу, почетком маја 1908. одржала кратак курс од осам часова за тзв. „суво“ малање на картону, свили дрвету, стаклу и теракоти, по „америчком методу“, помоћу нарочито препарираних боја.²⁰ Овај начин био је „погодан за оне ученице којима на редовним часовима цртања не иде од руке примењивање цртања на женске ручне радове по начину који се већ употребљава у овој школи“.

За све своје подухвате Надежда је, јамачно, уживала и подршку тројице својих колега, који су, повремено, обављали дужност учитеља цртања у овој школи. Били су то Ђорђе Крстић, Петар Убавкић и Риста Вукановић. Минхенски ђаци, својим стваралачким концепцијама, били су веома блиски са њом, па су зато сваку њену „слободу“ прихватили свесрдно. Тако је схватљивија појава да су се у Вишој женској школи и Женској гимназији, преко целе године (1908—1909), ученицима VI—VIII разреда, недељом држали ванредни часови цртања „по живим моделима“, посао који је Надежда Петровић радо обављала.²¹

Као истакнути културни и јавни прегалац,²² Надежда Петровић је увек била спремна да потпомогне сваку родољубиву акцију. Тако је 25. септембра 1908. године, заједно са својим ученицама, учествовала у омладинским манифестацијама привржености Босни и Херцеговини.²³ Тиме је успостављала још присније односе са ђацима, што је, свакако, доприносило и повећању интересовања за цртање.

Као протагониста модерних стремљења у уметности, Надежда Петровић је имала и савременије концепције ликовног образовања. Она није пренебрегавала ни једну компоненту која би могла да поспешу боље резултате овако усмереног настојања; њена идеја је била да се ученицама да тема: О утицају науке и уметности на духовно јединство српског народа у садашњости,²⁴ а у својим слободним саставима да се позабаве анализом слика (Чермаковог „Херцеговачког робља“, Јовановићевог „Крунисања Душановог“²⁵ и других), као „средства преношења идеје о уједињењу“.²⁶

Да би ученице имале што бољи увид у савремена ликовна збивања, она је набављала и стране илустроване часописе: *L'Illustration*, *Illustrierte Wäsche Zeitung*, *Zeitschrift für weibliche Bildung*.²⁷

Темељно ликовно образовање у овим школама побуђивало је пажњу просветних власти и самог двора. Тако је, на пример, јуна 1898. године, министар просвете Стеван Ловчевић посетио изложбу ђачких цртежа, а принцеза Јелена присуствовала је, у марту 1905. часу цртања у VI разреду, који је држао Риста Вукановић.²⁸

Премда се настава одвијала на најбољи могући начин, уз коришћење готово свих постојећих средстава обликовања, није могао

да се понови успех ђака Београдске реалке на Светској изложби у Паризу, 1889. године, када су они, поред похвале председника Француске Републике и Академије лепих уметности, за своје цртеже добили и злату медаљу.²⁹ Тежећи, свакако, истом признању, управитељ Више женске школе предао је Министарству просвете, 19. јануара 1900, цртеже својих ученица, одабране за Париску изложбу (1900), који су, после три месеца, враћени школи.³⁰ Било је то разочарење за све њих, особито за Надежду Петровић и Крстића, који се и сâм спремао за изложбу.³¹

Врстан аналитичар, обдарена способношћу да уочи најбитније, Надежда Петровић је умела да постави проблем и да, разрешавајући га низом закључака, доведе читаоца или слушаоца у стање крајњег задовољства. Свестрана у својој интелектуалној активности, она је увек трагала за новим, целовитијим видовима изјашњавања. У жељи да своје ученице упозна с најсуштаственијим проблемима образовања, она је повремено организовала предавања, која су држала њене колеге. У марту 1914. године, настојећи да их упозна са најосновнијим естетичким појавама, организовала је у школи неколико предавања. Исидора Секулић говорила је о укусу, а Надежда Петровић, три недеље пре ње, 6. марта, изнела је, ученицама и колегијуму, своја схватања о уметничком васпитању омладине.³² Било је то, по свој прилици, њено последње предавање у животу, јер је Србија убрзо потом заратила, а она је, као болничарка, кренула за војском; умрла је од пегавца, годину дана касније, 3. априла 1915. у Ваљевској болници.

НАПОМЕНЕ

1. Виша женска школа и Женска гимназија у Београду — Извештај за школску 1906/7. годину, Београд, 1907, 9.
2. Н. Петровић, Изложба слика Марка Мурата, Летопис Матице српске, 1904, IV, 106.
3. Прву Надеждину изложбу, у Београду, 1900, ликовни критичар Искре извргао је ниподаштавању.
4. Уп. Н. Симић, Један поклон Мише Анастасијевића Великој школи, Годишњак града Београда, XV, 1968, 270.
5. Виша женска школа у Београду — Педесетогодишњица 1863—1913, Београд, 1913, 34—38.
6. Годишњи извештај о Вишој женској школи у Београду 1897/98, Београд, 1898, 18—19.
7. Годишњи извештај о Вишој женској школи у Београду 1896/97, Београд, 1897, 31—32.
8. Трећа београдска гимназија — Извештај за школску 1907/1908, Београд, 1908, 7.
9. После успеха који су његови ђаци постигли у Паризу, 1889, Крстић је, 5. априла 1890. године, постављен за сталног учитеља II класе, а убрзо потом, заједно са Убавкићем, унапређен у I класу, у Реалци (Уп. Двадесетпетогодишњица београдске реалке, 1890, Београд, 1890, 163).
10. Виша женска школа и Виша учитељска школа — Извештај за школску 1902 — 1903, Београд, 1903, 56; Исто за 1906 — 1909, Београд, 1909, 33.
11. Исто, за школску 1903 — 1904. годину, Београд, 1904, 99.
12. Исто, 100.

13. Годишњи извештај о Вишој женској школи у Београду 1897/98, Београд, 1898, 46.
14. АС МПс 1905, XXIX, 162.
15. Уп. др К. Амброзић, Прва југословенска уметничка колонија, Зборник радова Народног музеја, 1956/57, Београд, 1956, 261—285.
16. Виша женска школа и Женска гимназија у Београду — Извештај за школску 1906/07, Београд, 1907, 9.
17. Исто, Извештај за школску 1907/1908, Београд, 1908, 20. Надеждином примером пошла је и њена млађа колегиница, Каролина Ротова, учитељица цртања, која је водила одељења II разреда на изложбу цртежа ученика и ученица пљеваљске гимназије, отворену октобра 1907. године у Југословенском клубу (Ibid., 19).
18. Виша женска школа — Извештај за 1911/12, Београд, 1912, 59.
19. Виша женска школа и Женска гимназија у Београду — Извештај за 1907/8, Београд, 1908, 16.
20. Ibid., 22.
21. Виша женска школа и Женска гимназија — Извештај за 1908/9, стр. 17.
22. Надежда је била члан Професорског друштва, СКЗ, члан 1907. године основаног Српског уметничког удружења и један од оснивача Кола српских сестара.
23. Виша женска школа и Женска гимназија — Извештај за 1908/09, стр. 13.
24. Виша женска школа — Педесетогодишњица, 159.
25. Реч је, свакако, о композицији Проглашење Душановог законика.
26. Виша женска школа и женска гимназија — Извештај за 1908/09, стр. 40, 43.
27. Извештај Више женске школе у Београду за 1899/1900, Београд, 1900, 62.
28. Годишњи извештај о Вишој женској школи у Београду 1897/98, Београд, 1898, 49; Виша женска школа и Женска учитељска школа у Београду — Изв. за школску 1904—1905. годину, Београд, 1905, 13, 31.
29. Н. Симић, Успех ђака београдске Реалке на Светској изложби у Паризу, 1889. године, Зборник за историју школства и просвете 9, 1976. У развоју ликовног образовања Срба овај успех је остао непоновљив.
30. Годишњи извештај о Вишој женској школи у Београду за 1899/900, 66—67.
31. Крстићу је министар просвете одобрио да може изостати из школе од 12. децембра 1899 до 1. јануара 1900, како би довршио своју композицију Пад Сталаћа за Светску изложбу (АС МПс 1899, II. бр. 12901).
32. Виша женска школа у Београду — Извештај за школску 1913—1914. годину, Београд, 1914, 13.

ЉИЉАНА ЈОКСИМОВИЋ

СЛИКАР ЖИВОРАД НАСТАСИЈЕВИЋ

Један од стваралаца српске савремене уметности био је и сликар Живорад Настасијевић. Његова стваралачка активност хронолошки обухвата готово целу њену историју у којој се он јавља као оригиналан и значајан уметник. За његово дело везане су неке од најзначајнијих ликовних тенденција у деценији која претходи првом светском рату и у раздобљу између два рата. Припадао је генерацији која се ангажовала на политичком и културном плану да, са националним ослобођењем и уједињењем, избори поновно стварање културне традиције. Београд је тада био средина у којој млади људи заинтересовани за ликовну уметност нису могли да нађу разумевање и подршку. Био је као и свака паланка са спорим отварањем за новине и брижним чувањем навика. Уметнике је сматрао беспосличарима, који желе лепо да живе и да ништа не раде. У таквој средини било је потребно изборити се за место и равноправност. Поред тога, егзистенција и уметнички нагон су морали да воде борбу и на професионалном плану. Требало је остварити револуционарне промене у схватањима о ликовним вредностима како би се прикључили савременим европским токовима. Зато је било потребно да се у уметности створи и крене од једног новог почетка. Требало је мењати амбијент и духовну климу. То је створило подстицај за изванредну активност, која се манифестовала оснивањем уметничких школа (прво Кутликове, а затим Вукановићеве), више уметничких удру-

жења, организовањем знатног броја изложби у земљи и иностранству, установљавањем младе уметничке критике и оснивањем бројних часописа. Међутим, млади људи, пуни ентузијазма, са озбиљним прилажењем пионирском послу, нису имали среће. Наишли су ратови, балкански и први светски рат. Поред кичице, узимали су и оружје. Неки од њих били су повремено заштићени у топографско-сликарским секцијама штабова или Врховне команде. Тако су провели део рата, поред Живорада Настасијевића, и Милан Миловановић, Вељко Станојевић, Милош Голубовић, Стеван Милосављевић, Пашко Вучетић. Али, многи су и умрли у току рата и непосредно по његовом завршетку. Кад је почело преломно раздобље српске модерне уметности, у тој херојској генерацији више није било Надежде Петровић, Малише Глишића, Видосаве Ковачевић, Косте Јосиповића, Косте Миличевића. Уништавајући њихово физичко присуство, рат није уништио и њихове бројне слике, којима су отворили своју велику идеју о светлости и природи. У сликарству академска традиција је била јака (Паја Јовановић, Урош Предић), али прва колебања у њиховим сликама довела су до бојажљивих светлих пејзажа и портрета и значили су нешто ново; то ново било је прихватање импресионистичке тенденције, које је имало за последицу излазак уметника из атељеа у plain — air, где се у лирској атмосфери рађао визуелни доживљај, инспирација и дубоко и напето људско осећање. За уметност то је тренутак када уметникова личност значи више него обично, јер се тада збира у њему све оно што се годинама припремало, све оно бунтовно незадовољничко. У том судбоносном тренутку за историју српске модерне уметности, настало је и прво сликарско јављање Живорада Настасијевића. Од тада, неуморним и упорним радом од шест деценија, он ће изградити обимно и богато уметничко дело.

Рођен 13/26. јануара 1893. године у Горњем Милановцу, Живорад Настасијевић је одрастао у кући у којој је, на известан начин, уметност била традиционална породична опредељеност.

Настасијевићев најстарији познати предак, по оцу, је Лазар Призренац, кујунџија у Призрену и учесник у првом српском устанку. Његов син, Таса Лазаревић, као добар резбар и грађевинар, нашао је посао у Милошевој Србији, у селу Брусници, у коме су тада радила два брата грађевинара Настас и Спасоје Ђорђевић из Призрена. Њиховом сестром Михаилом Таса се оженио и добио сина Николу (Живорадов отац), који је рано изгубио оца и са мајком живео код ујака Настаса (саградио цркву у Горњем Милановцу) од кога је добио солидно знање из грађевинарства, љубав за музику и презиме Настасијевић.¹

Живорадови преци по мајци воде порекло из Такова или Клатичева, из старе породице Јовановић, која је пре првог српског устанка прешла у Краљево и бавила се терзијским занатом. У томе се посебно истакао Коста, који је доста путовао и у Београду се оженио прилично образованом Јеленом Николић. Њихова кћерка је Милица, Живорадова мајка. Она је завршила Институт Катарине

Миловук, који је у то време био за омладину висок домет у школовању.^е

Према томе, није необично да су књижевност и музика, сликарство и неимарство били Живораду и његовој браћи, Момчилу, песнику, Светомиру, архитекти и композитору, и Славомиру, књижевнику, унутрашња потреба, за коју су имали разумевања њихови родитељи.

Живорад Настасијевић је провео безбрижно детињство у Горњем Милановцу. У школи се издвајао својом страшћу за цртањем својих другова и суграђана и, већ у тим раним годинама, он је постао као цртач нека мала месна знаменитост. Није сачуван ни један од тих ђачких радова, но свакако да се из њих назирао озбиљан дар, који је захтевао одговарајућу школску обученост. Београд је био средина у којој се од појаве Кирила Кутлика почела стварати одређена сликарска клима. После његове смрти школу су водили и усавршавали Бета и Риста Вукановић. Убиством Александра Обреновића, 29. маја 1903. године, брачни пар Вукановић је уклоњен и школа је постала полудржавна.

Године 1905. Настасијевић је примљен у ту Уметничко-занатску школу. Управник школе био је вајар Ђока Јовановић, а наставници Бета и Риста Вукановић, Марко Мурат, Драгутин Инкиостри Меденак и Гвозден Клајић. Настасијевић је у школу дошао са неколико пејзажа и композиција рађених у акварелу. Били су то радови неуког и неспретног дванаестогодишњака, који је имао велику жељу да постане сликар. Другови су му били: Милош Голубовић, Коста Миличевић, Моша Пијаде, Видосава Ковачевић, Миодраг Петровић, Коста Јосиповић, Шаца Лазаревић, Живојин Лукић, Ана Маринковић. Био је у одељењу Марка Мурата и најмлађи ђак у школи. У његовим „Необјављеним рукописима“ (уметникова заоставштина у породици) стоји: „Мене, чим је видео, Коста, одмах је рекао да сам паланчанин и да за мене није уметност“. Међутим, врло брзо Коста Миличевић је постао присан пријатељ породице Настасијевић захваљујући њеној искрености, разумевању и пријатељској отворености. Поред сликарства, у овим школским данима Настасијевића је интересовала и музика, али не у смислу колебања у опредељењу. Да би научио на флаути да свира, уписао се у музичку школу, чији је управник (тада) био Стеван Мокрањац.

Понет великим амбицијама, Настасијевић је морао да се заустави због болести и да годину дана проведе у Горњем Милановцу. То време испунио је илуструјући српске народне песме у акварел техници. У породици је сачувана само „Женидба цара Душана“, рађена у светлом тоналитету, цртачки солидно и са искреном наивношћу ђака почетника. Поред тога, слика породичну кућу онако како је доживљавао светлост пролећа у сунчаном дану. И овде су присутне наивности, али оне су у овом случају драгоцен квалитет.

Настасијевићев повратак 1907. године је нестрпљиво чекао Коста Миличевић, који је, захваљујући Живорадовом оцу, угледном

грађевинском предузимачу, био примљен у угледне и имућне београдске куће. Међутим, Живорад је имао много дубљи разлог за пријатељство са Миличевићем, јер је у њему налазио уметничке поуке. Те исте године у јесен „када је 1907. године умро Ђорђе Крстић, на његовој сахрани палету великог мајстора носио је тада млади ђак Уметничке школе Живорад Настасијевић. Био је то симболичан знак предаје уметности младима, продужавање уметничког тока, одржавање континуитета”.³ Поверење, изражено на овај начин, значило је много младом ђаку.

Те године у Београду је млади нараштај причао много о љубичастим и плавим сенкама, о светлу и природи, о импресионизму. То интересовање за фиксирање једног тренутка у природи окупирао је многе сликаре: Надежду Петровић, Милана Миловановића, Драмира Глишића, Боривоја Стевановића, Косту Миличевића. Одлазећи на школски распуст 1908. године, Настасијевић није заборавио приче о љубичастим и плавим сенкама, а ни слике учитеља Марка Мурата рађене у љубичастој атмосфери. У повратку је донео драгоцену платно са темом свог завичајног предела, доживљеног у пуној светлости пролећног сунчаног дана. На овој слици, сасвим спонтано, проговорио је импресионистичким језиком. Али, управник школе, Ђока Јовановић, код Настасијевића није подржао тај начин изражавања, већ га је опоменуо што је заборавио школска правила.⁴ Међутим, укључујући се у тај општи интерес за светлост и природу, Настасијевић и Миличевић сликају „Дунавско пристаниште“ и излажу га 1908. године на изложби ђачких радова. Ове су слике биле продате. Настасијевићевој се изгубио траг, али о њој се може говорити на основу других сачуваних радова. Заједничко излагање намеће поређење: Настасијевић је слободнији и при стављању звонких акцената вођен је интуицијом и радозналости, а Миличевић је спутан, опрезом, неповерењем према новом поступку, али са ванредним слухом за нове акорде. Поред ове предности импресионистичких тенденција, Настасијевић је размишљао о нашој средњовековној и народној традицији. Пореклом везан за градитеље цркава, имао је, вероватно, у породичном кругу, обиласке и разговоре о живопису манастира. Од оца је сазнао техничке и технолошке захтеве овог сликарства. Зато није необично што се у њему, још 1910. године, јавило интересовање за наше средњовековно сликарство.⁵

Настасијевић је завршио Уметничко-занатску школу 1911. године. Али, до одласка у Минхен на школовање, у неколико следећих година наставио је да истражује ван школских правила. У том периоду највише се дружи са Костом Миличевићем, Вељком Станојевићем, Николом Бешевићем, Милошом Голубовићем. Сликао је мотиве са водом, настојећи да фиксира треперење светлости чистом бојом. У темама као „Ада Циганлија“, „Смедеревски град“ из 1909. године, „Поплава на Калемегдану“ из 1912. оживотворио је та импресионистичка трагања, која су била нешто друго од француског и минхенског импресионизма, јер наша модификација импресиониз-

ма прожета је призвуком романтике. Та трагања наша су се и на сликама са називом: „Мотиви из града“, „Топчидерска река“ и „Ботаничка башта“, које је изложио 1912. године на Четвртој југословенској изложби. То је било његово прво излагање после завршене школе.

Настасијевић се бавио и послом који је учествовао у обезбеђењу егзистенције. Те је послове радио заједно са Костом Миличевићем, можда из два разлога: због личне потребе или да би на дискретан начин помогао Милићевићу кога је друштво тешко прихватало. Године 1907. урадили су за бакалина Јохана Умлауфа две рекламне табле, на којима је било насликано воће и амбалажа од колонијалне робе. Други пут, 1910. године, посредством Димитрија Тучовића, израдили су „завесу за Радничко позориште у кафани Кооператива“ Посао је обухватао завесу, кулисе и два „риксанда“ за летњу позорницу у башти које је требало исликати у темпери. Кулисе су рађене за неколико позоришних комада, а представљале су стандардне реквизите: дрвеће и делове салона. На самој завеси Настасијевић је насликао главну композицију — камену чесму у шуми.⁶

Године 1913. Министарство просвете објавило је конкурс за пет студената ликовне уметности. Двојица је требало да иду у Минхен, један у Рим и двојица у Праг. Милоје Васић и Ђока Јовановић, који су били чланови Министарства просвете, предложили су Живограда Настасијевића и Саву Поповића за одлазак у Минхен.⁷ У то време Минхен је био космополитски уметнички центар. Његове академије, пинакотеке, музеји и бројне изложбе привлачили су многобројне младе сликаре и обећавали им стицање заната и знања.

Настасијевић се уписао на државну Академију у класу професора Хермана Гребера, где је затекао Васу Поморишца, Миодрага Петровића и Вилка Геџана. Истовремено је похађао часове вечерњег акта у школи професора Морица Хајмана. Професор Гребер запазио је изванредан цртачки таленат код Настасијевића и једном приликом га питао: „Зашто сте дошли у Минхен када сте имали добру школу у Београду, а осим тога вама није потребна школа?“⁸ Међутим, код овог искусног педагога Настасијевић је продубљивао и стицао сигурност потеза и цртежа. Из Београда он је понео интересовање за импресионизам. Када је једном приликом Димитрије Митриновић дошао у једну кафану, где су обично долазили сликари, и рекао им да је у Новој пинакотици отворена изложба слика француског импресионизма, од свих присутних једино су Настасијевић и Сава Поповић отишли одмах да је виде.⁹ У Настасијевићевим „Необјављеним рукописима“ стоји да су му слике у Минхену, о којима се ништа не зна, рађене у импресионистичкој техници, где су и остале код госпође Мос, код које је становао у улици Сибланд бр. 7.

Године 1914. избио је први светски рат. Са дванаест својих другова, Срба студената, напустио је Минхен и, преко Варшаве и Одесе, Дунавом дошао у Неготин, а одатле у Скопље, у чувени „ђачки батаљон“ назван „1.300 каплара“, који је, после двомесечне, ратне,

скраћене обуке, био распоређен по бојним јединицама. Настасијевић је био у Другом пуку у саставу армије војводе Степе Степановића, који је у литератури назван „гвоздени“ због својих бројних подвига. У ратни вихор је ушло преко 40 српских сликара и сликарки, којима се прикључило и неколико колега из Хрватске и Словеније. Међу њима су се налазили и ствараоци наше модерне уметности: Надежда Петровић, Коста Миличевић, Бранко Радуловић, Владимир Бецић, Марино Тартаља, Отон Ивековић. Да би им створила подстрек да буду „најосетљивији, уметнички сведок“ најтежих часова свога народа, Врховна команда је званично устројила у саставу српске војске и звање „ратног сликара“. Са тим звањем, поред војничког, Настасијевић је прешао српско ратиште од Колубаре до Солуна. Између битака је вадио блок и уписивао педантно, школски ликове војника и официра и сцене после или за време битке. Захваљујући свом команданту Димитрију Милићу, коме се допало како је Настасијевић нацртао његовог четног наредника, у Младеновцу је добио собу за атеље у једној сеоској кући поред штаба пука. То дуго није трајало. Године 1915. наређен је покрет према Струмици да би се разбиле чете бугарских комита. Из Младеновца је понео нешто од својих радова, али су они уништени следеће године у јесен, у повлачењу кроз непроходне албанске планине. У једној Настасијевићевој белешци под именом „Моји ратни цртежи“ стоји да је, после пораза једног нашег пука код Струмице, подигнута капела и да је за њу он израдио „Голготу“, велику слику на платну. Али, ни то дело није сачувано. Настасијевић је добио задатак да за цркву у селу Дољани изради иконостас. У трагању за сликарским материјалом, упознао је у Велесу старог сликара Ђорђа Јаковљевића — Зографског и од њега добио материјал. О овом делу није остала никаква белешка, а ни о контактима за Зографским, са којим је, вероватно, разговарао о нашим фрескама.

Наредна година, испуњена честим борбама, одвојила је многе од кичице. Настасијевић је у борби на Кајмакчалану, крајем 1916. године, оболео од тифуса и пребачен у Солун у француску болницу, а одатле у Алжир и Бизерту на лечење, где је у болници „Мајо“, уз изванредну негу француских лекара, потпуно излечен. Као рековалесцент упућен је у афричку бању „Хамам — Рира“, где се поново вратио сликарском послу. Да би упознао и насликао афрички пејзаж, путује у Тунис, Бизерту, Картагу, Сиди Абдалах, Фервил. Израдио је велики број портрета ратних другова Француза. Са тог путовања у најлепшој успомени остало му је познанство са француским композитором Камиом Сен Сансом. Љубав за музику и овог пута јавила се као неком оплемењавање и освежење. У јесен 1917. године вратио се у Солун, где га је лекарска комисија Врховне команде одредила за „ратног сликара“. Сликарска секција, подржана генералом Стеваном Бошковићем, великим љубитељем уметности, пружила је повољне услове за рад. Поред Настасијевића, ту су били: Милош Голубовић и Михаило Миловановић, а касније су дошли Вељко Ста-

нојевић и Васа Поморишац. Своје радове су излагали у холу зграде у којој је била секција. Размишљали су и о отварању изложбе тих радова, али је ослобођење одложило реализацију те идеје за Београд.

Када се рат завршио, прва изложба у ослобођеном Београду, 1919. године, била је изложба ратних слика: Косте Миличевића, Живорада Настасијевића, Михаила Миловановића, Милоша Голубовића и Стевана Милосављевића. Тематски везана за рат, људе и пејзаже, носила је у себи и уметнички и документарни карактер. Њоме је завршено велико импресионистичко поглавље нашег сликарства. Настасијевић је тада изложио тридесетак слика рађених у Солуну. Били су то портрети официра и војника и призори од рата: логори, смрт, болнице.

Године 1920. цела његова породица прешла је из Горњег Милановца у Београд. Живорадови браћа и сестре били су на студијама. Те године постао је члан „Ладе“, друштва које је окупљало углавном минхенске ђаке. У ослобођеном Београду било је промена. Коста Миличевић је умро, Милан Миловановић је престао да слика. Јавили су се многи људи који су имали идеје и водили српску уметност другим путем. Изложба ратних сликара је показала да је српски импресионизам цветао за време рата. У првим годинама мира он је бескрван и анемичан. Виталан је био још само у једном тренутку када је припремио и отворио пут нашим колористима између два рата, који су интимисти, поетски реалисти.

„Из Првог светског рата Живорад Настасијевић се вратио као ратни сликар, са торбом пртежа, скица и слика, али, и са једном несигурном и узнемиреном палетом, која је отворила више проблема него што је могла да их реши.“¹⁰

За њега тада Париз је био место које узбуђује и даје одговоре из ликовне проблематике, космополитски центар уметности који обезбеђује академско-сликарско образовање и музејку културу. Осећао је да тамо може да нађе решење за свој сликарски свет. Половином 1920. године отпутовао је у Париз са Сибом Миличићем и уписао се на академију Chaumiére, у класу професора Касталучија. У Паризу је нашао, поред буке коју су свакодневно дизали возови са воћем и поврћем из Алжира, и град тишине, чије старе зграде и улице чувају патину времена, један колорит који је понео уметника у пределе мисаоног поимања света. Време није проводио копирајући по музејима велике класике, већ у седењу са штафелајем поред Сене, на тргу St. André Des Arts или у улици Кардинал. Прилично комуникативан, упознао је велики број сликара: Француза Мориса Утрила, Јапанца Фужита, Италијана Рене Сера, Швајцарца Фреди Трафлеа, Шпанца Рафаела Арђела. Са њима је одлазио у Лувр, галерије, и био посетилац свих изложби.¹¹

Познајство са Морисом Утрилом и Фужитом у кафани Ротонда на Монмартру имало је дубок уметнички значај у уметничкој оријентацији и формирању. Од њих је примио тенденције линеарног стила, штедљивост у избору боја и негу пртежа. У актима, портретима и град-

ским пределима постепено је градио своју одређеност за геометријску стилизацију форме, сведене површине и монохромну палету. Без обзира на претпоставке шта је све видео и научио у Паризу, за једну чињеницу се са сигурношћу може тврдити: да је 1922. године, кад је дошао у Београд, донео са собом сликарство којим ће бити значајан представник новог реализма у сликарству треће деценије. На Настасијевићевим првим сликама, по повратку у Београд, нема више Калемегданске тврђаве, Топчидера, нити поплавених предела већ, поред слика старог Париза, појављују се мотиви београдских улица, кафана и портрети браће, сестара и суграђана. По инерцији уметничке сродности 1923. постао је члан Групе шесторице, коју су чинили: Јован Бијелић, Петар Добровић, Фрањо Крпинић, Сретен Стојановић, Тома Росандић и Живорад Настасијевић. Тежња ка мономенталности била им је заједничка одлика. Те године Настасијевић је имао своју прву самосталну изложбу у сали Основне школе код Саборне цркве, о којој су похвално писали: Растко Петровић, Тодор Манојловић, Пјер Крижанић. Изложио је портрете, актове у пејзажу, градски предео Београда и Париза и мртву природу. Портрете је радио према моделу и зато се међу портретима могу наћи ликови његове браће, оца, пријатеља, познаника. Међу њима највећу пажњу привлачили су: „Заспала Венера“, „Три женска акта и пејзаж“, „Портрет мога брата“, „Портрет мога оца“. Сва та дела припадају мономенталном стилу, својом крајњом материјализацијом, тврдим цртежом и обликом и уопштеним колоритом.

Године 1924. са члановима Групе четворица, којој су припадали: Петар Добровић, Јован Бијелић, Сибе Миличић и Живорад Настасијевић, излагао је мотиве из Београда и Париза, пејзаже и портрете. Тада је један критичар за њега рекао: „У сликама до крајности је наглашен суморни штимунг. Настасијевићев кист је прецизан и сигуран, на сликама нема ничега сувишног и мањкавог“. А један други запазио је да је „Настасијевић хотимично монотон у боји, али он даје у сликама неку масивност, дискретним средствима, што показује да се развија у озбиљног уметника“.¹²

Ма шта сликао, Настасијевић је увек откривао своју природну склоност и страст за цртежом, које је радио најчешће оловком а понекад и пером. Код њега је линија дескриптивна, носи осећање и за пластична решења. Цртеж је тим постао израз и одраз идеја које је сликарство прихватало и развијало. На његовој првој изложби, на којој је искључиво био заступљен цртеж, излагао је, 1925. године, са Љубом Ивановићем, изразитим цртачким талентом, који је цртеж подигао из помоћне у самосталну сликарску дисциплину. Изложио је 26 цртежа, актова, композиција и предела. Ова изложба је корисна због могућности поређења и сагледавања вредности код још довољно неафирмисаног уметника. „Припадајући млађој генерацији, која је проживела и кубизам и неопримитивизам и неокласицизам Настасијевић носи у себи синтезу свега тога: Од кубизма строго схватање форме и конструктивности, од примитивизма брижљиву израду

и нежну наивност, од класицизма лепоту линије и укусни аранжман. Моделација форме је лако маркирана slabим сенчењем и делује пластично. Све је код њега конструисано и третирано као материја, без случајности сенке и светлости.¹³ На овој изложби је први пут изложио и цртеже за религиозне композиције, код којих је Палавичини приметио Настасијевићеву потребу за већим форматима и то за изражавањем у фреско техници.

Следеће, 1926. године поново је имао самосталну изложбу. Изложио је пејзаже, портрете, мртву природу, од чега су 23 слике израђене у уљу и два пута толико цртежи оловком. У портретима била је и даље присутна ренесансна конструкција слике (као код „Портрета О. П.“ из 1924.) са постављеном драперијом или пејзажом и за фигуре („Портрет г-ђе М“). Портрет је и даље стегнут, строг, са једном чистом формом. У београдским пределима површине су опште, широко тонски градиране, са сликаревим развијеним осећањем за простор пун тишине и одвојености од пролазног. Настасијевић је и на ранијим сликама једнако обрађивао и дрво, и земљу, и небо, и зид. Критика није могла да прихвати антиматеријалну и антипиктуралну уметност, јер није разумела циљеве и намере сликареве. Међутим, на овој изложби Настасијевић је показао да је у опасности да западне у маниризам због релативно дугог инсистирања на графичком третирању форме и простора. Из тога теснаца извукло га је оснивање „Зографа“ и појачано интересовање за фреске.

У оквирима класичног реализма Настасијевићево сликарство имало је, поред наглашене монохроније и графичких елемената, све јаче скретање у област где је доминантна оданост традицији. То је доносило промену и на идеолошком плану, која је класичну инспирацију померила према српском средњовековном сликарству. Коначни израз тога било је стварање групе „Зограф“. Крајем 1926. године био је заоштрен сукоб између представника „париске левице“ и присталица за национални стил. Конфронтране снаге чиниле су групе „Зограф“ и „Облик“. Није сачуван тачан датум када је основана група „Зограф“, крајем 1926. или почетком 1927. године, али то је вероватно било непосредно после формирања групе „Облик“, која је, између два рата, била у нашој уметности заступник најпрогресивнијих тенденција, јер је својом концепцијом била везана за париску школу, док је „Зограф“ био протагониста идеје о националној и традиционалној оријентацији наше уметности. У једном фрагменту Настасијевићевог сећања на тај догађај стоји: „Ја и Бранко Поповић смо били саставили предлог правила за Облик. Сећам се да смо на састанку у Академији наука (кафана) читали та правила. Кад сам видео какво се тамо друштво окупило, да један личи на Сезана, други на Пикаса итд. решио сам да не улазим у Облик. После тога смо се ми „зографи“ договорили и формирали наше друштво“.¹⁴

Одлуку о оснивању „Зографа“ убрзало је низ догађаја из 1927. године и створило повољне услове за његову појаву. На Шестој југословенској изложби „Облик“ је излагао углавном дела ве-

зана за западне тенденције у уметности, које су изазвале одређено реаговање. Истовремено у Београду је одржан Други међународни византолошки конгрес, на коме су учествовали угледни научници: Мије, Окуњев, Балша, Петковић, Караман, који су својим рефератима допринели да српска фреска и византијска уметност постану тема дана. Поводом конгреса, на Универзитету је приређена изложба византијског новца из Вајфертове збирке и допуњена копијама фресака средњовековних владара и фотографијама манастира. Исти повод имала је изложба копија фресака из краљеве збирке, које су израђене као узор за мозаике на Опленцу. Затим, на Новом универзитету изложба копија фресака Предајевича и Вербицког и изложбе савремених архитектонских пројеката, икона у дрвету Сретена Стојановића и награђених радова за храм св. Саве. Тиме је у Београду, у јавном и културном животу, оживело размишљање о старој и новој уметности. У почетку групу „Зограф“ су чинили: Живорад Настасијевић, Васа Поморишац и Здравко Секулић. Касније су јој пришли: Јосип Цар, Светолик Лукић, Илија Коларевић, Богдан Несторовић и Бранислав Којић, а 1931. после расформирања групе „Коло“: Радмила Милојековић и Сташа Беложански. Програм групе, који је садржао два основна става: супротстављање утицаја западних тенденција и покрета и обнову наше средњовековне и народне традиције, израдиле су његове вође: Живорад Настасијевић и Васа Поморишац. У тој оптерећености националним идеалом створена су и главна дела „Зографа“: фреске, иконостаси, сликарство на стаклу и композиције са историјском и националном тематиком. Дело Настасијевића и Поморишца било је најјача потврда тог сликарства.

Крајем 1927. године, у Београду, Настасијевић је имао још једну самосталну изложбу, коју су чиниле уљане слике, фреске и цртежи, рађени оловком и угљеном. На овим делима Настасијевић се јавља као сликар чији темперамент нема извориште у емотивном, већ у рационалном. У сликама београдског предела „Пут у Вишњицу“ „Варош — Капија“ и „Битољска улица“ донео је свој неговани осећај за празне улице, насељене само кућама и дрворедима. Те водите Београда натопљене су Настасијевићевом љубављу за традицију. „Он све види у перспективи старине и традиције, чак и људске облике и фрагменте из природе. Од природе као целине он узима, укусом једног талијанског примитивисте четрнаестог века или једног нашег иконописца цветног доба, онолико колико му је потребно и онако како му је потребно да би свој предмет уоквирио, умирио и оплеменио, да би на платну постигао једну рафинирану хармонију облика: површина и то нова. То је у ствари једно спиритуалисано, упрошћено сликарство с реалистичном предметношћу али с поезијом, површинским, равним, нединамичним начином представљања. И сам његов начин сликања уљаним бојама приближава се начину наших иконописаца: то је један фини лазурни начин рада који нас све више подсећа на старо зографско сликарство на дрвету“.¹⁶

На изложби Настасијевић је учинио један предестиниран корак одвојивши на њој место и за фреске које је изложио на плочама. Поступак у раду поделио је ту скупину на две групе фресака. Прву је радио воденим бојама на мокром зиду прекривеним кречним малтером. После сушења остаје трајна слика. У току рада сликар не види праву тонску и колористичку вредност својих боја. Зато ова техника претпоставља велику синтетичност у схватању и промишљеност у поступку. У овој групи истичу се формом и бојом „Девојка са јабуком“ и „Марија Магдалена“ покретом и изразом, који је жив и субјективан. У овој групи су: „Девојка са Вождовца“, „Портрет Г. Митића“, „Арханђео“, „Портрет брата Момчила“, „Портрет Г. Драг. Гошића“. „Портрет Г. Драг. Гошића“ је најуспелији у овој скупини. Код њега је ублажена конструктивна строгост, фронталност и стегнутост, већим интересовањем и концентрацијом за психолошку страну портрета.

За другу групу фресака Настасијевић је имао другачији начин припремног рада. Он се састоји у томе што је слој малтера покривао танким слојем чистог креча или креча измењаног са извесном влакнастом материјом. Тако се добио гладак и бео епидерм, преко кога је сликао воденим бојама. Овај начин омогућава чистије и компактније тонове, изванредне декоративне ефекте и јасно оцртане међе. Из ове групе издваја се „Богородица“, која се изгледом и изразом приближава византијском типу богородице.

У Настасијевићевом сликарству сликање фресака вероватно је утицало да његова палета буде нешто светлија и живља, топлија и сочнија, линија лакша, са тенденцијом ка декорацији, а осећање природе животије и поетичније. Отуда на сликама зелена боја маслине, злато и пурпур, колорит старих икона на дрвету и фресака. У српској Модерној пре Настасијевића фреске је радио у једној цркви у Прчњу и у једној приватној кући у Београду једино Мило Милуновић. Преокрет, до кога је дошло у Настасијевићевом делу 1927. године, имао је за последицу да пластични стил и пластични реализам уступе место непосреднијем и сензибилнијем сликарству. Тиме је Настасијевић постао главни сликар фресака. Године 1928. израдио је своје прве велике плафонске фреске у новосаграђеном Уметничком павиљону „Цвијета Зузорић“ на Калемегдану. У рату су све пропале. На седам фресака биле су представљене разне гране уметности у алегоријским композицијама. Успех тих фресака код публике донео му је још једну наруџбину од шест фресака за дворану за седнице Градског већа у преуређеној и проширеној згради Општине града Београда. Од шест фресака једна представља стару београдску тврђаву, рађену према једној средњовековној литографији, друга алегорију Београда, а остале четири карактеристичне делове града. Скадарлију, Дорћол, Савамалу и Варош — капију. Очувале су се само три.

Од 1930. године до почетка другог светског рата Настасијевић је добио већи број наруџбина за израду фресака и иконостаса у црквама или на капелама на Београдском новом гробљу. Тај низ ра-

дова започео је 1930. инокостасом од 17 фресака у цркви Костурници у Крупњу. Затим је дошла наруџбина од црквених достојанственика 1931. године да украси фрескама обновљену Успенску цркву у Панчеву. Декорација је обухватала олтарски зид, бочни и западни зид припрате. Настасијевић је у четворомесечном напорном раду израдио осам композиција: Христос и апостоли, успење Богородице са око 40 фигура, улазак у Јерусалим, погубљење цара Лазара, спаљивање Ђорђа Кратовца, Благовести и арханђеле Михаила, Гаврила, Рафаила и Данила, постављене са леве и десне стране изнад јужних и северних врата. Ова целокупна декорација са становишта сликарства представља куриозитет своје врсте. Њоме је први пут у новој историји нашег зидног сликарства успешно успостављена давно прекинута веза са средњовековном уметношћу. Настасијевић је фреске радио са осећањем за аутентично. Оно што захтева реализација фресака, специјалне студије и искуство, Настасијевић је имао, јер је у његовом ранијем сликарству било и припрема за зидно сликарство. Настасијевићев одважан корак у циљу успостављања прекинуте везе са средњовековном уметношћу подржао је међу сликарима Урош Предић, а похвално оценили у дневној штампи критичари Растко Петровић и Десимир Благојевић. Међутим, конзервативним црквеним достојанственицима сметао је несклад између иконе Константина Данила на иконостасу и нових фресака Настасијевићевих. Њихов антагонистички став узбудио је сликарску етику Уроша Предића, који им је послао једно отворено писмо у коме каже: „Радујем се одважном кораку, који је приликом обнове цркве учињен, да би се успоставила одавно прекинута веза са нашом сјајном средњовековном уметношћу. Нама старијима, који смо одгајени у духу класичне школске естетике, може изгледати, као да постоји неки несклад између старијих слика на иконостасу, израђених у духу новом и туђем — и нових зидних слика, изведених у духу старом, али нашем: но ова нескладност биће убрзо ублажена навиком и прилагођавањима укуса, док она у нашим срцима није опште ни престајала“.¹⁶

После Предићевог отвореног писма престале су полемике и Настасијевићеве фреске биле су спашене од судбине какву су имале Бутозанове фреске у гробљанској капели.

Успех фресака у Успенској цркви у Панчеву донео је Настасијевићу бројне наруџбине. Године 1932. израдио је фреско иконостас у цркви Богородичног покровца у Београду, 1933. две фреске са представом Трговине и Индустрије за Народну банку у Скопљу, које су страдале у земљотресу 1963. Године 1938. израдио је фреске у капели споменика на Зебрњаку код Куманова са кружном представом историјско-религиозне композиције, којој су главни актери били Богородица на престолу у средини, а са њене десне и леве стране прилазе јој девојке у нашим народним ношњама и приводе децу са венцима на главама. Ове фреске су уништили Бугари у другом светском рату. Године 1940. израдио је фреску „Четири вола краља Петра“ за дворану Соколског друштва у Београду. На овој фресци интересантни су светао колорит и овлаш импресионистички

третиран пејзаж. Осим тога, живописао је 11 капела на Новом гробљу у Београду, урадио неколико фресака у приватним кућама и неколико фресака на плочама.

„Зограф“ је имао и пар изложби. Као група излагао је 1931. у Осјеку и Новом Саду и 1933. у Београду и Ваљеву, а априла 1934. вођени су преговори за изложбу у Сарајеву, која није одржана. Оно што је „Зограф“ као група практично значајно показала је изложба одржана у Уметничком павиљону у Београду марта 1933. године, на којој су излагали: Живорад Настасијевић, Васа Поморишац, Здравко Секулић, Јосип Цар, Радмила Милојковић, Светолик Лукић, Богдан Несторовић. Настасијевић је изложио слике, светлије колорисане, са доминацијом жуте боје. У композицијама је намерно хладан, оштар и тврд. Јавља му се на сликама нека замућеност, која ће бити саставни део мењања пред крај деценије. На фрескама даје светлије површина боја. У пејзажима су опет једноставне линије и широки квадрати боје, који се, упрошћени, приближавају објекту и хоризонту. Међу мртвим природама издваја се „Мртва природа II“, чији су планови једноставно повезани бојом. По инспирацији и третирању врло близак Настасијевићу је Јосип Цар. Поморишац је изложио, поред дела са којих је уклонио музејску патину и дао им расветљеност, прецизност и јасност, и сликана стакла, која су била новина за нашу средину. Богдан Несторовић је изложио пројекте за цркву Светог Марка и за Светосавски храм, рађене у духу наше средњовековне архитектуре.

Изложба је показала да су се припадници групе „Зограф“ нашли по страни савременог сликања не само у Европи него чак и код нас. Идеја преображаја наше уметности, која је стајала у њиховој теорији, није се могла њиховим начином сликања остварити. Растко Петровић је у приказу изложбе дао своје комплетно мишљење о разлозима неуспеха: „У избору уметничке технике којом ће се изразити „зографи“ су, ослањајући се на далеку традицију манастирског сликања, усвојили манир потпуног исликавања. Упроштени и подвучени реализам, једну намерну хладну јасност палете и колорита. Било је природно да се концепцијом коју имају о нашем старом сликарству, сликајући и сами фреске, ослоне на сликарску инспирацију византијских мајстора везујући је за сензибилност модерног човека. Такав је експеримент чинио Дерен сликајући „Тајну вечеру“ и Матис у читавом низу слика. „Зографи“ су међутим електрици: на њиховим скицама за фреске налазимо уз византијске мотиве и иконографисање Мориса Демија и Леонарда, на пејзажима Утриловог прецизног реализма и материјализације и најзад на портретима врло много музејске патине и музејског карактерисања и постављања лика.¹⁷

После 1935. оно чега су се „зографи“ ослободили радећи своје слике, а то је пре свега осећајност, која ствара реаковања на друштвена и културна збивања, интервенисало је у смислу појединачних напуштања групе. Ту насталу кризу најбоље илуструје једно писмо Илије Коларевевића Поморишцу у Париз упућено 21. 10. 1936. године.

У њему каже: „Ово је већ крајње време дошло да се „Зограф“ обрачуна са самим собом. Не треба се заваравати, довољно је времена прошло да „Зограф“ оправда своје битисање. Тек очигледно, „Зограф“ као друштво баш ни најмање не оправдава свој резон детр. „Зограф“ као идеолошка група није могао да учини баш ништа“.¹⁸ Године 1940. „Зограф“ је расформиран и највећи део његових чланова прешао је у „Ладу“, која је неговала традиционалан уметнички израз, а чији је члан био Настасијевић од 1946. године („Лада“ је те године обновљена). Међутим, Настасијевић, исто као и Поморишац, није мењао своје гледиште које је одлучно бранио: „Нама нису потребна, писао је он, летења за експериментима западноевропског ликовног израза. Ми имамо огромне ликовне традиције у нашим манастирима какве има мало који народ. Наша уметност треба да се ослања на традицију, а инспирације треба да тражи не по светским галеријама него на нашем родном, свим могућим мотивима пребогатом тлу“.¹⁹ Не само речима, него и делом, Настасијевић је био још неко време везан за „Зограф“. Поред дела са представом светаца 1937. настали су цртежи као белешке једне идеје и неоствареног хтења да се живопише Лазарица у Крушевцу. Али, стилска преоријентација била је неминовна.

Још за време рата започео је Настасијевић сликарство пејзажа из Шумадије и Поморавља, импресионистички интонирано и расветљене палете; одводи асоцијацију на најраније слике. Поред пејзажа, радио је портрете (Славомира и Светомира Настасијевића и познаника), мртву природу, фигуру у пејзажу („Три жене у пејзажу“ „Купачице“) и велики број историјских личности и догађаја из наше историје: „Косовка девојка“, „Бошко Југовић и Царица Милица“, „Хајдук Вељко на коњу“, „Јован Курсула“, „Буна на дахије“. Појављује се (1952. године) и као илустратор народних песама: „Бановић Страхиња“, „Женидба Душанова“, „Женидба Максима Црнојевића“. Извесно време 1963. године болест га је одвојила од рада и везала за постељу. Међутим, својом виталношћу и прилажењем са тактом стварима и догађајима што су га окруживали, победио је болест и на Авали, у свом атељеу и у својој башти, радио је пејзаже и мање композиције уљаним бојама у атмосфери тоталног и реалног, тонски ишчезавајућег. Био је то импресионизам који је носио у себи структуралне и психолошке елементе романтизма. Са неким чудним предосећањем да стоји пред штафлајем, последњи пут његове слике са мотивом акт у пејзажу су у боји нешто тамније. Неколико њих („Купачице“) остаће и недовршене. У време кад природа сазрева у светле боје и треперење светла, дражећи визуелно импресијом, Живорада Настасијевића међу живима више није било. Непосредно пред његову смрт (6. мај), у априлу 1966, у Галерији Културног центра у Београду, приређена је ретроспективна изложба његових слика поводом 60. годишњице уметничког рада. На њој су била изложена дела онако како то захтевају изложбе ове врсте — од почетка до краја. У тој свеобухватности нашла су се платна са устаљеним избором тема, хронолошки и стилски поређана од ране неукости и не-

спретности са мотивима родне куће и дворишта, преко „живописне падине“ из околине Горњег Милановца, на којој је дао у слободном колористичком поступку, плъусак црвене, жуте и плаве боје, који је пресушио у геометризацији облика стилској чистоћи и синтензи новог и старог и јавио се поново, али у једној интонацији много, много тишој. Лазар Трифуновић, аутор каталога ове изложбе, оставио је белешку: „Богато и обимно дело Живорада Настасијевића изграђивало се током шест деценија у различитим правцима: у импресионизму, у геометријској стилизацији, у евокацији ренесансе, и обнови наше фреско — традиције, ... са честитим односом према занату и сликарском послу“.

Осим што је самостално излагао, Настасијевић се појављивао и на групним изложбама југословенских уметника у иностранству, у Паризу (1919), Барцелони (1929), Лондону (1930), у Бриселу и Амстердаму (1932), на југословенским уметничким изложбама, затим на пре и послератним изложбама „Ладе“, чији је био и остао до смрти члан, на пролећним и јесењим салонима београдских уметника и на бројним тематским изложбама.

*
* *

У Настасијевићевом стваралаштву са динамичним стилиским развојем могу се уочити четири периода. Њихово хронолошко одвајање служи да забележи ликовне и садржинске промене и путеве којима се кретала сликарска мисао. Први период — светли — траје од 1905. до 1919, други — предзографски — од 1920. до 1927, трећи — зографски — од 1927. до 1940. и четврти — светли — од 1940. до 1966. године. Оваквом периодизацијом као помоћним средством олакшано је праћење његове уметности и дубље виђење његовог сликарства, које је живело у зависности од његове унутрашње нужности за трансформацијом.

I.

Светли период Живорада Настасијевића везан је за учење у Уметничко-занатској школи, за дружење и пријатељство са Костом Миличевићем, за одлазак у Минхен на Академију, за године првог светског рата, када је светлост почела да тамни, линија да буде све крућа и чвршћа а облик да се геометризује.

У Уметничко-занатској школи, захваљујући највећим делом утицају и ауторитету Ристе Вукановића, доминирала је академска концепција; глава и акт, Ипак, цртеж и боја били су прилично равноправни. Марко Мурат, наставник школе, стално је упозоравао да слика „треба да пева“, односно да акоди звуче. Али, мишљење није допуњавао и потребом за извођењем ученика у природу. Остали наставници радили су углавном у исцрпеној варијанти реализма и плернизма, која је имала одређени академски призив. И поред так-

вих околности у школи и поред недостатка правих информација, ученици су се одлучили на одважан корак — испољили су своје тежње за слободнијим и савременијим изразом. Међу њима било је и изразитих талената, који су узнемирили устаљеност већ застарелих академских формула. Те сликаре није интересовала анегдота на слици, него искључиво онај аранжман у природи који је добијен ткањем светлости и ваздуха, дахом ветра. Таква визија једног тренутка захтевала је другу технику сликања — хитрији потез, видљиву фактуру, стављање боје једне поред друге. Трудећи се да савладају те захтеве, многи млади уметници покушавали су да се слободније или опрезније изразе језиком импресионизма, којим је Милан Миловановић проговорио у мотивима из Македоније и Хиландара. Тако су настале слике: „Девојка са књигом“ Боривоја Стевановића, „Дерегија на Сави“ Надежде Петровић, „Дунавско пристаниште“ Косте Миличевића, „Ждребан“ Живорада Настасијевића. Настасијевић је то платно донео у Београд 1908. године по повратку са школског распуста и за њега од управника Ђоке Јовановића добио негативне примедбе и асоцијацију на „Спанаћ“. „Ждребан“ стоји на почетку једне серије пејзажа које је радио у слободном колористичком поступку и представља један тренутак збивања у атмосфери која се нашла у пролазности светлосних ефеката. За Настасијевића, рођеног Милановчанина, „Ждребан“ је живописна падина у околини Горњег Милановца, место дечјих игара и излета. Конфигурација терена наметнула је решење композиције једноставном благом дуплираном дијагоналом, која ствара три паралелна плана: цветну ливаду, дрвеће са житним пољима и небо. У смењивању светлих и тамних партија трепери светлост атмосфере и шири се перспектива падине. Потез четке није тражен, већ слободно дат. Цртеж је расплинут, отопљен. Боје су суптилно нађене и распоређене: зелена и окер, црвена и жута, ређе плава. Тај танани, осетљив звук пасторале обојен је романтиком, али њено присуство не доминира првим планом, на коме је Настасијевић, наносећи бојене мрље без мешања, готово без муцања, проговорио импресионистичким језиком. Сташа Живковић у монографији Косте Миличевића, као истраживач и тумач сликарства српске Модерне, забележио је: „Од посебног је значаја да је слика настала ван Београда, у пуној, великој природи, односно у амбијенту у коме се млади, школом не оптерећени таленат осећао слободним и где му је тзв. *malerisch* поступак буквално сметао. Зато је он почео од једноставног тражења цветних боја на својој палети и њиховог слободног наносења на платно. Овај предео пун искрених покушаја може се назвати првим српским импресионистичким пејзажом. Дакле, остаје чињеница да је српски импресионизам, наговештен у дворштима београдских предграђа Боривоја Стевановића, у ствари рођен у живописном пределу околине Горњег Милановца.“²⁰

После слике „Ждребан“ Настасијевићево интересовање било је и даље окренуто импресионистичким решењима. Он их ствара и на новом мотиву — води, у којој треперење светлости покушава да

одреди чистом бојом са мање или више успеха. Носиоци тих покушаја су слике: „Дунавско пристаниште“, „Ада Циганлија“, „Смедеревски град“, „Поплава на Калемегдану“. Године 1918. Настасијевића ће поново интересовати треперење светла и пејзажи без реке. Из тог интересовања остаће слика „Напуштени плут“, у којој импресионистичка концепција нема квалитет остварен на ранијим сликама.

Поред пејзажа, и портрет се јавља у борби између афирмираног академског реализма и импресионизма. Пред бројношћу новооткривеног доживљаја природе он се привремено био повукао у мале интимне формате и остао готово непознат у сликарском опусу Милана Миловановића, Јубомира Ивановића, Наталије Цветковић, Милоша Голубовића, Косте Миличевића, Живорада Настасијевића. Временски развој импресионистичког портрета траје 15 година. По квалитетима периоду његовог формирања припада Настасијевићев „Портрет мајке“ (1913) са неодређеном позадином и расветљеном палетом на допојасној фигури мајке. Колористички систем развијен је на лицу и попрсју у материји хаљине. Он носи цео квалитет и значај слике. Боја је нанета у дужим и краћим потезима четке. Треперење светлости на материји и инкарнату скоро да је ослободило сликара конвенционалног односа према моделу. Мада је цртеж развијен, форма је остала чврста, конструктивна. Сличну импресионистичку формулу имао је и на неким женским портретима у ово време и Коста Миличевић. Настасијевићев портрет брата Момчила из 1913. делује круће и чвршће у анфас, допојасној поставци. Палета је пригушена, готово монохромна, са широко распрострамом црном и окер бојом. То су елементи који наговештавају другу оријентацију у Настасијевићевом портретном сликарству. Али, пре него што се она буде појавила, Настасијевић ће остварити неколико дела пластичном и последњем периоду импресионистичког портрета коме припадају ратне године. Одвојени у овом периоду, најчешће упућени сами на себе, сликари су радили, можда због тога, слободније. Изразити примери таквог рада остали су у портретима Косте Миличевића и Милоша Голубовића, а нешто мање у портретима Живорада Настасијевића, који је у то време, по зрелости и квалитету концепције, најближи Милану Миловановићу. Желећи да забележи лик официра или војника у форми допојасног портрета, Настасијевић је користио крупне мрље боја, пуне широких светлосних одблеска. Време је ратно и на укоченој глави и попрсју очи одају узнемиреност и стрепњу. Такве особине има „Портрет Косте Мијатовића“ из 1917. године. Класични период импресионистичког портрета Настасијевић је завршио портретом брата Момчила из 1919. Учвршћавање форме, али са још увек присутним хармонизованим колоритом значајне наговештај новог.

II

У другом, предзографском периоду, који траје од 1920. до 1927, Настасијевићево сликарство развија се у духу класичног реализма

и неокласицизма. Из рата је дошао у ослобођени Београд са „једном несигурном и узнемиреном палетом, која је отворила више проблема него што је могла да их реши.“²¹ Да би нашао решење за те проблеме, провео је две године у Паризу, у граду буке али и тишине, где се може савладити занат, стећи сликарско образовање и музејска култура. По повратку у Београд настаје радикално мењање његове слике. Палета је тамна, монотона, цртеж упрошћен, форма пластичнија и чвршћа. У формирању таквог начина изражавања присутна је сликарска клима Париза, у коме се говорило о новом класицизму, о експресионизму који се повукао у Немачку, о наивном сликарству Цариника Русоа. Настасијевић, у почетку, свом сликарском нагону не налази место. Он лута од музеја до галерије, од изложбе до часова марљивог сликања и студирања.

Ту његову драму човека - сликара најбоље је испричао Михаило С. Петров: „Дубоко улажење у анализу, до у срж ствари и проблема, код кубиста, замарало је Настасијевића, и он га је напустио, позајмивши, успут, само нека чисто техничка искуства ових. Још неколико принципа старог Сезана к томе, и — Настасијевић се нашао у близини наивног Русоа. А нашавши се у његовој близини, он се нашао и у раноме ренесансу“.²²

На сликама из Париза већ су присутни чврста форма и таман колорит »Place Saint-Andre-Des-Arts«, »Rue Mazet«. Настала промена у Београду је сазрелила у одређени стил, који је унео у његово сликарство графичку моделацију, чврсту синтетичку форму и ренесансну тематику.

У овом предзографском периоду доминирају три циклуса: београдски предели, митолошки мотиви, односно женска фигура у пејзажу и портрети. Настасијевић је у њима дао оно што је себи поставио као средство да дође до циља. У жељи да не буде импровизатор, он је прихватио од савременог кубизма строго схватање форме и конструктивност и спојио га са осетљивом наивношћу.

Београдски предео је дао кроз свој интиман али помало мистичан доживљај балканских кривих улица без људи, са старом архитектуром и разгранатим дрворедом. На њима нема људи, прозори и врата су затворени, светлост и сенке су заустављени и кроз тишину звоне само бојени акорди натписа занатлијских радњи или кафана, доносећи слици назив: „Кафана Кичево“, „Кафана три шешира“. У спајању инспирације драгом познатом улицом са истанчаним сликарским осећајем настале су са истим „магијским“ аранжманом атмосфере и слике именоване називима улица: „Кнез Данилова улица“, „Славијска улица“, „Аврамова улица“, „Космајска улица“, „Челопечка улица“, „Бистричка улица“. „Са овим делима примитивистичког манира, Настасијевић је постао најизразитији српски сликар магијског реализма“.²³

Тенденцију неокласицизма Настасијевић је остварио у митолошким мотивима, односно у женским фигурама у пејзажу и портретима. На његовој самосталној изложби из 1923. године могло се

јасно приметити да је ток његове инспирације ишао од Борђона и млетачких ренесансних мајстора, „Венера“ и „Три женска акта и пејзаж“ донеле су карактеристике овог начина рада: крајњу материјализацију предмета збијеност и једноставност форме, тврд цртеж и уопштавање тона. Ове композиције, како каже Растко Петровић, сликао је „да помири своје интересовање за фигуру и за пејзаж“.²⁴ „Венера“ из 1922. није сачувана, али, према њеној варијанти из 1925, види се да је у композицији дат неуобичајен однос између масивне фигуре и предела. Пејзаж је дат примитивистички, уопштен линијом и тоном, а фигура је ухваћена у благој повијености тела и синтезом облика, графичким моделовањем и геометријском стилизацијом доведена до пречишћеног, пластичног облика. Цела композиција носи „нешто од на реалистичког аутоматизма“.²⁵

У својој великој љубави, за неокласицизам, Настасијевић је остварио и циклус портрета ренесансне конструкције, јер му је извориште инспирације у млетачном сликарству XV и XVII века. Због тога аранжман портретске слике добија, поред фигуре која је „стегнута, фронтално строга, једра у форми и чиста и прегледна у структури“²⁶ и једно сценско решење и за фигуре, у постављању драперије, а затим пејзажа, као на сликама „Портрет О. П.“ из 1924. и „Портрет г-ђе М.“ из 1926. Осим њега, инспиришући се раном ренесансом, радили су портрете и Бијелић, Добровић, Станојевић, Поморишац, Секулић и др. Тако је у трећој деценији створена посебна врста ренесансно конципованог портрета, који је био карактеристичан за стил епохе.

Цео овај период карактерише прелажење преко секундарних облика ствари да би се дошло до оног што је битно, примарно, чак непроменљиво у њему. Било је у томе доста намере да се савременој уметности поврати некадашња мономенталност. Настасијевић је осећао да му је за стварање мономенталног сликарства потребна ширина зидног платна какву имају фреске у нашим манастирима. То ће приметити код њега Милан Кашанин, и у приказу изложбе из 1926. рећи: „Настасијевићу би требало дати да ради фреске. Он уме да замисли и изведе велику слику без излишних детаља, широко и чисто“.²⁷ Те тенденције у његовом сликарству утицале су да се овај период назове предзографским. Интересовање за традицију евидентно је у „Портрету брата Момчила“, „Девојци са Вождовца“, „Богородици“, „Марији Магдалени“. Дакле, приближавање традицији није ишло само преко прихватања пластичних вредности, него и мотива.

III

Појава „Облика“ 1926. године изазвала је реакцију у групи уметника која је 1927. створила друштво „Зограф“. Ове две групе биле су, по својој инспирацији, две супротне струје у уметности треће деценије. „Облик“ је представљао основну снагу наше модерне уметности и вези са западноевропском уметношћу, а „Зограф“ одушевљење традицијом и везу са српским средњовековним сликарс-

твом. У томе је био разлог њиховог размимоилажења. Настасијевић је био оснивач „Зографа” и њен вођа, са Поморишћом. Тако се као једна струја класичног реализма јавила у његовом сликарству зографска концепција обнове средњовековног сликарства. Она је дала обележје Настасијевићевом трећем периоду, који траје од 1927. до 1940. године.

Настасијевић је волео нашу прошлост. Он је, као и други чланови „Зографа”, усмерио своју инспирацију традицијом у правцу подржавања, а не преузимања и модернизовања неких њених пластичних принципа. У том „анакроничном продужавању и прилагођавању старом” настао је „култ прошлости и традиционализам у негативном смислу”.

Настасијевићеве фреске у Успенској цркви у Панчеву налазе се, у једној одређеној мери, по страни тих негативности. Оне су први пут у новој историји нашег зидног сликарства успоставиле давно прекинуту везу са средњовековном уметношћу. По Растку Петровићу, оне представљају „аутентично зидно сликарство”. Њих је Настасијевић радио са савршеном применом фреско-технике, коју је савладао у предзографском периоду. У делима из тог периода тражио је општи тип у ставу једне фигуре, у њеној физиономији, у декору око ње. То тражење општег и упрошћеног у композицији фигура и група, као и у распореду бојених маса, долазило је од Настасијевићевог изванредног осећања за живописање велике зидне површине. Он је за своје сликарство прихватио захтев да свака материја и сваки елемент буду сликарски окарактерисани као специфичност, тј. „Далек, рука, драперија, зграда, значе увек апсолутно и увек исто”.²⁸ Позајмљену из византијског сликарства, шему компоновања и цртања дао је у набреклим масама које су одузеле пажњу потребну за обрађивање детаља, а однос боја у релацији — тамна позадина и светлији тон у монументалном склопу маса. У целој декорацији цркве посебно се истичу композиције: „Погубљење цара Лазара”, „Благовести” и арханђели изнад врата. Гледане у целини, фреске у Успенској цркви делују монументално. Такав квалитет у третману немају фреске рађене у другим црквама (црква Богородичног покрова у Београду, црква у Крупњу).

Већ на првим изложбама „Зографа” могло се видети на који начин је остварена идеја о националној и традиционалној оријентацији наше уметности. Очигледно је било да се мисао о традицији завршила на обнови религиозне слике. Тиме није била остварена идеја о стварању националног стила. Међутим, Настасијевић је, и даље, тврдио да нама нису потребна „летења за западноевропским експериментима”.

Непосредно пред рат доживео је Настасијевић две драме, као брат и као сликар. Године 1939. умро му је брат Момчило, стрпљив и одан модел, истраживач и зналац наше старе књижевности и старог језика, који је учествовао у буђењу идеје о националном стилу. Године 1940. група „Зограф” коначно је расформирана. У Настасијевићевом сликарству почело је повлачење дубоко уназад, све до

импресионизма. Зато је на његовим пејзажима рађеним пред рат палета расветљена.

IV

У годинама после другог светског рата одједи импресионизма могли су се наћи у обновљеној групи „Лада“, која је наставила да негује традиционалан уметнички израз. Настасијевић је био њен члан од 1946. У свом последњем, четвртом периоду, који траје од од 1940. до 1966. године, поново је окренут импресионизму. Доживљени пејзаж Шумадије и Поморавља по много чему је импресионистички интониран: палета је расветљена а треперење светлости у природи је фиксирано („Река Чемерница“, „Мало стадо“).

У овом периоду Настасијевић је сликао и друге теме из свог ранијег избора: портрет, фигуру у пејзажу, мртву природу. Бавио се и илустровањем народних песама. Ипак, пејзаж доминира. На Авали је имао башту и атеље. Али, пејзаж Шумадија и Поморавља му је најдражи. Њега као и портрете је доста цртао са тенденцијом да делују веродостојно. На пејзажима сликао је дрвеће које се губи у сањивом небу и вијугавим путевима, примамљивим за оне који морају њима проћи, али не и вратити се. Они немају више оног калористичког плуска боја, какав имају прве импресионистичке слике, већ један по мало романтичарски доживљај природе. Пред смрт сликао је акт у пејзажу у нешто тамнијем тоналитету. На овим платнима палета је почела да тамни, а тон да се мути. Јавља се нека измаглица преко целог пејзажа („Три жене у пејзажу“). Од 1963. био је, често, због болести, одвојен од сликања. Због тога су нека започета платна остала недовршена („Купачице“).

Живорад Настасијевић је оставио богато и обимно сликарско дело. Изградио га је неуморним и упорним радом у току шест деценија. Тај дуг и плодносан сликарски пут био је испуњен сталним тражењем и откривањем непознатог. У почетку га је интересовала боја, касније форма. У оквиру тих интересовања његова уметност се кретала у различитим правцима: у правцу импресионизма, геометријске стилизације, евокације ренесансе и у правцу обнове наше фреско традиције. Ликовна тенденција тих праваца имала је своје оваплоћење у импресионистичком платну „Ждребан код Горњег Милановца“, у кубистичким београдским пределима, у ренесансној конструкцији портрета, у фреско декорацији панчевачке цркве. Настасијевићево сликарство, спутавано једним стално присутним традиционалним и конзервативним духом, било је по страни од предводничких линија наше уметности. Али, оно што је у оквирима сопствених могућности сликар остварио, представља искрени уметнички доживљај.

КАТАЛОГ

УЉА

1. РОДНА КУЋА У ГОРЊЕМ МИЛАНОВЦУ, 1907.
уље на платну, 32 x 42
д. д. Ж. Настасијевић, 1907.
Својина ауторове породице.
2. ЖДРЕБАН КОД Г. МИЛАНОВЦА, 1908.
уље на платну 20,5 x 38,
д. д. Ж. Настасијевић, 1908.
Својина Мирославе Живковић.
3. СМЕДЕРЕВСКИ ГРАД, 1909.
уље на платну, 24 x 34.
д. д. Ж. Настасијевић.
Својина Музеја савремене уметности.
4. СТАРА КУЋА, 1909.
уље на платну, 27 x 38,
д. д. Ж. Н.
Својина Музеја града Београда.
5. МОТИВ ИЗ БЕОГРАДА, 1911.
уље на платну, 34 x 50,
л. д. Ж. Н. 1911.
Својина Музеја града Београда.
6. ШЕСТ ТОПОЛА, 1911.
уље на платну, 25 x 34,
д. д. Ж. Н. 1911.
Својина Музеја града Београда.
7. КАЛЕМЕГДАНСКА КАПИЈА,
уље на платну, 30,5 x 34,5,
д. л. Ж. Н. 1911.
Својина Музеја града Београда.
8. МОТИВ ИЗ ГРАДА, 1912.
уље на платну, 21 x 32,
л. д. Ж. Н. 1912.
Својина Музеја града Београда.
9. ПОПЛАВА НА КАЛЕМЕГДАНУ,
1912.
уље на платну, 33 x 37,
д. д. Ж. Н. 1912.
Својина Музеја града Београда.
10. ПОРТРЕТ СЕСТРЕ НАТАЛИЈЕ,
1912.
уље на платну 46 x 38,
без сигнатуре.
Својина ауторове породице.
11. МОЈ БРАТ МОМЧИЛО, 1913.
уље на платну, 36 x 28.
Својина ауторове породице.
12. ПОРТРЕТ БРАТА СЛАВОМИРА
1913.
уље на платну 37 x 31.
Својина Славомира Настасијевића
13. ПОРТРЕТ МАЈКЕ, 1913.
уље на платну, 58 x 77,5,
г. д. Ж. Настасијевић.
Својина ауторове породице.
14. ПЕЈЗАЖ СА ДРВЕТОМ, 1915.
уље на платну, 20 x 30,
д. д. Ж. Н. 1915.
Приватна својина.
15. ПОРТРЕТ КОСТЕ МИЈАТОВИЋА
уље на платну, 35 x 26,
л. д. Ж. Н. 1917.
Својина Десанке Петковић.
16. НАПУШТЕНИ ПЛУГ, 1918.
уље на платну, 60 x 70,
л. д. Ж. Настасијевић, 1918.
Приватна својина.
17. МОТИВ ИЗ СОЛУНА, 1919.
уље на платну 32 x 23,
д. д. Ж. Н. 1919.
Својина Момчила Милошевића.
18. ПОРТРЕТ МОМЧИЛА НАСТАСИЈЕВИЋА 1919,
уље на платну, 42 x 30,
л. д. Ж. Н. 1919.
Својина Народног музеја у Београду.
19. МОЈА МАЈКА, 1920.
уље на платну, 55 x 45,5,
д. д. Ж. Настасијевић
Својина ауторове породице.
20. ПОРТРЕТ СЕСТРЕ СЛАВКЕ,
1920.
уље на платну, 41 x 33,
без сигн.
Својина ауторове породице
21. МОЈ БРАТ МОМЧИЛО, 1920.
уље на платну, 33 x 24,
својина ауторове породице.
22. RUE MAZET, 1921.
уље на платну, 38 x 45,
д. д. Ж. Настасијевић.
Својина Народног музеја у Београду.
23. PLACE SAINT — ANDRE — DES
— ARTS, 1921.
уље на платну, 48,5 x 38,
д. д. Ж. Настасијевић.
Својина Народног музеја у Београду.
24. RUE CARDINALE, 1921.
Својина Ане Маринковић.
25. СКАДАРЛИЈА У БЕОГРАДУ,
1921.
уље на платну, 65 x 51,
л. д. Ж. Настасијевић, 1921.
Својина Модерне галерије у Загребу.
26. МРТВА ПРИРОДА,
каталог VI изложбе „Ладе“ 1921.
27. ПОРТРЕТ Г. М. МИЛЕНКОВИЋА
каталог VI изложбе „Ладе“ 1921.

СЛИКАР ЖИВОРАД НАСТАСИЈЕВИЋ

28. МОСТ НА СЕНИ
каталог VI изложбе „Ладе“ 1921.
29. ПОРТРЕТ РАДМИЛЕ ТОДОРОВИЋ
уље на платну, 65 x 88,
г. д. Живорад Настасијевић,
својина Радмиле Тодоровић.
30. ПОРТРЕТ Г.-ђе М. 1922-23.
слика изгубљена
репродукована у часопису „Ра-
шка“.
31. КНЕЗ ДАНИЛОВА УЛИЦА, 1924.
уље на платну, 42 x 37,
д. д. Ж. Настасијевић,
својина Народног музеја у Бе-
ограду.
32. КАФАНА КИЧЕВО, 1924.
уље на платну, 81 x 58,
д. л. Ж. Настасијевић,
својина Музеја савремене умет-
ности у Београду.
33. МОЈ БРАТ СВЕТОМИР, 1924.
уље на платну, 41 x 32
д. л. Ж. Настасијевић 1924.
Својина ауторове породице.
34. ПОРТРЕТ О. П. 1924.
уље на платну, 88 x 65.
Својина Олге Тимоџевић.
35. УЛИЦА ЉУБЕ ДИДИЋА 1925
уље на платну, 71 x 51,
својина приватна.
36. ЧЕЛОПЕЧКА УЛИЦА, 1925.
уље на платну, 73 x 98
д. д. Ж. Настасијевић.
Својина Завода за заштиту спо-
меника културе града Београда.
37. ВЕНЕРА 1925.
уље на платну, 91 x 70,5
д. д. Ж. Настасијевић, 1925.
Својина Музеја савремене умет-
ности у Београду.
38. ДЕВОЈКА СА ВОЖДОВЦА, 1926,
својина Р. Рибникар.
39. ПОРТРЕТ ОЦА 1926.
уље на платну, 42 x 52,
д. д. Ж. Настасијевић 1926,
својина ауторове породице.
40. БИСТРИЧКА УЛИЦА 1926.
уље на платну, 42 x 52,
д. д. Ж. Настасијевић 1926.
Својина Народног музеја у Бе-
ограду.
41. ПОРТРЕТ БРАТА СВЕТОМИРА
1926.
уље на платну, 87 x 66,
д. д. Ж. Настасијевић 1926.
Својина ауторове породице.
42. ПОРТРЕТ БРАТА МОМЧИЛА,
1927.
уље на платну, 72 x 59,
д. г. Ж. Настасијевић.
Својина ауторове породице.
43. ПУТ ЗА ВИШЊИЦУ 1927.
Својина Р. Рибникар.
44. КАФАНА КИЧЕВО 1929.
уље на платну 73,5 x 55
д. д. Живорад Настасијевић 1929.
Својина Народног музеја у Бе-
ограду.
45. ПЕКАРНИЦА 1929.
уље на платну. 48 x 24,
д. д. Ж. Настасијевић,
приватна својина.
46. КАФАНА ДОБРО ЈУТРО, 1928.
уље на платну, 51,5 x 65,
д. д. Ж. Настасијевић 1928.
Приватна својина.
47. БАБА ВИШЊИНА УЛИЦА, 1930.
уље на платну, 63 x 51,
д. д. Ж. Н.
приватна својина.
48. ПРЕДЕО, 1930.
уље на платну 25 x 34,5
д. д. Ж. Настасијевић.
Својина Народног музеја у Бе-
ограду.
49. ПЕЈЗАЖ, 1930.
уље на платну, 24,5 x 34,5
д. д. Ж. Настасијевић.
Својина Народног музеја у Бе-
ограду.
50. ПЕЈЗАЖ ИЗ ПРЕДГРАЂА
Каталог изложбе „Зограф“-а у
Београду 1933.
51. СВЕТИ АРХАНЂЕЛ МИХАИЛО
Каталог изложбе „Зограф“ 1933.
52. МРТВА ПРИРОДА
Каталог изложбе „Зограф“ 1933.
53. ЖЕНА У ПЕЈЗАЖУ
Каталог изложбе „Зограф“ 1933.
54. УЛИЦА У ГОРЊЕМ МИЛАНО-
ВЦУ, 1935.
уље на дасци, 35 x 47,
д. д. Ж. Н.
Приватна својина.
55. ВАЗА СА ЦВЕЋЕМ, 1937.
уље на платну, 47 x 37,
д. д. Ж. Настасијевић 1937.
Својина Народног музеја у Бе-
ограду.
56. МРТВА ПРИРОДА 1937
уље на платну, 65 x 50,
д. д. Ж. Настасијевић 1937.
Својина Народног музеја у Бе-
ограду.

57. ПЕЈЗАЖ, 1938.
уље на платну, 56 x 40,
д. д. Ж. Н.
Приватна својина.
58. ШУМАДИЈСКИ ПЕЈЗАЖ
Каталог XXV изложбе „Ладе“
1941.
59. ОСТРВИЦА
Каталог XXV изложбе „Ладе“
1941.
60. МОТИВ СА РУДНИКА
Каталог XXV изложбе „Ладе“
1941.
61. СА ДУНАВА
Каталог XXV изложбе „Ладе“
1941.
62. ПОРТРЕТ СИНОВИЦЕ МИЛИЦЕ
1943.
уље на дасци, 22 x 30,
Својина Славомира Настасијевића,
63. ПОРТРЕТ СИНОВИЦЕ МИРО-
СЛАВЕ, 1943.
уље на дасци 22 x 30
Својина Славомира Настасијевића
64. ПЕЈЗАЖ (РУШАЊ), 1944.
уље на платну, 32 x 19,
д. д. Ж. Н.
Приватна својина.
65. АРХИЋАКОН СТЕВАН, 1945.
икона — уље на шперплочи
33 x 46
д. д. Ж. Н.
66. ГЛАВА ХРИСТА, 1946.
уље на платну, 29 x 32,
г. л. Ж. Н.
Приватна својина.
67. ПОРТРЕТ ДР. ПАНТОВИЋА, 1948.
уље на платну, 42 x 52,
д. д. Ж. Н. 1948.
Својина Секе Пантовић.
68. СВЕТИ ЂОРЂЕ
икона — уље на платну, 51 x 65,
д. л. Ж. Н. 1949.
Приватна својина.
69. КОСОВКА ДЕВОЈКА 1950.
уље на хамеру, 55 x 46,
сигнирано на полеђини Ж. Н.
1950
Својина ауторове породице.
70. МРТВА ПРИРОДА 1951.
уље на платну, 55 x 61
л. д. Ж. Настасијевић 1951.
Приватна својина.
71. СТАРИ ЂЕРАМ, 1950.
уље на картону, 40,5 x 49
л. д. Ж. Н. 1950.
Својина ауторове породице.
72. ВОЂЕ, 1951.
уље на платну, 58 x 42,5
г. л. Ж. Настасијевић, 1954.
Приватна својина.
73. ПОРТРЕТ МАТИЈЕ ПАНТОВИ-
ЋА, 1952.
уље на платну, 36 x 27
г. л. Ж. Н.
Својина Секе Пантовић.
74. МРТВА ПРИРОДА, 1952.
уље на платну, 44 x 33,
г. д. Ж. Н. 1952.
Својина Милице Настасијевић.
75. БОШКО ЈУГОВИЋ И ЦАРИЦА
МИЛИЦА, 1953.
уље на платну, 100 x 80
л. д. Ж. Настасијевић.
Својина Народног музеја у Кру-
шевцу.
76. БАНОВИЋ СТРАХИЊА, 1953.
уље на платну, 55 x 45.
д. д. Ж. Настасијевић.
Својина Народног музеја у Кру-
шевцу.
77. ОРЛОВИЋ ПАВЛЕ, 1953.
уље на платну, 55 x 45
д. д. Ж. Настасијевић.
Својина Народног музеја у Кру-
шевцу.
78. МОТИВ ИЗ ШУМАДИЈЕ
По каталогу XXVI изложбе „Ла-
де“ 1953.
79. МРТВА ПРИРОДА.
По каталогу XXVI изложбе „Ла-
де“ 1953.
80. МОТИВ СА ПАЛИЛУЛЕ.
По каталогу XXVI изложбе „Ла-
де“, 1953.
81. ДЕВОЈКА СА ЈАБУКОМ, 1953.
уље на лесониту, 33 x 41.
г. л. Ж. Настасијевић.
Својина ауторове породице.
82. ХАЈДУК ВЕЉКО НА КОЊУ.
1954.
уље на платну, 113 x 79
д. л. Ж. Настасијевић, 1954.
Својина ауторове породице.
83. ЈОВАН КУРСУЛА, 1954.
уље на платну, 113 x 79
Ж. Настасијевић.
Својина ауторове породице.
84. БУНА НА ДАХИЈЕ, 1954.
уље на платну, 120 x 93
д. д. Ж. Настасијевић.
Својина Народног музеја у Кра-
љеву.

СЛИКАР ЖИВОРАД НАСТАСИЈЕВИЋ

85. СТАРИ КРАЉЕВЧАНИН, 1954.
уље на платну 61 x 75.
л. д. Ж. Настасијевић.
Својина Народног музеја у Краљеву.
86. СТАРА КРАЉЕВЧАНКА
уље на платну, 62 x 76
д. д. Ж. Настасијевић.
Својина Народног музеја у Краљеву.
87. ПОРТРЕТ БРАТА СЛАВОМИРА, 1954.
уље на дасци, 47 x 38
д. л. Ж. Н.
Својина Славомира Настасијевића.
88. МОТИВ СА МОРАВЕ 1955.
уље на платну, 46 x 28
д. л. Ж. Н.
Својина ауторове породице.
89. ПЕЈЗАЖ, 1955.
уље на платну, 60 x 46.
д. д. Ж. Настасијевић.
Својина др Миливоја Генчића.
90. КУПАЧИЦЕ, 1955.
уље на платну преко лесонита, 38 x 32.
сиг. на полеђини Ж. Настасијевић, 1955.
Својина ауторове породице.
91. ВРЊАЧКИ МОТИВ, 1955.
уље на платну, 61 x 46
Својина ауторове породице.
92. РЕКА ЧЕМЕРНИЦА, 1955.
уље на платну, 46 x 38.
сиг. на полеђини, Ж. Настасијевић.
Својина ауторове породице.
93. МОЈА РОДНА КУЋА I. 1956.
уље на платну, 65 x 50.
сиг. на полеђини. Ж. Настасијевић.
Својина ауторове породице.
94. МОЈА РОДНА КУЋА, II. 1956.
уље на платну, 50 x 38
сиг. оловком Живорад Настасијевић.
Својина ауторове породице.
95. ПОРТРЕТ СИНОВИЦЕ МИЉИЦЕ 1957.
уље на платну, 33 x 26.
г. д. Ж. Н. 1957.
Својина Милице Настасијевић.
96. ТРИ ФИГУРЕ, 1957.
уље на платну, 46 x 38,
Ж. Н. 1957.
Својина ауторове породице.
97. КУПАЧИЦЕ, 1957.
уље на камеру, 46 x 38.
д. д. Ж. Н. 1957.
Својина ауторове породице.
98. ДВА АКТА, 1958.
уље на платну, 65 x 50.
Ж. Н. 1958.
Својина ауторове породице.
99. ДВЕ ЖЕНЕ СА ХРТОМ, 1958.
уље на платну, 65 x 50.
сиг. на полеђини Ж. Настасијевић, 1958.
Својина ауторове породице.
100. ПРИ ТОАЛЕТИ I. 1958.
уље на платну, 35 x 22.
д. л. Ж. Н.
Својина ауторове породице.
101. ПОРТРЕТ ЖЕНЕ, 1958.
уље на камеру, 46 x 38.
сиг. на полеђини Живорад Настасијевић.
Својина ауторове породице.
102. ПОРТРЕТ Г-на В. КОВАЧЕВИЋА, 1958.
уље на картону, 54 x 45.
д. л. Ж. Настасијевић, 1958.
Својина Божидара Ковачевића.
103. ПЕЈЗАЖ, 1958.
уље на платну, 64 x 48.
д. л. Ж. Н.
Својина Божидара Ковачевића.
104. МОТИВ ИЗ ШУМАДИЈЕ, 1958.
уље на платну, 80 x 50.
сиг. на полеђини Ж. Настасијевић, 1958.
Својина ауторове породице.
105. АКТ, 1959.
уље на платну, 79 x 53.
сиг. на полеђини, Ж. Настасијевић, 1959.
Својина ауторове породице.
106. ДВА АКТА, 1959.
уље на картону, 24 x 39.
без сиг. аутора.
Својина ауторове породице.
107. ПЕЈЗАЖ I. 1959.
уље на картону, 34 x 24.
без сиг. аутора.
Својина ауторове породице.
108. ПЕЈЗАЖ II. 1959.
уље на картону, 40 x 26,5
без сиг. аутора,
Својина ауторове породице.
109. ПЕЈЗАЖ III, 1959.
уље на картону, 35 x 26
без сиг. аутора.
Својина ауторове породице.

110. МАЛО СТАДО, 1959.
уље на платну, 50 x 65.
л. д. Ж. Н.
Својина ауторове породице.
111. КУПАЧИЦЕ, 1960.
уље на платну, 46 x 38
без сиг. ауторове породице.
Својина ауторове породице.
112. ТРИ ЖЕНЕ У ПЕЈЗАЖУ, 1960.
уље на платну, 76 x 61.
без сиг. аутора.
Својина ауторове породице.
113. МОТИВ ИЗ ШУМАДИЈЕ, 1960.
уље на платну, 46 x 60,5.
д. д. Ж. Настасијевић, 1960.
Својина ауторове породице.
114. АВАЈСКИ ПУТ, 1963.
уље на картону, 25,5 x 40,
л. д. Ж. Н. 1963.
Својина ауторове породице.
115. АКТ У ПРИРОДИ, 1966.
уље на платну, 33 x 46.
Својина ауторове породице.
116. МОТИВ ИЗ ПОМОРАВЉА, 1966.
уље на платну, 33 x 45.
Својина ауторове породице.
117. МОТИВ СА РУДНИКА, 1966.
уље на платну, 35,5 x 44,5.
Својина ауторове породице.
- АКВАРЕЛИ И ТЕМПЕРЕ**
118. МОТИВ ИЗ НАРОДНЕ ПЕСМЕ,
1906.
акварел, 25,5 x 27.
д. г. Ж. Н. у 1906.
Својина ауторове породице.
119. ДУШАНОВА ЖЕНИДБА, 1907.
акварел, 28 x 26.
г. д. Ж. Н. 1907.
Својина ауторове породице.
120. АРХАНЂЕЛ ГАВРИЛО, 1930.
темпера, 27 x 47.
без сигнатуре аутора,
Својина ауторове породице.
121. ПЕЈЗАЖ, 1930.
акварел, 75 x 45.
д. л. Ж. Настасијевић, 1930.
Својина др Милоша Фотића.
122. ПЕЈЗАЖ, 1930.
акварел, 34 x 24,5.
д. л. Ж. Н.
Својина Руже Мијатовић.
123. Св. КНЕЗ ЛАЗАР
акварел — скица за фреску у
Самодражи.
По каталогу изложбе „Зограф“
Београд 1933.
124. Св. ЕВАНГЕЛИСТ МАРКО
акварел — скица за фреску.
По каталогу изложбе „Зограф“
Београд 1933.
125. ВАСКРСЕЊЕ ХРИСТОВО.
акварел — скица за фреску.
По каталогу изложбе „Зограф“
Београд 1933.
126. БЛАГОВЕСТИ.
акварел — скица за фреску.
По каталогу изложбе „Зограф“
Београд 1933.
127. ПЕЈЗАЖ СА РУДНИКА, 1936.
акварел, 40 x 27.
д. л. Ж. Настасијевић, 1936.
Својина Славомира Настасијевић.
128. РИМСКЕ ТОПЛИЦЕ I.
Акварел.
По каталогу XXI изложбе „Ла-
де“, 1937.
129. РИМСКЕ ТОПЛИЦЕ II.
Акварел.
По каталогу XXI изложбе „Ла-
де“, 1937.
130. ВУЈАН.
Акварел.
По каталогу XXI изложбе „Ла-
де“, 1937.
131. ПЕЈЗАЖ.
Акварел.
По каталогу XXI изложбе „Ла-
де“, 1937.
132. МРТВА ПРИРОДА I.
Темпера.
Каталог X јесење изложбе, 1937.
133. МРТВА ПРИРОДА II.
Темпера.
Каталог X јесење изложбе, 1937.
134. Сценографија за оперу Светоми-
Настасијевића,
„Међулушко благо“.
I чин — код врачаре,
II чин — у Међумужју пред ме-
ханом,
III и IV чин — у бановом дому,
V чин — Понор.
Колорисани цртежи, 26 x 19.
д. л. Ж. Н.
Својина ауторове породице.
135. ВРСЦИ, 1953.
акварел, 35 x 24.
д. л. Ж. Н.
Својина ауторове породице.
136. МРТВА ПРИРОДА, 1953.
акварел, 32 x 24.
д. л. Ж. Н.
Својина ауторове породице.

137. ВРЊАЧКА БАЊА, 1953,
акварел, 32 x 24.
д. д. Ж. Н.
Својина ауторове породице.
138. ВРЊАЧКА БАЊА, 1953.
акварел, 35 x 24.
д. л. Ж. Н.
Својина ауторове породице.
139. АКВАРЕЛ I.
По каталогу XXVI изложбе „Ла-
де“, 1953.
140. АКВАРЕЛ II.
По каталогу XXVI изложбе „Ла-
де“ 1953.
141. АКВАРЕЛ III.
По каталогу XXVI изложбе „Ла-
де“ 1953.
142. АКВАРЕЛ IV.
По каталогу XXVI изложбе „Ла-
де“ 1953.
143. ВРЊЦИ, 1954.
акварел, 50 x 32.
д. л. Ж. Н.
Својина ауторове породице.
144. МОТИВ ИЗ ПОМОРАВЉА, 1954.
акварел 50 x 35.
д. д. Ж. Настасијевић, 1954.
својина Божидара Ковачевића.
145. ИЗ ПОМОРАВЉА, 1954.
акварел, 50 x 35.
д. л. Ж. Настасијевић.
Својина ауторове породице.
146. ВРЊАЧКА БАЊА, 1954.
акварел, 50 x 35.
д. д. Ж. Настасијевић,
Својина ауторове породице.
147. АКВАРЕЛ I.
По каталогу XXX изложбе „Ла-
де“, 1956.
148. АКВАРЕЛ II.
По каталогу XXX изложбе „Ла-
де“ 1956.
149. АКВАРЕЛ III
По каталогу XXX изложбе „Ла-
де“ 1956.
150. СЦЕНОГРАФИЈА ЗА ОПЕРУ
СВЕТОМИРА НАСТАСИЈЕВИЋА
„Бурађ Бранковић“ 1938.
I чин — Београдски град,
II чин — зидање Смедеревског града;
III чин — Летњиковац Ђурђа Бранко-
вића у Накудиму,
IV чин — Град Смедерево,
V чин Капеле Св. Луке у Смедереву
Колорисани цртежи, 35 x 25.
Својина аутора.

ЦРТЕЖИ

151. ДЕТАЉ ФРАНЦУСКОГ ЛОГОРА
У СОЛУНУ, 1918.
Цртеж пером, 19 x 13
д. л. Ж. Настасијевић, 1918.
Својина Модерне галерије Бео-
град.
152. ТАЈНА ВЕЧЕРА, 1929.
Цртеж оловком, 30 x 27.
сиг. у средини Ж. Настасијевић,
1924.
Својина Радмиле Тодоровић.
153. УЛИЦА У БЕОГРАДУ, 1925.
Цртеж оловком, 36 x 26.
д. д. Ж. Настасијевић, 1925.
Својина Радмиле Тодоровић.
154. ПЕЈЗАЖ ИЗ СТАРОГ БЕОГРА-
ДА, 1925.
Цртеж оловком, 29,5 x 19.
д. д. Ж. Настасијевић, 1925.
Својина Славомира Настасијевића
155. ПОРТРЕТ СЛАВОМИРА НАСТА-
СИЈЕВИЋА, 1925
Цртеж оловком 30 x 27
без сиг. аутора.
Својина ауторове породице.
156. ПОРТРЕТ РУЖЕ МИЈАТОВИЋ,
1925.
Цртеж оловком, 21 x 25.
г. д. Ж. Настасијевић, 1925.
Својина ауторове породице.
157. ПОРТРЕТ ОЦА, 1925.
цртеж оловком, 25 x 36.
г. д. Ж. Настасијевић, 1925.
Својина ауторове породице.
158. ПОРТРЕТ СЕСТРЕ СЛАВКЕ,
1925.
Цртеж оловком 36 x 24.
г. д. Ж. Настасијевић, 1925.
Својина ауторове породице.
159. ПОРТРЕТ МАРЕ НИКОЛАЈЕ-
ВИЋ, 1925.
Цртеж оловком,
својина аутора.
160. КОСМАЈСКА УЛИЦА, 1925.
Цртеж оловком.
Својина ауторове породице.
161. СКИЦА ЗА ЖЕНУ У ПРИРОДИ
1925.
цртеж угљем, 62 x 78
без сиг. аутора,
својина ауторове породице.
162. БЛОК I
стојећи акт I
стојећи акт II
стојећи акт III
стојећи акт IV
стојећи акт V

- седећи акт I
лежећи акт на трбуху
седећи акт II
седећи акт (фрагмент)
седећи акт
лежећи акт
седећи акт са руком испред главе
седећи акт са руком испред главе II
седећи акт,
цртежи угљем, 36 x 45.
163. МОЈ БРАТ СВЕТОМИР, 1925.
Цртеж оловком, 25 x 32
Својина ауторове породице.
164. СВ. НИКОЛА, 1926.
цртеж оловком, 24 x 18
без сиг. аутора,
Својина ауторове породице.
165. БРАТ СВЕТОМИР, 1926.
цртеж оловком, 36 x 51.
сиг. у средини Ж. Настасијевић,
1926,
Својина ауторове породице.
166. МАКЕНЗИЈЕВА УЛИЦА, 1927.
цртеж оловком, 29 x 33.
д. л. Ж. Настасијевић, 1927.
Својина Радмиле Тодоровић.
167. ДЕВОЈКА СА ВОЖДОВЦА, 1927.
цртеж угљем, 30 x 37.
сиг. Ж. Н. 1927.
Својина ауторове породице.
168. ПОРТРЕТ СЕСТРЕ ДАРИНКЕ,
1927.
Цртеж угљем, 30 x 39.
г. д. Ж. Н. 1927.
Својина ауторове породице.
169. ПРОФИЛ МОМЧИЛА, 1927.
Цртеж угљем 42 x 30.
т. л. Ж. Настасијевић, 1927.
Својина ауторове породице.
170. БРАТ СВЕТОМИР, 1927.
цртеж угљем, 42 x 30,
г. д. Ж. Н. 1927.
Својина ауторове породице.
171. КАРАБУРМА, 1927.
Цртеж оловком 18 x 25.
г. д. Ж. Настасијевић.
Својина ауторове породице.
172. ГЛАВА СВЕТИТЕЉКЕ, 1927.
Цртеж оловком, 33 x 28.
д. л. Ж. Настасијевић,
приватна својина.
173. УЛИЦА, 1928.
цртеж оловком, 18 x 11
д. л. Ж.
Приватна својина.
174. ПЕЈЗАЖ БЕОГРАДА, 1928.
цртеж оловком у тонду, Р — 13.
сиг. Ж. Н.
Приватна својина
175. ЈУГ БОГДАНОВА УЛИЦА,
цртеж оловком,
каталог II јесење изложбе, 1928.
176. ВАРОШ КАПИЈА,
цртеж оловком,
каталог II јесење изложбе 1928.
177. УЛИЦА НА ЧУБУРИ,
цртеж оловком,
каталог II јесење изложбе 1928.
178. КАРТОН ЗА ФРЕСКУ „ЈЕСЕН“,
цртеж угљем, 230 x 106,
без сиг.
Својина ауторове породице.
179. ПОРТРЕТ БРАТА МОМЧИЛА,
1931.
цртеж оловком 36 x 24.
180. ТАЈНА ВЕЧЕРА,
цртеж — скица за фреску у
цркви у Крупњу,
по каталогу изложбе „Зограф“
Београд 1933.
181. ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ 1935.
цртеж пером, 36,4 x 25,4
л. д. Ж. Настасијевић 1935.
Својина ауторове породице.
182. БЛОК II:
седећи акт,
стојећи акт,
лежећи акт,
женска глава,
цртежи оловком, 32 x 25.
183. ПОРТРЕТ СИНОВИЦЕ МИЛИЦЕ,
1951.
цртеж угљем 37 x 28.
д. л. Ж. Н. 1951.
Својина Славомира Настасијевића
184. ПОРТРЕТ СИНОВЦА МИРОСЛАВА,
1951.
цртеж угљем, 37 x 28.
д. л. Ж. Н. 1951.
Својина Славомира Настасијевића
185. ГЛАВА, 1952.
цртеж оловком, 32 x 23.
без сигнатуре,
својина ауторове породице.
186. ПОРТРЕТ МИРОСЛАВЕ, 1953.
Цртеж оловком, 42,5 x 30.
д. л. Ж. Н. 1953.
Својина Мирославе Настасијевић.
187. ГЛАВА ДЕВОЈКЕ, 1956.
цртеж оловком, 24 x 32,
без сигнатуре,
својина ауторове породице

СЛИКАР ЖИВОРАД НАСТАСИЈЕВИЋ

188. ПОРТРЕТ МИРОСЛАВА, 1956
цртеж угљем, 42,5 x 30
д. д. Ж. Настасијевић, 1956.
Својина Мирославе Настасијевић.
189. ПОРТРЕТ ГОСПОЂЕ Р. 1956.
цртеж оловком, 30 x 41
д. д. Ж. Настасијевић 1956.
Приватна својина.
190. БЛОК III:
профил жене,
глава жене,
- женски портрет,
портрет девојке,
женски профил,
жена са књигом,
скица за Богородицу, арханђеле
и Св. Стефана,
скица за распеће, Богородицу,
Христа и светог Јована Крстите-
ља, крштење Христово,
Тајна вечера,

ФРЕСКЕ

191. ДЕВОЈКА СА ВОЈДОВЦА
фреска,
репродукована у часопису Књижевна критика, 2. XII 1927.
192. СВЕТА МАГДАЛЕНА
фреска,
репродукована у часопису Књижевна критика, 2. XII 1927.
193. РАСПЕЋЕ
фреска,
репродукована у часопису Књижевна критика, 2. XII 1927.
194. ПОРТРЕТ Г-дина МИТИЋА
фреска,
репродукована у часопису Књижевна критика 2. XII 1927.
195. ДЕВОЈКА СА ЈАВУКАМА
фреска, 56 x 77
без ситн.
Својина Народног музеја у Београду.
196. СЕДАМ АЛЕГОРИЧНИХ ФИГУРАЛНИХ КОМПОЗИЦИЈА, 1928.
фреске за павиљон Цв. Зузорић
пропаде у рату.
197. ФРЕСКЕ У САЛИ НО ГРАДА БЕОГРАДА, 1928.
стара београдска тврђава,
Алегорија Београда,
Скадарлија,
Дорђол,
Сава — мала
Варош — капија,
очуване су само три.
198. ЈЕСЕН, 1929.
фреска, 230 x 106,
д. л. Ж. Настасијевић, 1929.
Својина др Миливоја Генчића.
199. ФРЕСКО ИНОКОНАСТАС У ЦРКВИ У КРУПЊУ, 1930.
17 фресака.
200. ФРЕСКЕ У УСПЕЊСКОЈ ЦРКВИ У ПАНЧЕВУ, 1931.
Христос и 12 апостола,
Благовести,
Цвети,
Арханђели Гаврило и Михаило,
Арханђели Данило и Рафаел,
Погубљење Цара Лазара,
Спаљивање Св. Борђа Кратовца,
Успење Богородице.

201. ФРЕСКО ИНОСТАС, СА 42 ФРЕСКЕ У ЦРКВИ БОГОРОДИЧНОГ ПОКРОВА У БЕОГРАДУ?, 1932.
202. ДВЕ ФРЕСКЕ У НАРОДНОЈ БАНЦИ У СКОПЉУ 1933.
Трговина,
Индустија,
страдале у земљотресу 1963.
203. ФРЕСКА У СПОМЕН-КАПЕЛИ НА ЗЕВРЊАКУ, 1938,
страдала у другом светском рату.
204. ЧЕТИРИ БОЈА КРАЉА ПЕТРА, 1940.
Дворана Соколског друштва у Београду.
ИЗМЕЊУ 1930. и 1940. НАСТАСИЈЕВИЋ ЈЕ РАДИО ФРЕСКЕ У НЕКОЛИ-
КО ПРИВАТНИХ КУЋА.
ОСЛИКАО ЈЕ 11 КАПЕЛА НА НОВОМ ГРОБЉУ У БЕОГРАДУ.

ИЗЛОЖБЕНА АКТИВНОСТ

САМОСТАЛНЕ ИЗЛОЖБЕ

Београд, 1923.
Београд, 1925. (са Љубом Ивановићем)
Београд, 1926.
Београд, 1927.
Београд, 1966. (ретроспектива у Галерији Културног центра).

ИЗЛАГАЊА У ИНОСТРАНСТВУ

Југословенска изложба, Париз, 1919.
Југословенска изложба, Барселона, 1929.
Југословенска изложба, Лондон, 1930.
Југословенска изложба, Брисел и Амстердам, 1932.

ИЗЛАГАЊА У ЗЕМЉИ

Изложба ђачке Уметничке-занатске школе, 1908.
Четврта југословенска уметничка изложба, 1912.
Изложба Ратних сликара, 1919.
„Лада“, V — VI, XIII, XIX — XXVIII, XXX, XXXII — XXXVII изложба и
изложбе у Крагујевцу, 1938, и у Петровграду, 1939.
Изложба ликовних уметника из Београда, Сомбор, 1921.
Пега југословенска изложба
Пролетњи салон, XIII и XIX изложба, Загреб, 1921, и 1924, XX, Нови Сад,
1924—25, XXIII, Осиек, 1925.
Изложба београдских сликара и вајара, 1924.
„Група четворице“ Загреб, 1924.
Стална уметничка галерија, 1926.
Јесење изложбе београдских уметника, I—III, VIII—XI.
Пролећне изложбе југословенских уметника I—V, VIII—XXII.
Југославија у слици, 1930.
Изложба слика старог и новог Београда савремених уметника, 1932.
УЛУС VI, VIII, X—XVIII, XXI, XXV, XXVII—XXX, XXXIV изложба.
Пејзажи Београда, 1951.
Наши уметници у делима из младих дана, 1957.
Сава Шумановић и српски пејзаж између два рата, Сремска Митровица,
1962. године.
Акт у београдском сликарству, 1918—1941, 1962.
Мртва природа у београдском сликарству, 1918—1941, 1962.
Портрет у београдском сликарству, 1918—1941, 1963.
Пејзаж у београдском сликарству, 1900—1941, 1963.

СЛИКАР ЖИВОРАД НАСТАСИЈЕВИЋ

Париз на сликама наших уметника, 1944.
Ратни сликари, 1912—1918, 1964.
Нови реализам треће деценије, 1964.

ПОСТХУМНА ИЗЛАГАЊА

Југословенски цртеж XX века из збирке Музеја савремене уметности, 1926.
„Лада“ 38. изложба.
УЛУС XLVI изложба.
Трећа деценија — Конструктивно сликарство, 1967.
Пленеристи и импресионисти, 1967.
Портрети Београђана, 1968.
Цртежи српских уметника, 1830—1930, 1972.

ИЗЛОЖБЕ „ЗОГРАФА“

Изложба у Осијеку, 1931.
Изложба у Новом Саду, 1931.
Изложба у Београду, 1933.
Изложба у Ваљеву, 1933.

БИБЛИОГРАФИЈА

1. Аноним (Ц. Зограф), Изложба ратних слика, Мисао I, 1919, 146—152.
2. Тодор Манојловић, Сликарска изложба Живорада Настасијевића, Мисао XII, 1923, 951—952.
3. Радоје Марковић, Сликаство. Наши уметници, Раскрсница, I, 1923, свеска 4—5, 69—74.
4. Растко Петровић, Живорад Настасијевић, Буд. 1923. бр. 12, 572—574.
5. Пјер Крижанић, Изложба Живорада Настасијевића, Н. Л. 1923, бр. 357.
6. Петар Палавичини, Изложба слика г. Живорада Настасијевића, Вр. 16. V 1923.
7. Растко Петровић, Време, 15. II 1924.
8. Милан Кашанин, СКГ, XI, 1924, 307—308.
9. Густав Крклец, Мисао, XIV, 1924, 311.
10. Радоје Марковић, Раскрсница, II, 1924, 52, 53.
11. Вељко Петровић, Наше грађанство и наши уметници, ЛМС, 304, 1925, 139—144.
12. Милица Јанковић, Изложба цртежа Г. Г. Љ. Ивановића и Ж. Настасијевића, Мис, XVIII, 1925, 682—686.
13. Милан Кашанин, Уметничке изложбе у Београду, ЛМС, 304, 1925, 147—148.
14. Петар Палавичини, Изложба цртежа Г. Љубомира Ивановића и Живорада Настасијевића, СКГ, XIV, 1925, 626—628.
15. Радоје Марковић, Изложба Љ. Ивановића и Ж. Настасијевића, Раскрсница, I, св. 23—24, 1924, 25, 82—84.
16. Милан Кашанин, Уметничке изложбе, ЛМС, 307, 1926, 299—300.
17. Михаило С. Петров, Три изложбе, ЛМС, 308, 1926, 97—102.
18. Бранко Поповић, Изложба слика Ж. Настасијевића, СКГ, 17, 1926, 217—218.
19. Аноним (Р. М. М.), Изложба Ж. Настасијевића, Вр. 1926, I, 18.
20. Илија Пржић, Изложба слика Ж. Настасијевића, Пр. 19. I 1926.
21. Аноним (В. Р.) Живорад Настасијевић у новој боји, Пол, 18. I 1926.
22. Милан Кашанин, Живорад Настасијевић, РС X, 1926, 85—90.
23. Бранко Поповић, Изложба слика, фрески и цртежа Живорада Настасијевића, СКГ, XXII, 1927, 465—469.
24. Аноним (Р. М.), У жутиим бојама, Пол, 20. 11. 1927.
25. Васа Поморишац, Уметничка изложба Ж. Настасијевића, КК, I, 1927.
26. Тодор Манојловић, Две изложбе, ЖР, I, 1928, 75.
27. Тодор Манојловић, Изложбе, НВ, I, 1928, 69—71.
28. Вељко Петровић, (В. П.), Настасијевић Живорад сликар, НЕСХС, III, 1928, 32.

29. Десимир Благојевић, Успех сликара г. Настасијевића Фреске у Св. Успенској цркви у Панчеву, Правда, 12. II 1932.
30. Растко Петровић, Фреске Живорада Настасијевића, Пол, 11. I 1932.
31. Сава Поповић, Иконостас у цркви Богородичина покрова, Пут, I, 1933—34, 171—173.
32. Аноним (Б. П.), Уметници — приватно. Уметници уметничких породица: Хакман, Настасијевић, Бешевић, Време, 28. I 1933.
33. Растко Петровић, Уметнички покрет за стварање националне уметности, Изложба „Зографа“ у Уметничком павиљону, Пол, 21—22. III 1933.
34. Тодор Манојловић, Изложба „Зографа“, СКГ XXXVIII, 1933, 546.
35. Ђурђе Бошковић, Црква Св. Марка и Светосавски храм, Поводом изложбе Зографа, СКГ, XXXIX, 1933, 73—75.
36. Предраг Каралић, Изложба групе „Зограф“. Уметнички павиљон, марта 1933, ЖР, XV, 1933, 442—444.
37. Драган Алексић, Изложба Уметничке групе „Зограф“ — Настасијевић, Поморишац, Секулић, Цар, Милојковић, Лукић и Коларовић, Време, 21. III 1933.
38. Павле Лагарић, Критике, I, Београд, 1940, 75 — 60.
39. Звонимир Кулунџић, Портрети београдских уметника: Сликари Живорад Настасијевић, БОН, IX, св. I, 1941, 27 — 35.
40. Целокупна дела Момчила Настасијевића, књ. IX. предговор М. Деврње, Београд, 1939, 1—90.
41. Павле Васић, Фирме и сликари, РКПМФЛУ, 1. IX 1953.
42. Станислав Живковић, Најлепше легенде о старом Београду, БН, 12. V 1963.
43. Моша Пијаде, О уметности, Београд, 1963, 113—149.
44. Лазар Трифуновић, Нови реализам треће деценије, ГКЦБ, 40, 1964.
45. Живорад Настасијевић, Мој ратни цртеж, Ратни сликар 1912—1918, Каталог, 7—8, Београд, 1964.
46. Зоран Тошић, Настасијевић Живорад, Сликари, ЕЛУ, 3, 1964, 534.
47. Миодраг Коларић, Настасијевић Живорад. сликар, ЕЈ, 6, 1965, 261.
48. Лазар Трифуновић, Живорад Настасијевић, увод, Каталог ГКЦБ, 81, 1946.
49. Дејан Патаковић, Кичица стара шест деценија, платна Живорада Настасијевића у Културном центру, ПЕ, 18. IV 1966.
50. Драгослав Ђорђевић, Живорад Настасијевић, Борба, 26. IV 1966.
51. Павле Васић, Дело Живорада Настасијевића, Пол, 26. IV 1966.
52. Зоран Глушчевић, Сликари Живорад Настасијевић, Пол, 8. V 1966.
53. Аноним, (Б. П.), Умро сликар Живорад Настасијевић, Пол, 8. V 1966.
54. Миодраг Б. Протић, Трећа деценија. Конструктивно сликарство, Каталог Музеја савремене уметности, Београд, 1967, 7—41.
55. Лазар Трифуновић, Стара и Нова уметност, Зограф, 3, Београд, 1969, 39—52.
56. Станислав Живковић, Импресионистички портрет у српском сликарству, Зборник Светозара Радојчића, Београд, 1969, 113—122.
57. Љубомир Никић, Настасијевић Живорад, УЛУБ, 1969, 144, 153.
58. Станислав Живковић, Коста Миличевић, Нови Сад, 1970.
59. Миодраг Б. Протић, Српско сликарство XX века, књ. I. Београд, 1970, 127 — 132.
60. Вања Краут, Цртежи српских уметника из збирке Народног музеја (1830—1930), Каталог, Београд 1972.
61. Лазар Трифуновић, Српско сликарство 1900—1950, Београд, 1973, 126—132.
62. Светомир Настасијевић, Из биографије Момчила Настасијевића, Повеља, 9—10, Краљево, 1974, 38—52.
63. Славко Павлов, Урош Предић против црквених достојанственика, Пол, 11. VIII 1974.

НАПОМЕНЕ

1. Целокупна дела Момчила Настасијевића, IX, предговор, М. Деврње, Београд, 1939, 1—10; Светомир Настасијевић, Из биографије Момчила Настасијевића, Повеља, 9—10, Краљево, 1974, 38—52.
2. Исто.
3. Л. Трифуновић, предговор каталога ГКЦБ, 81, 1966.
4. С. Живковић, Коста Миличевић, Нови Сад, 1970, 70.
5. Ж. Настасијевић, „Необјављени рукописи“, уметникова заоставштина у породици.
6. С. Живковић, Коста Миличевић, Нови Сад, 1970, 59.
7. Ж. Настасијевић, „Необјављени рукописи“, уметникова заоставштина у породици.
8. Исто.
9. Исто.
10. Л. Трифуновић, Каталог ГКЦБ, 81, 1966.
11. Податак из „Необјављених рукописа“ Ж. Настасијевића, који се чувају у породици.
12. З. Кулунџић, Сликари Ж. Настасијевић, БОН, 59, 1941, 133.
13. П. Палавичини, СКГ, XIV, 1925, 627.
14. Л. Трифуновић, Српско сликарство 1900—1950, Београд, 1973, 461.
15. В. Поповић, Изложба слика, фресака и цртежа Ж. Настасијевића, СКГ, XXII, 1927, 467.
16. С. Павлов, Предић против црквених достојанственика, Политика, 11. VIII 1974. године.
17. Р. Петровић, Уметници „Зографа“ у Уметничком павиљону, Политика, 22. III 1933.
18. Л. Трифуновић, Српско сликарство 1900—1950, Београд, 1973, 464.
19. Ликовни уметници кажу, Време, 20. II 1941.
20. С. Живковић, Коста Миличевић, Нови Сад, 1970, 70.
21. Л. Трифуновић, предговор каталога ГКЦБ, 81, 1966.
22. М. С. Петров, ЛМС, 308, 1926, 98.
23. Л. Трифуновић, Српско сликарство 1900—1950, Београд, 1973, 126.
24. Р. Петровић, Будућност, 12, 1923, 574.
25. Л. Трифуновић, Српско сликарство 1900—1950, Београд, 1973, 127.
26. М. В. Протић, Српско сликарство XX века, I, Београд, 1970, 129.
27. М. Кашанин, Живорад Настасијевић, Реч и слика, X, 1926, 87.
28. Р. Петровић, Фреске Ж. Настасијевића — Црква св Успенија у Панчеву, Политика, 11. I 1932.

ZIVORAD NASTASIJEVIĆ

Né en 1893 à Gornji Milanovac, dans une famille traditionnellement attachée à l'art, Zivorad Nastasijević joua un rôle important dans la formation de l'art serbe contemporain. Il fit ses études à l'École des Beaux-Arts de Belgrade, où il suivit les cours de Đ. Jovanović, R. Vukomanović, et M. Murat. Pendant l'année scolaire 1913/14 il fut un des élèves de Gräber, à l'Académie des Beaux-Arts de Munich, mais il interrompit ses études pour rentrer en Serbie et prendre part à la Première guerre mondiale. La guerre ne mit pas fin à son activité artistique. En 1920 il se rendit à Paris, où il suivit les cours à la Grande Chaumière. Au fur et à mesure qu'il enrichissait ses connaissances, il apportait des modifications à son style. De retour à Belgrade, en 1922, il lança une peinture qui lui assura une place parmi les représentants remarquables du nouveau réalisme serbe. En 1927, il fonda, conjointement avec plusieurs peintres, le groupe qui prit le nom de «Zoographe» et qui se proposa pour but de renouveler la peinture serbe du Moyen âge. A la veille de la Seconde guerre mondiale le groupe se dissocia et le peintre se réfugia dans l'impressionnisme. Peu avant sa mort survenue en 1966, une exposition rétrospective de ses tableaux fut organisée à la Galerie du Centre culturel de Belgrade, réunissant, comme cela se fait généralement, toutes ses oeuvres, depuis le début de son activité de peintre jusqu'à la fin. Dans cet ensemble de la production de

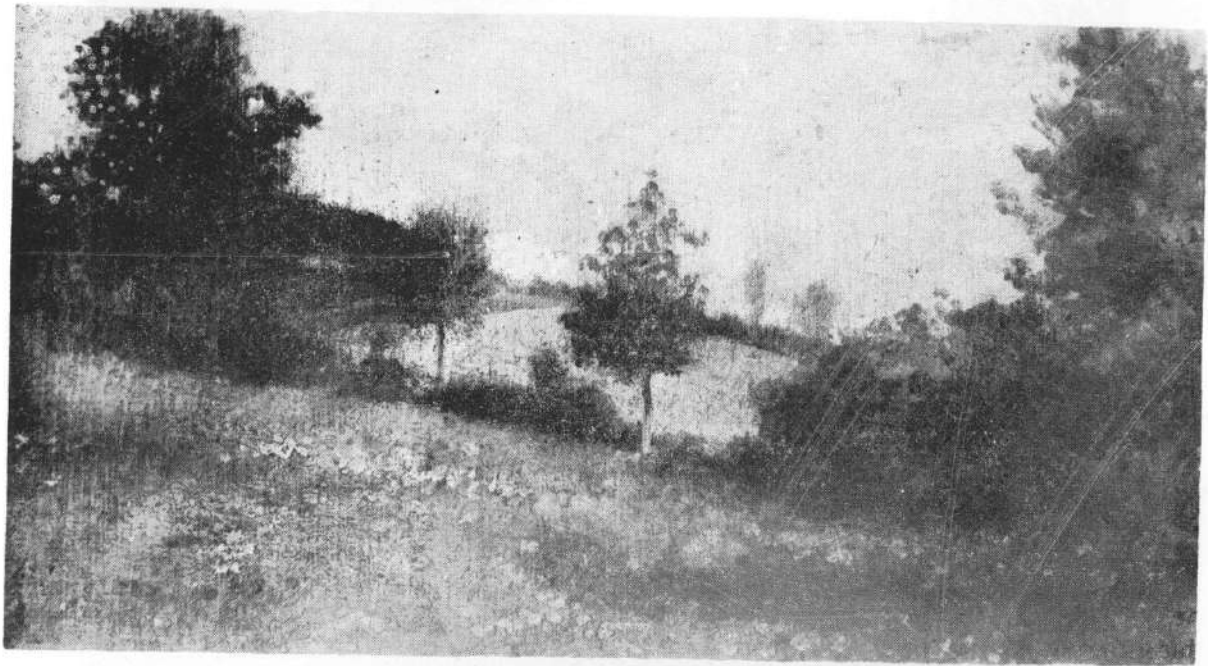
Nastasijević, marquée par un développement dynamique au point de vue du style, on pouvait distinguer quatre phases.

La première phase — phase claire (1905—1919) comprenait les tableaux faits dans l'esprit de l'impressionnisme et, en matière de sujets, liée au paysage et au portrait. Dans la série de portraits il convient de signaler «La Colline Zdreban», tableau fait en 1908 suivant un procédé qui permettait un emploi de couleurs tout à fait libre; c'était la vision d'un instant, traduit par les jeux de la lumière. Cette oeuvre mûre que Nastasijević créa encore tout jeune, pendant qu'il suivait les cours de l'École des Beaux-Arts de Belgrade, lui valut d'emblée une place parmi les grands noms de l'impressionnisme serbe, tels que N. Petrović, B. Stevanović, K. Miličević, M. Milovanović. Dans les nombreux portraits de ses concitoyens et des membres de sa famille Nastasijević procédait en impressionniste, bien que la liberté de ce procédé fût manifestement entravée par la fermeté des formes; néanmoins le dessin était décomposé et la lumière toute vibrante sur la matière et la carnation. Les dessins qu'il fit au cours de cette phase revêtaient un caractère à la fois artistique et documentaire, énergisant fidèlement, de manière descriptive, les personnages et les paysages, dans la paix et dans la guerre.

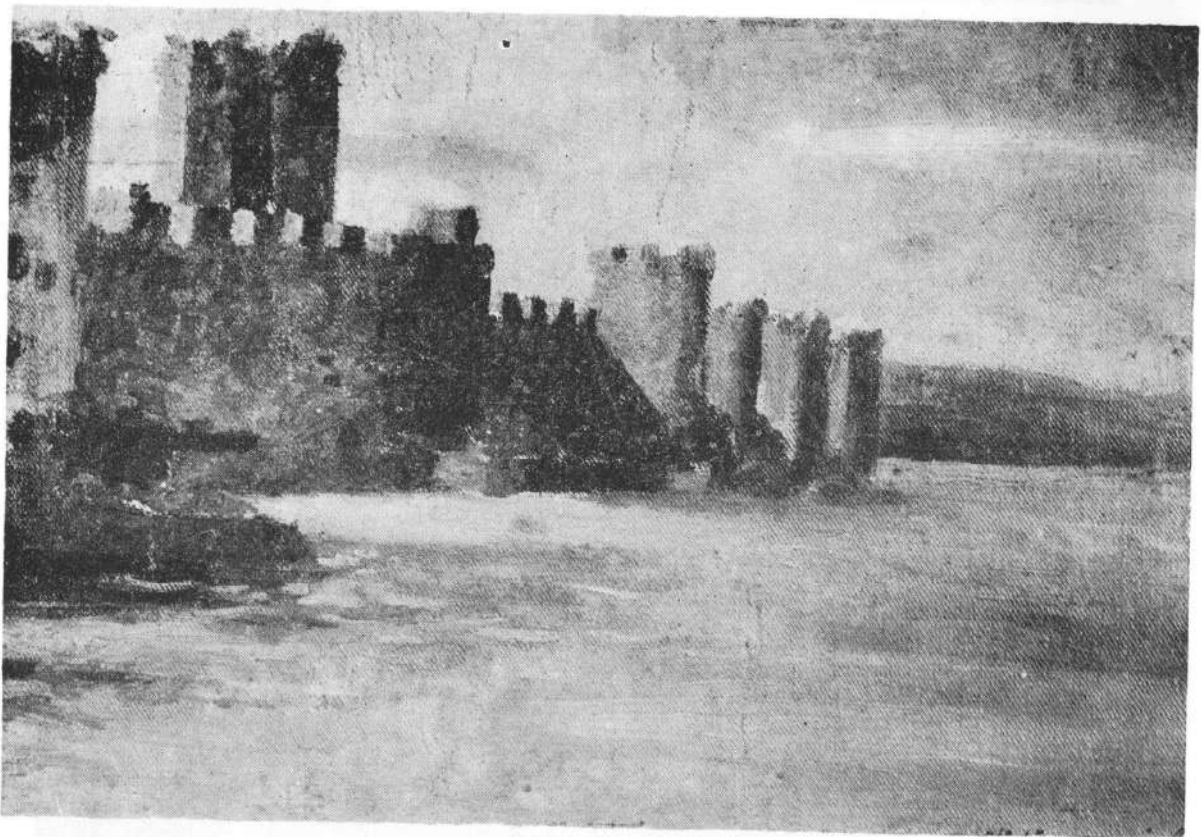
Dans la deuxième phase, celle que l'on pourrait appeler «prézoographique» (1920—1927), l'art de Nastasijević évolua dans le sens d'un réalisme classique et du néo-réalisme. Les années passées à Paris apportèrent des modifications à son style. En combinant les enseignements des cubistes avec la peinture naïve il rendit sa palette sombre et monotone, son dessin se simplifia, sa forme devint plus plastique et plus ferme et ses sujets commencèrent à rappeler ceux de la Renaissance: il se tourna de préférence vers le portrait, les personnages féminins dans des paysages et aux paysages tout court. La vue de Belgrade devint dans sa peinture une impression d'intimité et du mystique, suggérée par les rues d'ancienne architecture, sans âme qui vive («La rue du Prince Danilo»). Ses personnages féminins étaient marqués par une stylisation géométrique, tandis que ses portraits présentaient une construction toute proche de celle de la Renaissance. Au cours de toute cette phase il laissait de côté les éléments d'importance secondaire pour faire de la place à l'essentiel, à l'invariable. En adoptant les valeurs et les motifs plastiques il se rapprocha de la tradition.

La troisième phase, phase «zoographique» (1927—1940), était caractérisée par les efforts qu'il déploya pour constituer le groupe qu'on appela «Zographe», conçu en réaction contre «la Forme», groupe attaché à l'art de l'Europe occidentale. Epris de la tradition et de la peinture médiévale serbe, les «zoographes» cherchèrent à créer «le culte du passé et un traditionalisme négatif». L'idée de créer un style national ne put pas être réalisée par le renouvellement de l'image religieuse. Néanmoins, les fresques que Nastasijević peignit dans l'Église de l'Assomption de Pančevo établirent un premier contact de la peinture murale contemporaine avec l'art médiéval. C'est en simplifiant la composition (personnages et groupes de personnages) et en disposant habilement les masses colorées qu'il parvint à donner à ces fresques un aspect monumental. Dans d'autres oeuvres de même caractère il n'y réussit plus. Le groupe se dispersa en 1940 et la peinture de Nastasijević retourna à l'impressionnisme. C'est à la veille de la guerre que s'ouvrit la quatrième phase, phase claire de la création de Nastasijević (1940—1960). Son nouvel impressionnisme comportait des éléments qui, au point de vue de la structure et de la psychologie, relevaient du romantisme. Les sujets qui préoccupaient le peintre étaient le paysage de la Šumadija et des bords de la Morava, le portrait, le personnage dans le paysage et la nature morte. On n'y trouve plus cet éclat des couleurs qui caractérisaient ses premiers tableaux impressionnistes. La tonalité est devenue plus sombre et l'ensemble est imprégné de la tendance à donner à tout une marque de véracité.

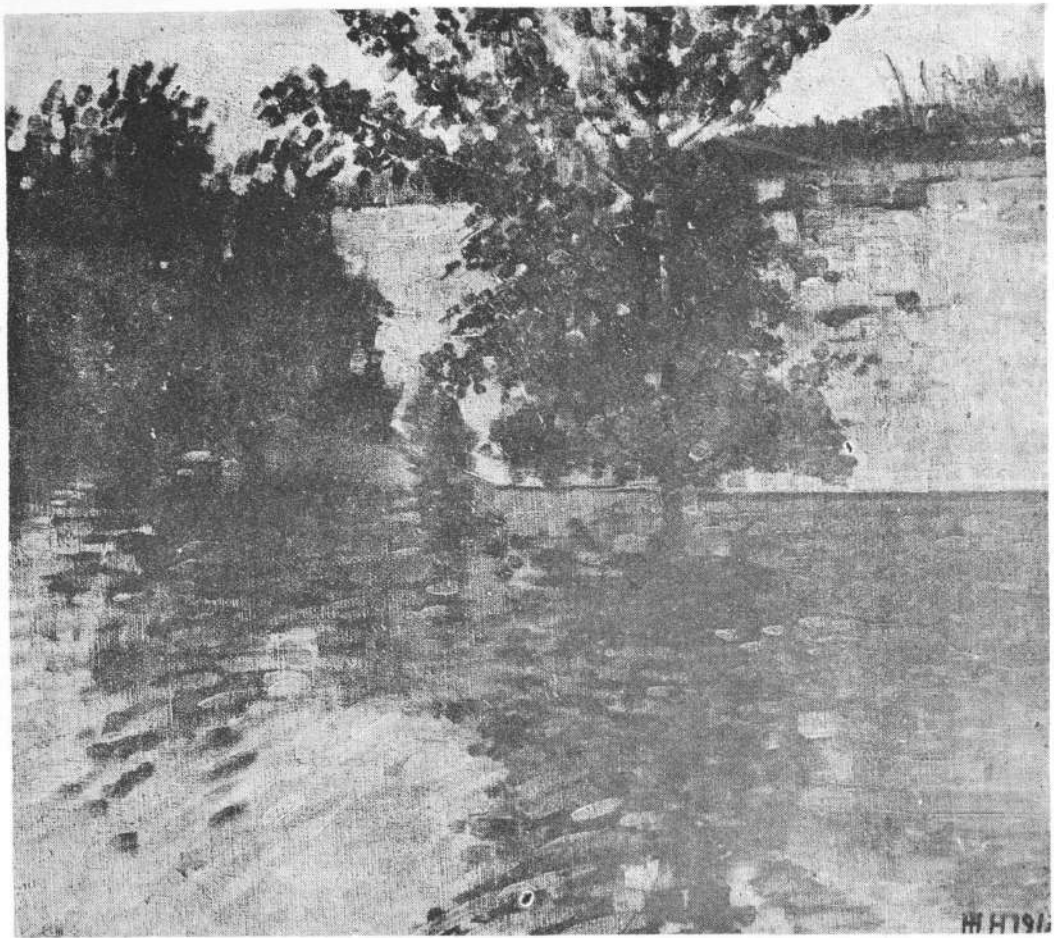
Le chemin que Nastasijević suivit dans sa carrière de peintre fut celui de recherche et de découverte de l'inconnu. Sa peinture, entravée par un esprit traditionnel et conservateur toujours présent, resta en marge des courants d'avant-garde de notre art. Mais ce qu'il créa dans la limite de ses possibilités porte l'empreinte d'une expérience artistique sincère.

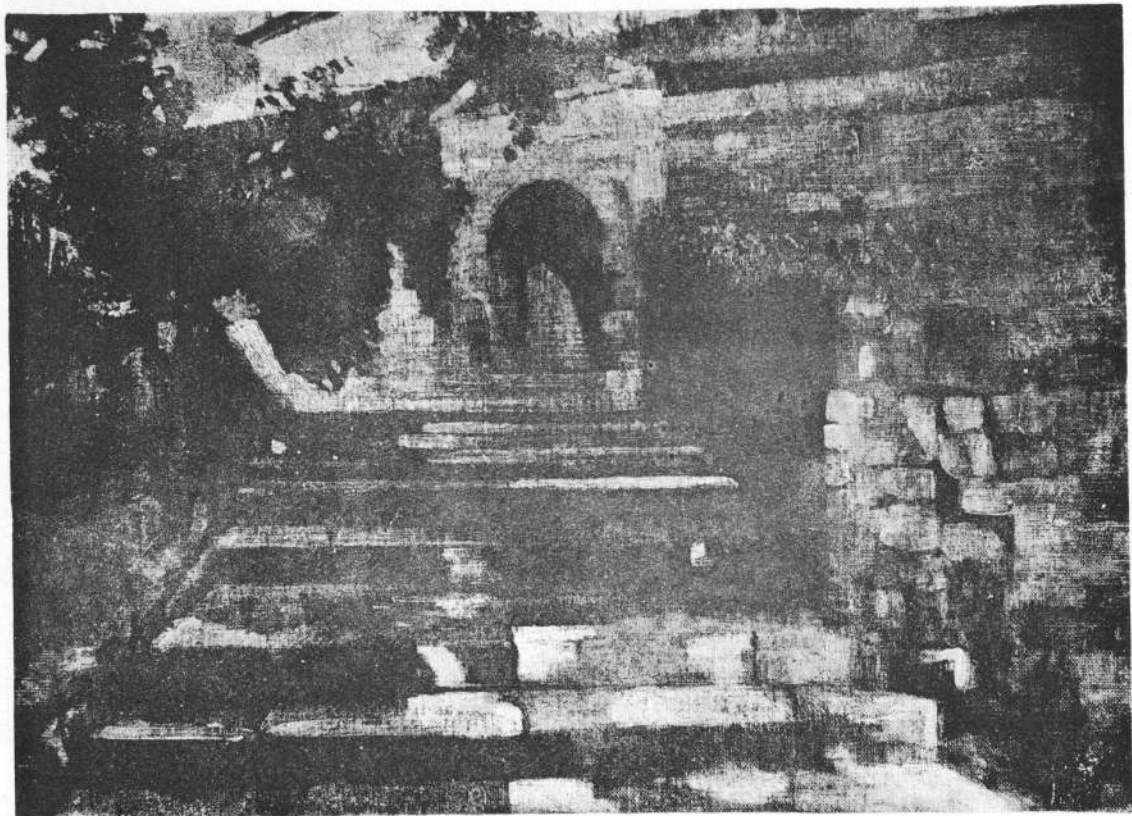
Сл. 1. Ждребан код Горњег Милановца, 1908.

Сл. 2. Смедеревски град, 1908.

Сл. 3. Поплава на Калемегдану, 1912.

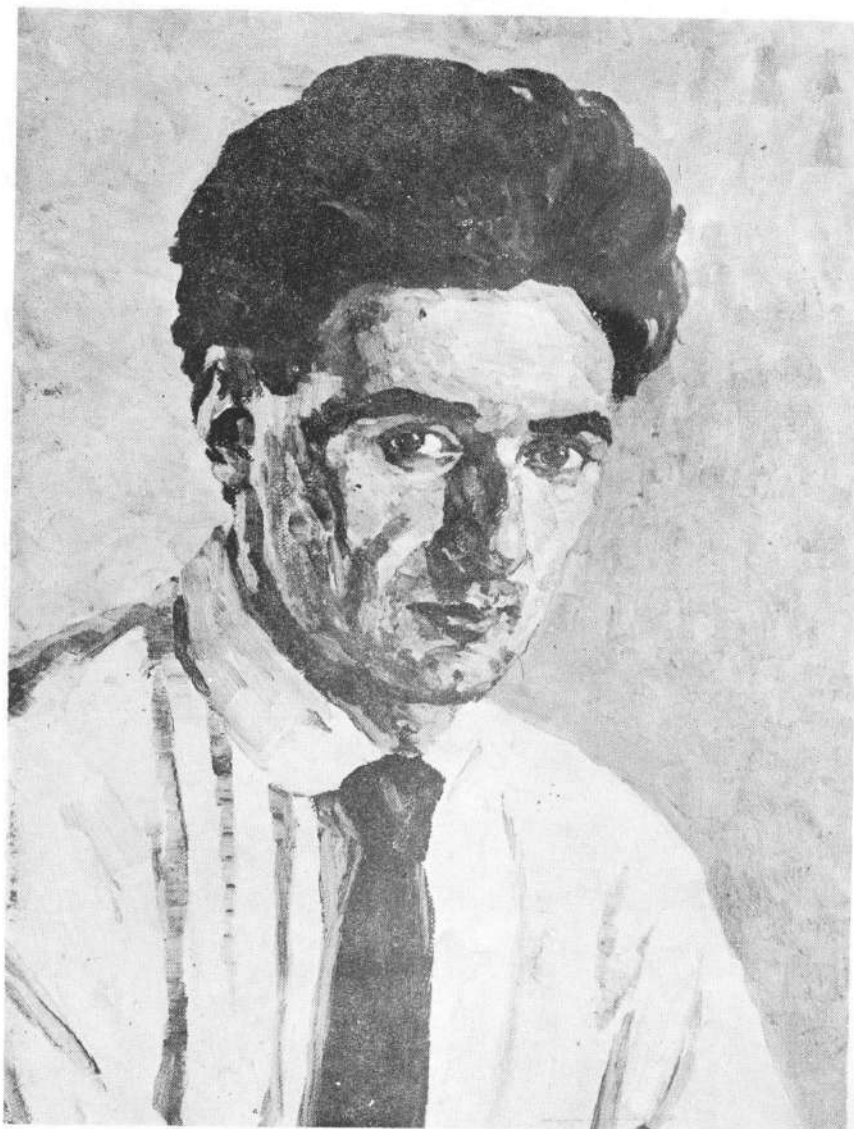

Сл. 4. Калемегданска напија, 1911.

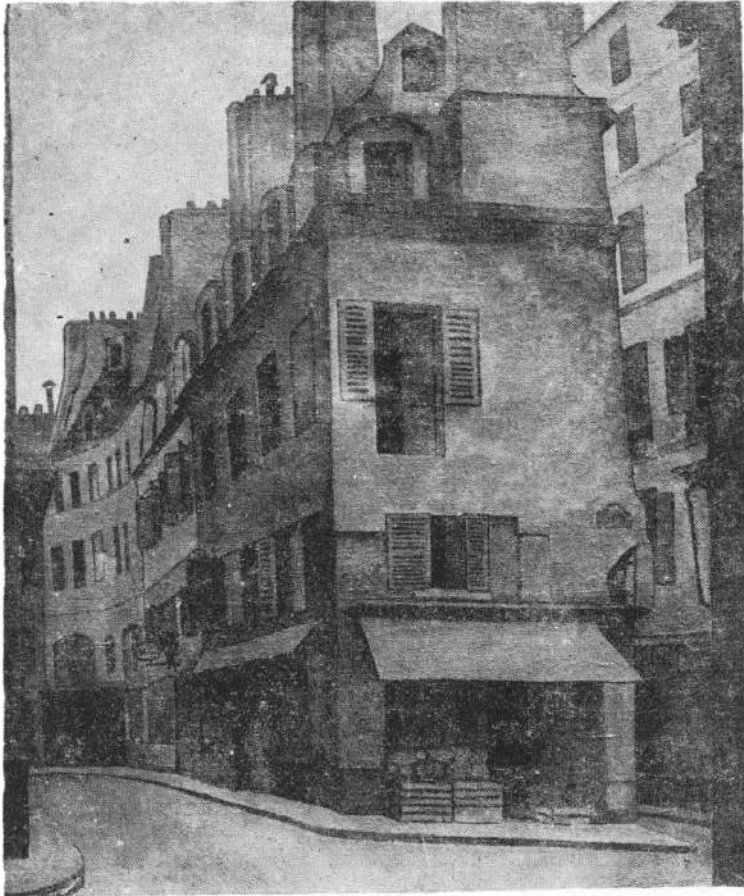

Сл. 5. Из једног француског логора у Солуну, 1918.

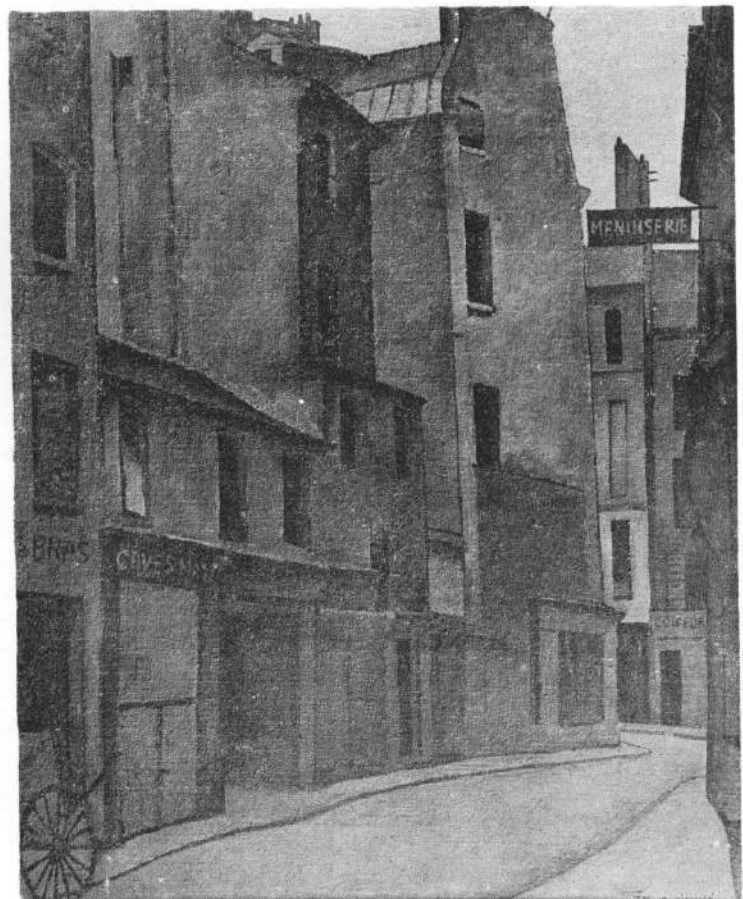
Настасијевић 1918

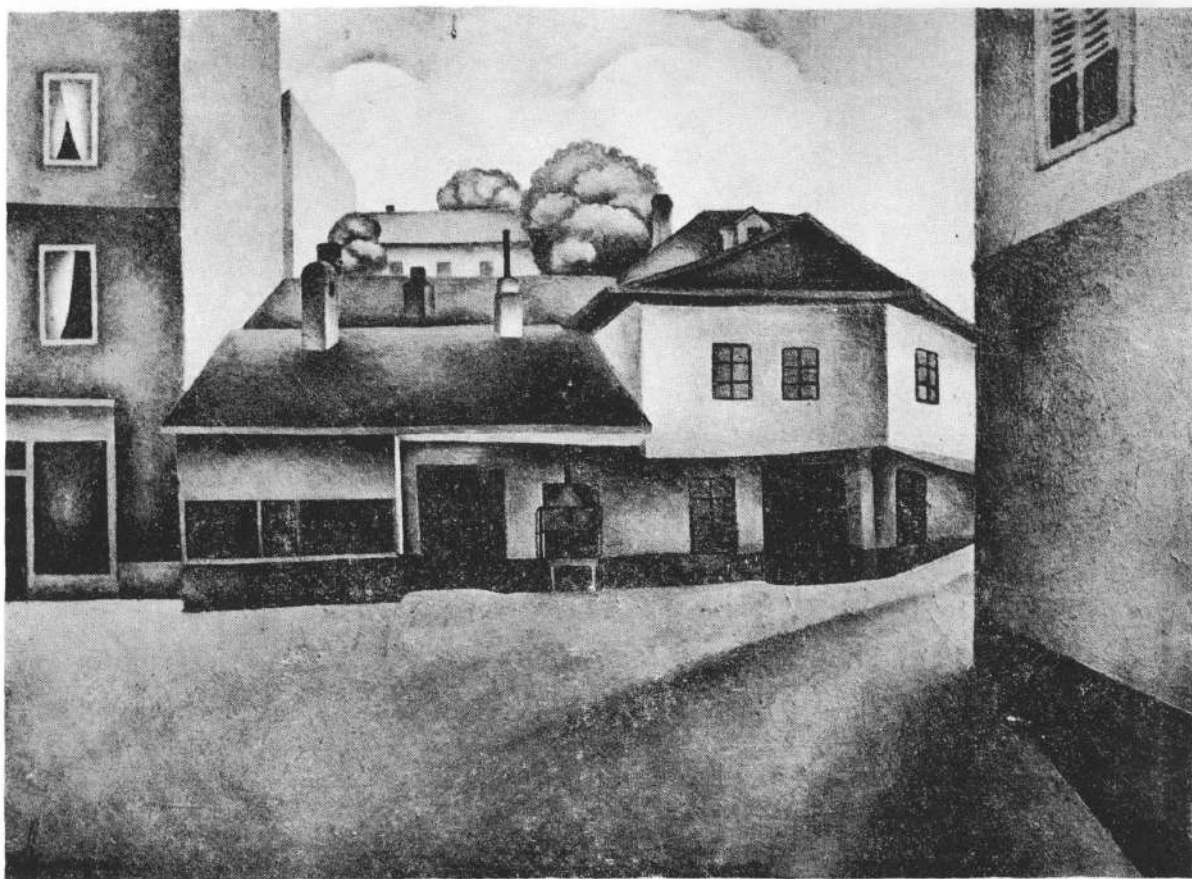
Сл. 6. Портрет Момчила Настасијевића, 1919.

Сл. 7. Улица у Паризу, 1921.

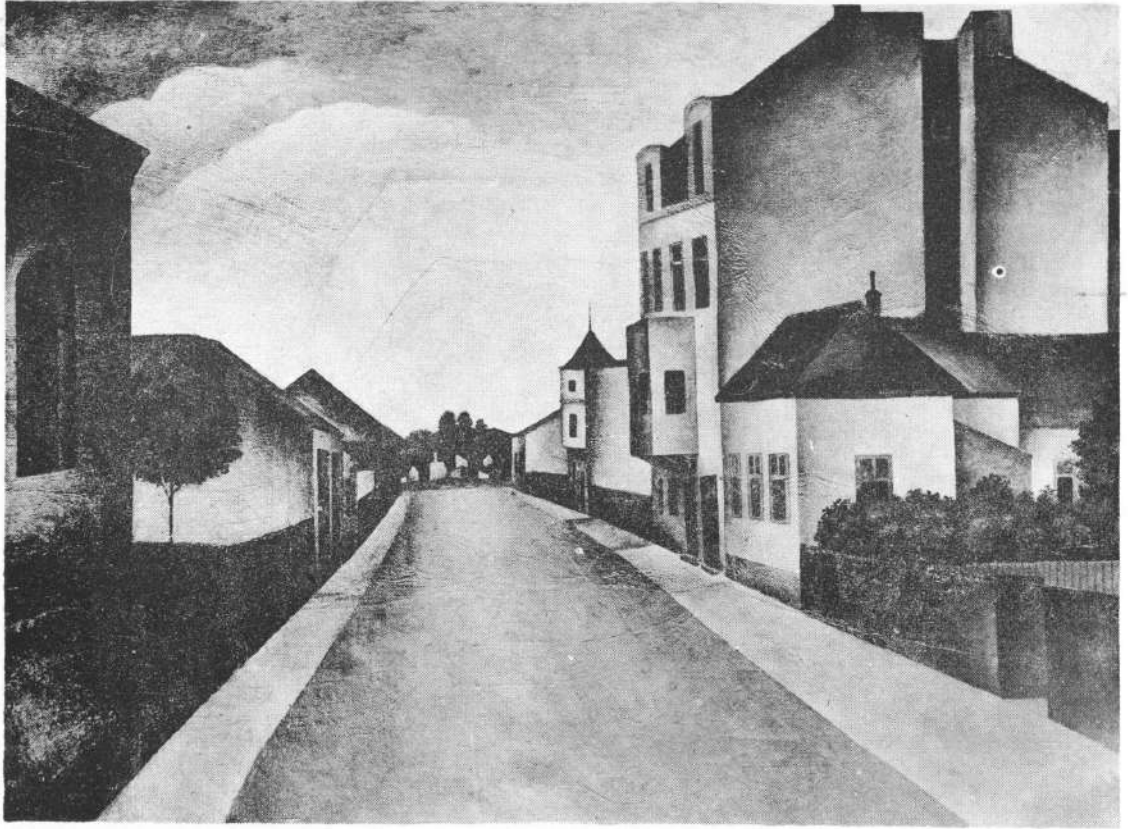
Сл. 8. Улица Кардинале у Паризу,
1921.

Сл. 9. Кафана „Кичево“, 1924.

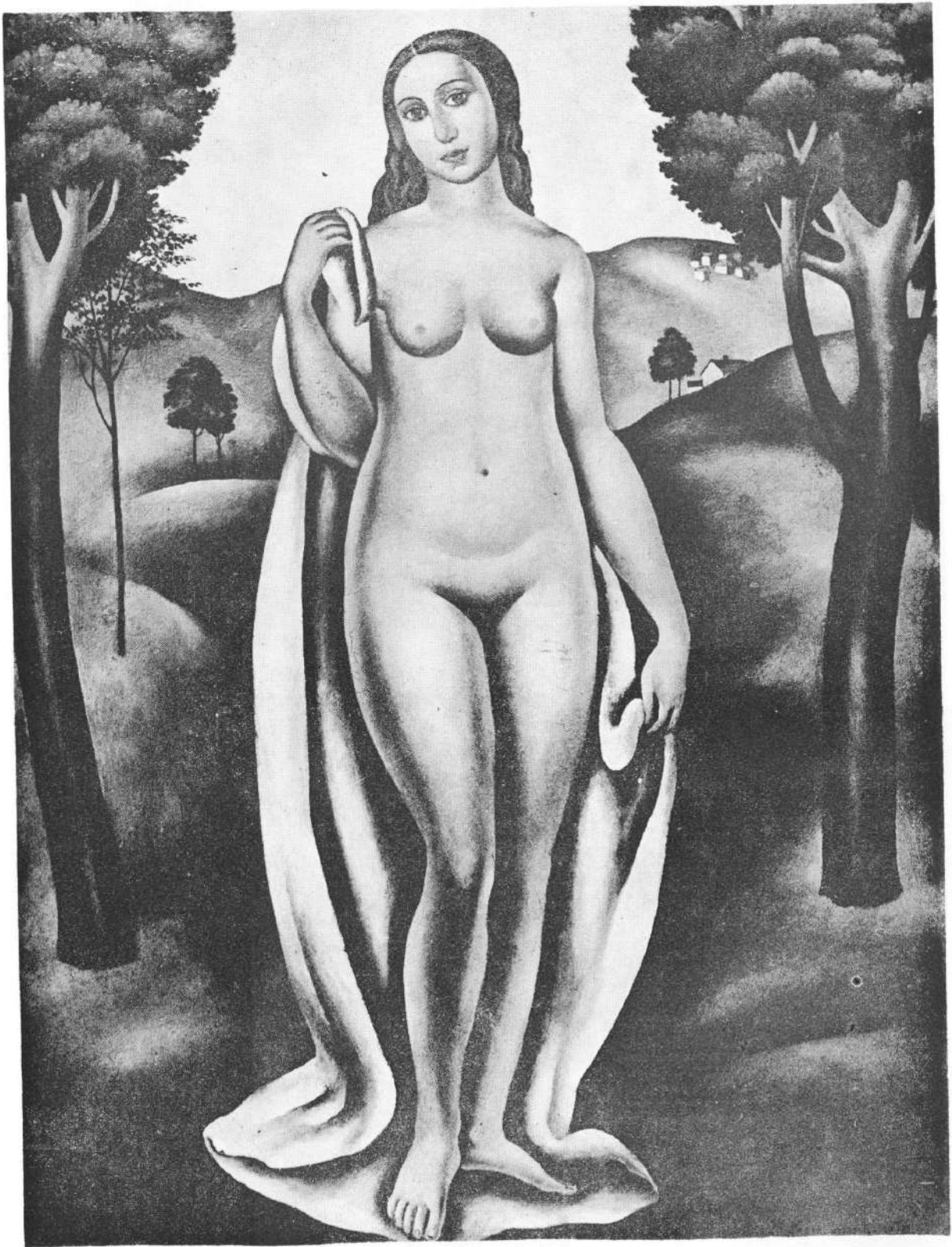
Сл. 10. Нез Данилова улица, 1924.

Сл. 11. Челопечка улица, 1925.

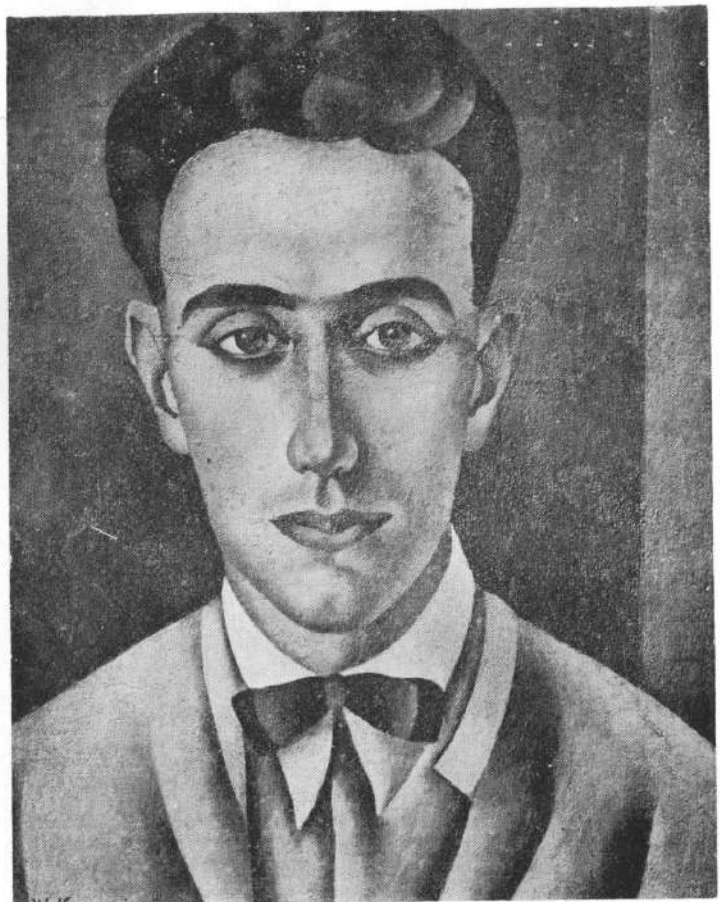
Сл. 12. Бистричка улица, 1926.

Сл. 13. Венера, 1925.

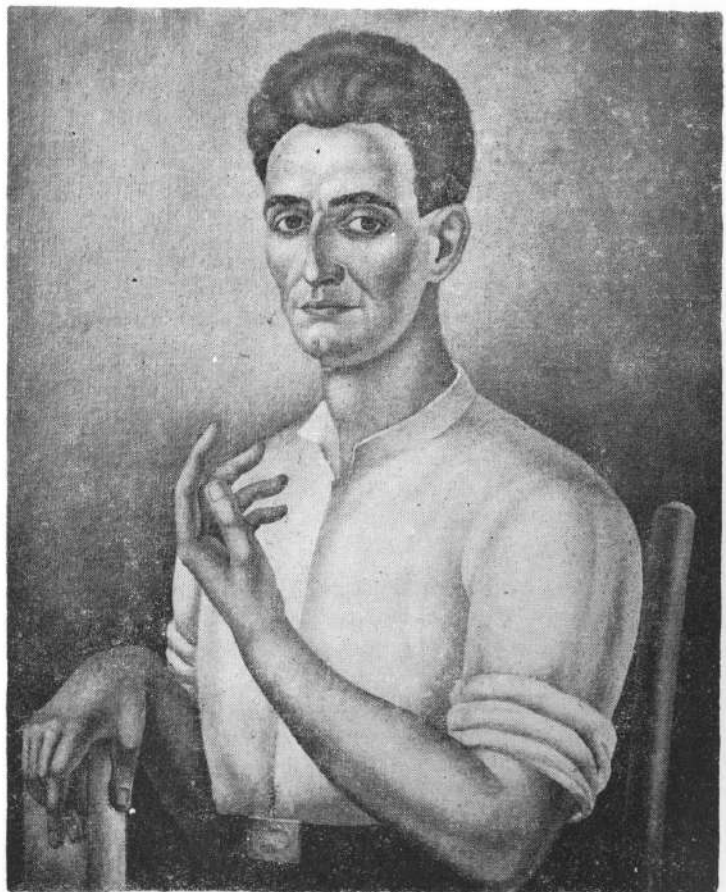
Сл. 14. Портрет О. П., 1924.

Сл. 15. Мој брат Светомир, 1924.

Сл.16. Портрет сестре, 1925.

Сл. 17. Портрет брата Момчила, 1927.

ЉУВОДРАГ ПОПОВИЋ

**ШЕМАТИЗАМ ОКРУГА ЧАЧАНСКОГ
ОД 1871. ДО 1890. ГОДИНЕ**

Шематизам који се у овом броју објављује представља наставак оног што смо у претходним бројевима Зборника већ публиковали.

Напомене, које су у прошлим бројевима дате, а односе се на потпуност података, остају и сада, сем једне. Ради што потпунијег и комплетнијег пружања података о службеницима поште и телеграфа у Карановцу (Краљеву) и Чачку, они су, овог пута, изостављени. У раду који припремамо као посебан прилог за један од следећих бројева Зборника, а који се односи на ове установе, они ће наћи своје место.

Поред овог, не можемо да не истакнемо неке чињенице, које, овде изнете, показују напредак овог краја. Тако се, сем окружног лекара, појављују и срески лекари 1882. године у срезу краљевачком, а 1885. године у срезу драгачевском. Округ добија и свог марвеног лекара 1886. године.

Реалка, односно нижа гимназија, увећава свој састав. Повећава се број наставног особља, а 1876. у њој је постављен и први директор. Сем ове школе, у Краљеву је 1882. године отворена нова школа, Ратарска.

И број основних школа је већи. Уместо ранијих 20, сада се њихов број пење на 26. Отворена је и још једна нова „девојачка“ школа, у Рашкој. Додуше, она није још у потпуности изборила своје место, и ради са мањим прекидима, али показује да се став према женској омладини у овом делу округа битно променио.

ЧАЧАНСКО НАЧЕЛСТВО

Начелници:

Петровић Настас	1871—1873.
Коцић Илија	1874—1875.
Ђелић Петар	1876.
Стојићевић Милан	1877—1880.
Гавриловић Јанићије	1881—1882.
Радовановић Кочо	1883—1884.
Радовић Ђорђе	1885.
Шурдиловић Светозар	1886—1887, 1889.
Бркић Светолик	1888.
Радојковић Мијаило	1890.

Помоћници начелника:

Орловић Неша	1871—1873.
Ђуњић Милојко	1874—1875.
Гавриловић Јанићије	1876—1878.
Јовановић Панта	1880.
Максимовић Митар	1881.
Мијаиловић Аксентије	1884.
Радовановић Ђорђе	1885.
Ђорђевић Димитрије	1886.

Секретари:

Симић Милицав	1871—1872.
Костић Стеван	1873—1874.
Бркић Светолик	1875—1876.
Марковић Јанко	1877.
Ђокић Лазар	1878—1880.
Милићевић Алекса	1881—1882.
Зисић Никола	1883.
Матић Љубомир	1884.
Спасојевић Тодор	1885.
Поповић Маринко	1886—1888.
Крстић Драгутин	1889.

Писари I класе:

Ђокић Лазар	1871.
Вићић Јеремија	1872.
Кундовић Велизар	1873.
Петронијевић Антоније	1874.

ШЕМАТИЗАМ ОКРУГА ЧАЧАНСКОГ ОД 1871. ДО 1890. ГОДИНЕ

Матић Љубисав 1875.
 Јовановић Живко 1876—1878.

Писари II класе:

Вићић Јеремија 1871.
 Лучић Михајло 1871—1872.
 Маџаревић Јован 1872.
 Новаковић Станиша 1873—1874.
 Рајић Јован 1874.
 Петровић Живко 1875—1876.
 Станковић Алекса 1875—1878.
 Ђаковић Илија 1877—1878.
 Јовановић Миленко 1880—1881.
 Мићић Јоксим 1880.
 Веселиновић Милојко 1880—1881.
 Шљивић Милован 1881.
 Михаиловић Јован 1883.
 Костић Младен 1883—1884.
 Николић Милутин 1884—1887.
 Павловић Димитрије 1885—1887.
 Јовановић Никола 1887.
 Стевановић Сава 1888.
 Пејчиновић Танасије 1888.
 Јовановић Бранко 1889.
 Николић Петар 1890.

Лекари:

Тренчини Стеван 1871—1874, 1878—1880.
 Илић Лазар 1881.
 Кужељ Јарослав 1882—1890.

Благајници:

Јосимовић Јосиф 1871—1873.
 Катић Никола 1874—1876.
 Петровић Стеван 1877—1879.
 Костић Коста 1880—1887.
 Антоновић Михаило 1888—1889.
 Срећковић Живко 1890.

Помоћници благајника:

Бабљанин Стеван 1871—1872.
 Поповић Алекса 1873—1874.
 Манојловић Никола 1875—1879.
 Матић Коста 1881—1884.
 Загорац Милан 1886—1889.
 Ранковић Јован 1890.

Инжењери:

Штитовац Јустин	1871—1882.
Кико Артур	1882—1889.
Камоча Јован	1888.
Манок Јосиф	1889.
Боди Ираклије	1890.

Подинжењери:

Цветковић Мијаило	1886.
Поповић Никола	1888—1889.

ДРАГАЧЕВСКИ СРЕЗ

Начелници:

Симић Атанасије	1871—1874.
Јоцић Алекса	1875.
Миловановић Велисав	1876—1877.
Поповић Петар	1878—1879.
Вапа Никола	1880.
Стевановић Милан	1881.
Јевремовић Љубомир	1882.
Матић Мијаило	1884.
Бранковић Ђорђе	1885.
Обрадовић Љубомир	1886.
Аврамовић Илија	1887.
Петровић Аврам	1888.
Стевановић Панта	1889.

Писари:

Карацић Радоје	1871.
Мићић Милан	1871—1872.
Исаковић Сава	1872—1876.
Марковић Љубомир	1873—1874.
Костић Мијаило	1875—1878.
Љубисављевић Милорад	1876—1877.
Лекић Сретен	1876—1877.
Радојковић Љубомир	1878.
Кољевић Васа	1878.
Јевтовић Лазар	1880.
Милинковић Владимир	1880—1881.
Матић Мијаило	1882—1883.
Јовановић Миленко	1882—1885.
Обрадовић Љубомир	1884—1885.
Аврамовић Илија	1886.
Ивановић Петар	1886.
Милосављевић Иван	1887—1889.
Томић Милош	1887—1888.

ШЕМАТИЗАМ ОКРУГА ЧАЧАНСКОГ ОД 1871. ДО 1890. ГОДИНЕ

Протић Димитрије	1889.
Јаснић Павле	1890.
Николић Милан	1890.
Пантелић Ђорђе	1890.

ТРНАВСКИ СРЕЗ

Начелници:

Вукашиновић Мића	1871—1872.
Браљинац Коста	1873—1884.
Штуловић Јеремија	1885—1886.
Стевановић Ђура	1887—1889.
Ђаковић Илија	1888.
Станковић Милан	1890.

Писари:

Антић Коста	1871—1872.
Солдатовић Гаврило	1871—1872.
Милутиновић Јован	1873—1875.
Лекић Сретен	1874—1875.
Вићић Јеремија	1876—1878.
Матић Љубисав	1876—1878, 1880—1883.
Савић Јован	1880.
Требињац Никола	1882—1883.
Стевановић Ђура	1884—1885.
Жуњић Миладин	1885.
Томић Милош	1886.
Симић Новак	1887.
Ивановић Петар	1887.
Трифунковић Јован	1888.
Николић Милан	1888—1889.
Стојановић Тодор	1889.
Туцовић Урош	1890.
Поповић Милија	1890.

КАРАНОВАЧКИ-КРАЉЕВАЧКИ СРЕЗ

Начелници:

Мутавцић Станко	1871—1872.
Симић Милисав	1873—1874.
Анђелковић Павле	1875.
Сретеновић Милан	1876—1877.
Марјановић Андрија	1878—1879.
Сувочесмаковић Јевтимије	1880—1881.
Антић Никола	1882—1888.
Обрадовић Љубомир	1889.
Петровић Аврам	1890.

Писари:

Јанковић Сава	1871—1872.
Вучовић Миленко	1871—1872.
Љубисављевић Милорад	1871—1874.
Сувоchesмаковић Јевтимије	1873—1878.
Миловановић Матија	1873—1874.
Миноголић Стеван	1875—1876.
Стојковић Коста	1876—1877.
Митровић Риста	1878.
Миливојевић Љубомир	1878.
Алексић Милутин	1880—1887.
Марковић Божидар	1882—1884.
Јовановић Јован	1885—1886.
Живић Алекса	1887.
Младеновић Јован	1888—1889.
Томић Илија	1888—1889.
Поповић Танасије	1890.
Вукадиновић Глиша	1890.

СТУДЕНИЧКИ СРЕЗ

Начелници:

Поповић Паун	1871—1872.
Протић Глиша	1873—1875.
Поповић Петар	1876—1877.
Стевановић Ваца	1878—1880.
Јевремовић Љубомир	1881.
Сарић Младен	1882—1883.
Зисић Никола	1884.
Матић Мијаило	1885.
Петковић Живота	1886.
Богићевић Милош	1887.
Марковић Љубомир	1888.
Јекић Миливоје	1889.

Писари:

Костић Василије	1871—1872.
Ђурић Јован	1873—1874.
Милошевић Радисав	1875.
Новаковић Станиша	1876—1877.
Поповић Илија	1878.
Шкекић Милутин	1880.
Недић Аврам	1880—1882.
Јекић Никола	1883.
Костић Младен	1885.
Павићевић Тодор	1886.
Петровић Лазар	1887.

ШЕМАТИЗАМ ОКРУГА ЧАЧАНСКОГ ОД 1871. ДО 1890. ГОДИНЕ

Живановић Радојица	1888.
Леовац Јован	1889.
Шкрљић Милош	1890.
Петровић Јеврем	1890.

СРЕСКИ И ОПШТИНСКИ ЛЕКАРИ

Драгачевски:	
Цвијетић Мијаило	1885—1886.
Краљевачки:	
Јовановић Илија	1882.
Коловић Илија	1883—1890.
Општине Чачак:	
Поповић Павле	1882—1884.
Завађил Богосав	1885.
Николић Мита	1889.
Јовановић Илија	1890.

ОКРУЖНИ МАРВЕНИ ЛЕКАР

Ђурић Павле	1886—1889.
Миљковић Ђурил	1890.

СУД ОКРУЖНИ

Председници:	
Ђурић Михајло	1871.
Печеновић Јован	1872.
Ђелић Петар	1875.
Јаношевић Петар	1873—1874.
Прокић Аћим	1876—1881.
Булић Ђорђе	1882—1890.
Чланови:	
Гавриловић Грујица	1871—1872.
Црвчанин Петар	1871—1881.
Веселиновић Милосав	1871.
Чекић Јездимир	1871—1875.
Савићевић Коста	1871.
Шумкарац Стеван	1872.
Шурдиловић Јован	1873—1875.
Тешић Аксентије	1873—1880.
Павловић Коста	1876—1880.

Цветковић Кузман	1876—1889.
Милошевић Радисав	1881—1890.
Поповић Петар	1881.
Николић Михаило	1882—1883.
Стевановић Никола	1882.
Тијанић Радомир	1883—1890.
Вучковић Димитрије	1885—1886.
Симић Стојан	1886.
Филиповић Илија	1886.—1890.
Стојадиновић Михаило	1890.
Секретари:	
Марковић Коста	1871.
Браловић Милован	1872—1873.
Лукић Милан	1874—1875.
Димитријевић Алекса	1876.
Предић Јован	1877.
Николић Михаило	1878—1880.
Стевановић Никола	1881.
Тијанић Радомир	1882.
Вучковић Димитрије	1883—1884.
Недић Симо	1885.
Стојновић Рајко	1886—1889.
Стефановић Коста	1890.
Писари I класе:	
Милошевић Трифун	1876—1879.
Пантовић Антоније	1881.
Поповић Аврам	1882—1887.
Кнежевић Петроније	1883.
Чупић Милош	1885.
Катанић Милош	1886—1888.
Стојадиновић Михаило	1888.
Писари II класе:	
Димитријевић Ђорђе	1871—1880
Јовановић Арсеније	1871—1873.
Манојловић Лука	1871—1873.
Петровић Никола	1871.
Николић Михаило	1872—1875.
Милошевић Милош	1873.
Поповић Стеван	1874—1878.
Манојловић Јанићије	1874.
Пантовић Антоније	1878—1880.
Поповић Аврам	1878—1881.
Рајковић Лазар	1879—1881.
Тијанић Радомир	1880—1881.
Воденлић Стерије	1881.

ШЕМАТИЗАМ ОКРУГА ЧАЧАНСКОГ ОД 1871. ДО 1890. ГОДИНЕ

Чупић Милош	1883—1884.
Симић Петар	1883.
Стојадиновић Михаило	1885—1887.
Молеровић Ђорђе	1887—1888.
Божић Исаило	1888—1890.
Секулић Саво	1889.
Николић Милош	1889.
Радосављевић Стојадин	1890.
Писари III класе:	
Милошевић Милош	1871—1872.
Николић Михаило	1871.
Молеровић Димитрије	1872—1873.
Јулић Драгутин	1872.
Поповић Јован	1873—1874.
Јовановић Велимир	1874.
Ђорђевић Вучко	1874.
Јовановић Јован	1875—1879.
Поповић Аврам	1876—1877.
Рајковић Лазар	1876—1878.
Васиљевић Алекса	1879.
Нешић Јова	1880—1884.
Анастасијевић Стерија	1880.
Чупић Милош	1881—1882.
Радосављевић Стојадин	1882.
Стојановић Стеван	1882.
Божић Исаило	1882—1887.
Пејовић Сава	1882.
Мићић Јелисије	1884—1890.
Молровић Ђорђе	1885—1886.
Лазић Марко	1889—1890.
Угричић Јеврем	1890.
Рачуновође:	
Јанковић Павле	1871.
Вукићевић Милован	1872.
Грабов Настас	1875—1877.
Газибарић Лазар	1878.
Димитријевић Светозар	1879.
Благојевић Јанићије	1880.
Кнежевић Петроније	1881—1882.
Јовичић Максим	1883—1886.
Мишковић Бранислав	1887.
Секулић Саво	1888.
Ракићевић Ђорђе	1889—1890.
Архивар:	
Поповић Аврам	1886.

Интабул. протоколиста:
Томашевић Јелисије 1886.

Правозаступник:
Новаковић Григорије 1881.

ГИМНАЗИЈСКА РЕАЛКА (1871—1874)
РЕАЛКА (1874—1878)

НИЖА ГИМНАЗИЈА (1879—1890)

Директори:
Филиповић Баса 1876—1883, 1888, 1890.
Адамовић Алекса 1877.
Бирговић Љубомир 1884—1887.
Симић Станисав 1889.

Професори:
Максимовић Милан 1871.
Поповић Живко 1871—1873.
Филиповић Баса 1872—1883, 1888, 1890.
Довијанић Димитрије 1875.
Симоновић Марко 1876—1878.
Адамовић Алекса 1877.
Николић Андра 1879—1880.
Дукић Димитрије 1880—1882.
Стевановић Ђура 1880—1883.
Павловић Сава 1880.
Степић Петар 1880—1882.
Бирговић Љубомир 1881—1887.
Пашић Сретен 1881—1882, 1886—1887.
Јанковић Драгутин 1883—1885.
Церовић Михаило 1883—1885.
Стефановић Јован 1883.
Илић Пера 1884—1885.
Новаковић Тимотије 1884—1887.
Николић Риста 1886—1890.
Ристић Михаило 1887—1888.
Врбавац Ђура 1888—1890.
Станојевић Алекса 1888—1890.

Учитељи:
Поповић Сретен 1871—1877.
Петровић Димитрије 1871—1879.
Вуковић Љубомир 1879—1880, 1885—1888.
Тодосијевић Лазар 1881—1884.
Вучерић Радивоје 1883.

ШЕМАТИЗАМ ОКРУГА ЧАЧАНСКОГ ОД 1871. ДО 1890. ГОДИНЕ

Ристић Нестор	1883.
Никшић Стеван	1884.
Петковић Димитрије	1885.
Мајзнер Већислав	1885.
Тројановић Сима	1887—1890.
Михаиловић Радован	1888.
Недељковић Петар	1889.
Ђорић Сибин	1889—1890.
Димитријевић Никола	1889—1890.
Зега Никола	1890.
Јанковић Зорка	1890.

ОСНОВНЕ ШКОЛЕ

Чачак:

Петровић Милован	1871—1878.
Таловић Радисав	1871.
Тодосијевић Лазар	1871—1872.
Пешић Драга	1872—1877.
Тодоровић Радивоје	1873—1887.
Марковић Јоксим	1878—1879.
Радаковић Живко	1879—1880.
Марковић Димитрије	1880—1890.
Јовановић Љубисав	1881—1884.
Аћимовић Сима	1881.
Поповић Василије	1882—1890.
Протић Јован	1883—1890.
Перовић Гавра	1885—1886.
Аџемовић Драгутин	1887.
Станојевић Михаило	1887.
Недић Коста	1888—1890.
Филиповић Савко	1888—1890.

Бања (студеничка):

Бајишевић Милица	1888.
Перовић Гавра	1889.
Максимовић Михаило	1890.

Врба:

Мајсторовић Чедомилъ	1871—1875.
Животић Ђура	1876—1880.
Милосављевић Живан	1881.
Ђулаковић Љубомир	1883—1887.
Мајсторовић Радисав	1888.
Шурдиловић Јелена	1887—1890.
Анджушић Аврам	1889—1890.

Врдиле:	
Марковић Младен	1871—1872.
Стевановић Ђорђе	1873.
Миловановић Арсеније	1874—1875.
Милошевић Михаило	1876—1882.
Миличић Стеван	1886.
Јанковић Ђирил	1887.
Белопавлић Велимир	1888—1889.
Јовичић Димитрије	1890.
Горачић:	
Стефановић Димитрије	1871—1875, 1878—1881.
Грачац:	
Аћимовић Марко	1871—1875.
Перовић Гавра	1876—1882.
Јовановић Сретен	1881.
Андјушић Аврам	1886—1888.
Аћимовић Тодор	1889—1890.
Марковић Танасије	1890.
Гуча:	
Миладиновић Стева	1871.
Белопавлић Григорије	1872—1874.
Поповић Младен	1875—1878.
Марковић Димитрије	1879.
Кушић Светозар	1880—1883.
Кушић Лепосава	1881—1883.
Радовановић Милош	1884—1886.
Протић Јанко	1884—1886.
Исаковић Јелисавета	1887.
Цветковић Велимир	1888—1889.
Цветковић Косара	1888.
Павловић Милан	1889—1890.
Коцић Косара	1890.
Жича:	
Младеновић Милан	1871—1876.
Николећић Сава	1877—1880.
Глишић Михаило	1890.
Заблаће:	
Поповић Владимир	1871—1873.
Мајсторовић Радослав	1874—1887.
Јовичић Коста	1888.
Аџемовић Грујица	1889—1890.
Јежевица:	
Мајсторовић Радосав	1871—1874.
Поповић Јаков	1875.

ШЕМАТИЗАМ ОКРУГА ЧАЧАНСКОГ ОД 1871. ДО 1890. ГОДИНЕ

Станић Милан	1876.
Радуловић Богољуб	1877.
Михаиловић Сретен	1878.
Вучковић Јосиф	1879—1881.
Ружић Божа	1882—1890.
Симић Неофит	1886.
Перовић Гавра	1887—1888.
Глишић Михаило	1889.
Агатоновић Вукашин	1889—1890.
Каменица:	
Ђулаковић Љубомир	1880—1882.
Каона:	
Миловановић Михаило	1871—1873.
Ђуњић Михаило	1874—1888.
Марковић Вићентије	1889—1890.
Карановац — Краљево:	
Поповић Тимотије	1871—1878.
Јовичић Сава	1871—1887.
Петровић Лука	1871—1879, 1882.
Лазаревић Филип	1879—1881.
Петровић Димитрије	1880—1885.
Димитријевић Јелена	1882—1884.
Милошевић Михаило	1883—1890.
Петровић Милева	1884—1885.
Аћимовић Сима	1885—1890.
Јестровић Витомир	1885—1890.
Петровић Максим	1886.
Станојевић Михаило	1886.
Лазаревић Јован	1887—1889.
Лазаревић Јулијана	1887—1889.
Глишић Михаило	1888.
Убавкић Милан	1889.
Вујић Софија	1890.
Котража:	
Зорић Павле	1871—1873.
Михаиловић Сретен	1874—1877.
Јаковљевић Љубомир	1878—1879.
Констатиновић Тихомир	1880—1888.
Ерић Михаило	1889.
Дуканац Добросав	1890.
Лазац:	
Симић Никола	1871—1881.
Аџемовић Владимир	1883.
Оцокољић Сима	1887—1890.

Лиса:	
Поповић Живан	1871—1872.
Перовић Гавра	1873—1875.
Кушић Светозар	1876—1877.
Ковачевић Дионисије	1878—1882.
Поповић Љубомир	1883—1884.
Јовановић Илинка	1885.
Чађевић Петар	1887—1888.
Гледић Обрад	1890.
Луке:	
Радовић Мијаило	1876—1878.
Жунић Младен	1879—1880.
Симић Неофит	1881—1884.
Оцокољић Сима	1885—1886.
Радовановић Милош	1887.
Мацарац Јован	1888—1889.
Петровић Милутин	1890.
Миросављци:	
Милосављевић Јован	1871—1883.
Аџековић Владимир	1884—1887.
Динић Аврам	1888.
Бендић Арсеније	1889.
Лазаревић Петар	1890.
Међуречје:	
Љешевић Војин	1888.
Беочанин Драгољуб	1889.
Јанковић Ђирило	1890.
Негришпори:	
Протић Јован	1874—1882.
Петровић Радивоје	1883—1884.
Симић Неофит	1885.
Павлице:	
Арповић Риста	1888.
Панић Сретен	1889.
Петровић Станко	1890.
Прилипац:	
Протић Јован	1871—1873.
Миловановић Михаило	1874—1877.
Крстић Коста	1878—1880.
Жунић Миладин	1881.
Јовановић Сретен	1882.
Грбић Максим	1883—1887.
Тошић Јеремија	1888—1889.
Весовић Павле	1890.

ШЕМАТИЗАМ ОКРУГА ЧАЧАНСКОГ ОД 1871. ДО 1890. ГОДИНЕ

Рашка:

Поповић Јован	1871.
Поповић Мића	1872—1873.
Аџимовић Сима	1874—1877.
Максимовић Драга	1876—1878.
Петровић Јосиф	1878.
Радукић Јован	1879—1881.
Поповић Велизар	1882—1883.
Радоњић Милутин	1883—1890.
Божич Саватије	1884.
Никићевић Миливоје	1885—1887.
Богдановић Милева	1886.
Шкрљић Милева	1887—1890.
Радовановић Милева	1886—1890.

Слатина:

Перуничкић Владимир	1871.
Шљивић Милисав	1872.
Војиновић Јован	1873—1877.
Тошић Јеремија	1878—1887.
Јовичкић Михаило	1888—1890.

Студеница:

Јовановић Драгутин	1871.
Јаковљевић Никодим	1872—1873.
Поповић Мића	1874.
Поповић Василије	1875—1881.
Јевтовић Андрија	1882.
Радукић Јован	1882.
Никићевић Миливоје	1884.
Аџемовић Драгутин	1885—1886.
Обреновић Антоније	1837.
Костић Вуле	1888.
Поповић Павле	1889.
Спасојевић Коста	1890.

Тијање:

Мијатовић Филип	1882.
Јефтовић Андрија	1883.
Тодоровић Антоније	1884.
Симић Софроније	1887.
Мацаревић Милун	1888.
Марић Светислав	1889.
Бутариновић Михаило	1890.

Вича:

Никић Александар	1886—1887.
Вујић Јеротије	1888.
Чакаревић Миливоје	1889—1890.

ЖЕНСКЕ ШКОЛЕ

Чачак:

Милева Петровић	1871—1879.
Јанковић Марија	1871.
Милићевић Персида	1872—1875.
Михаиловић Јелена	1876—1879.
Матић Јелена	1881—1883.
Ђорић Милева	1881—1883.
Церовић Милева	1885.
Бербовић — Мајзнер Атанасија	1885—1888.
Цветковић Косара	1885—1887.
Милосављевић Катарина	1886.
Радовановић Милева	1886—1887.
Танасковић Милева	1888.
Танасковић Драгиња	1888.
Јанковић Јулка	1889.
Ракетић Роксанда	1889—1890.
Врбавац Милева	1889—1890.
Чаревић Љубина	1890.

Карановац:

Петровић Персида	1871—1879.
Петровић Милева	1881—1883.
Пантелић Драга	1883—1884.
Бербовић Атанасија	1884.
Мијовић Лепосава	1885.
Михаиловић Милица	1885—1887.
Јовановић Лепосава	1886—1890.
Поповић Јелена	1888—1890.
Фрушић Марија	1888.
Веснић Цаја	1890.

Рашка:

Максимовић Драга	1876—1878.
Петровић Софија	1879.
Динуловић Емилија	1881.
Петровић Милица	1882.

РАТАРСКА ШКОЛА — КРАЉЕВО
(Земљоделско-шумарска школа)

Управници:

Поповић Чедомилъ	1882.
Радић Ђорђе	1883—1889.
Бојић Радомир	1890.

ШЕМАТИЗАМ ОКРУГА ЧАЧАНСКОГ ОД 1871. ДО 1890. ГОДИНЕ

Професори:

Бадемлић Јован	1882.
Белмаш Љубомир	1882.
Новаковић Јеврем	1882.
Савић Милутин	1882.
Радић Ђорђе	1882.
Јовановић Мата	1882.
Младеновић Јован	1884—1886.
Тодоровић Благоје	1884—1890.
Мијоковић Александар	1888—1890.
Милошевић Михаило	1889—1890.

Економи:

Мијоковић Александар	1886—1887.
Марковић Јоца	1890.

МАРИЈА УРОШЕВИЋ

ПОМОЋНЕ ПРИВРЕДНЕ ЗГРАДЕ У ИБАРСКОМ КРАЈУ

Област, у којој су проучаване помоћне привредне зграде захвата села у долини реке Ибра. Овде су насеља настала у крчевинама, јер је крај био непроходан — обрастао густом шумом, па су села смештена на великим висинама — на 1.000 м. Разврстана су у два типа села: старовлашки и ибарски или цематски тип.

Прва врста села припада разбијеном типу насеља, захвата велике површине и дели се на мале, које су доста удаљене једна од друге. По доласку у ове крајеве становници су заузимали велике пределе, који су им били потребни због сточарства.

Други тип села у овој области су села ибарског или цематског типа. То су мања и збијенија насеља, смештена по стрмим странама брда. Ту нема згодног земљишта за настањивање, па се нису ни могла развијати већа насеља, већ мали засеоци, са кућама збијеним у помиле — цемате. Оне су насељене једном, ређе са више породица. Овај крај, дакле, обилује високим брдима и планинама, са дубоким и уским долинама.

Насеља по долинама река су млађа и из новијег су времена. И она су настала крчењем шума. Пошто је крај брдовит и кршевит, био је и неродан. Земљорадња је била заступљена у најмањој мери. Обрађивали су се мали комади земље поред река и то примитивним справама (дрвеним ралом — ралицом), па су и њиве доносиле слабе

приносе. До краја 19. века њиве нису ђубрене. Главне културе су биле: кукуруз, овас, раж, а пшеница сасвим ретко. Међутим, појавом плуга, стање се знатно мења.

Зато је првобитно главна привредна грана у овом крају било сточарство (све до првог светског рата, 1912. године), од кога је становништво добијало све за своје издржавање. Сељаци су обрађали главну пажњу пашама и ливадама. Најглавније имање сваког сељака чиниле су ливаде, којих је и било највише. Лети су ливаде брижљиво чуване, па се стока изгонила на високе планине. То су бачије, које су удаљене од села по неколико километара. На бачијама су имали колибе и торове за овце и осталу стоку. Најпознатије бачије су биле на Копаонику, Голији, Чемерну, Гочу и др. Стока се изгонила на планине маја месеца, а враћала на зимовање у септембру. Сточни зимовници, тзв. трла такође су далеко од села, јер сточна храна са ливада и њива није могла да се довлочи у села услед слабе комуникације, па је остављана на ливадама и њивама. Као на бачијама, и на трлима је било колиба и кошара, у којима је држана стока зими, тако да она готово и није била у селу, код куће.

Током времена, сточарство је изгубило свој некадашњи значај. Оно више није ни једини ни главни извор издржавања. Измениле су се расе, врсте стоке, као и начин гајења. Умањила су се сточарска кретања, услед нестанка испаше. Становништво се намножило природним прираштајем и досељавањем из других крајева, па се јавља потреба за обрадивом земљом. Сеоске утрине су временом претваране у њиве. Сточарство је сведено на просто сточарење код куће, од кога се подмирују домаће потребе. Волови су држани као главна теглећа снага, а само имућнији су имали и коње; краве су држане за млеко, од кога се добијају млечни производи; овце су гајене углавном за вуну и месо, а мање за млеко; козе су чуване само у планинским селима; свиње су товљене не само за домаће потребе, већ и за продају.

Као помоћна привредна грана овог краја било је заступљено и воћарство, само ређе, јер је клима хладна, а и путеви су били слабо развијени. Највише су се гајиле шљиве и то око кућа. Од њих је печена ракија и на коњима у мешинама ношена и продавана по околини. На присојним, сунчаним местима, успевала је винова лоза, али у мањим количинама; вино је било чувеног квалитета. Треба поменути и карактеристично занимање овог становништва — кирицилук. Кириције су били поштени људи који су се тим послом бавили целог живота. Имали су по неколико товарних коња, на које су товарили луч, катран, ракију, па су одлазили чак до Приморја и Солуна и продавали своју робу. Али, појавом модерних саобраћајних средстава и нових путева, ово занимање се постепено изгубило.

Пошто је шуме било у изобиљу, становништво је користило дрво као главни материјал за грађење кућа. Најраспрострањенији тип куће била је брвнара — брвњача. Авлија је била ограђена врликама — хоризонтално постављеним тесаним дугачким цепаницама. Ограда од прошћа је другачија; то су усправно пободене тесане цепани-

це једна до друге, при врху поплетене врбовим прућем.

И помоћне привредне зграде биле су од брвана и од набоја а тек у новије време и од цигала. Покривене су кровином и шиндром или ћерамидом, а данас црепом. Под је у већини случајева, од земље. Код ових зграда врло често додатак је трем, који се налази на предњој страни зграде: магазе, качаре, салаша. Испод трема се држе кола и пољопривредни алати. Тако се штите од кише и снега да не кородирају.

Обрађена и проучена села налазе се у пределима Подибра, Надобра и Гокчанице. То су села: Станча, Роћевићи, Врдила, Каменица, Чукојевац, Баљевац на Ибру, Јошаница, Подунавци, Ратина и Грачац.

Ради лакшег сагледавања свих врста помоћних привредних зграда, њиховог облика, развоја и функције, подељене су у три групе:

I ЗГРАДЕ СТОЧАРА

1. штала,
2. тор за овце,
3. свињац,
4. кокошар,
5. пчелињак — кованлук
6. млекар

II. ЗГРАДЕ ЗЕМЉОРАДНИКА

1. салаш — кош,
2. амбар,
3. качара — магаза

III ЗГРАДЕ ЗАНАТСКЕ

1. пушница,
2. сушара,
3. хлебна пећ — фуруна,
4. воденице,
5. ваљалице

I — ЗГРАДЕ СТОЧАРА

1. ШТАЛА је зграда за говеда. Прављена је од „баскија“, а олепљена блатом и плевом. Има мали таван, на коме домаћини држе сено, које зими „полажу“ стоци. На таван се пењу дрвеним „стубама“, који су наслоњене уз шталу. На предњој страни налазе се велика врата, на која улази и излази стока, а на задњој страни штале је мањи четвртасти отвор, кроз који избацују ђубре из штале.

То појиво стоји на томили док не „згори“, а онда га разносе по њиви. Служи им као ђубриво. Раније се употребљавало само то природно ђубриво, док данас купују у великим количинама вештачко ђубриво.

Штале се праве према имовном стању домаћина: ако је имућнији и има већи број говеди, онда прави већу шталу — и обратно, ако је сиромашнији — мању. Штала Исидора Обрадовића из Роћевића је висока 2,5 метара (без тавана), а широка 4 м. Покривена је ћерамидом. Са леве стране до улазних врата налази се „вењак“, наслон. Састоји се од косо постављеног крова, сламом покривеног, који се ослања на два дирека. Ту се одмарају говеда када у подне дођу са испаше.

2. СВИЊАЦ је грађен од појединих дасака „на две воде“ (и то благо купастог облика), покривен је сламом и „лемезима“ притиснут. Има облик крова куће. Висок је 1,5, широк 1,5 м, а дугачак 2 м. Ограђен је ниским плотом, високим пола метра. Отвор, кроз који свиње улазе, затварају дрвеним, грубо урађеним поклопцем. У свињцу свиње само ноћу спавају, иначе су по цео дан у шљиваку (у коме се и налази свињац). Посуда, из које једу свиње, коритастог је облика, издубљена у дрвету. Свињац је израђен по узору на старе примерке који су грађени и у овом крају. Својина је Рада Марковића из Роћевића.

3. КОКОШИЊАЦ је мања четвртаста зградница (раније је била подигнута на четири коца, висине 1 м.) Грађена је од ћерпича и блатом олепљена. У блато стављају плеву — да би боље држало. Покривена је црепом, кров је косо постављен „на слив“ да би се лакше вода сливала. Отвор, кроз који улази живина на спавање, називају врата. Њега затварају обичном четвртастом даском, коју подупру летвом. Унутрашњост кокошињаца је испресеца на хоризонтално постављеним летвама, које служе за спавање кокошака. Кокошињац је висок 1,5 м, а широк 2 м. Својина је Исидора Обрадовића из Роћевића.

4. ТОР ЗА ОВЦЕ је простор дужине 8 м, а ширине 3 м. Ограђен је „прошћем“ — плотом. На левој крајњој страни налази се четвртасти „наслон“ од четири пободена дирека висине 1 м. Прекривен је кровином и шашом. Ту се овце преко дана склањају од сунца и кише, а ноћу спавају. На дужој страни плота су „вратнице“ за изгоњење, као и за улазак оваца у тор. Зимом овце спавају са осталом стоком, у штали. Својина је Милосава Тиодоровића из села Горњи Роћевићи.

5. КОВАНЛУК -- ПЧЕЛАРНИК налази се у дворишту које је ограђено прошћем. Кошнице су мале дрвене четвртасте кућице или правоугаоне, зване „ђерзонке“. Подигнуте су на коље и уз-

дигнуте од земље пола метра. Кров им је „на две воде“ или једна даска косо постављена и покривена тер-папиром. Иначе, број кошница зависи од имовног стања домаћина (отприлике од 19 до 20 комада). Стари облик кошница ретко ко има, једну или две највише. Оне су купастог облика, од прућа плетене и облепљене блатом. Зову их „трмке“. Две овакве кошнице видела сам у селу Станчи, у дворишту Бошка Туфегџића.

6. МЛЕКАР је зграда од брвана. Састоји се из једног одељења. Темелј је од камена, висине пола метра. Кров је на „четири воде“, покривен ћерамидом или црепом. На предњој страни су велика дрвена врата, а до њих, са спољне стране, полица је за сушење опраних карлица и других судова потребних за бели смок. Млекар служи за држање изливеног сира и кајмака. Са две унутрашње стране млекара, на висини од једног метра, налази се „леса“, преплет од прућа, висок 60 см, а протеже се по целој дужини. „Лесу“ стављају да би вентилација у млеку била већа. Под је од бетона, да би било хладније; у млеку се налази дугачка полица која се протеже на две стране испод „леса“. Таваница је од дасака. Зову се „шашовци“. Гредица испод црепа украшена је цик — цак урезима и дуборезом. Зову је „шавница“.

Диреци су повезани брвнима и гвозденим полугама званим „клонфама“. Доње греде, до темелјаче, називају „подвале“.

Кајмак, сир и млеко називају једним именом „млеч“ или „бели смок“. Млекар у Горњим Роћевићима својина је Милосава Тиодоровића, а у Баљевцу припада Радомиру Андрићу.

II — ЗГРАДЕ ЗЕМЉОРАДНИКА ЗА СМЕШТАЈ И ОСТАВЉАЊЕ ХРАНЕ

1. САЛАШ — КОШ служи за остављање кукуруза у клипу. Њих су изграђивали мало вештији људи из села, они који су градили и куће.

Салашу су грађени од прућа, и то од врбовог, јер је савитљиво и јако. Темелј се састоји из два велика правоугаона камена, који су постављени са предње и задње стране салаша, док средина стоји празна. Висина „тумбаса“ камена је 80 см, тако да је салаш издигнут од земље да би имао довољну вентилацију. Између предњег и задњег „тумбаса“ је празан простор, опет ради вентилације, испод кога држе обично пољопривредне алатке, или се ту живина склања кад је невреме — киша или град. Ширина салаша је 1 м, а дужина 4 до 5 метара.

Салаш се састоји из четири главне носеће греде правоугаоно постављене на „тумбасима“, које зову „подвале“. Изнад њих је плетер од врбовог прућа — „леса“. Друге четири греде, које су усправно постављене, називају се „диреци“. Летве, око којих је оплетено пруће, зову се „дужнице“. Кров је на „две воде“. Састоји се од косо

постављених греда — „рогова“ и попречних летава на којима је ћерамида, „кровина“ или данас цреп.

Салаша у Чукојевцу су махом без испуста (наслон, трем) док у Роћевићима салаше праве са испустом, који им служи за остављање алатки или каца.

2. АМБАР служи као остава „белог жита“: пшенице, овса, јечма, ражи. Зато је подељен на преграде („пресеке“, одељке), за разне врсте жита. Грађен је од ужих дрвених летава, покривен кровином или ћерамидом, а данас се виђа и цреп. Подигнут је од земље у висини од пола метра, на четири камена „тумбаса“, исто као и салаш. Амбари се ређе оусрећу, јер су их имали само имућнији људи у селу. И њих су правили и са испустом, за смештај разних алатки.

Амбари у Баљевцу на Ибру су другачијег облика. Праве их четвртасте, у виду мање куће брвнаре. Покривени су кровином и лемезима притиснути — да не би ветар носио сламу.

3. КАЧАРА служи за држање буради. У селу Роћевићима качара обично није посебна зграда, већ је у саставу са салашом. Наиме, салаш има на једној страни „испуст“ или наслон, тј. продужетак крова, који се ослања на четири вертикално постављене греде. Стране су слободне, ничим нису ограђене. Осим каца са шљивама за печење ракије, као и каца са грожђем за муљање вина — овде држе и делове кола или друге пољопривредне алатке.

Имућнији људи су после другог светског рата сазидали велике простане качаре од цигала, које су им уједно и магазе. Под је од земље, а са свих страна је по један прозор. Већина људи стару брвнару, у којој се налазило огњиште са веригама, данас употребљавају за качару, или за оставу старих ствари.

III — ЗАНАТСКЕ ЗГРАДЕ

1. ПУШНИЦА служи за сушење шљива. Зидају је од „ћерпича“, непечене цигле, а затим је блатом и плевом облепе. Унутрашњост пушнице састоји се од четнаест „леса“ — преграда. „Лесе“ су плетене од прућа. Са горње стране свака је леса танким дашчицама углављена. Свака је дугачка по 1,90 см. Када се шљиве поређају на „лесе“, отвори између леса се затварају помоћу „чекменица“ — дасака дужине лесе, са дршком на предњој страни. Служе да се њиме затворе отвори између леса да сав дим не иде напоље.

За задње стране пушнице налазе се три отвора. Средњи отвор, највећи, зове се „фуруна“. Кроз њега се убацују дрва и ложи се „на чукуру“. Са обе стране „фуруне“ су два мања отвора. Називају их „луфтови“ или димњаци. Кроз њих излази дим напоље кад обиђе све лесе.

Испред пушнице за шљиве је трем широк 2 м. Служи као остава за делове кола и пољопривредне алатке. Кров је претежно

покривен црепом. Код домаћина Милосава Тиодоровића из Горњих Роћевића, у саставу пушнице је и сушара за месо, као и хлебна пећ Све су испод једног крова. Пушнице и данас зидају по овим селима, јер шљива има у изобиљу.

2. СУШАРА служи за сушење меса — пастрме. Граде је одвојено, као засебну кућицу, а виђа се и у саставу пушнице, испод истог крова, као код домаћина Милосава Тиодоровића из села Доњи Роћевићи. Имају заједнички трем. Грађене су од непечене цигле-ћерпича, а облепљене блатом, помешаном са плевом. Облика је правоугаоног, на горњој страни су „ражњеви“ — мотке, на које се качи месо. На средини земљаног пода ложи се ватра. Дим се пење до „ражњева“, па кроз кров одлази напоље. Врата којима се затвара такође су дрвена.

У саставу пушнице и сушаре је и хлебна пећ (сл. 11).

3. ХЛЕБНА ПЕЋ — хлебна фуруна, како је називају, налази се код мањег броја домаћинстава. Руше их много; не употребљавају их сви, нарочито не они имућнији, јер имају „беле шпорете“ и електричне уређаје.

Хлебна пећ се обично налази испод трема, чији је кров од црепа и има четири дрвена стуба. Пећ је зидана од непечене цигле-ћерпича, а облепљена је блатом и плевом. Купастог је облика (док се у Баљевцу виђа искључиво четвртастог облика, сл. 14). На предњој страни пећи је отвор, кога називају „врата“, на који се убацује хлеб за печење. На доњој страни врата је већи камен правоугаоног облика. Служи да се на њега стави даска са хлебовима за печење. „Врата“ се затварају плехом, који се подупре даском.

Темељ пећи је од камена, који је притиснут дебелом дрвеном гредом зв. „подвала“. На „подвалама“, којих има две углављени су стубови који држе кровну конструкцију трема. Њих називају „дирецима“. Кров је покривен ћерамидом, а данас све више црепом. Испред хлебне пећи трем се продужава и служи као остава пољопривредног алата. Сама пећ је висока 2,5 м, а широка 3.

Дрвене дугачке посуде, које служе да у њима надође хлеб после мешања, називају „пинокоти“. Издубљене су у дрвету као карлице и дугачке су до 2 м. Имају од 5 до 10 удубљења, у која се стављају хлебови (сл. 13). Када хлеб, после извесног времена, у „пинокотима“ надође, стављају се, један по један, на дугачке дрвене лопате у пећ. Значи, за мешање и печење хлебова потребни су ови судови: брашњар, нађе, лопар, „пинокоти“ лопата и хлебна пећ.

Унутрашњост хлебне пећи је поплочана непеченом циглом. Тај простор је увек чист; домаћица после сваког печења хлеба добро метлицом очисти. Средишњи део пећи називају огњиште, јер се ту ложи ватра. Отвор, кроз који се убацују дрва, као и сам хлеб за печење, називају „чукур“. Оцак, кроз који одлази дим, са унутрашње је стране, одмах изнад „чукура“.

4. ВОДЕНИЦЕ: има их на Морави. Називају их „моравке“. Пре рата било их је много више, док је данас остао само мали број. Иначе, воденице — поточаре праве у близини речних брзака. Има их у селима: Каменици, Станчи код Богutowца, затим у Раваници, у Грузи и др.

За покретање воденичког камена служи сливање потока или река. Воденичко камење набављају у селу Попину код Трстеника.

Воденице су мале зграде од брвана, покривене шиндром. Биле су „поредовачке“, док данас постоји само један власник, који ради са воденицом. За самлевено жито плаћа се најчешће „ујмом“, а не у новцу.

Рад саме воденице одвија се на следећи начин: најпре се откочи кочница, жито сипа у кош и дигне се устава из воде. Вода рочне да удара на воденичко коло и окреће га. Окретањем кола изван воденице, окреће се и велико коло у воденици, јер оба имају исту осовину — ваону, па тако ради воденица.

Окретањем горњег воденичког камена, „чекетало“ одскаче по неравној површини камена. „Чекеталов“ горњи крај рије у кош, из кога пада жито у шупљину горњег камена. Жито долази под горњи камен — између горњег и доњег и, услед окретања оба камена, жито се меље и излази кроз „лулу“ у „мучњак“. Одатле се лопатом ставља у цакове и вреће.

5. ВАЉАЛИЦЕ: природни услови и начин живота становништва у околини Краљева условили су и развитак ваљарске делатности. По својој техници и типологији овдашње ваљалице имају много заједничког са ваљалицама у осталим нашим крајевима, али у условима привредног и економског развоја овог краја, оне одражавају специфичности карактеристичне само за краљевачко подручје.

Ваљалице се на сваком подручју налазе у планинским и потпланинским насељима (на падинама Гоча, Копачника и Чемерна), која су била позната као развијена сточарска насеља — бачије. Значи, у пределима су где су комуникативне прилике слабије и као такве подмиривале су потребе само села удаљених од индустријских и привредних центара.

Од постојећих девет ваљалица ради само шест. Једна се налази на деветом километру од Краљева, у селу Каменици, на реци Рибници — предео Подибар, својина је Николе Јовићевића. Друге две су такође на реци Рибници, само на тринаестом километру од Краљева и својина су Драгомира Јаћимовића. Оне подмирују у ваљању сукна и област Грузе. У селу Пекчаници, на реци Лопатници — предео Надибар, налазе се две, од којих је једна својина Бошка Туфегчића. На реци Јошаници — предео Гокчаница су три, две стално раде и својина су Драгољуба Вељковића, док трећа повремено ради и својина је Миливоја Вељковића. Мештани причају да је у овом крају било седам ваљалица, па да су их власници временом напустили, јер су се запослили у фабрикама. Испод планине Гоча, код села Плеша, једна је напуштена ваљалица.

Ваљалице су, као и воденице, смештене у брвнарама покривеним шиндром. На спољној страни ваљалице налази се канал којим се хвата вода од јаза до кола, а назива се „лежећи кораб“, а други нагнути канал — „дубећи кораб“. Осовина, на којој се налази „коло“ зове се „ваона“. Део ваоне, на коме је уграђено коло (које се састоји из две „крстине“ и четири „гобеле“) изван је ваљалице и на њега се слива вода са кораба. Ваона служи за преношење кружног кретања на маљеве. На њеном другом делу, који је у ваљалици, уграђена су два „паока“, који служе за подизање маљева. Маљева има два. Праве се од трешњевог дрвета, које је меко, па приликом ударања у сукно не сече га. Облика су трапеза. Задњи део маља, који удара у „ступу“, косо је зарезан и ижљебљен у седам жљебова, који се називају „решме“. Помоћу њих се ваља сукно. Део ваљалице у коме се ваља сукно зове се „ступа“. Косо је постављена и направљена је жљебљењем храстовог дрвета. Ваљање сукна врши се на тај начин што се ваљалица ставља у покрет, наиме „устава“ се извуче из „кораба“ и вода се несметано слива на „коло“. Коло се покреће и самим тим и „ваона“ — осовина, на којој су, са унутрашње стране ваљалице, „паоци“. Они су на „ваони“ и приликом обртања захвате „табане“, који су са доње стране на маљевима и то прво један „паок“ захвати један „табан“, а затим други „паок“ други „табан“, па се, на тај начин, врши наизменично покретање маљева. Док један маљ изађе из „ступе“, други уђе и тако ваљају сукно. Да би се сукно што боље уваљало, ваљар га кваси врућом водом. Само ваљање сукна траје 15 до 24 часа, што зависи од дебљине сукна. Ваљањем, сукно се скупља, постаје гушће, обично се скупи по дужини за 20 одсто. После ваљања, сукно се суши на нарочито постављеним моткама, које се зову „ленге“.

Ваљари данас мере сукно метром, а пре другог светског рата мерило се „аршином“ — стара мера за дужину (0,75 м). „Аршин“ је подељен цртама и тачкама, тако да је одстојање од црте до црте износило 5 см. То одстојање се звало „черек“, а одстојање од црте од тачке представља половину (2,5 см). То је „уруп“. Аршин је грађен од дрвета или гвожђа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Радомир Илић, Ибар, Насеља српских земаља, Српски етнографски зборник, књига шеста, Београд, 1905. стр. 521.
2. Радомир М. Илић, О Љубићским селима, Насеља српских земаља, Српски етнографски зборник, књига пета, Бгд. 1903. стр. 1.
3. Милисав В. Лутовац, Привреда, саобраћај и насеља у Рожају и Бихору, Бгд., 1930.
4. Р. Павловић, Подибар и Гокчаница, Насеља и порекло становништва, књ. 30.
5. Др М. Филиповић, Таково, Насеља и порекло становништва, књ. 37, Бгд., 1960, стр. 1.
6. Петар Ж. Петровић, Живот и обичаји народни у Грузи, Српски етнографски зборник, књ. 26, Бгд, 1948.
7. Др Ј. Цвијић, Балканско полуострво, Бгд, 1922.

1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and activities. It emphasizes the need for transparency and accountability in financial reporting.

2. The second part of the document outlines the various methods and techniques used to collect and analyze data. It includes a detailed description of the experimental procedures and the statistical tools employed.

3. The third part of the document presents the results of the study, showing the trends and patterns observed in the data. It includes several tables and graphs to illustrate the findings.

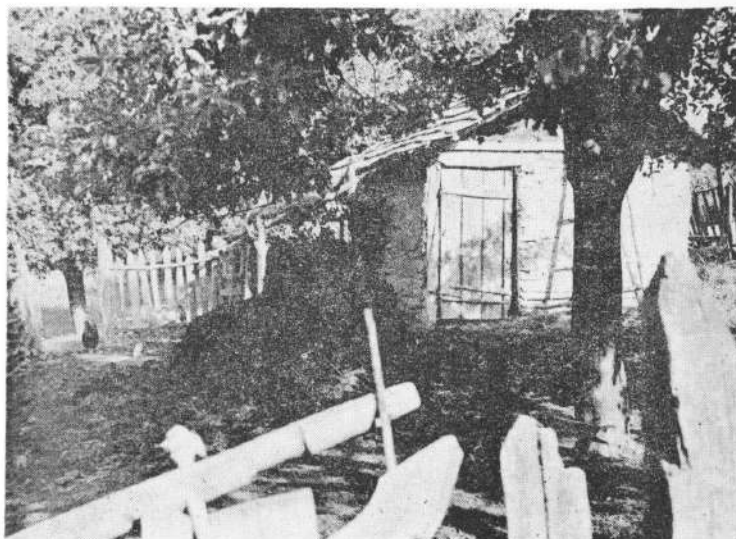
4. The fourth part of the document discusses the implications of the results and provides recommendations for future research. It highlights the areas that need further exploration and the potential applications of the findings.

5. The fifth part of the document concludes the study, summarizing the key points and expressing the author's appreciation for the support and assistance provided throughout the project.

Сл. 1. Баљевац — Брвнара
покривена крвином и притис-
нута лемезима

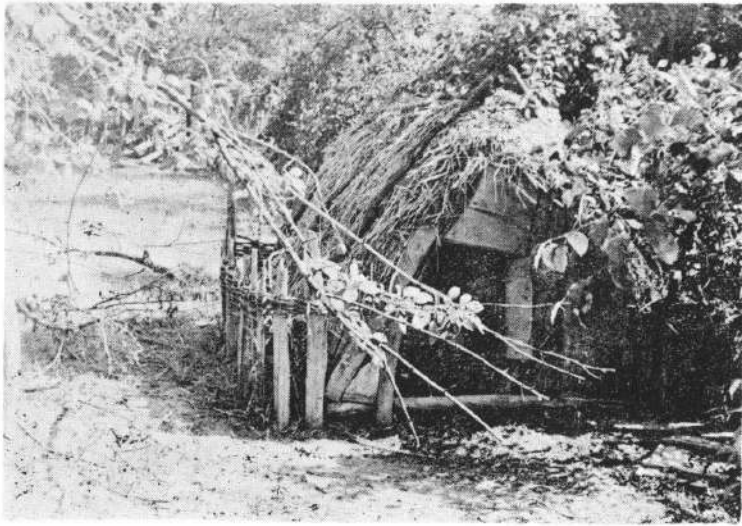

Сл. 2. Рођевићи — Штала

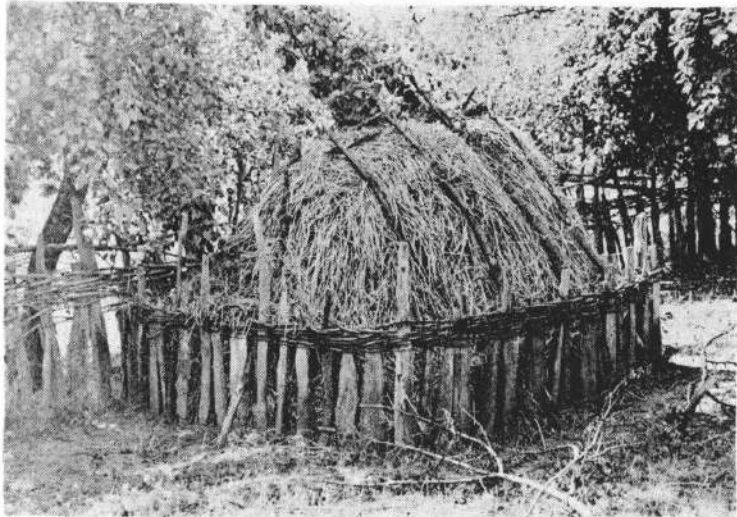

Сл. 3. Баљевац — Штала

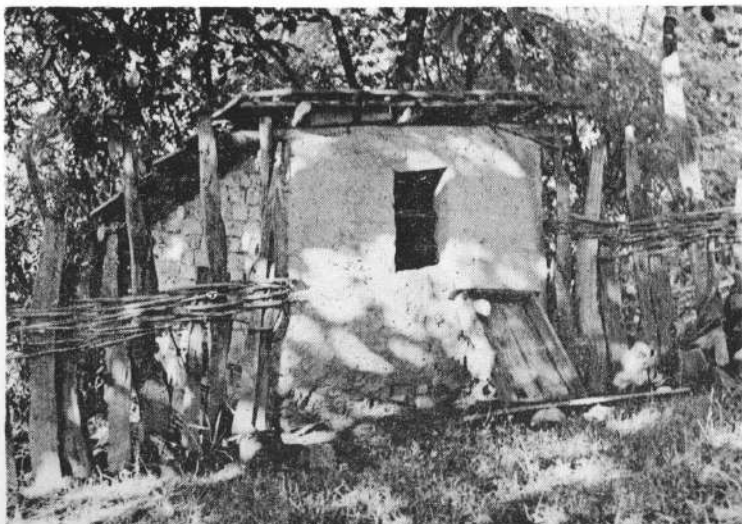

Сл. 4. Роћевићи — Свињац

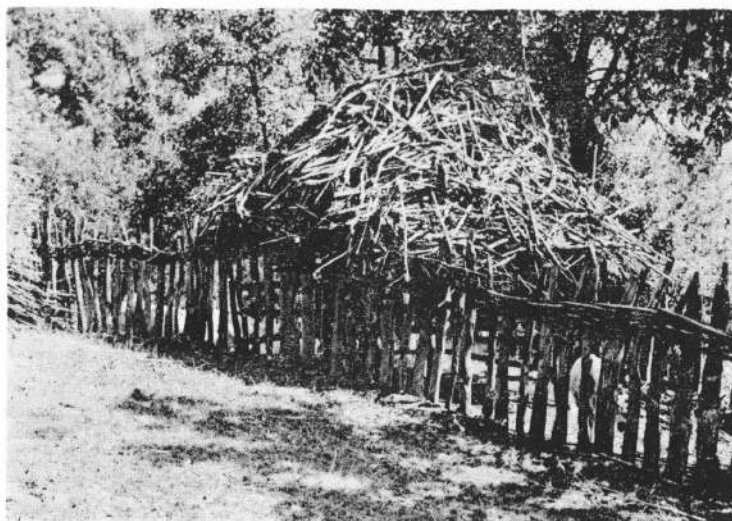

Сл. 5. Роћевићи — Свињац,
задња страна

Сл. 6. Роћевићи — Ноношињац

Сл. 7. Рођевићи — Тор за овце

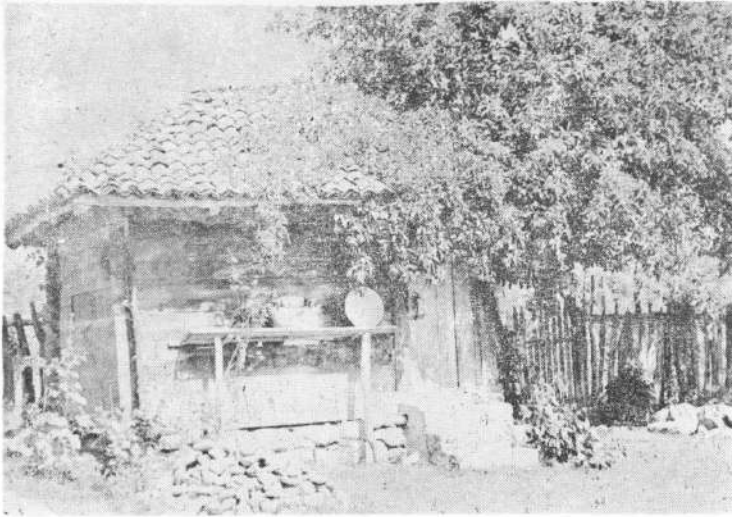

Сл. 8. Баљевац — Тор за овце
„дубироге“

Сл. 9. Рођевићи — Пчеларник,
кованлун

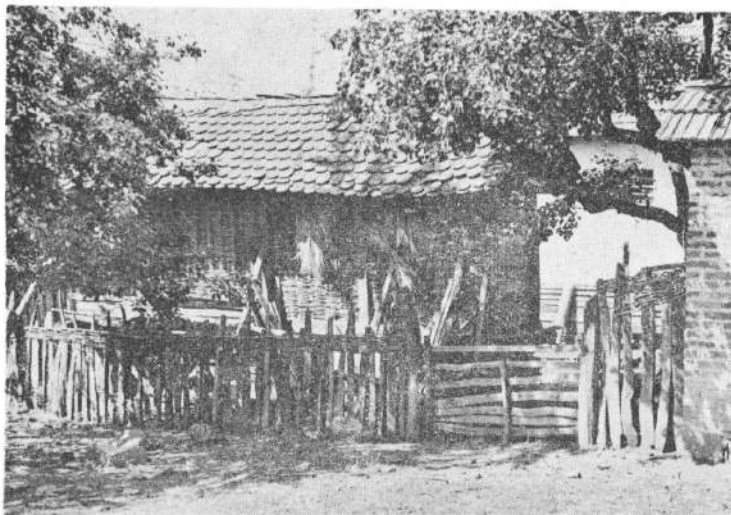

Сл. 10. Горњи Роћевићи —
Мленар

Сл. 11. Баљевац — Мленар

Сл. 12. Чунојевац — Салаш
без испуста

Сл. 13. Рођевићи — Салаш са
испустом

Сл. 14. Баљевац — Амбар

Сл. 15. Рођевићи — Брвнара,
магаза

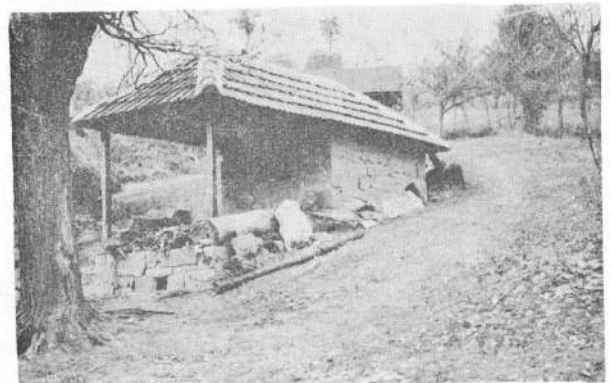
Сл. 16. Бањевац — Брвнара, магази

Сл. 17. Рошевићи — Пушница, сушара и хлебна пећ

Сл. 18. Рошевићи — Хлебна фуруна

Сл. 19. Бањевац — Хлебна фуруна

ТЕОДОСИЈЕ ВУКОСАВЉЕВИЋ

**СПОМЕНИК РАТНИЦИМА ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА
НА ГРОБЉУ У ЧАЧКУ**

(ПРИЛОГ ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ДЕЛОВАЊА ФИДАК-а)

Одмах ваља напоменути да ће бити речи о спомен — костурници подигнутој на Чачанском гробљу, у коју су сахрањени посмртни остаци војника српске армије и Централних сила, изгинулих и помрлих у ширем региону Чачка за време балканских и првог светског рата. Како је подизање спомен-костурнице, затим прикупљање података о изгинулим и помрлим војницима обеју зараћених страна у чачанском крају, као и пренос посмртних остатака, уследило на иницијативу чачанске Помоћне женске секције Фидака (у даљем тексту ПЖС), то ће у првом делу рада бити дата крајка историја оснивања, карактера и рада чачанске ПЖС, а у другом делу подизање спомен-костурнице и улога, односно допринос, ПЖС у тој акцији.

Развитак војне индустрије у другој половини 19. века условљавао је све крвавије ратне сукобе, што је најпре довело до оснивања међународне организације Црвеног крста, а крајем века и Удружења официра и ратника. Обим, масовност и квалитет ратне технике, примењене у првом светском рату, претворили су неке битке у праве кланице, што је изазвало милионске људске жртве и огромна материјална разарања и патње становништва свих зараћених земаља. Ако се томе додају пратеће појаве рата: глади, епидемије болести,

збегови, окупаторски терор и концентрациони логори, онда је логичан закључак да је први светски рат изазвао, у свести сваког човека, страх од нових ратних ужаса и осећање хумане жеље да се с једне стране спречи нови рат, а са друге стране помогне оним људима који су страдали у рату, како би се бар унеколико ублажио њихов положај. У Паризу се по завршетку првог светског рата, поред Друштва народа, обнавља Удружење резервних официра и ратника, које, као организација ФИДАК (Federation interalliee Des Anciens combattants), делује између два светска рата. Фидак је био међународна организација војног карактера, у чијем се саставу нашло и Удружење резервних официра и ратника из новостворене државе Јужних Словена. Циљ Фидака био је да се што пре залече ране отворене ратним страхотама и бори за мир према својим суседима¹ С обзиром да су и жене одиграле значајну улогу у првом светском рату, јер „док су очеви, мужеви или браћа ратовали, оне су водиле борбу да се одржи живот деце и стараца, обраде имања и не угаси домаће огњиште”,² то је при Фидаку основана женска секција, која је, као Помоћни Фидак, окупљала жене ратника кроз националне организације у земљама чланицама Фидака.

Пошто је и Југославија била чланица Фидака, то се и у њој организују официри и ратници, са Главним одбором у Београду и локалним пододборима широм земље. Тако је и у Чачку, између два светска рата, деловао пододбор Удружења резервних официра и ратника (у даљем тексту УРОиР), преко кога ће Средишња управа Помоћног Фидака из Београда организовати жене Чачка у Помоћну женску секцију. Оснивачка иницијатива Средишне управе уследила је зато што је секција преузела од Главног одбора УРОиР обавезу да уреди она војничка гробља која држава није стигла да уреди. Зато је Средишња управа и оснивала пододборе ПЖС по свим градовима и постављала поверенице по мањим местима, да би преко њих добијала обавештења, не само о стању војничких гробља, већ и о положају ратника или чланова њихових породица, што ће бити основни задатак и чачанске женске секције Фидака, основане 1927-1928. године. Треба поменути да је оснивању ПЖС претходио развијен женски покрет у Чачку. Прве корене организовања жена Чачка налазимо у 1885. години, када је основана Женска подружница, са циљем да окупи одрасле девојчице ради њиховог школовања у Радничкој школи. Обновивши рад 1888, већ у 1890. години је основала поменуту школу и из својих средстава подигла школску зграду на месту данашње Галерије „Надежда Петровић“. Женска подружница се активирала после првог светског рата, проширујући поље рада бригом о уређивању војничких гробља изгинулих војника у ратовима и пружањем помоћи сиромашној деци ратника. Отуда је иницијатива Средишне управе Помоћног Фидака из Београда фебруара 1927. наишла на погодно тле, уз наглашавање да су жене Чачка са женама Осигека биле „прве у целој земљи, које су схватиле важност делања и приступиле организацији и што ће радити заједно у духу идеја Фидака, на добро, корист и срећу ратника“.³ Период од лета

1927. до јесени 1928. био је испуњен организовањем секције и припремањем оснивачке скупштине, која је одржана 22. октобра 1928. године. Овај датум се, без обзира на привремено организовање и делатност, узима као датум оснивања ПЖС у Чачку. Заслужне личности по залагању и доприносу у оснивачком послу су: Радован Ђорђевић, најпре секретар а касније председник пододбора УРОиР Чачка, и Милица Обрадовић, учитељица, најпре повереница Средишне управе, а од 1930—1938. председница женске секције Фидака у Чачку. Ускоро после оснивања, ПЖС је била, 1930. године, верификована од стране Начелства среза трнавског. Овим је Помоћна женска секција Фидака у Чачку завршила фазу оснивања и стекла услове за легалан рад на испуњавању утврђених циљева и задатака.

Чачански пододбор УРОиР, радећи на оснивању женске секције у саставу своје организације, истакао је да би ПЖС имала задатак да „збрињава ратну сирочад, одржана и посећује ратничка гробља и ради друге послове, који су, по својој природи, ближи жени него мушкарцу“.⁴ Но, задаци чачанске ПЖС Фидака су били јасно одређени. То су: борба за мир у свету, брига око ратника и чланова њихових породица, пружање олакшица у посећивању гробних места изгинулих у чачанском крају у време балканских и првог светског рата, уређивање војничких гробаља, прослављање датума везаних за први светски рат. Посебну пажњу посветила је секција, од оснивања, проналажењу гробова војника обеју зараћених страна, изгинулих у ширем региону чачанског краја у ратовима од 1912 — 1918. и преносу њихових посмртних остатака у заједничку спомен-костурницу. ПЖС се, поред ових задатака, повезивала са другим организацијама и друштвима у граду, о чему ће бити речи касније.

ПЖС Фидака у Чачку састојала се од чланица, а делатност секције вршена је преко изабраних органа управе. Управни одбор, са председником, био је покретач свих акција. Поред чланица, секција је имала неколико категорија добротвора: приложенике, утемељиваче, добротворе и велике добротворе, зависно од количине новца који се поклања за покриће трошкова делатности ПЖС, као и почасне чланове — ако су имали нарочите заслуге за секцију. По мањим местима ПЖС је именовала своје поверенице, преко којих је долазила до података на терену о стању војничких гробаља и о материјалном положају ратника и чланова њихових породица. Број чланица, у почетку, био је мали. У периоду стварања секције (1927 — 1930) било је учлањено само 40 жена и један утемељивач. Већ 1930. године секција је имала 60 чланица, 1933. преко 110, да би у периоду велике активности ПЖС од 1934—1936, секција имала око 150 чланица. Уочи другог светског рата овај број опада и креће се испод 100, што указује да је рат довео до пометње међу чланицама и кризе секције у Чачку. Поменуто је да су председница и управни одбор били покретачи свих акција ПЖС. Да би одржао континуитет рада, управни одбор је биран на три године, а пример Милице Обрадовић показује да се на положају председнице секције могло остати више година. Управни одбор је, углавном, радио самостално, само понекад

се прикључивао седницама УРОиР. Седнице управног одбора ПЖС одржаване су у кафани „Драгачево“.

Чачанска ПЖС је одржавала добре односе са Средишном управом југословенског Помоћног Фидака. Редовна сарадња везана је за долазак Милице Обрадовић на положај председнице чачанске секције. Њу је, уствари, поставила на тај положај Средишна управа. Те односе учврстила је и посета председнице Средишне управе Помоћног Фидака, Агатоновићке, Чачку 1930. године. Захваљујући тој сарадњи, Чачанке су биле укључене у акцију сакупљања помоћи за поплављене у Француској и опремању једне лутке у народној ношњи чачанског краја за изложбу у Паризу 1931. године. Чачанска Помоћна женска секција је, такође, од Средишне управе из Београда добила не само подстрек за подизање спомен-костурнице, већ и материјалну помоћ у ту сврху. Што се тиче односа секције су подбором УРОиР Чачка, може се рећи да је сарадња имала пролазни карактер и остваривала се у неким заједничким акцијама као што су: прослава 15. септембра и 11. новембра, као и подизање спомен-костурнице. Суштина несарадње лежи у покушају УРОиР да женску секцију стави у положај зависности, што је била карактеристична појава у свим земљама — чланицама Фидака.

Реализовање циљева ПЖС Фидака у Чачку захтевало је одређена средства, која је секција добијала сакупљањем добровољних прилога, организовањем забава и другим видовима сопствене активности. Из података за 1933. годину види се да су 33 добротвора и утемељивача даровала секцији 8.000 динара, или да се приходовало само са једног кermеса одржаног у Чачку 3.000 динара, а прва председница ПЖС Наталија Будимировић је, са официрске забаве у Косовској Митровици, донела око 7.000 динара. Забаве су организоване најчешће у хотелу „Касина“, а приход је наменски трошен. Пада у очи повећано тражење добровољних прилога у време велике економске кризе, која је довела породице сиромашних учесника у балканским и првом светском рату у незавидан положај. Чачанска секција је до новца долазила продајом Фидакових разгледница и књига, вршеном преко градских и сеоских школа, чиме се ширио утицај на село, затим продајом цвећа „косовски божур“ на дан пробоја солунског фронта. Сви ови видови стицања потребног новца говоре о тешкоћама ПЖС у прикупљању финансијских средстава за извршење два основна задатка, али и о великом ентузијазму чланица управног одбора, које су уложиле много времена и упорности, а, уз то, ни једном нису биле у искушењу да проневере новац који им је стајао на располагању.

Средства секције трошена су за обележавање датума везаних за први светски рат, за пружање помоћи сиромашним ратницима или члановима њихових породица и за подизање спомен-костурнице на Чачанском гробљу. Пада у очи да је приход често био већи од расхода. Можда се објашњење може наћи у податку да је ПЖС новац држала у банкама и, најчешће, у приватним новчаним заводима, а банке и, нарочито, приватни банкар, одбијали су да „за мртве исплаћују

паре“. Овакву претпоставку поткрепљује чињеница да су се чланице секције довијале како би узеле сопствени новац са рачуна и утрошиле га у хумане сврхе.

Поред своје основне активности, на шта је, као што је поменуто, секција трошила новчана средства, чачанска ПЖС се укључивала и у друге активности отварајући се тако према другим друштвима и организацијама у Чачку. Тако је запажено учешће чланица секције на сахрани војводе Степе Степановића 1929. године, затим на прослави 1. децембра — Дана уједињења, на освећењу збега у Кађеници (14. октобра 1940) и на освећењу обновљеног манастира Преображење у Овчар Бањи (13. октобра 1940. године). Чачанска ПЖС помаже подизање споменика Танаску Рајићу у Љубићу, а 1940. се укључује у чланство Југословенске уније, која је основана у циљу заштите деце у миру и рату, јер је и Чачак те године био проглашен за угрожено место од ваздушних напада. Треба, још, навести учешће чланица секције у бројним женским друштвима, чији је основни циљ помагање сиромашне деце Чачка, као што су: Фонд за помоћ сиромашних ђака основних и средњих школа, Друштво за помагање незбринутих (основано 1934. године), Женска подружница и др. Деловање ових бројних друштава у Чачку између два светска рата говори о социјалним приликама у граду, које тадашња буржоаска држава није решавала и које ће се, као и низ других слабости старе Југославије, решавати кроз НОБ.

Напоменуто је да је чачанска ПЖС део средстава трошила на обележавање датума везаних за први светски рат. Тако је 15. септембар био дан када је прослављан пробој солунског фронта. Прослава је спремана заједно са УРОиР Чачка. Имала је карактер друштвене славе и најчешће одржавана у кафани „Драгачево“. Године 1939. стигла је од Главног одбора УРОиР Југославије препорука да се овај датум обележи без икакве свечане прославе. Вероватно се подлегло утицају фашистичких сила, јер се прослављање пробоја солунског фронта могло схватити као акт уперен против њих. Од 1927. године у Чачку је обележаван сваке године и 11. новембар као датум свршетка првог светског рата, односно као Дан мира. Тога дана су чланице ПЖС Чачка приређивале парастос на војничком гробљу у које су били сахрањени изгинули и помрли војници српске војске за време балканских и првог светског рата. Но, поред ових редовних обележавања датума везаних за кључне догађаје у првом светском рату, чачанска секција Фидака је обележавала и јубиларне датуме или у неким изванредним приликама. Тако је, у сарадњи са УРОиР, чачанска ПЖС прогласила 6. април 1930. као „француски дан“ и, ангажујући и Црвени крст, прикупљала помоћ за пострадале од поплава у Француској. У Чачку је прослављен и 14. јул 1938. као национални празник Француске, а поводом двадесетогодишњице завршетка првог светског рата. Треба истаћи да се дан Француске слави у години у којој влада Милана Стојадиновића напушта и разара пријатељске односе са савезницима из поменутог рата, па и са Француском. Веома је могућно да је овај гест био протест на профашис-

тичку политику владе Милана Стојадиновића; протест који је био испољен и у Чачку. Поред ових манифестација, чачанска ПЖС је 12. маја 1939. требало да обележи као дан истицања резултата борбе жена у свету. У граду је за тај дан било предвиђено предавање о улози жена у будућем рату, уз рецитовање родољубиве поезије Ђуре Јакшића и учешће девојачког хора. Нема података да је тај дан прослављен.

Већ је речено да је један од главних задатака ПЖС Фидака у Чачку да материјално помаже преживеле ратнике, чије економско стање није повољно, као и сиромашне удове и децу изгинулих бораца балканских и првог светског рата. Помоћ, коју је пружала чачанска секција, била је материјална: у новцу, одећи, обући, смештају ратника и чланова њихових породица у бањска лечилишта и ђачке домове, додељивање стипендија и слично. Помоћ се састојала и у интервенцијама секције код школских и других органа власти, у вези са обезбеђењем запослења, уписа у школе, нарочито деце ратника и сеоских породица на занате. Из расположиве архивске грађе види се да је помоћ била мања до 1935-36. године, од када се повећавају све врсте помоћи и породицама палих и породицама преживелих учесника у ратовима од 1912—1918. Свакако да се ово може објаснити податком да је секција главно улагање средстава до 1935. била усмерила на подизање спомен-костурнице, а да је, после њеног завршетка, могла знатнија средства да одваја на пружање материјалне помоћи. Тако је на десетине ђака, најчешће, уживало материјалну помоћ, а неки од њих бесплатно школовање, ако су им родитељи били пуки сиромаси. Секција је, уз помоћ председнице југословенског Помоћног Фидака у Београду, обезбеђивала упис на студије деци ратника чачанског краја, а такође је омогућавала и запослење ратника слабог имовног стања или њихове деце. Карактеристично је да је највише молби за пружање помоћи било у 1935. години. Све тражиље су наводиле крајњу материјалну беду у коју су запале и да нису у стању да „издржавају децу са своје две руке“,⁶ а да не могу да поднесу да им „деца седе у хладној соби пошто нема дрва“.⁷ Посебну пажњу заслужује помоћ чачанске ПЖС деци књижевнице Данице Марковић, која је пружена у марту 1933. године, иако су деца песникиње живела у Београду. На списку оних којима је Помоћни Фидак пружио материјалну помоћ нашао се и Миљинко Кушић, касније истакнути члан КПЈ, организатор борбе против окупатора и домаћих издајника у 1941. години и народни херој. Разлог што се Миљинко Кушић нашао на списку оних којима је не само чачанска, већ и југословенска ПЖС, поред бесплатног путовања у Париз, обезбеђивала стипендију у периоду од 1930—1932. на Универзитету у Београду, треба тражити у успеху Кушића, који је, као ђак Чачанске гимназије, на међусавезничком конкурс Фидака из 1930. године урадио најбољи писмени састав на тему „Шта мислите о миру и како замишљате срећу коју он пружа човечанству?“

Како се из свега наведеног види, помоћ коју је пружала чачанска секција Фидака била је материјално недовољна, али веома разноврсна.

Пре ширих разматрања чињеница о подизању спомен-костурнице, потребно је расветлити питање војничких гробаља из ратова од 1912—1918. у Чачку. Несумњиво је постојање два гробна места: тзв. швапског војничког и српског војничког гробаља. У првом су сахрањивани војници Централних сила, који су изгинули или помрли у чачанском крају, односно болници. Налазило се насупрот градске болнице, на месту данашње касарне. Било је доста велико и лепо уређено. Имало је централни споменик општег значења, изграђен од белог мермера, са натписом: »Es starb ein jeder für sein Vaterland« (Умро је сваки за своју отаџбину). Овај заједнички споменик био је обрађен и на доминантном месту, видео се из града. Појединачни гробови су обележавани дрвеним крстовима са именима сахрањених војника. Ту је био и део српског војничког гробаља. Српско, пак, војничко гробље налазило се у посебном делу градског гробаља, формираном са избијањем ратова од 1912—1918. године. Звало се још и Мало гробље или Болничко гробље. У њему су сахрањивани војници српске војске, који су умирали у чачанској војној болници, а углавном нису били из Чачка и околине, јер су ови сахрањивани у гробљима својих родних места. Цивили нису сахрањивани у српско војничко гробље.

По завршетку првог светског рата, стање оба гробаља, као и других гробних места у широј околини Чачка, није било задовољавајуће. Запуштеност је последица недовољне бриге око уређивања гробова, чему је допринела не само разбацаност војничких гробаља, већ и чињеница да није постојала организација која би се бавила њиховим одржавањем и заштитом. За стање швапског гробаља одговорно је и понашање једног дела грађана, који су, верујући да чине патриотско дело, рушили гробове непријатељских војника „да им се ни место не зна“.

Кад је чачанска Помоћна женска секција Фидака покренула акцију за подизање спомен-кустурнице, 1928. године, мора се поминути да је имала пример искуства београдске ПЖС, која је 1927. изводила акцију за подизање спомен-костурнице изгинулих ратника, који су пали бранећи Београд и били сахрањени у Новом гробљу. Ово се истиче утолико пре што је председница Средишне управе југословенске ПЖС подстицала чланице чачанске секције да истрају око уређења војничких гробаља, саветујући им да не дају мира ни команданту гарнизона ни председнику општине док се акција не заврши. Од 1932. године све присутнији је, у Чачку, позив за уређење војничких гробаља. Та потреба уследила је из два разлога: већ поменуте запуштености гробних места и захтева 19. артиљеријског пука упућеног суду општине града Чачка да се швапско гробље измести ради подизања нове касарне. Док су ранији представници општине, у периоду од 1928. до 1932. оклевали да нешто предузму, Обрен Јањић, као председник чачанске општине у 1932. доставља захтев 19.

пука пододбору чачанског УРОиР, одређујући га, тиме, за субјективног носиоца целе акције око подизања спомен-костурнице. Радећи заједно са ПЖС Чачка још од 1928. године на сахрањивању изгинулих свих вероисповести и националности у чачанском крају у балканским и првом светском рату, УРОиР је, кад су 1932. настали повољни услови за реализацију, одмах укључило женску секцију, која је и раније прикупљала средства за грађење спомен-костурнице. Значи, намера обе секције Фидакове организације у Чачку да реши питање војничких гробаља, а и потребе месног гарнизона за подизање нове касарне, захтевале су енергичнију акцију и веће укључивање и предузимљивост како УРОиР, са ПЖС, тако и органа општинске власти. Успех акције, поред војних потреба, значио би извлачење из корова оних којима се могло захвалити за слободу и уједињење народа Југославије. Тако ће се УРОиР, на челу са Радваном Ђорђевићем, и ПЖС, са Милицом Обрадовић, бацити свим жаром на посао. Од 1932. врши се појачано сакупљање података о сахрањенима, у виду спискова са генералијама. Захваљујући овоме имамо детаљне податке за око 1.000 ратника изгинулих или помрлих у чачанском крају у ратовима од 1912. до 1918. године.

Када су прибављена новчана средства, подаци о броју изгинулих ратника и добијена локација, остало је да се направи пројекат споменика да би отпочели радови. Пројекат је дело Исидора Јањића, инжењера из Чачка. Споменик је пројектован у виду пирамиде, која почива на костурници. Значај споменика је у амблемима. Тако је на једној страни споменика пројектован католички крст, на другој православни, на трећој исламски полумесец, а на четвртој јеврејска шестокрака. Овим амблемима били су заступљени војници свих вера, а условно и народности, који су изгинули или помрли у чачанском крају за време балканских и првог светског рата. Но, ознаке интернационалног карактера отварају и питање узрока за њих, јер је споменик у Чачку јединствено обележје изгинулих војницима првог светског рата у целој земљи.⁸

Изградња спомен-костурнице имала је две фазе. Прву, од октобра 1933. године: изградњу костурнице, тј. крипте, без унутрашњих преграда. Била је завршена средином новембра и примљена од комисије. Цена крипте износила је 14.500 динара, а сазидана је без дугова, иако су радови започети са само 3.434 динара. Исте 1933. године склопљена је погодба о изради споменика над костурницом, са 31. мартом 1934. као роком завршетка радова. Наиме, до тог датума, требало је да се заврши акција ископавања гробова и обави пренос посмртних остатака у општу костурницу. Од самог почетка, активност чланица чачанске ПЖС је велика, мада је на почетку те активности дошло до прекора изреченог од Верско-православног одељења при Министарству правде. Чачанке су укорењене зато што се за помоћ нису обратиле министарству и што су подизање споменика отпочеле без претходне сагласности поменутог одељења, јер су постојали нарочити прописи како се праве војничка гробаља и костурнице. По-

датак да је пододбор УРОиР Чачка почео градњу кад је решио све тешкоће, говори да је тих тешкоћа било више.

Изградња споменика поверена је чачанском каменоресцу Франческу Бербељи. Споменик је прављен од камена зв. „плави ток“, који је Бербеља довлачио из свог каменолома у Јеминској Стени, а амблеми су прављени од јабланичког гранита (Херцеговина). Међутим, амблеми као симболична ознака интернационалног карактера гробнице довешће до сукоба још у време припрема за изградњу споменика, а нарочито приликом његовог освећења. Најогорченији противник било је црквено руководство жичке епархије, под чијом се управом налазило и свештенство чачанске црквене организације. С обзиром да отпор постављању амблема на споменик, нарочито јеврејске шестокраке, али и осталих неправославних, споменик је подигнут на месту које је било ван постојећег варошког гробља. Тако су чачанско УРОиР и ПЖС избегли сукоб са свештенством, јер нису хтели да оставе посмртне остатке војника Централних сила ван заједничке гробнице палих у првом светском рату на широј територији чачанског краја. По схватању чланова чачанског пододбора УРОиР, нису изгинули војници Централних сила криви за рат. Сви они: Чеси, Мађари, Аустријанци, Немци и други били су мобилисани и приморани да учествују у рату, а имају породице које су, због рата, напустили, изгубивши животе у туђој земљи. У једном говору приликом освећења споменика, истицано је да је споменик у Чачку споменик мира и да значи „уједињење мртвих кад нису могли да се уједине живи“.⁹ Оно што пише у рубрики „хумор“ у „Чачанском гласу“¹⁰, могло би се сврстати у тенденциозну и неукусну шалу. На име, наводи се да Чачани откривају костурницу палим јунацима свих вероисповести, хотећи да покажу своје пацифистичко схватање и да су „по околним шумама, пољима, њивама и јаругама покупили остатке палих хероја“.¹¹ Но, овај податак указује на бројност и раширеност гробних места и напор обе секције Фидака у Чачку да их све прикупе и пренесу у заједничку гробницу. По мишљењу старих Чачана, заједничка гробница је „резултат скривеног социјалистичког интернационализма, хуманости и братства и јединства међу народима“.¹² Мање је вероватно да је иницијатива за подизање јединственог споменика учесницима првог светског рата у Југославији потекла од Главног одбора УРОиР Југославије или од Средишне управе Помоћног Фидака из Београда. Дубоки хуманизам људи чачанског поднебља је превагнуо: изгинули војници обе зараћене стране беху сахрањени у заједничку гробницу. Податак да Бербеља као извођач радова није имао трзавица у току израде споменика, говори да је поменути сукоб чачанског Фидака за жичком епархијом добио своју кулминацију уочи освећења споменика, септембра 1934. године.

Укупна цена спомен-костурнице износила је 42.500 динара, а по једном податку наводи се износ од 50.000 динара.¹³ Један део средстава у износу од 20.000 дало је Министарство правде, а остали износ обезбедила је чачанска Помоћна женска секција добровољним прилозима и од процента који јој је уступила Средишна управа.

Сакупљени прилози били су у материјалу, новцу и радној снази. Да су припаднице чачанске секције биле веома активне, види се из једног документа из 1934. године, у коме се помињу 322 чланице. Ако се има у виду да број чланица у ранијем раздобљу износи до 150, онда се број 322 односи, вероватно, на број давалаца прилога за спомен-костурницу. Иако је ПЖС само помагала УРОиР из Чачка у подизању гробног обележја изгинулим у балканским и првом светском рату, ипак, и поред других задатака, секција је од својих прихода одвојила за финансирање изградње споменика само у 1934. години 13.310 динара. Из годишњег извештаја о финансијском пословању чачанске секције види се изражена спремност за давање још већег новчаног износа и да је секцију у тој намери омело понашање чачанских кредитних завода, код којих је секција чувала новац, а који нису хтели да исплате захтевану суму. Из овога се уочава да је чачанска ПЖС Фидака помогла овај подухват према својим финансијским могућностима и нашла своје место у подизању спомен-костурнице као један од носилаца акције.

Сахрањивање је завршено 5. августа 1934. године. Тог дана су пренете кости тројице изгинулих и сахрањених на Алвациници: једног редова, једног подофицира и једног официра, чиме је завршен вишемесечни рад на прикупљању биографских података о изгинулим и умрлим ратницима, ископавању свих војничких гробова на широј територији чачанског краја и преносу посмртних остатака у заједничку гробницу. Символични пренос посмртних остатака помануте тројице, добио је карактер јавне манифестације. Тог дана је, после одсвираног Бетовеновог посмртног марша, формирана велика погребна поворка, са лафетом, на коме су били посмртни остаци тројице ратника. Поворка је кренула од четвртог одељења Војно-техничког завода и прошла кроз главне пунктове и улице Чачка, завршивши свој пут код спомен-костурнице. Поворку су сачињавали: грађанство Чачка и околине, гости из других места, свештенство и ученици основних школа Чачка, Љубића, Атенице, Јездине и нешто удаљенијег Паковраћа. Поред осталих пригодних говора, испред чачанске ПЖС, говорила је, на гробљу, Милица Обрадовић. Сахрањивањем костију тројице ратника, означен је завршетак преноса посмртних остатака.

Од свог оснивања, чачанска секција Помоћног Фидака истичала се у залагању да се реши питање војничких гробља насталих у чачанском крају у време балканских и првог светског рата. Већ крајем августа 1934. председница секције, Милица Обрадовић, истиче да је „после шестогодишњег хуманог рада пододбора ПЖС у сарадњи са пододбором УРОиР Чачка, подигнута костурница и споменик“.¹⁴

Када је 23. септембра 1934. обављено свечано откривање и освећење споменика палим ратницима обе зараћене стране у првом светском рату, чачанска ПЖС испунила је „један највећи део програма своје хумане задаће“.¹⁵ Из упућених позивница за учешће у освећењу споменика, као и захвалности делегација на указаном го-

стопримству, види се да су 23. септембра у Чачку боравиле бројне представнице женских друштава из разних градова Југославије. Овим откривање споменика добија југословенски значај. Чачанска женска секција је на откривање и освећење споменика, поред женских друштава, позвала и представнике власти, посебно из Дринске бановине, чија је управа у Сарајеву дозволила петодневно плаћено одсуство свим запосленим у органима власти на својој територији, како би могли присуствовати освећењу спомен-костурнице у Чачку. Железница је, са своје стране, бесплатно или уз велики попуст, превозила учеснике у свечаности.

Долазак гостију у Чачак на дан освећења наметнуо је секцији проблем смештаја. Школе су биле, најчешће, те које су уступале своје просторије за смештај гостију. Да су се чланице чачанске ПЖС добро снашле око прихватања гостију, види се из података да су и своје куће ставиле на располагање и из изјава захвалности на срданом дочеку и гостопримству. Упркос том напору, многи гости су „преспавали за кафанским столовима“,¹⁶ јер, поред гостију из разних места наше земље, освећењу споменика присуствовала су и посланства из: Француске, Енглеске, Белгије, Италије, Немачке, Бугарске, Румуније и Турске. Посебну занимљивост представља учешће и локалног свештенства чачанске саборне цркве, и жичке епархије. У време пројектовања спомен-костурнице, са намером да се у њу пренесу кости свих изгинулих и помрлих војника српске војске и војника из састава Централних сила из оба војничка гробља и других гробних места расутих у широј околини Чачка, жички епископ Николај Велимировић није могао да се помири са намером да се на православном гробљу појави споменик са амблемима других народности и вера, а нарочито јеврејским и муслиманским ознакама. Отуда је забранио учешће свештенства жичке епархије при освећењу споменика. Николај је оваквим ставом довео чачанско свештенство у неугодан положај, тако да је оно, да би остало у dobrим односима са грађанима Чачка са којима је било животно повезано учествовало скоро илегално у освећењу споменика. Жички епископ је отишао тако далеко да је на инжењера Јањића као пројектанта споменика бацио анатему. Николај је одбио да присуствује освећењу. Насупрот његове ускогрудности и верско-националне заслепљености народ чачанског краја показао је своју ширину, хуманост и свест кад је „своје националне и верске непријатеље овековечио у споменику, раме уз раме са својим најбољим синовима“.¹⁷

Откривање и освећење споменика извршено је 23. септембра 1934. године. Најпре је у чачанској саборној цркви одржана свечана служба, уз помен изгинулих ратника па се поворка одређеним улицама упутила ка гробљу. На челу поворке ишла је војна музика, онда венци домаћих и страних изасланика, а иза њих учесници у освећењу. Поред православног, учествовало је и свештенство католичке, мајсијевске и мухамеданске вероисповести.¹⁸ Никад до тада није кроз Чачак прошла тако велика и свечана поворка као тог дана. Град је био искићен југословенским и страним заставама.

Откривање споменика састојало се у скидању платна са амблема, што је учинио краљев изасланик Оскар Часка. Поред његовог пригодног говора, говорили су представници чачанског пододбора УРОиР и ПЖС, као и вође домаћих и страних делегација. Затим је спомен-костурница предата на чување председнику чачанске општине Рашу Гавровићу. Из свега се види да је откривање и освећење јединственог споменика изгинулим учесницима у балканским и првом светском рату било догађај за Чачак, који је, подизањем оваквог споменика, добио међународну афирмацију.

Захваљујући Помоћној женској секцији Фидака, која је обавила прикупљање података о сахрањеним у војничким гробљима, може се дати одговор на питање: које су јединице српске војске или војске Централних сила прошле кроз Чачак или боравиле у њему у време ратова од 1912—1918. године. Од укупно сахрањених 914, недостају или су непотпуни подаци само за 15 војника, и то, углавном, из састава Централних сила. У заједничку гробницу сахрањена су из састава српске војске 652 борца, од чега 205 из чачанског краја: 109 из чачанског и 96 из рудничког округа. Из осталих крајева Србије сахрањено је 447 палих ратника, највише из пожаревачког, врањског, подрињског, крагујевачког, ужичког и крушевачког округа, мада нема ниј једног округа Србије из кога није било умрлих и сахрањених у војничким гробљима у чачанском крају. Укупно сахрањених из састава Централних сила било је 262. Пошто је Аустро-угарска била вишенационална држава, у заједничку је гробницу сахрањено: из Аустрије 33, Угарске 61, Чешке 65 изгинулих или помрлих војника. Из осталих покрајина: Моравске, Галиције, Буковине, а затим и Немачке, Бугарске, па чак и Италије сахрањени су посмртни остаци 26 мртвих ратника. Из југословенских територија, које су биле у саставу Аустро-угарске монархије било је сахрањено 62 погинула — умрла, од којих из Словеније 14, Хрватске 20, Војводине девет и Босне и Херцеговине 19.

Поред сахрањених из чачанског краја, заступљеност свих округа говори да су овде сахрањивани војници из свих пукова српске армије. То се може објаснити тиме што су општа и војна болница у Чачку примале рањене или болесне борце са разних фронтава и жаришта болести, што је налагала потреба ратног стања, као и да је један број бораца изгинуо у биткама на линији таковски крај — Шилковица — драгачевска села 1914. године, али и при повлачењу српске војске из чачанског краја 1915. године. Војна болница је, поред жртава у непосредним борбама, условила лечење, па и умирање, великог броја окупаторских војника, који су и сахрањивани на „швалском гробљу“, недалеко од болнице. Из броја умрлих, као и сећања старих Чачана, сведока окупације града од 1915—1918. године, у Чачку је било највише Чеха, Мађара и Аустријанаца, али и наших људи из покрајина под аустро-угарском влашћу. Евидентан је податак да су из наших покрајина под Аустро-угарском сахрањена 62 умрла, али се, судећи по именима, може видети да се не

ради увек о људима југословенске припадности (уколико имена могу бити поуздана полазна основа за овај закључак).

Као што су у српском војничком гробљу сахрањивани војници из бројних пукова, тако су и у „швапском гробљу“ сахрањивани војници из преко 50 регименти. Највише их је било из 91. регименте, која је била састављена поглавито од Чеха, и 28. регименте, у којој је, поред Чеха и Аустријанаца, било много људи из наших покрајина под аустро-угарском влашћу. Овај податак говори о саставу окупационих снага у чачанском крају од 1915—1918. године.

После откривања споменика, није престала активност чачанске Помоћне женске секције Фидака. Из докумената се види да се њен рад наставља у два правца. Први: уређивање простора око спомен-костурнице. Наиме, требало је подићи ограду око споменика и засадити парк, па је још 1934. године тражена новчана помоћ од главног одбора УРОиР. Чачанска ПЖС ставила је на располагање за то 5.584 динара. Да уређење простора око споменика иде споро, због оскудице у новцу, види се из молбе ПЖС упућене 1935. године градском поглаварству Чачка којом се тражи додела новчане помоћи за бетонирање стаза око спомен-костурнице, како би се лакше прилазило у време одржавања спомен-обрета. Ово из разлога што се на споменик излазило сваке године 5. августа, 15. септембра и 11. новембра. Секција је 1939. године обновила молбу градском поглавару, додајући захтев за поправку прилазног пута до спомен-костурнице. Не види се да ли је уређење простора око споменика потпуно обављено, јер одлагање неких послова за 1939. годину, у којој је почео други светски рат, доводи у сумњу завршетак свих послова. Овоме у прилог иде и чињеница да је ограда око споменика прављена после другог светског рата. Други задатак секције био је одржавање споменика и простора око њега. Из жалбе ПЖС суду општине чачанске због понашања гробара према парку око споменика, види се да су биле уређене алеје са цвећем и засађено дрвеће. Чланице чачанске секције су се бринуле око одржавања цвећњака, нарочито у време свечаности везаних за први светски рат и подизање спомен-костурнице.

Чачак се, априлским сломом старе Југославије, поново нашао под окупацијом фашистичке Немачке, која је и у првом светском рату била водећа снага агресивног блока Централних сила. Споменик изгинулим и помрлим војницима у чачанском крају за време балканских и првог светског рата није се увиђао фашистичким окупаторима. Отуда су они тражили да се са споменика уклоне јеврејски и исламски амблеми. Тако је, писменом наредбом, тражено да Бербеља, као градитељ спомен-костурнице, уклони са споменика наведене амблеме, што је он и учинио, па су, уместо шестокраке звезде и полумесеца, остале контуре, које се и данас виде као бледи отисци некадашњих ознака.

Избијањем другог светског рата 1939. године, поремећен је рад и УРОиР и ПЖС Фидака у Чачку. Обе секције се све више окрећу према рату. Још у мају женска секција разрађује тему: Улога

жена у будућем рату и истиче да је Фидак, превентивно ратничка, а не политичка организација. У позиву на поменуто предавање, наглашава се да „тема треба да заинтересује у садашњим мутним временима“¹⁹. Удружење резервних официра и ратника даје Помоћној женској секцији препоруку да „с обзиром на ситуацију и тешке прилике у свету“²⁰ помен 15. септембра, на Дан пробоја солунског фронта буде „без икакве свечане прославе“²¹. Очигледно је да су страх од рата и став неизазивања фашистичких сила, а поготову због профашистичке политике владајућих кругова југословенске буржоазије, били присутни у раду Фидакове организације у Чачку. Овоме у прилог иде и податак да је градско поглаварство почев од 1939. године оспособљавало грађане Чачка за одбрану у случају употребе бојних отрова у рату. Ова акција се појачава 1940. када је и Чачак проглашен за угрожено место од ваздушних напада у случају рата. Градско поглаварство у свој рад укључује и ПЖС, тако да рат постаје доминирајући садржај рада секције у 1939/40. години, што је поколебало многе чланице и навело их да напуштају секцију. Да се редови секције осипају, види се из кретања броја чланица. Док се, раније, број чланица ПЖС кретао и до 150, уочи другог светског рата се преполовио, а „неке госпође су се противиле оштанку друштва“.²² Већ 1940. године уплатом добровољних прилога Унији за заштиту деце у миру и рату, југословенски Помоћни Фидак, па самим тим и чачанска Помоћна женска секција, уклапа се у поменуту унију. Но, из података да секција додељује помоћ сиромашним ученицима крајем 1940. године види се да се она одржава и у првим годинама другог светског рата и да се, вероватно, гаси са априлским сломом старе Југославије.

НАПОМЕНЕ

1. Историјски архив Чачак, Фидаков фонд, документ 3/1927.
2. И. А. Чачак, Фидаков фонд, документ 4/1928.
3. И. А. Чачак, Фидаков фонд, документ 5/1928.
4. И. А. Чачак, Фидаков фонд, документ 1/1927.
5. Тако је, у 1936. години укупан прилив средстава износио 9. 681 динар, а расход само 2.910 динара. Око 7.000 динара остало је у каси, а деци сиромашних ратника једва је додељено 1.000 динара.
6. И. А. Чачак, Фидаков фонд, документ 87/1935.
7. И. А. Чачак, Фидаков фонд, докуменат 84/1935.
8. По казивању градитеља споменика Франческа Бербеље, каменоресца из Чачка, и других старих Чачана.
9. „Чачански глас“ од 29. септембра 1934.
10. „Чачански глас“ од 29. јула 1934.
11. „Чачански глас“ од 29. јула 1934.
12. По казивању Аце Савића, свештеника из Чачка.
13. „Чачански глас“ од 12. августа 1934.
14. И. А. Чачак, Фидаков фонд, документ 75/1934.
15. И. А. Чачак, Фидаков фонд, документ 96/1935.
16. „Чачански глас“ од 21. септембра 1934.
17. По казивању Аце Савића, свештеника из Чачка.
18. „Чачански глас“ од 29. септембра 1934.

19. И. А. Чачак, Фидаков фонд, документ 144/1939.
20. И. А. Чачак, Фидаков фонд, документ 153/1939.
21. И. А. Чачак, Фидаков фонд, документ 153/1939.
22. И. А. Чачак, Фидаков фонд, документ 153/1939.

A PROPOS D'UN MONUMENT AUX MORTS DE LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE

De même que toute la Serbie, la région de Čačak prit part aux événements liés à la Guerre Balkanique et à la Première guerre mondiale. Ces deux guerres laissèrent de nombreux monuments funéraires dans la ville de Čačak et ses environs, dont l'Ossuaire commémoratif est certainement le plus important. C'est là que furent ensevelis côte à côte les soldats de l'armée serbe et ceux des armées des Empires centraux, tués ou morts dans la région de Čačak. Cet ossuaire, unique au monde, fut bâti au cours des années 1933 et 1934 grâce aux efforts conjugués du sous-comité de l'Association des officiers de réserve et des anciens guerriers et de la Section féminine de la FIDAC, fondée à Čačak en 1927, tant à l'initiative de la Direction centrale de la FIDAC de Belgrade que grâce à l'intense activité du mouvement féministe de Čačak et à la nécessité de secourir les familles, dont les pères ou fils étaient tombés dans les guerres de 1912 à 1918.

La Section féminine de la FIDAC fonctionnant à Čačak s'était proposé des objectifs bien définis: lutter pour la paix dans le monde, s'occuper des conditions de vie des anciens guerriers et des membres de leurs familles, prendre soin des cimetières militaires, commémorer les dates importantes de la Première guerre mondiale. La section féminine de la FIDAC de Čačak prêtait une attention particulière aux actions ayant pour but de découvrir, dans la région de Čačak, les lieux où les soldats des deux parties belligérantes étaient ensevelis et de transférer leurs restes dans un tombeau commun. En vue de s'acquitter de cette tâche, la Section organisa des collectes de moyens financiers nécessaires à la construction d'un ossuaire commémoratif et s'employa à recueillir les données biographiques sur ceux dont les restes y seraient transférés.

C'est ainsi que grâce à l'activité déployée de concert par l'Association des officiers de réserve et des anciens guerriers et par la Section féminine de la FIDAC que fut érigé, au cimetière de Čačak, un imposant ossuaire commémoratif où furent réunis les restes du cimetière militaire serbe et de celui des soldats des Empires centraux, enterrés à Čačak et dans les campagnes de la région de cette ville. Du total de neuf-cent-quatorze soldats, tués ou morts dans la région de Čačak entre 1912 et 1918, six-cent-cinquante-deux provenaient de presque tous les régiments de l'armée serbe, tandis que deux-cent-soixante-deux appartenaient aux armées des Empires centraux; la crypte contient, depuis le 5 août 1934, à côté des restes des Serbes, ceux des Allemands, des Autrichiens, des Tchèques, des Bulgares et d'autres. Elle est surmontée d'un monument dont les emblèmes donnent un cachet unique à l'ensemble de l'ossuaire. En effet, sur chacun des quatre côtés du monument se trouve un emblème désignant la confession et, sous réserve, la nationalité de ceux qui y gisent: ce sont la croix catholique et la croix grecque, l'étoile à six branches des Juitis et le croissant islamique. Par son contenu, aussi bien que par ses emblèmes, le monument revêt un caractère international et c'est par là qu'il est unique, exceptionnel. Malgré la résistance opposée par le clergé local, les deux associations de Čačak n'ont pas voulu laisser traîner dans les environs de leur ville les restes des soldats des Empires centraux; elles les ont fait ensevelir avec les meilleurs des soldats du pays. Ces associations prétendaient que les soldats ennemis, morts ou tués dans la région, n'étaient pas responsables de la Première guerre mondiale et que, par conséquent, il serait inhumain de les abandonner dans la mauvaise herbe, voués à l'oubli.

L'inauguration du monument, qui eut lieu le 23 septembre 1934, fut l'occasion d'une grande solennité. En plus des invités du pays, y prirent part également de nombreuses délégations d'Etats européens. C'est ainsi que, grâce à ce monu-

ment, on assista à l'affirmation internationale de la ville de Čačak.

La débâcle d'avril 1941 de l'ancienne Yougoslavie mit fin à l'existence de toutes ses organisations politiques. Ainsi vit-on s'éteindre aussi l'activité féconde de la Section féminine de la FIDAC. Mais l'Ossuaire commémoratif de Čačak, dû principalement à ses efforts, y a survécu. Réunissant dans son sein tous les soldats tués ou morts dans la région de cette ville au cours des Guerres Balkaniques et de la Première guerre mondiale il reste, par son internationalisme, un monument unique de la Yougoslavie d'avant-guerre.

Сл. 1. Чланице Управног и Надзорног одбора чачанске Помоћне женске сенције Фидан

Златна медаља коју је добио Ми-
линко Кушић, уч. VII разр. Чачанске
гимназије, на међусавезничком кон-
гресу Фидака у Паризу 1930 г., за
најбољи одговор на тему: „Шта
мислите о миру и како замишљате
срећу коју он пружа човечанству?“

Сл. 2. Медаља Милинка Кушића

Сл. 3. Чачан: Пролазан свечане поворне нроз град

Сл. 4. Откривање спомен-костурнице на чачанском гробљу

Сл. 5. Изглед споменика са католичним и језрејским симболима

Сл. 6. Изглед споменика са православним и исламским симболима

РАДИВОЈЕ Д. БОЈОВИЋ

ОДЛИКОВАЊА ПУКОВНИКА ДРАГУТИНА ГАВРИЛОВИЋА

Нашавши се пред обавезом да се одужимо успомени пуковника Драгутина Гавриловића, у тренутку када се навршава шездесет година од херојске одбране Београда, имали смо намеру да још једном изразимо наше најдубље поштовање према човеку који се тако храбро борио за слободу своје земље и беспопштено се жртвовао њеним идеалима. Ово је стајало као задатак пред нама тим пре што је највећи део његове заоставштине ове године доспео у збирку Народног музеја у Чачку, као поклон његових кћерки Милице Алексић, Данице Докмановић и Емилије Маринковић.

Драгутин Гавриловић припада оној плејади младих људи који су се за војнички позив определили у време када се интензивно ради на попуњавању официрског кора Краљевине Србије. Недостатак школованих и способних војних професионалаца у редовима српске војске, у ратовима са Турском 1876—78. године је моменат који је утицао да се из Чачанске гимназије, још дуго после њеног завршетка, младићи у великом броју опредељују за школовање у Војној академији. Чачански крај је дао велики број способних старешина, виших официра, који су заузимали највише командне положаје у српској војсци.

Драгутин Гавриловић је рођен 30. априла 1882. године у Чачку, у угледној занатлијској породици. Основну школу и шест раз-

реда гимназије завршио је у свом родном месту, после чега, 1899. године, ступа у нижу школу Војне академије. Као питомац XXXII класе, која ће све до балканских ратова остати најбројнија, завршио је школовање 1901. године и одмах по унапређењу у чин потпоручника¹ примио дужност водника у X пешадијском пуку. На дужности у овом пуку, који ће све до премештања окружне пуковске команде из Горњег Милановца у Чачак 1913. године² носити име „Таковски“, остао је пуних петнаест година. Године 1905. унапређен је у чин поручника,³ а пет година касније, 1. јануара 1910, постао је капетан.⁴

Први балкански рат затекао га је у Шумадијској дивизији, на дужности командира 1. чете 3. батаљона X пука првог позива. На самом почетку рата унапређен је у чин капетана прве класе.⁵ Учествовао је у свим операцијама од Косова до Призрена,⁶ о чему, бар у садашњем тренутку, немамо нека подробнија обавештења. Знамо само толико да се у борби код Тенеж дола његова јединица налазила у пуковској резерви. Други податак се односи на борбу, коју је ова чета водила са албанским побуњеницима 1. новембра 1912. године јужно од села Бицана.

Истом јединицом командовао је и у другом балканском рату. У бици на Брегалници учествовао је у две важне борбе: на Дренику 18. и на Рајчанском риду 20. и 21. јуна, у којима је Шумадијска дивизија однела сјајне победе. У борби на Клиначици, код Власине, 8. јула X пук су потисле надмоћније бугарске снаге, па се он повукао ка Буковој глави. После завршеног рата, 31. октобра 1913. године, унапређен је у чин мајора.⁷

У првом светском рату, као командир 1. чете 3. батаљона X кадровског пука учествовао је у колубарској бици, у борби на Конатици 14. новембра.⁸ У овој борби, карактеристичној по великом броју официра избачених из строја, био је рањен.

После две велике победе у току 1914. године Србија је могла осетити прегруписавање непријатељских снага и припремање нове офанзиве, којом је Тројни савез хитао да замени изненађење приређено аустро-угарској војсци у првој години рата. Генералфедмаршал Август фон Макензен примио је команду над аустро-угарским, немачким и бугарским армијама, које су добиле задатак да отпочну ратне операције против Србије. Трећа аустро-угарска и Једанаеста немачка армија, јачине шест корпуса, у другој половини септембра почеле су напад преко Саве и Дунава. Две бугарске армије имале су задатак да, после почетних успеха на северном фронту, изврше са истока напад на бок и позадину српске војске. Иако је било јасно да је један од првих задатака непријатељске офанзиве заузимање Београда, одбрана града, под командом генерала Михаила Живковића, располагала је са свега 20 батаљона, 75 топова и 2 ескадрона.⁹

Међу јединицама које су браниле Београд налазио се и X кадровски пук. У првом тренутку, у градском пододсеку се налазио 1. и 3. батаљон X пука, док су преостала два улазила у састав оп-

ште резерве. 16. септембра 2. батаљон је примио одсек потпорнице у одбрани града, а 3. је отишао у резерву.

О свом учешћу у одбрани Београда Драгутин Гавриловић је записао¹⁰ да се борио са „Аустро-Немцима код Београда 22, 23. и 24. септембра као командант 2. батаљона X пука кадровског. Фронт батаљона протезао је се од фабрике „Гођевац“ на Сави па низводно до дунавског кеја закључно, обухватајући и доњи град. 22. септембра Аустријанци су вршили реперисање терена са зрнима из топова водећих калибара. Нарочито су управљали ватру на наша тешка оруђа која су била пласирана у горњем граду као и на топовска оруђа са дугачким цевима, која су била пласирана на положају више циглане браће Ђорђевића. Коректуру при гађању вршили су помоћу авиона. Стрељачке заклоне тога дана нису гађали. Наша артиљерија и ако је одговарала на ватру непријатељске артиљерије ипак непријатељска артиљерија није прекидала гађање. 23. отпочиње права канонада од стране непријатељске артиљерије свих могућих калибара.¹¹ Канонада отпочиње од 9 часова пре подне. Она не престаје, већ се напротив све више и више појачава, тако да око 1 сат јутра 24. септембра долази до кулминације. Неутралишући дејство наше артиљерије на овом одсеку још у току дана 23, готово сву своју ватру просипа на наше стрељачке заклоне, подигнуте дуж обале Саве и Дунава¹² као и на део вароши у непосредној близини. Но ипак, и поред тако страховите канонаде био је врло мали број жртава у људству, које је било склоњено у заклонима подигнутим у насипу на железничкој прузи која води за кланицу (6 погинулих и 8 рањених).

24. у 2.40 часова јутра отпочиње прелаз непријатеља преко Дунава са Великог острва и острва Кожаре помоћу чамаца. Прелаз преко Дунава омета се пушчаном ватром од стране батаљона. Но ипак непријатељ успева, да се једним делом дочепа доњег града, а једним дунавског кеја. Непријатељ у јачини 150 војника са два официра био је одмах заробљен, чим је ушао у доњи град. Непријатељу на дунавском кеју није се могло ништа учинити, јер је био штићен од стране монитора, који су дејствовали и артиљеријском и митраљеском ватром иако су на њега два јуриша извршена са наше стране. При другом јуришу око 14 часова рањен сам и после тога не знам, како је се борба развијала даље.“

У последњи јуриш, 24. септембра 1915. године Драгутин Гавриловић је повео три преостала вода 2. и два вода 3. батаљона X кадровског пука и делове сремског одреда, у који су само неколико дана раније добровољно ступили омладинци, који на конкурс у Скопљу нису примљени у подофицерску школу. Пред полазак у последњи јуриш одржао је чувени говор браниоцима Београда:

„Тачно у три часа непријатељ се има разбити вашим силним јуришем, разнети вашим бомбама и бајонетима. Образ Београда, наше престонице, има да буде светао.

Војници! Јунаци! Врховна команда избрисала је наш пук из бројног стања. Наш пук је жртвован за част Београда и Отаџбине...“

Ви немате да се бринете за ваше животе, који више не постоје... Зато напред, у славу! За Краља и Отаџбину! Живео Краљ! Живео Београд!"¹³

У ратној историји Србије, а посебно Београда, овај говор остаће као пример највишег херојизма и јунаштва Драгутина Гавриловића и његових војника, који су само неколико тренутака касније јуришали на непријатељски stroj из кога је тукла паклена митраљеска ватра. Трећа аустро-угарска армија генерала Хермана Кевеша заузела је Београд, уложивши велике напоре да сломи надчовечански отпор бранилаца града. Осми корпус, који је извршио прелаз на сектору који је бранио Драгутин Гавриловић са војницима X пука и сремског одреда, имао је 6.887 војника избачених из строја, од чега 658 мртвих, док је Двадесетдруги немачки корпус имао нешто мање губитке — 2.844 погинула и рањена војника.¹⁴

Рањени командант је евакуисан из града још у току првих уличних борби и релативно брзо се опоравио. У чин потпуковника унапређен је 1. октобра 1915. године.¹⁵ За показану храброст у одбрани Београда одликован је Орденом Карађорђевог звезде са мачевима IV степена, а после рата за заслуге из 1915. године Орденом Белог орла са мачевима III степена.

Шестог новембра 1915. године под његовом командом отпочет је напад на Ново Брдо, које је бранио један бугарски батаљон. Положај је сутрадан заузет на јуриш. У борби су, поред 2. батаљона учествовале и две чете X и једна чета XIX пука. Исти батаљон је 20. новембра са пуковским митраљеским одељењем на Шимшировом брду водио борбу са албанским побуњеницима штитећи прелаз преко Везировог моста.

Од 1916. године, па све до краја рата, налазио се на дужности команданта 2. батаљона XII пука. У 1916. и 1917. његова јединица је водила борбе на Источном Ветернику, Трнавској коси и Облој чуки. На Западном Ветернику учествовала је, септембра 1918, у пробоју бугарског фронта.

Завршетак првог светског рата затекао га је овенчаног славом и бројним одликовањима. За заслуге у ратовима 1912—1918. године одликован је осам пута највишим одликовањима за храброст и три пута унапређен у виши чин. Чин пуковника добио је после рата, 14. октобра 1920. године.¹⁶ Следећих двадесет година он ће провести у војсци без унапређења.¹⁷

Између два светска рата вршио је низ одговорних дужности. Указом од 29. априла 1920. године¹⁸ био је постављен за команданта I батаљона 47. пешадијског пука у Крушевцу. После унапређења у чин пуковника постао је командант овог пука. На овој дужности остаће доста дуго. Град Крушевац га је топло примио и односио се према њему са пуно поштовања. За свог почасног грађанина прогласио га је 17. маја 1930. године.¹⁹ После преласка у Београд, био је шеф административног одељења Министарства војске и морнарице и професор Војне академије, а нешто касније и шеф Генералштабног одељења.²⁰ За сада не располажемо податком на којој се дужности

налазио у априлском рату. Заробљен је у Рајловцу и интерниран у официрски логор у Нирнбергу, где је провео четири године. У ослобођену земљу се вратио тешко болестан. Умро је одмах по повратку у Београд, 19. јула 1945. године, окружен поштовањем и љубављу своје најуже породице.²¹

Литература која пружа основне податке о пуковнику Драгутину Гавриловићу доста различито обавештава о одликовањима чији је он био носилац. Илустрована војна енциклопедија преноси податке из Опште ранг-листе активних официра сувоземне војске Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за 1918—1929. годину, у којој стоји да је био носилац Ордена Карађорђевог звезде са мачевима IV степена, Ордена Карађорђевог звезде IV степена, Ордена Белог орла са мачевима III, IV и V степена, Ордена Светог Саве IV степена, Златне медаље за храброст „Милош Обилић“, Медаље за војничке врлине, Споменнице избора за краља Петра I Карађорђевића, Албанске споменнице, Споменнице на рат 1912. године, Споменнице на рат 1913. године и Споменнице на рат 1914—1918. године, додајући томе Орден Југословенске круне III и IV степена (два пута), којим је у међувремену одликован. Споменница XXXII класе Војне академије, поред ових одликовања, помиње и Француски ратни крст.

Из овога бисмо могли констатовати да од набројаних одликовања два примерка нису сачувана. Изгубљена је врпца, са златном храстовом гранчицом, Ордена Југословенске круне IV степена, која је означавала да је био двоструки носилац овог ордена, и Француски ратни крст. Од сачуваних одликовања у расположивој литератури није се не помињу два примерка Ордена Карађорђевог звезде са мачевима IV степена и Златна медаља за ревносну службу.

Од двадесет одликовања, колико му је било додељено, два наест је добио за ратне заслуге. Из ове групе одликовања није сачувано једино страни одликовање, Француски ратни крст, који му је додељен 1920. године. Од сачуваних 18 примерака 10 су ордени, три медаље, две споменнице са рангом медаље и три споменнице.

У погледу очуваности ситуација је следећа. Код свих примерака недостају врпца, кутија и диплома. На неким примерцима Ордена Карађорђевог звезде са мачевима IV степена запажа се несолидност израде, па је неспретним интервенцијама, нарочито лемљењем, дошло до тежих оштећења. Код већине ордена оштећен је емајл у већој или мањој мери. У скорије време са Ордена Белог орла са мачевима III степена и Ордена Југословенске круне III степена скинути су плоснати прстенови, којим су ордени причвршћивани за траку.

Доста сложен посао ско обраде одликовања, у првом реду датовања и одређивања места израде, проистекао је углавном из чињенице да нису сачувана два битна елемента сваког одликовања: кутија и диплома. Покушај одређивања датума доделе појединих одликовања помоћу фото-материјала није дао готово никакве резултате због малог броја сачуваних фотографа и чињенице да се Драгутин Гавриловић појављује на њима са највише четири одли-

ковања. У оваквој ситуацији искористили смо једину могућност, која нам је преостала и у Српским новинама и Службеном војном листу пронашли највећи број указа, који су нам били потребни. Каталогску обраду почећемо одликовањима добијеним за херојско држање у одбрани Београда и у току 1915. године.²²

ОРДЕН БЕЛОГ ОРЛА СА МАЧЕВИМА III СТЕПЕНА

Орден је у основи овалног облика, конкавно-конвексно решен у односу на раван. Састоји се од усправно постављеног двоглавог белог орла, отворених кљунова, са круном на свакој глави, полуотвореним спуштеним крилима и опуштеним отвореним канцама. Краљевска круна (висине 25, ширине 28 милиметара) причвршћена је изнад глава орла извијеном, плавом траком, са које је, са обе стране, емајл највећим делом избијен. Алкица је пресечена приликом скидања пљоснатог прстена, кроз који се провлачила врпца. На аверсу, на грудима орла, стари је српски грб (овалан штит од црвеног емајла са белим крстом, у чијим угловима се налази по једно оцило, карактеристично угластог облика), уоквирен зрнима, која прате оквир у облику полиране траке. Између глава орла и круне налазе се два укрштена мача. На реверсу се налази овалан штит уоквирен сребрном траком, коју прате зрна, са годином „1882“ на црвеној подлози. Цифре не дотичу унутрашњу ивицу траке.

Израђен је од сребра и емајла у радионици Артура Бетранда у Паризу. Висок је 93, а широк 40 милиметара. Фрагментован је из два дела, без других оштећења.

Указом ФАО Бр. 135892 од 17. јануара 1920. године Драгутин Гавриловић, тада потпуковник, одликован је овим орденом за заслуге стечене у рату, у току 1915. године.²³

Историјско одељење, инв. број 95.

ОРДЕН КАРАЂОРЂЕВЕ ЗВЕЗДЕ СА МАЧЕВИМА IV СТЕПЕНА

Орден се састоји од бело емајлираног крста једнаких кракова који се лучно проширују на крајевима. Горњи крак крста спојен је са круном везом у облику преврнутог латинског слова V. Круна (висине 20, ширине 24 милиметра) је спљоштена, са видљивим траговима лемљења. Између кракова крста налазе се зраци неједнаке дужине, нешто дебљи, тако да су врхови постигнути заостравањем. Од тринаест зрака из сваке групе по једанаест се завршава слободним врховима. На аверсу, између кракова крста, укрштена су два сребрна мача, који својим врховима не прелазе кружну основу ордена. Балчаци мачева издељени су на по десет косих поља, шрафираних у разним правцима. Испод њих се налази по један зрак. Штитник за руку, којим се завршава балчак, лежи на зрацима. Преко централног дела крста постављен је бело емајлиран прстен са

натписом: „ЗА ВЕЋУ и СЛОБОДУ“. На унутрашњој, плаво емајлираној површини, доста оштећеној, стари је српски грб (црвени штит са белим крстом преко, у чијим угловима се налази по једно оцило, карактеристично угластог облика), постављен тако да својим врховима не додирује унутрашњу ивицу прстена. Аверс круне украшен је ситним зрнима белог и ромбовима зеленог и црвеног емајла, у комбинацији зелено-црвено-зелено, изнад које је једна рељефна линија.

На реверсу, на плаво емајлираном прстену, налази се натпис: „ПЕТАР I 1904.“ Емајл са прстена и у његовој унутрашњој површини је оштећен. На унутрашњој, црвено емајлираној површини, налази се нови српски грб урађен у емајлу (двоглави орао са круном на глави, затворених кљунова, полуотворених спуштених крила, са старим грбом причвршћеним на грудима и опуштеним канцама, на којима се распознају по два прста).

Израђен је од сребра и емајла у радионици браће Хугуенин у Локлу у Швајцарској. Висок је 71, а широк 41 милиметар. Добро је очуван.

Овим орденом је одликован за херојско држање у одбрани Београда 1915. године. Датум доделе непознат.²⁴

Историјско одељење, инв. број 118.

ОРДЕН КАРАЂОРЂЕВЕ ЗВЕЗДЕ СА МАЧЕВИМА IV СТЕПЕНА

Орден се састоји од бело емајлираног крста једнаких кракова, који се лучно проширују на крајевима. Горњи крак крста спојен је са круном везом у облику преврнутог латинског слова V. Између кракова крста налазе се зраци, изразито дебели, тако да су врхови постигнути заостравањем. Од тринаест зрака из сваке групе по једанаест се завршава слободним врховима. На аверсу, између кракова крста, укрштена су два сребрни мача, који својим врховима не прелазе кружну основу ордена. Балчаци мачева издељени су на по десет косих поља, шрафираних у разним правцима. Испод њих налази се по један незнатно дужи зрак. Штитник за руку, којим се завршава балчак, лежи на зрацима. Преко централног дела крста постављен је бело емајлиран прстен са натписом: „ЗА ВЕЋУ и СЛОБОДУ 1804“

На унутрашњој, доста оштећеној, плаво емајлираној површини недостаје стари српски грб. Аверс круне (висине 20, ширине 23 милиметра) украшен је ситним зрнима белог и ромбовима зеленог и црвеног емајла, у комбинацији зелено-црвено-зелено, изнад којих се налази једна рељефна линија.

На реверсу, на прстену са кога је избијен плави емајл, налази се натпис: „Петар I. 1904.“ Црвени емајл на унутрашњој површини јако је оштећен, а грб недостаје.

Израђен је од сребра и емајла у радионици браће Хугуенин у Локлу. Висок је 71, а широк 41 милиметар. Лоше је очуван.

Нема никаквих података, а ни ближних индиција за утврђивање датума доделе и заслуга за које је овај орден додељен.
Историјско одељење, инв. број 111.

ОРДЕН КАРАЂОРЂЕВЕ ЗВЕЗДЕ СА МАЧЕВИМА IV СТЕПЕНА

Орден се састоји од сребрног крста једнаких кракова, лучно проширених на крајевима, на коме се емајл сачувао само у траговима. Горњи крак крста спојен је са круном везом у облику слова Х, накнадно лемљењем ради причврштивања. Између кракова крста налазе се танки зраци неједнаке дужине. Свих једанаест зрака, колико их има у једној групи, завршавају се слободним врховима. На аверсу, између кракова крста, укрштена су два сребрна мача, од којих је само један оригиналан. Мачеви су лемљењем причвршћени за зраке на по два места. Испод њих се налази по један дужи зрак. Преко централног дела крста постављен је бело емајлиран прстен са натписом: „31 в...8 и слово8 1904“. На унутрашњој површини је стари српски грб (штит са белим крстом преко, у чим угловима се налази по једно оцило), постављен тако да својим врховима додирује унутрашњу ивицу прстена. Аверс круне украшен је ситним зрнима белог и ромбовима зеленог и црвеног емајла у комбинацији црвено-зелено-црвено, изнад којих се налазе две рељефне линије.

На реверсу, на прстену са кога је избијен плави емајл, је натпис: „ПЕТАР I. 1904.“ На унутрашњој, црвено емајлираној површини, нови је српски грб урађен у сребру (двоглави орао, отворених кљунова, полуотворених спуштених крила, са старим грбом причвршћеним на грудима и опуштеним канцама, на којима се распознају по три прста).

Израђен је од сребра и емајла у радионици Артура Бертранда у Паризу. Висок је 74, а широк 37 милиметара. Лоше је очуван.

Овим орденом, као мајор, Драгутин Гавриловић је одликован указом ФАО бр. 9780 од 31. маја 1915. године, за осведочену храброст на бојном пољу у току 1914—1915. године.²⁵

Историјско одељење, инв. број 120.

ОРДЕН КАРАЂОРЂЕВЕ ЗВЕЗДЕ IV СТЕПЕНА

Орден се састоји од бело емајлираног крста, једнаких кракова, који се лучно проширују на крајевима. Горњи крак крста спојен је са круном везом у облику слова Х. Између кракова крста налазе се зраци неједнаке дужине. Свих једанаест зрака, колико их има у једној групи, завршавају се слободним врховима. Емајл на краковима крста, прстену и грбовима местимично је оштећен. На аверсу преко централног дела крста, постављен је бело емајлиран прстен

са натписом: „за слободу и слободу 1804“. На унутрашњој, плаво емајлираној површини, стари је српски грб (црвени штит са белим крстом преко, у чијим угловима се налази по једно оцило), постављен тако да својим врховима додирује унутрашњу ивицу прстена. Аверс круне (висине 17, ширине 20 милиметара) украшен је ситним зрнима белог и ромбовима зеленог и црвеног емајла у комбинацији црвено-зелено-црвено, изнад којих се налазе две рељефне линије.

На реверсу, на плаво емајлираном прстену, је натпис: „ПЕТАР I. 1904.“ На унутрашњој, црвеној емајлираној површини је нови српски грб урађен у сребру (двоглави орао, отворених кљунова, полуотворених спуштених крила, са старим грбом причвршћеним на грудима и опуштеним канцама, на којима се распознају по три прста).

Израђен је од сребра и емајла у радионици Артура Бертранда у Паризу. Висок је 67, а широк 37 милиметара. Добро је очуван.

Овим орденом пуковник Драгутин Гавриловић одликован је указом ФА бр. 37991 од 24. октобра 1922. године²⁶ поводом десетогодишњице кумановске битке.

Историјско одељење, инв. број. 113.

ОРДЕН БЕЛОГ ОРЛА СА МАЧЕВИМА IV СТЕПЕНА

Орден је у основи овалног облика, конкавно-конвексно решен у односу на раван. Састоји се од усправно постављеног двоглавог белог орла, отворених кљунова, са круном на свакој глави, полуотвореним спуштеним крилима и опуштеним отвореним канцама. Краљевска круна (висине 17, ширине 19 милиметара) са алкицом за врху причвршћена је изнад глава орла извијеном, плаво емајлираном траком. Емајл са реверса траке углавном је избијен. На аверсу, на грудима орла, стари је српски грб (овалан штит од црвеног емајла са белим крстом, у чијим угловима се налази по једно оцило, карактеристично угластог облика), уоквирен зрнима, која прате оквир у облику полиране траке. Између глава орла и круне су два укрштена мача. На реверсу се налази овалан штит, уоквирен сребрном траком, коју прате зрна, са годином „1882“ на црвеној подлози.

Израђен је од сребра и емајла у радионици Артура Бертранда у Паризу. Висок је 80, а шарок 31 милиметар. Добро је очуван.

Указом ФА бр. 5969 од 1. децембра 1920. године пуковник Драгутин Гавриловић је одликован овим орденом за заслуге стечене у првом светском рату, у току 1917, 1918. и 1919. године.²⁷

Историјско одељење, инв. број 106.

ОРДЕН ЈУГОСЛОВЕНСКЕ КРУНЕ III СТЕПЕНА

Основни облик бело емајлираног крста стилизован је слично цвету са по пет латица, између којих се види зелено емајлиран лаворов венчић. Основни облик је наглашен додавањем по једне ме-

талне куглице на средишњу латицу (вероватно крина) на сваком краку. Изнад ордена причвршћен је зелено емајлиран храстов венчић са алкицом, која је пресечена приликом окидања пљоснатог прстена, кроз који се провлачила врпца. На аверсу, у прстену, украшеном имитацијом тордиране жице, на белој подлози, налази се круна Краљевине Југославије, изведена у разнобојном емајлу. На реверсу, у медаљону изведеном на исти начин је иницијал краља Александра Карађорђевића, оснивача ордена, око кога је датум: „3—X 1929“.

Израђен је од сребра и емајла у радионици браће Хугуенин у Локлу. Висок је 85, а широк 55 милиметара. Добро је очуван.

Указом Ађ бр. 21136 од 6. септембра 1936. године Драгутин Гавриловић је одликован овим орденом.²⁸

Историјско одељење, инв. број 114.

ОРДЕН БЕЛОГ ОРЛА СА МАЧЕВИМА V СТЕПЕНА

Орден је у основи овалног облика, конкавно-конвексно решен у односу на раван. Састоји се од усправно постављеног двоглавог белог орла, отворених кљунова, са круном на свакој глави, полуотвореним спуштеним крилима и опуштеним отвореним канцама. Краљевска круна (висине 18, ширине 19 милиметара) са алкицом за врпцу причвршћена је изнад глава орла извијеном, плаво емајлираном траком, која је код овог примерка незнатно деформисана (повијена напред). Емајл је делимично избијен на аверсу траке, док га на реверсу готово нема. На аверсу, на прудима орла је стари српски грб (овалан штит од црвеног емајла са белим крстом, у чијим угловима се налази по једно оцило, карактеристично угластог облика), уоквирен зрнима, која прате оквир у облику полиране траке. Између глава орла и круне су два укрштена мача. На реверсу је овалан штит уоквирен сребрном траком, коју прате зрна, са годином „1882“ на црвеној подлози.

Израђен је од сребра и емајла у радионици Артура Бертранда у Паризу. Висок је 78, а широк 31 милиметар. Добро је очуван.

Као потпуковник Драгутин Гавриловић је одликован овим орденом у Солуну 14. јануара 1918. године указом ФАО бр. 31222, за заслуге из ратне 1916.²⁹

Историјско одељење, инв. број 107.

ОРДЕН ЈУГОСЛОВЕНСКЕ КРУНЕ IV СТЕПЕНА

Основни облик бело емајлираног крста стилизован је слично цветну са по пет латица, између којих се види зелено емајлиран лаворов венчић. Основни облик је наглашен додавањем по једне металне куглице на средишњу латицу (вероватно крина) на сваком краку. Изнад ордена причвршћен је зелено емајлиран храстов вен-

чић са алкицом за врпцу. На аверсу, у прстену украшеном имитацијом тордиране жице, на белој подлози је круна Краљевине Југославије, изведена у разнобојном емајлу. На реверсу, у медаљону изведеном на исти начин је иницијал краља Александра Карађорђевића, оснивача ордена, око кога је датум: „3—X 1929“.

Израђен је од сребра и емајла у радионици браће Хугуенин у Локлу. Висок је 65, а широк 43 милиметра. Добро је очуван.

Пукovníк Драгутин Гавриловић одликован је овим орденом указом Ађ бр. 20811 од 6. септембра 1930. године.³⁰

Историјско одељење, инв. број 115.

ОРДЕН СВЕТОГ САВЕ IV СТЕПЕНА

Орден Светог Саве у основи свог ликовног решења има малтешки крст, коме су на крајевима додате металне куглице. Крст је од сребра, бело емајлиран, са плавом траком од истог материјала, која га уоквирује. Између кракова крста налазе се двоглави орлови, са круном на глави и старим српским грбом изведеним у емајлу, на прудима. Круна са алкицом причвршћена је помоћу крина на горњој страни ордена. На аверсу, на позлаћеној подлози, налази се конкавно изведен овални медаљон са ликом Светог Саве у зеленој одежди, са књигом у левој и жезлом у десној руци, уоквирен плавим прстеном, на коме је натпис: „ТРОУДНИК СВОЈАКЪ КЪСА ПРИОДРЕТЕ“. На реверсу, на златној подлози, у плаво емајлираном прстену са венчићем, је година „1883.“

Израђен је од сребра и емајла у радионици браће Хугуенин у Локлу. Висок је 74, а широк 42 милиметра. Добро је очуван.

Овим орденом Драгутин Гавриловић је одликован указом Ађ бр. 3053 од 6. септембра 1926. године³¹ у знак признања за најбоље изведену обуку војника у наставној 1925/26. години.

Историјско одељење, инв. број 112.

ЗЛАТНА МЕДАЉА ЗА ХРАБРОСТ „МИЛОШ ОБИЛИЋ“

Медаља је кована од месинга у облику кружне плочице пречника 36 милиметара. На аверсу се налази попрсје Милоша Обилића легендарне личности српске средњовековне историје. Около је натпис „МИЛОШ ОБИЛИЋ“. Милош Обилић је приказан у пуној ратној опреми. Глава змаја са кациге постављена је преко ушице. На реверсу се налази крст матираних поља, са укрштеним мачевима између кракова. Преко централног дела крста је лаворов венац у коме је натпис: „ЗА ХРАБРОСТ“. При дну унутрашње површине у венцу је сигнатура: »HUGUENIN FEC«.

Медаља је искована у радионици браће Хугуенин у Локлу. Добро је очувана.

Златном медаљом за храброст Драгутин Гавриловић је одликован као мајор 30. новембра 1913. године.³²
Историјско одељење, инв. број 110.

СПОМЕНИЦА ИЗБОРА ЗА КРАЉА ПЕТРА I КАРАЂОРЂЕВИЋА

Споменица је кована од сребра, у облику кружне плочице, пречника 36 милиметара. На аверсу је попрсје краља Петра у свечаној униформи генерала српске војске. Около је натпис: „ПЕТАР I. КРАЉ СРБИЈЕ“. На аверсу су две сигнатуре: уз ивицу, доле лево „ЂЈ 1903“ и десно, испод еполате »J. CHRISTLBAUER«. Цео догађај изражен је на реверсу кроз симболику ликовног решења. Текст „ЗА УСПОМЕНУ ИЗБОРА ПЕТРА I. 1804—1903“ обасјавају зраци сунца, које тек излази. Около је отворен венац од лоровове и ружине гранчице, са укрштеним мачем и заставом при дну. На ободу се по ред ознаке за финоћу сребра, налази жиг са иницијалима „ЈС“.

Споменица је кована у атељеу Шристлбауера у Бечу. Добро је очувана.

Као активни официр у тренутку избора за краља Петра I Карађорђевића одликован је овом споменицом 1903. у складу са указом о установљењу од 8. августа исте године.

Историјско одељење, инв. број 109.

Ову споменицу публиковале су као медаљу Нада Тодоровић³³ и др Десанка Николић³⁴. Исти третман имала је и у Народној енциклопедији српско-хрватско-словеначкој.³⁵ Ми смо мишљења да се ради о споменици са рангом медаље. Чини нам се да за овакав став имамо довољно аргумената.

Споменица је својим карактером јасно одвојена од остале две врсте одликовања: медаља и ордена. Стабилна правна позадина, која карактерише свако одликовање, не може да измени њен карактер, али може да одреди њен статус и утиче на њен положај у ранг-листи. Отуда, у овом случају, у извесном смислу, постоји анахронизам. Одликовање је у суштини споменица, а правно медаља тј. има ранг медаље. Овој чињеници смишљено претходи ликовно решење и материјал израде. За наше опредељење био је пресудан податак да је дељена без обзира на ниво заслуга (добили су је сви официри само на основу свог тренутног, односно ранијег положаја у војсци), што не би био случај да се ради о медаљи.

Од сличних одликовања, уведених деведесетих година прошлог века као споменице, Споменица шездесетогодишњице краљеве гарде добила је посебним указом своје место међу већ постојећим и као таква је и додељивана, а Споменица четрдесетогодишњице Светоандрејске скупштине је подигнута на ранг медаље и добила место одмах иза Златне и Сребрне медаље за храброст.³⁶

У указу о установљењу Споменице избора за краља Петра I Карађорђевића ово одликовање се помиње и као медаља и као споменица. Њен статус је коначно прецизиран актом од 24. фебруара

1904. године, где се она као медаља ставља по рангу одмах иза Медаље за храброст, тако да је њома практично замењена Споменица четрдесетогодишњице Светоандрејске скупштине. С обзиром на њен карактер, овим указом она је уздигнута на ранг медаље, али јој је намена остала иста. Поред првобитне одлуке да је добију, осим активних официра, чланови краљевског дома, министри и чланови Народног представништва, указом од 25. марта 1904. године њома су одликовани и сви резервни официри.³⁷

АЛБАНСКА СПОМЕНИЦА

Албанска споменица је израђена у комбинацији цинка и месинга. Двоглави орао, од посребреног цинка, крилима и канцама придржава лоров венац обавијен траком, изнад кога се види део старог српског грба. Изнад његових глава причвршћена је месингана круна са алкицом за врпцу. На аверсу у венцу, налази се лик регента Александра, окренут улево. Око главе је натпис: „СВОЈИМ РАТНИМ ДРУГОВИМА — АЛЕКСАНДАР“. У венцу, на реверсу, је текст: „ЗА ВЕРНОСТ ОТАЏБИНИ 1915.“

Споменица је искована у радионици браће Хугуенин у Локлу. Висока је 55, а широка 33 милиметра. Добро је очувана.

Посебним указом, због заслуга за које се додељивала, подигнута је на ранг медаље.³⁸

Као учесник повлачења преко Албаније, одликован је овом споменицом 1921. године у складу са указом о установљењу ФАО бр. 151885 од 5. априла 1920.

Историјско одељење, инв. број 119.

МЕДАЉА ЗА ВОЈНИЧКЕ ВРЛИНЕ

Медаља за војничке врлине кована је од бронзе, у облику кружне плочице пречника 35 милиметара, са храстовим полувенчићем на горњој страни. Алкица, помоћу које се качи о врпцу, постављена је попречно на реверсу полувенчића. На аверсу, у отвореном венцу од храстовог и лоровог лишћа, је натпис: „ЗА ВОЈНИЧКЕ ВРЛИНЕ“. На реверсу је грб Краљевине Србије. Полирани оквир аверса и реверса медаље прате тачкице.

Кована је у Бечу. Добро је очувана.

Медаљом за војничке врлине, као поручник, Драгутин Гавриловић је одликован 30. новембра 1908. године.³⁹

Историјско одељење, инв. број 121.

ЗЛАТНА МЕДАЉА ЗА РЕВНОСНУ СЛУЖБУ

Медаља је искована од месинга, у облику кружне плочице, пречника 34 милиметра. Ушица је у облику бобице. На аверсу је,

у отвореном венцу од лоровове и храстове гране, са српским грбом при дну, овенчаним краљевском круном, померен нешто удесно, натпис: „ЗА РЕВНОСНУ СЛУЖБУ“. На реверсу је двоглави орао са круном на глави и српским грбом причвршћеним на грудима. Испод његових ногу налази се по један крил.

Искована је у радионици браће Хугуенин у Локлу. Добро је очувана.

Нема података о датуму доделе ове медаље.
Историјско одељење, инв. број 108.

СПОМЕНИЦА НА РАТ 1912. ГОДИНЕ

Споменица је кована од бронзе, пречника 35 милиметара. Символише победу српске војске у првом балканском рату. На аверсу, на отворени венац од лоровових грана, наслања се натпис: „ОСВЕЂЕНО КОСОВО“. У централном делу је сунце, преко кога је година „1912“. Зраци сунца обасјавају натпис и ратне профете испод: кару и топ. У даљини се види манастир Грачаница. Десно, уз ивицу, је сигнатура »HUGUENIN FEC«. На реверсу је двоглави орао, уоквирен венцом од две лоровове гране. На листовима су исписана имена места код којих су вођене највеће борбе: „БИТОЉ СКАДАР ОХРИД ДОЈРАН СЈЕНИЦА ТЕТОВО ЉЕШ ЕЛБАСАН ПРИШТИНА ДРАЧ МРДАРЕ ПРИЗРЕН ШТИП Н. ПАЗАР ДЕБАР ЈЕДРЕНЕ ВЕЛЕС ПРИЛИП СКОПЈЕ КУМАНОВО“.

Искована је у радионици браће Хугуенин у Локлу. Добро је очувана.

Додељена му је 1913. године као учеснику првог балканског рата.

Историјско одељење, инв. број 122.

На овом месту осврнућемо се на једну околност, која нам није позната код других одликовања. За израду ликовног решења Споменице српско-турског рата 1912. године и Медаље за ревносну службу Министарство војно је отворило конкурс, који је објављен у Српским новинама 4. новембра 1912. године. Ликовно решење требало је поднети у сликарској или вајарској форми. Најбоље решење постајало је својина Министарства војног, а његов аутор је добијао награду од 1.000 динара. Право учешћа имали су само јужнословенски уметници. Када је конкурс завршен, 25. новембра, одабрано је најбоље решење за медаљу и споменицу, али о имену њихових аутора нисмо обавештени. У Српским новинама 27. јануара 1913. године Министарство војно је позвало уметнике, чија решења нису усвојена, да подигну своје радове. После овога, уследили су укази о установљењу: Медаље за ревносну службу 25. априла 1913. године, а 31. октобра Споменице на рат 1912. године.

Нацрт за Медаљу за ревносну службу урадио је Ђорђе Јовановић. На овакав закључак упућује чињеница да, изузев натписа, не постоји разлика у ликовном решењу између Сребрне медаље за

храброст (установљене 1912. године) за коју знамо да је настала по нацрту Ђорђа Јовановића и Медаље за ревносну службу. Да ли је исти уметник дао ликовно решење за Споменицу на рат 1912. године, не можемо са сигурношћу одговорити. О Ђорђу Јовановићу смо склони да размишљамо као аутору Споменице, али у садашњем тренутку без убедљивијих аргумената.

СПОМЕНИЦА НА РАТ 1913. ГОДИНЕ

Споменица, установљена поводом успешно завршеног рата са Бугарима, искована је од бронзе, у облику крста висине 54, а ширине 41 милиметар. Краци крста, уоквирени полираном траком, матираних поља, сужавају се ка месту укрштања, на коме се налази округла плочица са истим таквим оквиром. На аверсу је, у централном делу, година „1913“, а на реверсу иницијали „Ш“ са краљевском круном изнад.

Споменица је искована у радионици браће Хугуенин у Локлу. Добро је очувана.

Додељена му је као учеснику другог балканског рата 1913. године.

Историјско одељење, инв. број 117.

СПОМЕНИЦА НА РАТ 1914 — 1918. ГОДИНЕ

Споменица је кружног облика, пречника 39 милиметара. У основи има форму крста, наглашену додавањем по једне металне куглице на крају сваког крака. Кована је од месингане бронзе. Основни облик крста, са крацима који се лучно завршавају, постигнут је уметањем урштених мачева са слободним балчацима и врховима. На аверсу, преко централног дела крста, постављен је венац од лорововог и храстовог лишћа, обавијен траком. У венцу је лик краља Петра, окренут удесно. Около је натпис: „ПЕТАР I. КРАЈ СРБИЈЕ“. На крацима крста, изнад венца је година „1914“, а испод „1918“. На реверсу, преко целог поља споменице, двоглави је орао, раширених крила, са старим српским грбом на грудима и круном на глави. Испод њега је година „1915“, лево „1916“, десно „1917“.

Искована је у радионици браће Хугуенин у Локлу. Добро је очувана.

Овом споменицом Драгутин Гавриловић је одликован 1921. као учесник првог светског рата у складу са указом ФАО бр. 42432 од 1. децембра 1920. године.

Историјско одељење, инв. број 116.

*
* *

Одликовања пуковника Драгутина Гавриловића, по својим спољним обележјима, углавном се уклапају у већ до сада познате и публиковане примерке. За даља истраживања од посебног значаја биће, иако највише оштећени, примерци Ордена Карађорђевог звез-

де са мачевима и Ордена Карађорђевог звезде. У даљим настојањима да се дође до нових резултата у испитивању наших одликовања и остали примерци имаће своје место, тим пре што су сви углавном прецизно датовани. Овде смо на првом месту имали у виду примерке Ордена Белог орла са мачевима и Ордена Светог Саве. Оно што посебно карактерише ова одликовања њихова је велика историјска вредност, с обзиром да су припадали човеку који је имао истакнуто место у ратовима Србије од 1912. до 1918. године. Његова храброст као старешине донела му је велики број одликовања и неподељене симпатије војске и народа, равне поштовању које се указује националним јунацима. Одбрана Београда био је најсветлији моменат у његовој ратничкој каријери, а диплома почасног грађанина града Крушевца израз најдубљег поштовања које је народ гајио према њему.

НАПОМЕНЕ

1. Службени војни лист, број 36 (1901), 756, указ ФА Бр. 6101 од 2. августа 1901.
2. Српске новине, број 15 (1913), указ од 2. септембра 1913.
3. Службени војни лист, број 24 (1905), указ ФА бр. 4951 од 29. јуна 1905.
4. Општа ранг-листа официра и војних административних чиновника за 1910. год., Београд 1910, 129.
5. Службени војни лист, број 22 (1912), 474, указ ФА бр. 1974 од 20. октобра 1912.
6. Споменица XXXII класе Војне академије, Београд 1936, 130.
7. Српске новине, број 242 (1913), указ ФА Бр. 9964, од 31. октобра 1913.
8. Архив Војноисторијског института Београд, пописник III, кутија 7, фасцикла 1, број 11.
9. М. Дробњак, Одбрана Београда 1915. године, Годишњак Музеја града Београда II (1955), 444.
10. Архив ВИИ, наведени документ. Министар војни, генерал Милош Васић, својим актом Пов. ФБ бр. 6256 од 20. априла 1922. године наредио је свим официрима да начелнику главног генералштаба пошаљу обавештење о свом учешћу у ратовима 1912—1918. године, да би се унеколико попунила празнина у историјској грађи, настала због пропадања дела оперативне архиве. Драгутин Гавриловић је, у извесном смислу, ову обавезу схватио на свој начин и у свом, за нас изузетно драгоценом извештају, изнео само оне борбе у којима је био у ситуацији да мање или више самостално поступа и искористи право личне иницијативе.
11. Трећа аустро-угарска армија је имала 20 тешких батерија са укупно 70 оруђа, међу којима и 10 мерзера калибра 305 милиметара и три мерзера 420 милиметара. Од осталих артиљеријских оруђа, располагала је са хаубицама калибра 100 и 150 милиметара и дугачким топовима 100, 120, 150 и 180 милиметара. У састав ове армије ушла је још једна батерија мерзера 420 милиметара, са два оруђа у свом саставу. С. Радосављевић, Артиљерија велике моћи у борбама око Београда 1915. године, Годишњак града Београда V (1958), 253.
12. По наредби Драгутина Гавриловића, одмах по преузимању одсека потпорнице 16. септембра, ископани су ровови за клечећи став у линији обале Дунава и, на тај начин, на самом почетку избегнута је разорна ватра непријатељских оруђа која су тукла терен неколико десетина метара у дубину, од обале, по систему „квадратних“ простора. Ђ. Рош Себ, На дунавском кеју септембра 1915. године, Београд, 1931, 8, 9.
13. Ђ. Рош Себ, н. д. 5, 23.

ОДЛИКОВАЊА ПУКОВНИКА ДРАГУТИНА ГАВРИЛОВИЋА

14. М. Дробњак, н. д. 445.
15. Српске новине, број 104 (1916), указ ФАО бр. 15276 од 1. октобра 1915.
16. Општа ранг-листа активних официра сувоземне војске Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за 1924—1925, Београд, 1924, 36.
17. Разлог за овакав став краљевског режима према једном врло способном официру тешко је одгонетнути и с обзиром да се у садашњем тренутку крећемо у оквиру мање или више вероватних претпоставки, нећемо покушавати да ово питање решимо. Друго питање, које сматрамо исто тако важним, а нисмо успели да га решимо, је питање његовог даљег усавршавања, које је он врло савесно схватио. Изгледа да је у време опоравка у Бизерти, у току првог светског рата, завршио официрски курс у вођењу јуришних јединица и виши течај пешадијске официрске школе (сећање његове кћерке Данице Докмановић). Не знамо када је завршио пешадијску школу гађања.
18. Службене новине Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, број 156 (1920), указ ФАО Бр. 156225 од 29. априла 1920.
19. Народни музеј Чачак, Историјско одељење, инв. број 123.
20. Илустрована војна енциклопедија I, Београд, 1939, 387.
21. Дајући овом приликом основне елементе биографије пуковника Драгутина Гавриловића, ми смо уствари изнели неке резултате прелиминарних испитивања и у садашњем тренутку чини нам се да ће она прерасти у један сложенији посао писања студије о овој личности.
22. Код давања описа одликовања користили смо: Закон и уредбу о орденима и медаљама, Београд, 1883; Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији LIX, Београд, 1906; Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка II, III, IV, Београд, 1929; Нада Тодоровић, Југословенске и иностране медаље, Београд MСMLXIV; Др Десанка Николић, Наша одликовања до 1941, Београд, 1971. и Р. Д. Бојовић, Две ратне медаље, Зборник радова Народног музеја у Чачку, IV (1973), 149. Као компаративни материјал користили смо примерке из збирке одликовања Војног музеја ЈНА.
23. Службени војни лист, број 4 (1920), 291.
24. По сећању његове кћерке Милице Алексић. Да ли му је овај орден уручен непосредно после битке и да се ради о тзв. одликовању на лицу места или неком другом приликом, за коју нисмо пронашли указ, не знамо. Што се тиче фотографија којим располажемо, оне нас доводе у још већу недоумицу. На фотографији инв. број 1361, из периода 1915—1920. године, инв. број 1360, насталој између 17. јануара и 14. октобра 1920. године и инв. број 1362, из периода после 1. децембра 1920. године видимо Карађорђеву звезду са мачевима IV степена инв. број 120. На фотографијама из каснијег периода, једној објављеној у књизи Ђорђа Рош Себа 1931, и другој инв. број 1780, насталој око 1940. године имамо једну од Карађорђевих звезда са мачевима из радионице браће Хугуенин.
25. Службени војни лист, број 15 (1915), 281.
26. Службени војни лист, број 46 (1922), 2040.
27. Службени војни лист, број 6 (1921), 319.
28. Службени војни лист, број 33 (1936), 1831.
29. Службени војни лист, број 5 (1918), 63.
30. Службени војни лист, број 35 (1930), 1802.
31. Службени војни лист, број 37 (1926), 1607.
32. Српске новине, број 269 (1913).
33. Нада Тодоровић, н. д. 50.
34. Др Десанка Николић, н. д. 55.
35. Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, II, 713.
36. Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији LIII, 59, 469, 678—681.
37. Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији LVIII, 809, 810, Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији LIX, 151, 297.
38. Свезнање, Београд 1937, 1579.
39. Српске новине, број 270 (1908).

LES DÉCORATIONS DU COLONEL DRAGUTIN GAVRILOVIĆ

Dragutin Gavrilović naquit le 30 avril 1882 à Čačak. Après avoir fait ses études secondaires, il entra à l'Académie militaire, dont il termina le premier degré en 1901. Devenu officier, il prêta une grande attention à son perfectionnement professionnel. Il fit des études complémentaires à l'école d'infanterie du tir, suivit le cours pour officiers commandant les unités d'assaut et le cours supérieur de l'École d'infanterie pour officiers. Il fut promu sous-lieutenant en 1901, lieutenant en 1905, capitaine de IIe classe en 1910, capitaine de Ière classe en 1912, major en 1913, lieutenant-colonel en 1915 et colonel en 1920. Il passa les vingt années suivantes à l'armée sans promotions.

La Première guerre balkanique le trouve au Xe régiment d'infanterie de la division de Sumadija. Il prit part aux batailles livrées depuis le Kosovo à Prizen. Dans la guerre contre les Bulgares il participa à deux combinats importants qui eurent lieu sur les rives de la Bregalnica, à ceux de Drenak et de Rajčanski Rid. En 1914 il prit part à la bataille de la Kolubara et en 1915 il se distingua dans la défense de Belgrade. Avant le dernier assaut, en face de l'ennemi dont les premières unités pénétraient déjà dans la capitale serbe, il prononça le célèbre discours adressé aux défenseurs de Belgrade:

«A trois heures précises l'ennemi doit être mis en déroute par votre violent assaut, anéanti par vos bombes et vos baïonnettes. L'honneur de Belgrade doit être saouvé.

Mes soldats, mes héros! Le haut commandement des armées a rayé notre régiment de la liste des vivants. Notre régiment va être sacrifié à l'honneur de Belgrade et de la patrie. Vous n'avez pas à vous soucier de vos vies, elles n'existent plus! Donc, en avant! A la gloire! Pour la Patrie! Vive le Roi! Vive Belgrade!»

Dans cette bataille il fut blessé, mais il se rétablit vite et c'est sous son commandement que, le 6 novembre 1915, furent conquis les forts de Novo Brdo. Au front de Salonique il participa, à la tête du IIe bataillon du XIIe régiment, aux batailles livrées sur les monts de Zapadni Veternik et d'Istočni Veternik.

Officier cultivé et possédant des connaissances professionnelles étendues. Gavrilović exerça entre les deux guerres les fonctions de commandant du 47e régiment d'infanterie, de professeur à l'Académie militaire, de chef de division au Ministère de l'armée et de la marine, puis de chef de bureau à l'état-major général de ce même ministère. En 1941 il fut fait prisonnier et confiné au camp d'officiers-prisonniers de Nuremberg. Il mourut peu après le retour au pays, le 19 juillet 1945.

La collection des décorations attribuées à Dragutin Gavrilović comprend 18 pièces. Et pourtant elle n'est pas complète: y manquent la Croix de guerre française et le ruban de l'Ordre de la Couronne yougoslave du IVe degré, garni d'un rameau de chêne en or, signe marquant qu'il lui a été décerné deux fois. La plupart des décorations lui furent accordées en récompense de sa belle conduite sur les champs de bataille, pour les succès qu'il obtenait en sa qualité de commandant, pour son courage guerrier. La collection se compose de 10 ordres, 3 médailles, 2 décorations commémoratives ayant la valeur de médailles et 3 décorations commémoratives. C'est dans l'ordre chronologique suivant que Gavrilović reçut ces décorations: en 1903 — médaille commémorative de l'élection du roi Pierre Ier Karađorđević; en 1908 — médaille pour les vertus militaires; en 1913, — médaille d'or »Miloš Obilić« pour le courage guerrier, décoration commémorative de la guerre de 1912 et décoration commémorative de la guerre de 1913; en 1915 — ordre de l'Etoile de Karageorges aux épées IVe degré; en 1918 — ordre de l'Aigle blanc aux épées V^e degré; en 1920 — ordre de l'Aigle blanc aux épées, IIIe degré et ordre de l'Aigle blanc aux épées, IVe degré; en 1921 — décoration commémorative de la Guerre de 1914—1918 et décoration commémorative d'Albanie; en 1922 — ordre de l'Etoile de Karageorges, IVe degré; en 1926 — ordre de Saint-Sava IVe degré; en 1930 — ordre de la Couronne yougoslave, IVe degré et en 1936 — ordre de la Couronne yougoslave, IIIe degré. Nous ne connaissons pas les dates exactes où Gavrilović fut décoré de deux ordres de l'Etoile de Ka-

rageorges, IVe degré (l'un des deux lui fut décerné pour la conduite héroïque lors de la défense de Belgrade) ni celle de la médaille d'or pour le dévouement.

Les considérations théoriques ont été limitées ici aux deux seules questions. La première concerne la décoration commémorative frappée à l'occasion de l'avènement du roi Pierre Ier Karadordević et qui a toujours été traitée de médaille. A en juger par le décret portant institution de cette décoration, il est évident qu'elle revêt un caractère commémoratif. Les prescriptions qui ont accompagné ce décret l'ont rangée immédiatement après la médaille pour le courage guerrier. Il s'agit donc d'une catégorie de transition dans laquelle on classe les décorations commémoratives ayant la valeur de médailles.

La seconde question théorique traitée ici ne représente qu'un essai ayant pour but de découvrir le nom de l'auteur qui a exécuté le modèle de la médaille pour le dévouement. Le Ministère de l'Armée avait fait publier par le journal »Srpske novine« le résultat du concours pour la réalisation des modèles en vue d'une décoration commémorative de la guerre de 1912 et d'une médaille pour le dévouement, mais sans communiquer le nom de l'artiste dont les modèles ont été adoptés. En comparant la médaille en argent pour le courage guerrier, instituée en 1912, et la médaille pour le dévouement, nous avons constaté, qu'il s'agissait de Đorđe Jovanović.

Toutes les décorations attribuées à Milutin Gavrilović furent réalisées dans un des ateliers viennois, chez Arthur Bertrand, à Paris, ou chez les frères Huguenin, à Locle, en Suisse. Bien que par leurs caractéristiques extérieures elles ne diffèrent guère des exemplaires déjà connus, elles présentent de l'intérêt pour les études ultérieures, du fait que la plupart sont datées de manière précise. De plus, elles ont une immense valeur historique ayant appartenu à un homme qui a joué un rôle important dans les guerres soutenues par la Serbie de 1912 à 1918.

1900

1901

1902

1903

1904

1905

1906

1907

1908

1909

1910

1911

1912

1913

1914

1915

1916

1917

1918

1919

1920

1921

1922

1923

1924

1925

1926

1927

1928

1929

1930

1931

1932

1933

1934

1935

1936

1937

1938

1939

1940

1941

1942

1943

1944

1945

1946

1947

1948

1949

1950

1951

1952

1953

1954

1955

1956

1957

1958

1959

1960

1961

1962

1963

1964

1965

1966

1967

1968

1969

1970

1971

1972

1973

1974

1975

1976

1977

1978

1979

1980

1981

1982

1983

1984

1985

1986

1987

1988

1989

1990

1991

1992

1993

1994

1995

1996

1997

1998

1999

2000

2001

2002

2003

2004

2005

2006

2007

2008

2009

2010

2011

2012

2013

2014

2015

2016

2017

2018

2019

2020

2021

2022

2023

2024

2025

2026

2027

2028

2029

2030

2031

2032

2033

2034

2035

2036

2037

2038

2039

2040

2041

2042

2043

2044

2045

2046

2047

2048

2049

2050

2051

2052

2053

2054

2055

2056

2057

2058

2059

2060

2061

2062

2063

2064

2065

2066

2067

2068

2069

2070

2071

2072

2073

2074

2075

2076

2077

2078

2079

2080

2081

2082

2083

2084

2085

2086

2087

2088

2089

2090

2091

2092

2093

2094

2095

2096

2097

2098

2099

2100

Сл. 1. Пуковник Драгутин Гавриловић

ДИПЛОМА

Одбор Оштинске Тржине Крушевца
у седници својој од 7 јуна изабрао је за почасног
грађанина тржине Крушевца
јешад. јуковника и. Трајутина Јавриловића,
Колонданића 47 јешад. јука у Крушевцу,
и у знак захвалности за његов десетогодишњи рад
на културном и хуманом пољу за добро свих тржине
издаје му ову диплому.

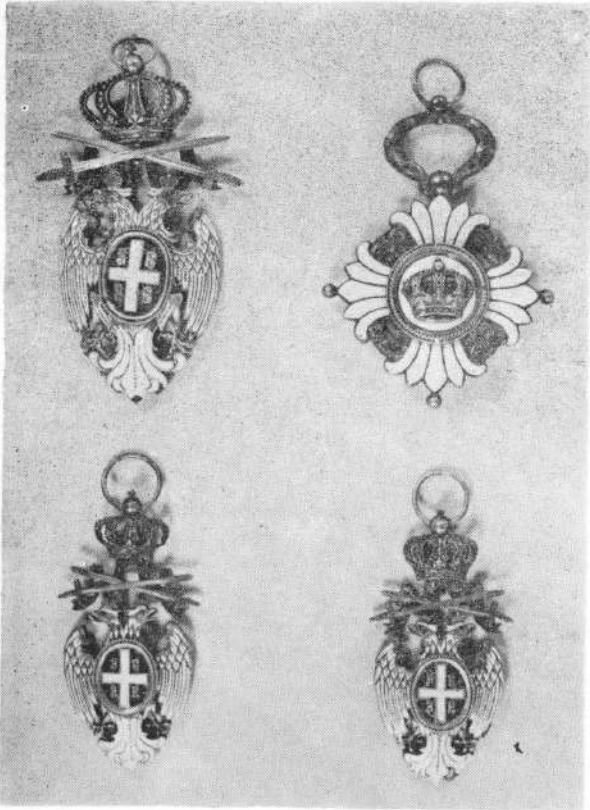
Бр: 9507
17. Маја 1930 год.
Крушевац
Деловођа
[Signature]

Одборници
[Signatures]

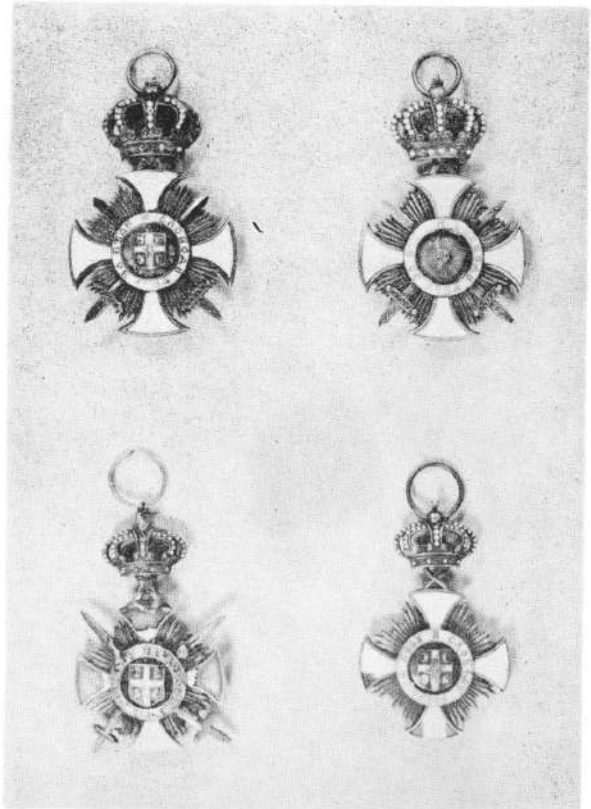
Председник,
[Signature]

А. Тера

Сл. 2. Диплома почасног грађанина града Крушевца

Сл. 3. Одликовања Драгутина Гавриловића: Орден орла са мачевима III степена, Орден Југословенске круне III степена, Орден Белог орла са мачевима IV и V степена

Сл. 4. Одликовања Драгутина Гавриловића: Орден Карађорђевог звезде са и без мачева IV степена

Сл. 5. Одликовања Драгутина Гавриловића: Орден Југословенске круне IV степена, Орден Светог Саве IV степена, Златна медаља за храброст Милош Обилић, Споменица избора за краља Петра I Карађорђевића

Сл. 6. Одликовања Драгутина Гавриловића: Албанска споменица, Медаља за војничке врлине, Златна медаља за ревносну службу, Споменице на рат 1912, 1913 и 1914 — 1918. године

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ

ЛЕГЕНДЕ О СЕЛИМА

(ПРИЛОГ ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ТОПОНИМА ЧАЧАНСКОГ КРАЈА)

Проучавање топонима чачанског краја посао је који тек очекује стручњаке. Етнологе превасходно, али и археологе, географе, теоретичаре књижевности, историчаре, фолклористе, психологе, заправо све оне који ће целовитије разматрати трајање живота и културе на овом подручју. Нико се тиме није студиозније бавио, а реч је о подухвату који би био пионирски. Захтевао би понирање у митологију, историју и менталитет људи који су настањивали ове крајеве, или су се, захваљујући најразноврснијим околностима, налазили у њима, или су, пак, имали било какве додире са житељима на просторима које захватају слив Западне Мораве Шумадија и Драгачево.

И овде су, што је уопште случај са Балканом, како каже Мирко Милојковић у своме Слову о легендама, „једни народи долазили, други ишчезавали у таму историје. А њихови мисаони доживљаји су се преносили најјачим и највитаљнијим нараштајима: праисторијска чудеса, дивље паганске светковине, мистична веровања вечног Истока, божански грчки митови, обесни римски ритуали, хришћанска пророчанства и затечени богови трагичних Илира, Дачана и Трачана. На плодну црницу вековних снова пало је ратничко и осећајно словенско семе...“¹ Живот је трајао. И ратови с њим. И сред-

њовековно државно ширење на овом подручју се итекако осећало. Уследила су турска освајања, прогони и немири, збегови и паљеvine, хајдуковање и гусларење. И све је то у бити људи било испреплитано са веровањем у богове и чудеса, у подвиге ратника и осветника. Предања су настајала, трајала и нестајала, она су се „сневала, утапала у векове, губила и изнова рађала, нагрђена и улепшана, у забитом насељу, шуми, планини и пећини. У чемерној потреби за вером и утехом, изгубљени људи су присвајали јунаке легенди, блиских и далеких, својих и туђих, разумљивих и неразумљивих. Њима су крштавали села и лугове, реке и језера, брда и долове, цркве и владаре, људе, племена, народе“².

Све то, и менталитет житеља, мора се имати на уму приликом проучавања настанка топонима у чачанском крају. И не сме, у том погледу, да изостане систематизовање свих знања и сазнања на начин који би био у служби постављеног циља.

У расположивој литератури о чачанском крају присутна су само упућивања на могуће порекло назива појединих предела, села, планина, река, гробаља, црквишта, коначишта, брда. Ради се, по правилу, о узгредним бележењу и назначивању топонима када се проучава историјат појединих насеља или, што је чешће, порекло становништва, када се помињу локалитети који подсећају на људске насебине. У том погледу нарочито су интересантни радови Косте Јовановића³ и Јована Ердџановића⁴ о горњем и доњем Драгачеву и Радомира Илића⁵ о неким љубићким селима. На топониме скреће пажњу, у више својих књига, и Милисав Д. Протић⁶, исто као и аутори хроника неких села, посебно Недељко Јешић, Надежда Половина, Младен Стефановић, Ранко Симовић, Раде Јованчевић, Данило Белић и др. Њихово помињање назива села и локалитета увек је у функцији задатака које су имали: да скицирају прошлост појединих насеља. Нешто студиознији приступ карактерише хроникеру Атенице и Кулиноваца, коју су написали Вук Петронијевић и Димитрије Јањић⁷, као и историјат села која су припадала некадашњој општини Мрчајевци из пера Владимира Тошића.⁸

Хроничарско расветљавање појава, личности и догађаја који су релевантни за писање историје насеља стављало је ауторе у позицију да легендама докажу одређене моменте из живота људи у том крају, пошто расположива литература и архивска грађа не дају за то довољно елемената и чињеница. Сви они су порекло топонима углавном везивали за легенде, препричавајући, најупрошћеније, њихову фабулу. Наравно, природа њихових списа наметала је и такав приступ топонимији. Но, и такав третман ове проблематике заслужује пажњу, посебно ако се посматра са аспекта истине да се легенде брзо заборављају, да их чувају и казују још махом старији људи и да оне млађи нараштај углавном не интересују.

А, мора се признати, легенде представљају један од битних елемената и полазних основа за проучавање порекла топонима. И зато је овај рад, који треба да послужи као подстицај за стручницима и студиозницима разматрања и проучавања топонимије чачанског

краја, уствари скуп легенди о називима села. Легенде, народна предања и завештања исписани су онако како су их говорили казивачи, у аутентичном облику. Говоре о селима Драгачева, Трнаве и Љубића.⁹

Као што је случај и са сличним народним умотворинама из свих крајева наше земље, поента већине ових легенди је у језичким аналогијама, које се, ни у ком случају, не могу занемаривати. Извесно је, међутим, да су истини ближе оне које говоре о људима, њиховом битисању и култури на локалитетима који, на одговарајући начин, располажу и споменичком потком испричане фабуле. Битно је, у свему томе, да свако предање и легенду прожима један логичан ред ствари и мишљења, па се, и на основу тога, могу правити разноврсне класификације.

Ево једне могуће класификације легенди које смо одабрали. У њима се помињу:

Митска бића: Пшаник, Љубић, Крстац.
 Време римске доминације: Бељина, Тијање.
 Власници баштина: Соколићи, Лозница, Риђаге.
 Трговина у стара времена: Атеница.

Историји познате или непознате личности: Чачак, Бањица, Жежевица, Мала Бањска, Липница, Губеревци, Котража, Рти, Мојсиње, Властељице, Прислоница, Горевница, Ракова.

Време турске владавине: Каона, Рогача, Горичани, Качулице, Жаочани, Паковраће, Горачићи, Трнава и др. То доба оличавају нама непознате личности, које су биле носиоци отоманске власти.

Посебну групу чине легенде везане за миграције, при чему је карактеристично да је било појава да су досељеници својим новим насеобинама давали називе места или локалитета из своје постојбине: Јанчићи, Вапа, Петница.

Наравно, такав је случај са легендама о називима села.¹⁰ Сигурно је да би се потпунија слика могла сачинити са предањима и завештањима о називима појединих локалитета у њима, чак и са презименима неких фамилија.¹¹ Ипак, и у овом обиму дате, ове легенде ће представљати одређени допринос изучавању топонима чачанског краја. Њих је, уз то, могуће сагледати и са аспекта литерарних вредности, пошто су део народног стваралаштва.

А Т Е Н И Ц А

І

Када су грчки трговци стигли у град на Јељену са својом робом, били су изненађени лепотом околине. Један од њих се загледао доле у долину према Морави и повикао дружини:

— Ово је као наша Атена!

Отишли су, после трговине, Грци на север, према Смедереву. А мештани свој крај и своје насеље назваше Мала Атена, односно Атеница.

II

Некакав Атли-бег имао је велико имање близу Чачка. Био је, приповеда се, веома богат, а није имао мушких потомака. Још за живота један део свога села поклонио је зету Кулину-бегу.

По њима се два села код Чачка називају Атеница и Кулиновци.

БАЊИЦА

Иконија, жена бана Милутина, имала је, на падинама Јелице, изнад данашње цркве у Жежевици, своје дворе.

Звали су их Иконијини двори или Баничине двори.

Од тада се и околно село зове Баница, односно Бањица.

У близини је и Бановина, место где су се налазили банови виногради.

БЕЉИНА

Кад је запустела римска варош Бељаница, нико не зна.

На њеним темељима је Свети Сава подигао, са својим оцем, велику цркву, која је вековима певала.

Богомољу је спалио неки Турчин Ђул-ага од Стамбола.

Тамо где се налазила римска варош Бељаница и Немањића црква, данас је село Вељина.

ВАПА

Са Карађорђевим устаницима стигоше у Мораву, од Сјенице, две велике групе људи, жена и деце. Сви су били са реке Вапе.

Настанише се близу Западне Мораве, а својој насеобини дадоше име Вапа, по реци свога завичаја.

ВИЉУША

Некада се село звало Вељуша.

Али, догоди се да се мештани заваде око поделе земље. Почела су потајна убиства. У све се уселио страх. Појавиле су се и велике болештине.

Сеоски кнез се забринуо. Потражио је савет и од игумана манастира Стјеника. Игуман, мудар неки човек, саветовао је да

кнез окупи све старешине и да се са њима договори како да умире народ и да промене име села.

— И то ће помоћи да се народ промени — рекао је стари калуђер.

Кнез је савет послушао. Исто су учиниле и старешине великих породица. Народ се смирио. Али, село је добило име Виљуша...

В Л А С Т Е Љ И Ц Е

Када је Сибињанин Јанко пропао с војском на Косову и отуд се вратио сам самцит преко планина и врлети, дође он у данашње село Властелице једноме човеку на коњак. То је било уочи светих Врачева, који падају 1. новембра. Домаћин је био свечар. Јанка као путника прими он како је боље могао, иако није знао ни ко је ни откуд је. За вечером дође време здравицама. Између многих других, гости напију и за здравље војводи Сибињанин Јанку, где је да је, нека му бог буде помотњик, да сатре силу турску.

То је Јанко и слушао и гледао, али се није хтео казати. Сутрадан пође да иде; домаћин га поведе, да га као непозната човека упути. На расанку Јанко се каже ко је и шта је било са његовом војском.

— Него хвала ти на дочеку — рекне он домаћину. — И да бог да ти се власт никад не ускратила, него да си богат и властан до века.

Тај човек се после прозове Властелица...¹²

И село, по њему, доби име.

В О Ј Н А

У време ратова између Аустрије и Турске данашња Горња Горевница често је била на самој војној граници.

Границу је чувала војска, па се и село временом почело називати Војна.

Г О Р А Ч И Ћ И

Да би искалили бес и горчину што им становници Расовца нису хтели да дају велике дажбине, већ се приволели хајдуцима, Турци су село опколили и запалили, а све житеље побили.

Остали су живи само чобани на планини Јелици. Али, и њих је горки дим хтео да задави.

Тек тада је настао горак живот за преживеле. Горачићи говоре, својим именом, о томе добу.

ГОРИЧАНИ И КАЧУЛИЦЕ

Када су Турци, одмах после Косова, запалили град крај Мораве, седам се недеља дизао пламен у небеса.

Народ из околних места бежаше побегао у планину, па кад су чули шта се догодило — похитали су Морави. Турака више није било, само су догоревале последње зграде.

Тамо где је град горео данас су Горичани. У близини су Качулице. Јер, становници тог села похитали су, кад су чули за несрећу, први да помогну.

ГОРЊА И ДОЊА ГОРЕВНИЦА

У кратком предаху задеси се на Руднику деспот Стеван Високи!

Турци су харали његовом земљом. Знао је да се већ налазе око Мораве.

Да би се обавестио какво је стање у народу, послао је двојицу гласника према Морави. С нестрепљењем их је очекивао.

Чим су се вратили, некако у исто време, деспот их позва себи и запита:

— Какве ми гласе доносите?

— Зло, господару — рече први гласник. — Доље све гори!

— И горе све гори! — додаде други гласник.

У ватри су оба села страдала. По томе једно прозваше Горња Горевница, а друго — Доња Горевница.

ГУБЕРЕВЦИ

I

Приповеда се да је Растко, син Немањин, бежећи са очева двора, да би заварао потере, ходио планином Јелицом, која бежаше непроходна. Успут га је сустигла очева клетва — да се земља под њим пролама. Где год је стао на камен, скачући са брда на брдо, ноге су му дубоко потањале. Пас, који је за њим ишао, није могао да га прати, па се изгубио у шуми.

Уморан, сео је да се одмори. Пропланак пред њим, лепо обрађен, просто га је опчињо. Рекао је:

— Ја лепог губера земље!

Кад се одморио, наставио је путовање. Његовог пса нигде није било.

Расткове стопе дуго су се задржале у камену. Народ их назива Савине стопе. Село изнад кога се одмарао прозваше Губеревци, а од његовог пса постадоше вукови.

II

Када су, веле, Плазинићи дошли у ово село, јавили су својима, који су остали у постојбини, да су за себе нашли за један губерер добре земље.

Дошљаке по том губереру земље почеше називати Губеревци, а касније и село узео то име.

ЖАОЧАНИ

У време турске владавине Жаочани су се звали Мала Бањска...

У Мршинцима је живео неки Рашин-бег, који је имао велико имање. Једне ноћи неко удари на његову кућу и одведе све коње.

Сутрадан су Турци организовали потеру. Коње су пронашли, а не и прибор за јахање.

Дознали су да су им коње одвели Ђувизи из Мале Бањске. Разљућени, дошли су до цркве, у којој је било доста света. Никоме нису дали да изађе напоље, већ су донели сламе и цркву са народом запалили...

Велика је била жалост у селу. Сведочи и име — Жаочани.

ЖИВИЦА

I

Давно, давно из села у рат оде велики број људи.

Пролазиле године и године, а од ратника ни трага ни гласа. Причало се, зими, кад село затрпају снегови, да се нико од њих неће моћи да врати, јер су се укрцали на некакву галију која се изгубила на мору.

Изненада, једног пролећа, у селу се појавише двојица људи. Нико их није познавао. Имали су седе браде до појаса, у рукама по тојагу.

Око придошлица се окупи народ. Пошто су били измучени, понудише им по зделу овчијег млека. Обојица почеше халапљиво да пију. Кад попише, један од њих се стропошта и на месту оста мртав.

Онај други рече како се зове и напомену да се само њих двојица вратише из великог рата. Питали су га шта је са осталим, али је старац ћутао непрекидно понављајући:

— Само сам ја жив! Само сам ја жив! Ђутите и живите, живите!

Мештани се више нису ни распитивали за своје. Живели су, радили и умирали, а њиховом селу оста име Живица.

II

После неког великог рата, похитају својим кућама двојица ратника из овог села. Кажу да су били од Челиковића. Ишли су преко згаришта. Црквали су од глади, а успут су пронашли само један орах и појели га.

Кад су стигли у село, један је одмах умро, а други је остао да живи. По том Животију и насеље је добило име.

ЈАНЧИЋИ

Приповеда се да је село Јанчићи настало пре око 300 година. Насељавали су га калуђери, који су налазили уточиште у овим жупним крајевима, на коси Каблара, где су могли лакше да се крију од сваког турског зулума.

Први се, кажу, доселио неки калуђер са Косова и селу наденуо име Јанчићи, по свом родном месту.

ЈЕЖЕВИЦА

Бан Милутин намеравао је да зида цркву близу својих винограда под планином Јелицом.

Но, када су започели радови, један ратни поход натерао је мајсторе и ктитора да пожуре, па је црква на брзину „најежена“.

Место око цркве зато и прозваше Жежевица, како се данас назива и читаво село.

КАОНА

I

Ово је село још у турско доба било познато по лепим девојкама.

Лепота Драгачевки није промакла ни турском бегу у Карановцу, па он пошаље свога момка да у овом крају изабере најлепшу девојку за харем. Момак тако и учини...

Онда је у село стигао и сам бег. Дошао је да одведе девојку. Са собом је повео истог оног момка који ју је изабрао.

Сељани, међутим, смисле превару: доведу три девојке, све три једнолике.

Бег позове момка да препозна девојку. Овај приђе и буде изненађен сличношћу све три девојке. Почео је да муца:

— Ова... она... је била... ка' ова, ка' она...

Понављао је, уплашен:

— Ка' она... ка' она...

Бег схвати подвалу и безобзирце побеже у Карановац, пошто није смео да узме све три девојке. Док је одлазио, сељани су за њим узвикивали:

— Ка' она... ка' она... ка' она...

И селу оста име Каона.

II

Путујући по Драгачеву, некакви Турци набасају на хајдуке. Хајдуци бежаху јачи, па Турци нагоше у бекство. Том приликом упадоше у неко живо блато и почеше се топити.

Пошто су били на коњима, викали су:

— Као, као-на! Као, као-на!

Нико није могао да им помогне. Сви су се потопили, осим једног који је, кажу, имао крилатог коња.

Помен на њихово викање и њихову смрт у калу-блату чува назив села Каона.

Други, опет, веле да је Турке гонио хајдучки харамбаша Милић Радовић, који је био из овог села.

КОЊЕВИЋИ

По предању, Георгијевићи су у XVII веку живели у Требињу. Догоди се да требињски паша убије двојицу најугледнијих људи из овог братства, па се Георгијевићи одлуче на освету...

Кришом распродају имања и породице упуте према Србији. Остане само неколико ратника. Они, по ноћи, упадну у пашин дворцац. Турци су славили рамазан. Георгијевићи потетну ножеве, па настане велико клање. Крв је, кажу, цурила и низ докшат.

Скривени тамом, успели су и ови Георгијевићи да неопажено напусте Требиње и сустигну своје породице на путу према Србији.

Прешли су Стари Влах и Драгачево и спустили се у долину око Западне Мораве. Зауоставили су се на њеној десној обали, али се нису задржали, јер су оценили да је земља мршава. Затим су пребродили реку, а на левој обали су њихови коњи нашли добру траву, па су се размилели по питомим ливадама.

Ту су остали. Али, плашили су се да их Турци не открију. Одлучили су да промене презиме. На договору кућних старешина један старији Георгијевић, кајући се, подсетио је како су поклали бројну пашину породицу у Требињу. На то је старешина рекао:

— Дајте да будемо Кољевићи!

Предлог је прихваћен.

Мршинци су место где су се најпре задржали кад су стигли на обалу Мораве. Оно друго место, у коме су се настанили јер је за њихове коње било обиља питеме траве, прозваше Кољевићи.

КОТРАЖА И РТИ

Силни цар Душан имао је своје имање у Драгачеву.

Имање су чували бесни хрти и неколико војника, чија је постаја била у некој долини изнад царског имања.

Једном је цар, изненада, посетио своје имање. Дошао је, са свитом, до постаје, али их нико није заустављао. Његови чувари спавали су, пошто су се претходне вечери напили рујног вина.

Кад се један чувар пробудио, повикао је:

— Ко нас то тражи? Ко тражи?

Одговор није добио. По заповести царевој, сви чувари су побијени.

Место на коме се налазила постаја од тада доби име Котража, а царско имање, по хртима што су у њему били, доби назив Хрти, касније Рти.

КРАВАРИЦА

Када су се, пре 300 година, из Црне Горе доселили, Бекићи су се задржали у засеоку Брест. Имали су доста стоке, која је слободно ишла тражећи пашу.

Пошто је Брест неплодан, говеда су кретала према југу и најбољу траву налазила у данашњим Ртима и око извора једне реке. Временом тај извор, на коме су се краве и напајале, доби име Краварица.

Бекићи су остали да живе у Ртима, а поред реке која истиче из извора Краварица, основано је истоимено село, које се временом поделило на два.

Други, опет, кажу да је овде живео некакав ага, који је имао доста крава. Стока се напајала у врелу испод Мијаиловића. Но, догодило се да су се једном ту агине краве потопиле. Врело је најпре названо Краварица, а затим и — село.

КРСТАЦ

Прича се да је на планини изнад ушћа Белице у Мораву некакав старац Бјелош изненада подигао град. Нико није знао ко је он и откуда је дошао. Говорило се да је град на раменима донео једне вечери.

— Бежите — повикао је чобанима који су се враћали са стадима у село. — Тврдим вам ја, Бјелош, да ће овде пасти крв!

Сутрадан су људи, кртећи се, посматрали бели град на планини и сумњиво вртели главом...

Грунуше, после више година, једног јутра, олује, а кад се утишаше — људи видеше да на планини нема Бјелошевог града. Брдо прозваше Бјелошевац, а своје село Крстац.

КУЛИНОВЦИ

Кулин-бег хтео је да сазида у свом селу кулу да се из ње шехер Београд види. Али, болест га је спречила да доврши своју грађевину.

По Кулину и недограђеној кули, кажу, Кулиновци су добили име.

ЛИПНИЦА

Иконија, жена бана Милутина, имала је крај овећег извора летњиковац око кога су биле засађене дивље липе.

Кажу да је у време цветања липа доводила целу дворску свиту да осете опојне мирисе и заволе ово дрво.

Иконијине (баничине) липе дуго су се одржале после њене смрти. А када је основано село, добило је име Липница.

ЛОЗНИЦА

Ага Лозница, који је живео у Чачку, има је велика имања на падинама Јелице које су најближе вароши.

На алиној баштини увек је било доста раје.

Ага Лозница прочуо се по својој суровости.

Када се, неком приликом, нашао у Драгачеву, Драгачевци су га, заједно са породицом, исекли.

Тамо где су му била имања, село је Лозница.

ЉУБИЋ

Сваке вечери, у давна времена, силазиле су виле с планине да се брчкају у реци.

На брду се налазио град и у њему војници деспота Стевана Високог. Усамљени, дуго су у ноћи слушали песму вила доле на реци, али нису смели да им се приближе.

Ипак, једне вечери искраде се неки од заповедника и крене према реци. Тихо, кроз шибљаке, приближавао се месту са кога се чуло дражесно певање.

Кад је стигао, видео је наге девојке ухваћене у коло. Занесен њиховом лепотом, није ни примећивао шта се око њега дешава.

Наједном, неко га је снажно ухватио и понео према вилама. Отимао се, али узаман.

— Биће само наш — зачуо се глас највиткије девојке.

— Наш љубић — говориле су друге.

Никад се више није вратио на брдо изнад реке. Сваке ноћи су га виле доводиле на купање и љубиле, а кад је остарио — удавиле су га у највећем виру.

По том љубимцу вила насеље назваше Љубић.

МАЛА БАЊИЦА

Дошао бан Милутин са супругом, баницом Иконијом, у планину Јелицу. Ту се баница окупа у минералној води и одмах осети порођајне болове.

Свита се сакупи и пожури према Јежевици. Но, морали су да застану: под једним уцветалим шипурком баница роди женско дете. Било је то, кажу, на Павловдан.

Пошто се родила под ружом, девојчици дадоше име Ружица. Село у коме се родила мала баница — доби име Мала Баница, или Мала Бањска.

Бан Милутин дао је да се у том месту сазида црква Ружица, посвећена апостолу Павлу.

Када су, касније ту цркву Турци, пуно народа, спалили, место је прозвано, због велике жалости која је наступила, Жаочани.

МИОКОВЦИ

I

Харали Турци у XVII веку Црном Гором. Испред зулума народ је бежао, прелазио у Србију и настањивао се око Мораве.

Крај у који стиже једна група Црногораца бејаше шумовит и подесан за заштиту и скривање од Турака. Једна десетина придошлица настанила се око реке Чемернице.

Ови људи били су прави мајстори за ковање сабљи. Убојито оружје су давали хајдуцима.

Турски ага дознаде да се хајдучке сабље кују крај Чемернице. Нареди да се похватају ковачи и доведу код њега.

— Ви сте ти ковци? — запита кад их доведоше.

Један од ухваћених се насмеши, што ага примети, па му рече:

— А ти се ми, изгледа, мио ковац!

Намигну ага војницима, а ови несрећног смејача одмах посекоше. Остале испребијаше и наредише им да више не смеју сабље ковати.

Чувајући успомену на оног кога ага назва МИО КОВАЦ, преживели свом селу дадоше име Миоковци.

II

Приповеда се да су, у давна времена, Турци страшно харали љубићска села. И увек су са собом одводили робље свезано у окове

Једном приликом кретала се пољем дуга поворка заробљених сељака. Фијукале су камшије. Чула се писка. Сужњи су, идући, дозивали родбину и говорили:

— Ми оковци (у оковима) одосмо, а вама завештавамо да нас осветите.

По тим сужњима, оковцима, село прозваше Миоковци.

МОЈСИЊЕ

Браћала се војска са Косова...

Застала је у једном селу на домак Мораве да се одмори пре него ли крене ка Руднику, према северу.

Док су се војници одмарали, између њих се кретала, скрушена једна старица. Хукала је и сваком се у лице загледала. На крају поче да нариче:

— Мој сине! Јој, мој сине!

Очигледно, њен син се није вратио из великог боја...

Сутрадан је војска кренула према северу. Негде на падинама Рудника заповедник примети да су нешто од опреме заборавили. Позва двојицу младих ратника и нареди им да се врате и да потраже заборављено.

Младићи запиташе:

— Ће да тражимо?

— Тамо — показа заповедник руком — ће је она старица кукала: „Мој сине! Мој сине!“

Војници се вратише, нађоше шта су тражили и похиташе да сустигну другове, а насељу у коме су слушали заповест мајке за сином јединцом оста име Мојсиње.

НЕГРИШОРИ

Приповеда се да је неки давни народ, који је овде живео и нетрагом нестао, своје село звао Негришори. На његовом језику то је значило Црно село.

Други, опет, веле да је ту био неки велики сукоб између Аустријанаца и Турака. Много је војника изгинуло, више турских, јер су се на страни Аустријанаца бориле и српске чете из ових крајева.

Када су се Аустријанци, ипак, повукли, Турци су село спалили до темеља, а све мушкарце побили. Женама су говорили:

— Остављамо вам ваше негри шоре (црно, гараво, спаљено село) без мушкараца — да се затрете.

Успомену на згариште чувају Негришори.

ПАКОВРАЂЕ

Чете српских ратника чувале су на Локви збег са народом. Турци из Чачка сазнали су за овај збег, па су похитали да га униште.

Када су се приближили врху Јелице, српски ратници су повикали:

— Вратите се да не пада крв узалуд! Вратите се!

— Па ко нас враћа? Ко враћа? — питали су Турци...

Ипак, дошло је до сукоба. Пала је турска крв, а оно њихових ратника што је преживело вратило се у Чачак.

Кад је на месту са кога су Турци враћени основано село, до било је име Паковрађе.

ПЕТНИЦА

I

Први досељеници у један део села Мала Бањска дошли су из села Петнице код Жабљака.

Свом насељу, кажу, дали су име села из старе постојбине.

II

Када су се Белопавловићи доселили на подножје планине Јелице, у један део села Мала Бањска, свом новом крају дали су име, по својој слави, Петковица.

Касније се то име проширило и на остали део насеља, али је скраћено на — Петница.

ПРЕЉИНА

I

У селу је раније било мало света, а земљиште обрасло густом шумом.

У сред села, на једном пропланку, окупљале су се жене и девојке чобанице и такмичиле се која боље преде.

По тим прељама Прељина је добила име

II

На планини Руднику живео је Сали-ага. Звали су га Руднички бик.

Тамо где се данас налази црква у Прељини имао је свој хан, у близини кога бејаше густа шума. Толико густа да гују за реп из ње ниси могао да извучеш.

У тој шуми скривали су се хајдуци.

Једном Сали-ага позове жене које су живеље у селу код његовог хана да дођу и да му пређу вуну за сукно.

Приповеда се да су ове жене, после Гружанки, биле најлепше у Србији.

Док су жене преле у хану извршавајући агину заповест, хајдуци из шуме нападну турске потајнике, који су пролазили крчаником (путем) и побију их. Чим за то дочу Сали-ага, разљућен, нареди да се и преље убију.

По тим прељама и село доби име.

ПРЕМЕЋА

Приповеда се да су некад давно чобани на Рајачком вису често приређивали утакмице у бацању камена с рамена.

Једном приликом, када су се заморили и сели да се одморе, наиђе поред њих некакав снажан човек на великом шареном коњу. Питао их је шта раде, а они су му одговорили да чувају овце и да се међу камена с рамена.

Показали су му камен који су бацали. Он их замоли да и њему дозволе да покаже своју вештину. Најмлађи чобанин покуша да му дода стену, али људина одјаха коња, узео камен и као од шале баца га чак на удаљени брежуљак под планином. Чобани се згледаше, а неко рече да то треба забележити.

Људина тада узео још већу стену и поново је баца на брежуљак под планином, на стару „биљегу“.

— Можеш ли и даље? — запита најмлађи чобанин.

— Могу!

— Да видимо!

Придошлица тада узео веома велику стену и баца је. Летела је, летела, а онда се изгубила из вида. Пала је чак у трећем селу.

— Ала овај премеће! — повикаше чобани. . .

Верује се да је тај намерник био Краљевић Марко.

Место на које је пало прво његово камење прозваше од тада Биљеге, а село преко кога је последњи камен прелетео — Премећа.

ПРИДВОРИЦА

Прелазили преко планине Јелице каравани. Силазили низ Бело брдо, где су их увек чекале предходнице.

Напред су ишли људи на коњима, а иза њих су жене терале стоку. Малу децу су носиле у наручјима, а старију водиле поред себе.

На врху планине, где су застајали, питале су се придошлице:

— Докли да пешачимо? Излизасмо ноге!

Радовало их оно што чују:

— Ено, код оне шуме, видите ли ону велику кућу?

— Онај двор?
 — Јесте! Само смо ми добили земљу ту, код господареве куће, при двору-радовали су се мушкарци.
 Напуни се падина Јелице народом. Основаше ново насеље и дадоши му име Придворица.

П Р И С Л О Н И Ц А

Пролазила војска деспота Стевана Високог.
 Дуги јој били маршеви, ретка коначишта.
 Застали су на падинама Вујна. Барјактар је прислонио барјак уз некакав грм.
 Кажу да је место где је прислонио ратну заставу по томе добило име Прислоница.

П Ш А Н И К

Када се населише у овај крај, Морачани почеше брзо да умиру. Удариле болештине у људе и стоку. Страх настањивао сваку колибу, а горштаке пизма и злобивост.
 Сваког дана би понеко умро...
 Решаваше Морачани шта да рде. Нико се није усуђивао ни да предложи расељавање.
 Кад су већали, на једном пропланку, изненада их ухвати вихор. Из вихора искочи некакав огроман старац, из чијих су очију врцале муње.
 Морачани се скаменише.
 Старац им се приближи и рече:
 — Ово вам говорим ја, Пшаник. Чујте ме! Промените име свом селу и престаните да се мрзите и отимате о имање, па ће болести престати.
 Поново се појави вихор. У њему нестаде старца.
 Кад се прибравше, Морачани се заклеше да ће се убудуће слагати и помагати, а селу дадоше име Пшаник, по имену оног старца из вихора.

Р А Ј А Ц

I

Приповеда се да је у близини јеличког виса некада био град и већи и старији од Градца, данашњег Чачка.
 Тај град се звао Рај...
 Раја више нема. Познају се само, на имању Мартаћа, трагови некакве цркве.
 Не зна се када је Рај заустео...
 Село Рајац чува успомену на њега.

II

У оним тешким и мрачним временима турског насиља, раја је са обала Мораве бежала према планини Јелици и скривала се по шумама и око извора.

Приповеда се да су у данашњи Рајац, који је по раји добио име, народ довели свештеници Кићановићи.

РАКОВА И ГОРЕВНИЦА

У другом српском устанку чете из Војне, Миоковаца и Срезјеваца сукобиле су се са Турцима на брду Острањци у Војни. Турци надбију устанике, који, подељени у групе, почну бежати.

Велику групу сустигли су испред Чемернице и побили. Ту су копане све рака до раке, па место доби име Ракова.

Турци су спалили Војну, али и једно село крај Мораве, у коме су сустигли овећу групу устаника са брда Острањци.

Гласници су јавили кнезу Милошу Обреновићу:

— Гори и горе, гори и доле!

Тако насташе називи села Горња и Доња Горевница.

РИЂАГЕ

Неки Риђан-ага имао је своју баштину на падинама планине Јелице.

Својој раји, приповеда се, био је добар, па га је народ чувао од хајдука.

Нестало је, давно, доброг Риђан-аге. Његова баштина данас су село Риђаге.

РОГАЧА

Стари манастир у селу био је од дрвета-нарогушен. Запалили су га Турци у време Хаци-Проданове буне.

Од нарогушене цркве сачувало се име селу — Рогача.

СОКОЛИЋИ

На месту данашњег села, у густој шуми, легли су се соколи. Шума је била царска, соколови царски.

Када је царство пропало, настало је соколова...

Али, остало је село Соколићи.

ТИЈАЊЕ

До скоро су се у Ђуровини могли пронаћи остаци зидова неког града или утврђења.

Уз саму реку, предање каже, некада се налазила римска варош Тиња, по којој је и село Тијање у Драгачеву добило име.

Тиња је, верује се, страдала у пожару.

ТРБУШАНИ

На обали Мораве Турци су сваке јесени клали велики број брава. Узимали су месо, а кожу и унутрашње органе бацали.

Тако је рађено данима. Ипак, ни кожа, ни трбушина нису остајале да се распадне. Гладна раја стизала је, обноћ, и кришом све то купила да би се прехранила.

Турци су се смешили:

— Ови „трбушани“, све једу!

Од тада и село носи назив Трбушани.

ТРНАВА

Турци никада нису успели да потпуно покоре једно бунтовно село на обронцима планине Јелице око древног манастира, крај бистрог планинског потока.

Пред сваки поход из Чачка говорили су:

— То нам је место трн у оку. Семе људско у њему ћемо да затремо!

Ипак, село је преживело, али задржа назив Трнава.

ТУРИЦА

Настанивши се на Читлуку, Турци су заузели сва имања око Белице. Српског кнеза су посекли, па је читаво село постало њихова баштина.

По Турцима, та баштина добила је име Турица. Данас је то село у Драгачеву, док је Читлук потес у Турици.

ЧАЧАК

Многа кола су са шкрипом ишла кроз котлину ка Овчарско-кабларској клисури. Превлачила су камење којим су зидали манастир Ваведење.

У долини оставише једног слугу да надгледа превоз. И он би са сваких кола, која су ишла ка клисури, скидао по један камен и закопао.

— Шта радиш то? — запиташе га Стеван Немања и Свети Сава?

— Ето чачкам нешто — одговори слуга.

Од његовог „чачкања“, каже народ, настаде Чачак.¹³

КАЗИВАЧИ

У бележењу легенди помогао нам је велики број казивача. Већином су то врсни познаваоци народног стваралаштва чачанског краја. То су углавном старији људи, млађих је веома мало.

Највише легенди, које су уврштене у овај избор, испричали су:

Борика Главоњић из Горачића (сада живи у Атеници),

Раде Пегковић из Горачића,

Љубо Никић из Горњег Дубца,

Данило Марић из Турице,

Рајко Т. Томашевић из Горње Краварице,

Драгиша Мајсторовић из Брезовица,

Милан-Ђиро Штављанин из Качулица,

Богислав-Бота Бојовић из Петнице,

Драгослав Ковачевић из Рајца,

Драго Ђукић из Парменца,

Димитрије Јањић из Чачка,

Митрован Живковић из Прислонице,

Живан Вучићевић из Горње Горевнице,

Мирослав-Миле Мојсиловић из Чачка.

ПОПИС МЕСТА

Атеница (општина Чачак)	Љубић (Чачак)
Вањица (Чачак)	Мала Вањица (Чачак)
Вељина (Чачак)	Миоковци (Чачак)
Вапа (Чачак)	Мојсиње (Чачак)
Виљуша (Чачак)	Негришори (Лучани)
Властељице (Драгачево — Лучани)	Паковраће (Чачак)
Војна (Чачак)	Петница (Чачак)
Горачићи (Лучани)	Прељина (Чачак)
Горичани и Качулице (Чачак)	Премећа (Чачак)
Горња и Доња Горевница (Чачак)	Придворица (Чачак)
Губеревци (Лучани)	Прислоница (Чачак)
Жаочани (Чачак)	Пшаник (Лучани)
Живица (Лучани)	Рајац (Чачак)
Јанчићи (Чачак)	Ракова и Горевница (Чачак)
Јежевица (Чачак)	Риђаге (Чачак)
Каона (Лучани)	Рогача (Лучани)
Коњевићи (Чачак)	Соколићи (Чачак)
Котража и Рти (Лучани)	Тијање (Лучани)
Краварица (Лучани)	Трбушани (Чачак)
Крстац (Лучани)	Трнава (Чачак)
Кулиновци (Чачак)	Турица (Лучани)
Липница (Чачак)	Чачак
Лозница (Чачак)	

НАПОМЕНЕ

1. Мирко Милојковић, У тами благо, Београд, 1974, страна XV.
2. Мирко Милојковић, У тами благо, Београд, 1974, страна XVI.
3. Коста Јовановић, Горње Драгачево, Српски етнографски зборник, Насеља српских земаља, Београд, 1908.
4. Јован Ердељановић, Доње Драгачево, Српски етнографски зборник, Насеља српских земаља, Београд, 1898.
5. Радомир Илић, О љубићским селима, Српски етнографски зборник, Насеља српских земаља, Београд, 1903.
6. Нарочито у књизи Драгачево и његови славни синови, Ниш, 1940.
7. Недељко Јешић је аутор хронике Јездине (штампана 1974. у Чачку), док су остале у рукопису. Надежда Половина је писала о Слатини (са Кукићима, Жаочанима и Мршинцима), Младен Стефановић о Јежевици (са Рајцом, Бањицом и Липницом), Ранко Симовић о Лозници, Раде Јовановић о Негришорима, а Данило Белић о Лучанима и околини. Све ове хронике чувају се у Међуопштинском историјском архиву у Чачку, исто као и хроника Атенице и Кулиноваца.
8. Владимир Тошић, Мрчајевци и околина, рукопис код аутора.
9. Под појмом Трнава подразумевамо села чачанске општине на десној обали Западне Мораве (некадашњи трнавски срез), а под појмом Љубић села на левој обали ове реке (некадашњи љубићки срез).
10. Већина ових легенди публикована је од 1973. до 1976. године на страницама листа „Чачански глас“.
11. Аутор овог рада припремио је за штампу књигу легенди из чачанског краја, а у својим рукописима поседују велики број ових народних предања.
12. Ову легенду преносимо из Кнежевине Србије М. Ђ. Милићевића, Београд, 1876.
13. Постоји више верзија ове легенде. Ми дајемо ону која је више пута публикована, последњи пут у „Политикином Забавнику“ од 1. 10. 1976, страна 21.

ДРАГОЉУБ Д. ЈОВАШЕВИЋ

**ДАВАЊЕ „ПРЕЗИМЕНА“ — НЕВЕСТИНСКИ НАРОДНИ
ОБИЧАЈ У ЗАПАДНОЈ СРБИЈИ**

У спомен моје мајке
Перке Д. Јовашевић, рођене Милосављевић
(Чачак, 1889 — 1975),
која ме је бодрила на мукотрпном путу прикуп-
љања грађе о животу српског народа.

Аутор

У „Српском рјечнику“ Вука Стефановића Караџића прези-
мена су означена као породична имена „којима се породице позивају
од кољена на кољено“.¹ Етимолошки, ова презимена потичу од име-
на очева или мајки. Од Вуковог времена до данас тај појам код
Срба није мењао свој смисао. Међутим, у западној Србији постоји
невестински народни обичај ДАВАЊЕ „ПРЕЗИМЕНА“, који нема ни-
какве везе с презименом у смислу породичног имена. У доступној
нам стручној литератури о овом народном обичају још ништа нисмо
срели. Како је и овај обичај уткан у народни живот западне Србије,
то, сматрамо, заслужује да му се посвети пажња.²

Наша истраживања овог народног обичаја обухватала су терен
који покрива чачански крај, па на југ, узводно Западној Морави, са
Драгачевом и моравичким крајем, све до Сјенице и још неких села
пештерске висоравни (Бачије, Вапа, Гоње, Распоганче, Штаваљ, Кне-

жевац и др.)³ Анкетом смо обухватили и села око Пожеге (Ужичка), око Титовог Ужица и даље, на запад, преко Златибора, све до Нове Вароши. Упадљив је број анкетираних насеља. Преко стотине таквих места, села и заселака овог подручја, према томе, чине највећи део територије западне Србије. То, као и истоветност исказа огромног броја анкетираних лица, учвршћује наше уверење да је невестински народни обичај ДАВАЊЕ „ПРЕЗИМЕНА“ некад био општа појава у селима западне Србије, а да се данас задржао још само у најзабаченијим селима Голије, Јавора, старе Рашке, Златибора и Златара, док се ређе уочава у насељима средњег западног Поморавља.

ОПИС ОБИЧАЈА

Кад невеста порани, првог јутра након удаје, одлази, са ручним девером, на најближи извор. Ту се умије, а онда очекује родбину (из куће у коју је доведена) и рођаке (из других домаћинстава). Чим ови пристигну, невеста их полива изворском водом. Како се ко од укућана и рођака умије, невеста му додаје убрус (којег је сама изаткала), а после брисања — љуби га у руку и потом му даје „презиме“, уствари надимак, којим ће га звати док је жива. У повртку кући, девер носи буце са изворском водом, па се пред кућним прагом обавља исти обред са свекром, свекрвом и осталим старијим особама из породице.

Овај невестински народни обичај изводи се у свим селима и на исти начин. Постоје неке незнатне разлике и то само код назначивања места где се обавља умивање и давање „презимена“. Негде се овај обичај, уместо на извору, обавља код бунара, у самом дворишту домаћинства, или пред кућним прагом, кад невеста полива укућане водом из буце или из тестије (у безводнијим пределима).

Улога девера у овом невестинском народном обичају своди се само на пратњу невесте од куће до извора и натраг, затим, да додаје невести посуду и убрус код поливања, а у повратку носи буце с водом, од извора до куће. Зато је он први код добијања „презимена“, па му невеста, као по правилу, одабира једно од најумилнијих „презимена“.

ИЗБОР „ПРЕЗИМЕНА“

„Презимена“ се додељују свима у младожењиној породици: свекру, свекрви, стрицу (свекровом брату), стрини, деверима, заовама, јетрвама и њиховој деци. Свом супругу — младожењи, невеста не додељује „презиме“. Њега зове именом, и то само кад су насамо. Пред осталима за мужа вели: Он.

Невеста почиње измишљање „презимена“ од оног дана кад је обављена просидба, тј. од оног момента кад је дала реч да ће се удати за свог просиоца. Будућа невеста је, још тада, упозната са бројем чељади у младожењином дому. Избор „презимена“ одсликава

инвентивност будуће невесте. У највише случајева, „презиме“ је истински израз осећања љубави и поштовања према сваком члану породице, у коју невеста долази да се с њом сроди. Ако у бројнијој породици, „задрузи“, постоје старије јетрве, онда невеста мора да поведе рачуна код измишљања што лепшег „презимена“. Јер, зна се да све јетрве у „задрузи“ једва чекају најмлађу јетрвицу, како би јој подариле најтеже, најнепријатније, а често и најнезахвалније послове. Невеста се труди да и осталом женском делу „задруге“ — свекрви и заовама — пронађе што топлија „презимена“, како би успела, бар колико-толико, да их придобије и одобровољи. Ту је избор „презимена“ мање ствар инвентивности, а више проницљивости, односно рачунице новодошавше снахе.

Избор „презимена“ за свекра, младожењиног стрица, девере и остале мушке чланове породице је знатно лакши. Ови имају свој, мушки део обавеза у „задрузи“, док се женски послови одређују и дужности распоређују у женском делу „задруге“. Невеста, зато, води посебну бригу да и мужевљевим сестрама (заовама) додели што лепша „презимена“. Ово и због тога што су заове у повлашћеном положају код своје мајке (невестине свекрве), па се, често, из односа заова — снаха заснива расположење читаве породице према невести. Ту младожењине сестре могу да одиграју пресудну улогу код општег третмана невесте у фамилији. Деобе у „задругама“ настају због сукоба између свекрве и снахе или заове и снахе, којима, у већини случајева, доприносе објективни (добронамерни) или необјективни (злонамерни) ставови заова и свекрве према новој снахи (невести).

Ево једне народне песме, свадбарски шаљиве и заједљиве, која опева оно о чему смо у претходном пасусу писали. Песму нам је певала Румена Јоровић из Граба:

Бели дворе сред зелене горе,
у теб' јуче снаха доведена.
Јутрос рано отишла на воду,
не било је задуго да дође.
Свекар вели: „Што ми снахе нема?“
А свекрва: „И не било ти је!“
Заова ће: „Заспала код воде!“
Девер седи, снаху одговара:
„Бреме тешко, а вода далеко.“
Мало прође, ето снахе, дође,
па полива и старо и младо.
Свакој глави по презиме даје,
и то једно лепше од другога.
Узе метлу да кућу обрише.
Уз метлицу броји бројеницу:
„Свекре, Бабо, задуго живео!
Свекрвице, у походе пошла —
не било те ни тамо ни амо!

Заовице, близу се удала:
три конака преко сињег мора!
Девербрале, сребрни прстене,
сребрн био, па се позлатио.“

Невеста је, обично, унапред добро обавештена о расположењима женског дела породице. Будући супруг — младожења — обавештава своју изабраницу о наравима своје мајке, својих сестара и снаха. Међутим, дешава се да младожења својој будућој брачној сапутници не прикаже право стање ћуди код женског дела „задруге“. Због тога, касније, настају трзавице у породици. Само најстрпливија невеста, из превелике љубави и оданости према свом мужу, у стању је да издржи прави терор своје свекрве, својих заова и јетрва. Друге, пак, кад степен нетрпељивости достигне критичну тачку у браку, успевају да наговоре своје мужеве на деобу, издвајање из „задруге“, тј. на одцепљење и осамостаљивање уже породице. Оне треће, срећом и најмалобројније, принуђене тешким околностима неразумевања и прогона, кад трпљење постане неподношљиво а мужеви им се колебају код деобе, одлучују се на повратак својим родитељима. Тада је раскид брачне везе једино решење, иако се тај поступак раније (а понегде и сада) сматрао срамотним чином (на штету невесте), уз произвољна сеоска оговарања, сумњиве прогнозе, пристрасна суђења и пресуђивања и остала сеоска нагађања и одлучивања „за“ и „против“.

Код давања „презимена“ понекад има и невестиног лицемерства. Отуд је остала шaljива народна изрека:

„Пред Павлом — Бевермио; за Павлом — Павлекања.“

Па ипак, невестински народни обичај ДАВАЊЕ „ПРЕЗИМЕНА“ у западној Србији представља лепу традицију, а сама „презимена“ уносе топлину у односе између чланова породице. Ова „презимена“ су израз нечег племенитог, узвишеног и честитог у међуљудским односима, па су, као таква, најчешће, излив нежности и добре воље невесте, односно, колевка будуће породичне љубави, зближавања и саосећања.

„Презимена“ су занимљиве речи. Понекад и чудне. Најчешће, то су кованице, састављене из два појма, занимљиве акцентуације, која настаје кад се та два појма изговоре као једна реч. Такве кованице, као имена, у другим приликама се не употребљавају (Срећоглед, Милоглед, Свилопреља, Миродајка, Лепосејка, Сретомиле). У извесним „презименима“, намењеним заовама, огледа се жеља невесте да мужевљевој сестри прибави што прикладнији израз, па је презива: Сејка, Пауница, Милосна, Срчана, Глединка, Шећера, итд.

Свекрву презива: Сика, Маја, Макица, Наја, Правдуна, Мајавва, Лика и сл.

За свекра се одабира „презиме“: Бабо, Тале, Оцо, Тајко, Господар, Делија, Мица, Тајун и др.

Девери су: Братица, Милђевер, Милибрат, Браца, Бевермио, Бралић, Паун, Драгобрат, Цоца и др.

Јетрве су: Милосејка, Беверка, Цвеће, Бралевка, Братина, Душица, Сејка, Братељка, Драгомиље итд.

Ако би нека јетрва била намћор, остале би је, међу собом, презивале погрдним „презименом“: Звијука.

Будућа невеста припрема „презимена“ и за децу својих девера. Зна се да су деца, понекад, преносиоци свих облика „рекла-казала“ у породици. Зато се невеста обраћа тој деци „презименима“: Сунце, Златић, Каранфил, Соколић, Кадивка, Сувозлато, Кадивић, Рузмарин, Дикица и сличним.

На овај начин невеста покушава да је деверска деца заволе и да јој буду наклоњена. По селима се изводе шале на рачун ових „презимена“ за децу. Следећу је испричала ауторова мајка Перка:

„Тако, прича се, дотрчао десетогодишњи дечак на њиву, где су копачи окопавали кукуруз, да јави мајци за незгоду свог најмлађег брата, кога су сви звали по „презимену“: Сунце. Кад мајка угледа уплахиреног сина, упита га:

— Шта се десило?

А дечак одговори:

— Пожури, мајо! Усрало се Сунце у сред куће!...“

Ако у „задрузи“ живи свекров брат, онда и њему припада „презиме“: Агић, Чиле, Брато, Бабо, Делигосподин и друга.

Његова жена је: Нана, Делигоспођа, Господарка или нешто слично.

Сам чин давања „презимена“, како смо га описали, ритуалног је карактера и одсликава патријархалну атмосферу српских сеоских породица. Такве породице имају своје, патријархално, устројство и поделу послова, према томе. Глава породице — старешина домаћинства — обавештен је о свим обавезама чељади и о извршавању њихових задужења. Зато се за такво домаћинство, које је успело да му свако чељаде обавља свој део посла, каже: „Слажу се и напредују као пчеле у кошници.“ Овим међусобно лепим односима у бројној породици знатно доприноси и народни невестински обичај ДАВАЊЕ „ПРЕЗИМЕНА“, а добри односи у породици услов су и хармоније у односима међусуседским, сеоским, међуљудским, уопште. Такви односи су сигурна подлога и за односе међу народима, јер мир у кући „значи: мир у селу, у држави, у свету“.⁴ Због свега тога, невестински народни обичај ДАВАЊЕ „ПРЕЗИМЕНА“ у западној Србији представља здраву алку у ланцу породичне слоге и љубави, а чачански крај, као и читава западна Србија, одувек је познат по високо развијеном осећању алтруизма његових житеља. Ако се узме у обзир само ова врлина, онда је невестински народни обичај ДАВАЊА „ПРЕЗИМЕНА“ користан, па заслужује да буде негован, истакнут, забележен и проучаван. Отуда смо овом послу приступили са симпатијама и жељом: да сав овде прикупљени и објављени материјал о невестинском народном обичају ДАВАЊЕ „ПРЕЗИМЕНА“ послужи као прилог грађи за проучавање народног живота у западној Србији.

Код теренског рада на прикупљању података о овом народном обичају помагали су нам ученици Основне школе „Ратко Митровић“ у Чачку, који потичу из породица у којима, понегде, још живи овај невестински народни обичај. Нашим сарадницима — ђацима, ове школе — као и свим казивачима, срдечно захваљујемо.

У наставку, навестићемо само неколико примера из којих се може лепо да упозна народни невестински обичај ДАВАЊЕ „ПРЕ-ЗИМЕНА“. Да би се стекао што пунији утисак о приликама под којима се изводи овај народни обичај, пустићемо наше казиваче да изнесу сећања на своје (или туђе) невестинске дане, уз описе свадбених обичаја. То је време с краја XIX и почетка XX века, а казивања дају могућност да се упознамо, макар и у најкраћем, са свадбеним обичајима у западној Србији.

КАЗИВАЊА

1. У селу Придворици, код Чачка, живи породица Светислава Милекића. Домаћинство је типа „задруге“. Домаћин је писмен човек и воли да чита. Кроз дужи низ година Светислав води родослов породице Милекић. Из његових записа преносимо казивање његове мајке, почивше Винке, рођене у Негришорима, 1873. године. Она догађај описиваше овако:

„Мој отац, Јован Габоровић, погинуо је у јаворском рату, 1878. За собом је оставио супругу Стојну, четири сина и мене. Ја оца нисам упамтила. Иако смо имали лепо имање, ипак смо се сматрали и понашали као сиротиња. Мајку смо добро слушали и сви се међу собом лепо слагали.

Ја сам, као девојка, увек чувала стоку. При повратку са паше, узабрала бих кукурузног клипа, од шашине бих направила висуљке и нанизала их око појаса. Једног предвечерја, потерасмо говеда нешто раније. Уз пут нас је стигао старији човек, јашући на коњу. Како нас стиже, назва нам:

— Помаже бог, девојке!

Ми одговорисмо:

— Бог ти помогао!

Притрчасмо и машимо се његовој руци да је пољубимо. Потом, он ме упита:

— Чија си ти, девојко?

— Ја сам сестра Миљка Габоровића из Негришора.

Ми потерасмо говеда брже. Стигосмо селу у сокак, раздвојисмо говеда, па ја са мојим благом уђох у двориште.

Моја мајка, Нака (тако смо је звали), угледа човека који иђаше пред наш дом. У сретање му пођоше Нака и брат ми Миљко. Миљко му прихвати коња, а гост, после поздрава, рече да се зове Милан Милекић и да је из Доње Краварице. Позва га Нака у одаклију. Кад уђоше, а он рече да има нешто да поразговара с мојима. Ја сам донела послужење. Услужих све и удаљих се. Милан је одмах упитао мајку и брата ми да ли одобравају да он и син му Миладин дођу,

погледају и запросе девојку. Нака се уплаши. Знала је да Милан Миљекић бејаше веома богат човек и на далеку чувени домаћин, па рече:

— Ми смо сиротиња. Немам ни спреме за девојку, а и она је још млада.

Милан рече да не тражи спрему, већ добру и вредну девојку. Једне недеље, која је била договорена, дођоше Милекићи и запросише ме.

Моји су спремили за свадбу што је могло боље. Велики број сватова, сви јашући на коњима, дођоше и обависмо венчање по обичају.

Ујутро, по венчању, пораним, па у пратњи ручног девера Радована, одох на извор те донесмо воде. Код куће, на прагу, чекали су укућани. Све сам их поливала водом, па, кад се умише, ја их изљубих у руке и дадох им „презимена“:

свекру Милану — Оцо,
свекрви Станици — Маја,
деверу Милији — Господар,
ручном деверу Радовану — Брале,
деверу Драгомиру — Браца,
јетрви Марији — Господарка,
заови Насти — Бралевка,
заови Станојки — Сека.

Тако је то било у оно време, јесени 1891. године.“

2. У дому Светислава Милекића упознали смо његову супругу Разуменку. Иако нарушеног здравља, Разуменка је умна жена, па из разговора са њом преносимо следеће:

„Рођена сам у Вирову, у породици Ђирјаковић. Октобра 1917. удала сам се за Светислава Милекића из Доње Краварице. Венчање је обавио парох гучки, Филип Мијатовић, у основној школи краваричкој.

Кад предвече стигосмо кући, скидох се са коња, па ми принеше мушко дете, од шест месеци, из породице Пера Милекића. То ми бејаше наконче. Девер Ненад ми објасни шта треба да урадим, па три пута окретох дете и сва три пута га пољубих. Затим сам га даровала и дадох му „презиме“ — Дикица.

Затим, у пратњи девера, Срећка и Ненада, прекорачих кућни праг, погледах у таван и у себи рекох:

— Колико ова кућа имала рогова, толико и ја имала синова!

На прочевљу је седела свекрва Винка. Девери ме почеше учити како се разгрће жар за печење хлеба. Разгрћући ватраљом жар, замахнуше те шипраг бацише свекрви у крило. Она скочи, весело стресе жар и пепео, па ме загрли и пољуби, а ја њу у руку.

Потом нас уведоше у собу. Ту, Светислава и мене послужише медом и водом, па нам услужише вечеру — попару од колача. То све — да би нам био сладак живот у браку. Док су сватови вечерали ја сам их дворила, па сваког свата и у руку пољубила.

Изјутра сам поранила. С девером Добривојем отишла сам на чесму. Ту, код извора, чекали су нас момци и девојке из родбине. Дошли да виде младу. Ја сваког пољубих у руку и дадох му „презиме“. Код куће, посипала сам, најпре, свекрву Винку и свекра Миладину, па онда и остале укућане. Како се ко од њих умивао и бри сао, тако сам га пољубила у руку, а они мене у образ. И сваком дадох „презиме“:

свекрви Винки — Мајка,
 свекру Миладину — Чико,
 деверу Добривоју — Брат,
 деверу Срећку — Брале,
 стрицу Милији — Господар,
 стрини Марији — Господарка,
 заови Босиљки — Сека,
 заови Будимирки — Милоцвеће,
 заови Радојки — Бралица,
 чика-Радовану — Агић,
 стрини Видосави — Нана,
 чика-Драгомиру — Чиле,
 стрини Јулки — Маја.
 Сви су то били наши најближи.“

3. Миланка Јоровић удала се из Балуге у Јежевицу. Она ова ко казује:

„У моје време девојке су се удавале по препоруци. Довољно је било да се познају родитељи момка и девојке, па су из таквих родитељских договора падале одлуке о удаји и женидби младих. Ондашња девојка морала је да зна обичаје у момачкој кући: изјутра прва да устане, а увече да легне задња. Воду сам доносила у дрвеним буцама, чак са извора, а јели смо из земљаног посуђа, са дрвеним кашикама. Кували смо у земљаним лонцима.

Првог јутра по удаји отишла сам на извор. Ту сам укућанима давала „презимена“. И у најбројнијој породици, са по тридесет челади, морало се свакоме дати „презиме“.

За време доручка, ручка и вечере невеста је морала да двори код софре. Увече, кад су се укућани спремали на починак, морала сам све редом да их изувам. До касно у ноћ сушила сам им чарапе и обојке од сукна, па их, после, суве, распоређивала по обући, и то сваком своје. Сви су укућани спавали на разастртој слами. Само је младожења имао дрвени кревет, а, да простиш, и ја уз њега. У моје време давала сам „презимена“:

свекру — Тајо,
 свекрви — Лила,
 заовама — Сејка, Каравиљка, Милосејка, Шећерка,
 деверима — Драгоцвеће, Милибраца и Делијица.“

4. Андријана Каранац, удата из Тучкова у Врнчане, вели:

„Удала сам се за Душана Каранца, зидара. Венчали смо се у цркви. Кад стигосмо младожењиној кући, најпре пољубих кућни праг, да би чељад и стока били здрави. Кад ускочих преко прага у кућу, сачекаше ме ту свекар и свекрва. Пољубих им руке, а они мене у образ. Свекрва узме да ми показује како се припрема ватра за печење погаче. Узех лопатицу из њених руку, па процарах ватру, са све четири стране. Затим, изађох пред кућу и сватове посух шећером. У дворишту се развило коло, а ја с девером играм у кругу кола.

Увече, све изљубих у руке, па, кад се гости разиђоше, ја и младожења останемо да поспремимо трпезу.

Изјутра устадох пре свих, па с девером одох на будар. Ту сам све редом посипала при умивању, а како се ко од њих убрисао, тако сам му давала „презиме“:

првом деверу — Браловић,
деверу из фамилије — Делија,
првој заови — Руменружје,
другој заови — Лепоцвејка,
сестричини — Каравиље,
братаници — Белорајка,
свекру — Бабо,
свекрви — Нана.“

5. Мира Петронијевић се удала из Рогаче у Парменац:

„Кад, као невеста, дођох у Петронијевиће, затекох у кући свекру, девера и заове. Свекрва ми рече да при уласку у кућу не ударим ногом у праг, а да гледам у паронту. Кад уђох, свекрва седе крај прочевља, а девер ме учио да разгрћем жар, па, по обичају, набаци и свекрви у крило.

Сутрадан, дадох свима „презимена“:
свекрви — Нана,
деверу — Брале,
првој заови — Сеја,
другој заови — Миље,
јетрви — Сејка,
јетрви из фамилије — Бралевка,
деверу из фамилије — Бевермио.“

6. Даринка Грбић, удата из Ојковице (породица Вујовић) у Рутоше, каже:

„И ја сам, као млада, на коњу доведена. При уласку у двориште набацих сито са житом на кућни кров, па ми дадоше мушко дете. Ја га три пута окретох, пољубих и даровах га кошуљом. Кад сиђох с коња, сватови ме посипаху парама и шећером. Девер узме коња и поведе га кроз кућу.

Првог јутра по свадби одох до извора и ту подарих „презиме на“ свим рођацима:

деверу из куће — Брат,
осталим деверима, изван куће — Милобрат, Братомир и Ђешо,
заови из куће — Сеја,
осталим заовама — Дикомиле и Братевка,
свекру — Ацо,
свекрви — Наја.“

7. Драгица Рајковић се удала из Кнежевца у Госпоганче, код Сјенице:

„У овом крају свака невеста додељује кућанима „презимена“.
Тако, има много, разних „презимена“.

Свекар је: Бабо, Кико, Тата, Мицо, Чико, Чича, Амица.

Свекрва је: Мајка, Мама, Нана, Лила, Дада, Маја, Гага.

Ђевер је: Милђевер, Ђевермио, Ђевербрат, Дикођевер, Миођевер.

Заова је: Заовицамила, Беарзаова, Милозаова, Дикозаова, Цв-
јетзаова, Беардика, Милоцвеће, Милолјепа, Драговила, Драгоцвеће,
Фистандика, Љубичица, Милостива, Чубормила, Срцемила, Јаблан-
дика.

Јетрва је: Мама, Нана, Милојетрва, Сека.

Синовац је: Милосиновац, Миобрале, Срмозлато, Милозлато,
Диванбрале, Братко, Брацо, Сокосиновац, Милогоспоче, Миосиновац,
Дикосиновац, Брале, Диванбрале.

Синовица је: Соколица, Милосиновица, Синовицамила, Ситно-
цвеће, Драгоцвеће, Лалица, Бралица.“

8. Од Јеремије Ракоњца, рођеног у Сјеници (1912), чули смо
знатан број ових „презимена“, која су још у животу српског народа
по селима пештерске висоравни. Њих ћемо навести у попису свих
нађених „презимена“.

Зато, да би се избегла понављања „презимена“ и свадбених
обичаја, сада, уместо даљих казивања, износимо

ПОПИС НАЂЕНИХ „ПРЕЗИМЕНА“
— по намени и по азбучном реду —

ЗА СВЕКРВУ:

Гага, Дада, Добрава, Доброчинка, Здушна, ЖИжа, Кићена,
Лица, Ликица, Лила, Маја, Мајава, Мајка, Мајун, Мајчи-
ца, Макица, Макоја, Мама, Мирносна, Наја, Прав-
дуна, Сика;

ЗА СВЕКРА:

Амица, Ацо, Бабо, Господар, Делија, Делимир, Ђеко, Кико
Лале, Мајор, Мићага, Мица, Мицо, Отац, Опика, Оцо, Та-
јица, Тајко, Тајкун, Тајо, Тајун, Тале, Тата, Татица, Та-
томир, Чико, Чича;

ЗА ДЕВЕРА:

Батислав, Бато, Брајко, Брале, Браленце, Бралић, Бралиша, Браловић, Брат, Братица, Брато, Братомир, Братоцимиље, Браца, Везир, Голуб, Господар, Господин, Делибрат, Делигосподин, Делидевер, Делиђевер, Делија, Делијица, Дешица, Дикобрат, Дикођевер, Дилделија, Драгобрат, Драгобраћа, Бевербрале, Бевербрат, Беверко, Бевермио, Беверцвеће, Бешо, Злато, Златобрат, Златогосподин, Златоделија, Златођевер, Јаблан, Јакоделија, Командирбрат, Командирделија, Командирђевер, Командиргосподин, Лако, Лепоглед, Милђевер, Милибрат, Милибраца, Милделија, Милобрат, Милоглед, Милогосподин, Миођевер, Невен, Паун, Писар, Пучешерлија, Срећобраца, Срећоглед, Цоца Шећербраца;

ЗА ЗАОВУ:

Беаргоспоја, Беардика, Беарзаова, Белка, Бисерна, Бралица, Бралевка, Братевка, Братинка, Братомиље, Варошка, Глединка, Гледна, Голубица, Господира, Делинка, Делимила, Дика, Дикозаова, Дикомиље, Драговила, Драгоцвеће, Драгоцмиље, Беверинка, Бевермила, Бевермиље, Беверсеја, Заовицамила, Јабландика, Јагодинка, Кадифа, Каравиљка, Каравиље, Лала, Лепојка, Лепосејка, Лепотинка, Лепоцвејка, Љубезна, Љубичица, Љуборечна, Микомиље, Милодивна, Милодрага, Милозаова, Милолијепа, Миломиље, Милосејка, Милосна, Милостива, Милоцвеће, Миље, Миродајка, Пауница, Поносиља, Рођенка, Рујка, Руменка, Руменружије, Свилопреља, Севделинка, Сеја, Сејица, Сејка, Сејница, Сека, Секица, Ситницвеће, Сртомиље, Срцемила, Срчана, Травинка, Фистандика, Цвијетзаова, Чубормила, Шептелица, Шећермила, Шећермиље;

ЗА ЈЕТРВУ:

Бралевка, Братељка, Братина, Братинка, Господарка, Господинјетрва, Господинђеверка, Господинка, Дада, Делиђеверка, Делигосподина, Делијетрва, Делина, Делисека, Добродаша, Драгомиље, Душица, Беверенка, Беверка, Звијука, Златогосподина, Златођеверка, Златојетрва, Златосека, Катанка, Милиђеверка, Милогосподина, Милогоспоја, Милодајка, Милодајна, Милодрага, Милођеверка, Милојетрва, Милосејка, Милосека, Милосна, Миље, Млађана, Нана, Поносиља, Премила, Ранорајка, Рођена, Ружомиље, Сејка, Сека, Сунчана, Танковија, Танковиља, Танкопреља, Цака, Цвећка;

ЗА ДЕЦУ У РОДБИНИ:

Белка, Белорајка, Бралица, Братица, Братић, Братко, Брацинка, Голубић, Голубица, Делисиновица, Делицвеће, Диванбрале, Дижкица, Дилделија, Драгоцвеће, Беверкић, Златић, Златоје, Златосиновица, Златоцвеће, Јекица, Кадивица, Кадивић, Кадивка, Каранфил, Лале, Лалица, Лединка, Лепа, Ђепотан, Милобрале, Милоспоче, Милозлато, Милолијепа, Милосиновац, Милосиновица, Милостива, Милоцвеће, Миље, Мирсоколић, Рузмарин, Секоцвеће, Синовицамила, Ситноцвеће, Смиље, Соколић, Соколица, Сокосиновац, Срећољуб, Срмозлато, Сувозлато, Сунашце, Сунце, Цанко, Цајун, Цвеће, Цмиље, Цајунслађе, Шећерак;

ЗА СТРИЦА:

Аг.б, Бабо, Брато, Господар, Дедо, Делигосподин, Старогосподин, Стрико, Чико, Чикица, Чиле;

ЗА СТРИНУ:

Господарка, Дада, Делигоспоја, Доброчинка, Бедовка, Маја, Нана, Нака, Нена, Нина, Старогоспоја.

ПОПИС ИСТРАЖИВАНИХ МЕСТА

Анђелићи (Лучани)
Ариље
Атеница (Чачак)
Балуга (Ч)
Вачије (Сјеница)
Белоперице (С)
Вељина (Ч)
Бершићи (Горњи Милановац)
Бечањ (Ч)
Врђани (Ч)
Брезна (Г. М.)
Вресница (Ч)
Врњице (С)
Буковик (Нова Варош)
Бурађа (Н. В.)
Вапа (Сј.)
Васиљевићи (Ивањица)
Видова (Ч)
Висока (Ариље)
Волујац (Титово Ужице)
Врнчани (Ч)
Гоње (С)
Горачићи (Л)
Горња Бистрица (Н. В.)

Горња Горевница (Ч)
Горња Добриња (Пожега Ужичка)
Горњи Милановац
Граб (Л)
Градац (И)
Гуча (Л)
Девићи (И)
Дљин (Л)
Доброселица (Чајетина)
Доња Краварица (Л)
Драглица (Н. В.)
Дружетићи (П. У.)
Дучаловићи (Л)
Душковци (П. У.)
Ерчеге (И)
Зеоке (Л)
Ивањица
Јежевица (Ч)
Јездина (Ч)
Јелова Гора (Т. У.)
Кнежевац (С)
Ковиље (И)
Крстац (Л)
Крушчица (А)
Кулизино Село (И)

ДАВАЊЕ „ПРЕЗИМЕНА“, НЕВЕСТИНСКИ НАРОДНИ
ОБИЧАЈ У ЗАПАДНОЈ СРБИЈИ

Кушићи (И)	Прислоница (Ч)
Лисице (Л)	Пухово (Л)
Лозница (Ч)	Радаљево (И)
Лопаш (П. У.)	Радојина (Н. В.)
Љубић (Ч)	Распоганче (С)
Марковица (Л)	Рашчићи (И)
Маскова (И)	Риђане (Ч)
Међувршје (Ч)	Роге (П. У.)
Милићевци (Ч)	Рошци (Ч)
Миоковци (Ч)	Ргари (Л)
Миросалци (Л)	Рти (Л)
Мојсиње (Ч)	Рутине (С)
Мочиоци (И)	Рутоши (Н. В.)
Мрсаћ (Краљево)	Сјеница
Мршинци (Ч)	Слатина (Ч)
Негбина (Н. В.)	Смиљевац (И)
Негришори (Л)	Средња Река (И)
Ојковица (Н. В.)	Стјеник (Ч)
Остатија (И)	Тијање (Л)
Паковраће (Ч)	Трбушани (Ч)
Парменац (Ч)	Трнава (Ч)
Пилатовићи (П. У.)	Тугићи (И)
Пилорета (Нови Пазар)	Турица (Л)
Прањани (Ч)	Церова (А)
Прељина (Ч)	Церовниц (Н. П.)
Придворица (Ч)	Чачак
Пријевор (Ч)	Шљуке (С)
Прилике (И)	Штаваљ (С)

ПОПИС КАЗИВАЧА

Алексија Миликић	Гроздана Петронијевић
Ангелина Заграђанин	Дана Јовашевић
Ангелина Митровић	Дана Милијановић
Ангелина Проковић	Даница Ивановић
Анђа Ерић	Дара Обреновић
Андријана Каранац	Дара Чантрак
Божана Савковић	Даринка Вучићевић
Боса Јовашевић	Даринка Грбић
Борика Николић	Дара Чоловић
Борка Аџић	Десанка Вучићевић
Бранимир Палибрк	Десанка Вукотић
Бранислава Кривокућа	Десанка Јовановић
Будинка Михаиловић	Десанка Пеица
Будинка Цветић	Десанка Полуга
Вера Кривокућа	Десанка Савић
Вида Јовановић	Добринка Јанковић
Видосава Јовановић	Добринка Ковачевић
Видосава Тодоровић	Добринка Томић
Винка Јоковић	Добринка Ђурчић
Винка Петровић	Драга Матовић
Војинка Ђорђеловић	Драга Николић
Вулка Бојовић	Драгиња Вуковић
Гвозденија Јовановић	Драгиња Вуловић
Гвозденија Софијанић	Драгица Николић
Гина Поповић	Драгојла Пантелић
Гордана Јовановић	Дула Ђосић
Гроздана Николић	Душанка Пантелић

Ђурђија Иванковић
 Живка Вукосављевић
 Живка Милосављевић
 Живка Мирковић
 Живка Новаковић
 Зора Арнаутовић
 Зора Јовановић
 Јагода Вучићевић
 Јагода Глишовић
 Јелена Петровић
 Јелика Вукановић
 Јелисавета Каличанић
 Јелисавка Спасовић
 Јована Перошевић
 Ката Илић
 Ката Милинковић
 Ката Петронијевић
 Ковиљка Вучићевић
 Ковина Михајловић
 Косана Бојовић
 Косана Грујовић
 Косана Кнежевић
 Косана Лазовић
 Косана Ђаловић
 Комир Маринковић
 Кристина Домановић
 Лепосава Илић
 Лепосава Каличанић
 Лепосава Савковић
 Љубинка Милутиновић
 Љубинка Мирковић
 Љубица Милуновић
 Љубица Петровић
 Мара Гордић
 Машинка Зекавица
 Мила Мићовић
 Миланка Илић
 Миланка Јоровић
 Миланка Цветић
 Милена Милутиновић
 Милена Перишић
 Миленија Белошевић
 Миленија Милошевић
 Миленка Богдановић
 Миленка Ђајић — Бранисављевић
 Милијана Јовановић
 Милијана Јовичић
 Милијана Продановић
 Милијана Савковић
 Милица Глишовић
 Милица Даниловић
 Милица Димитријевић
 Милица Радосављевић
 Милица Срњић
 Милојка Марковић
 Милојка Павловић
 Милојка Станић
 Милојка Ђојбашић
 Миломирка Лишанић

Миломирка Николић — Шипетић
 Милосава Крстовић
 Милостива Цветић
 Милунка Вучићевић
 Милунка Милуновић
 Милунка Ненадић
 Милунка Продановић
 Миља Јовашевић
 Миља Ракоњац
 Миљана Милићевић
 Миљанка Крунић
 Миљка Каровић
 Миљка Спасовић
 Мира Мићић
 Мира Петронијевић
 Миросанда Ђојбашић
 Миросанда Ђосић
 Нада Божић
 Нада Цветић
 Настасија Богдановић
 Оливера Милуновић
 Пајка Петровић
 Пера Лазаревић
 Персида Живковић
 Рада Бранисављевић
 Рада Јовановић
 Радика Кувелић
 Радмила Вељовић
 Радмила Грујовић
 Радмила Јовковић
 Радмила Полуга
 Радмила Солујић
 Радованка Спасовић
 Радомирка Томић
 Радосава Ђондрић
 Радосава Кривокућа
 Радосава Новаковић
 Радосија Јанковић
 Разуменка Маринковић
 Разуменка С. Милекић
 Раја Достанић
 Раја Савковић
 Рајка Глишовић
 Рајка Ђурчић
 Рајна Каличанић
 Роксанда Кривокућа
 Роса Марић
 Роса Радојковић
 Румена Јоровић
 Светислав Милекић
 Славка Јовановић
 Славка Мићовић
 Славка Танасковић
 Слободанка Ковачевић
 Снежана Секулић
 Софија Једушић
 Софија Миливојевић
 Стамена Богдановић
 Стана Анђелић

ДАВАЊЕ „ПРЕЗИМЕНА“, НЕВЕСТИНСКИ НАРОДНИ
ОБИЧАЈ У ЗАПАДНОЈ СРБИЈИ

Стана Миладиновић
Станимирка Милекић
Станимирка Лешовић
Станимирка Петронијевић
Станка Петровић
Станка Шутић

Станојка Ђорђевић
Стоја Савковић
Стојана Маринковић
Стојка Глишовић
Стојка Драшковић
Тијана Јекић

ТУМАЧ МАЊЕ ПОЗНАТИХ РЕЧИ

буца — дрвена посуда за воду
наконче, наконџе, наколче — мушко дете које се даје невести при уласку у младожењино двориште, док је она још на коњу
парџнта — таваница
прочевље — отворено огњиште у „кући“, одаји са земљаним подом
обојци — сукнене крпе у које се увијају ноге при обувању у опанак (зими), или платнене (лети)
оцаклија — соба у којој се ватра ложи у оцак
тестија — посуда за воду, грнчарија
шипрага — пепео и жар са прочевља

НАПОМЕНЕ

1. Вук Ст. Караџић: СРПСКИ РЈЕЧНИК, Веч 1852; „Нолит“, Београд 1969. стр. 571.

2. На овај народни обичај указала нам је проф. Божана Р. Милекић, виши стручни сарадник Филолошког факултета Универзитета у Београду, која је родом из чачанског краја, као и њени родитељи: поч. Радован (из Доње Краварице) и поч. Видосава, рођена Митровић (из Риђага).

3. Етнолог Народног музеја у Чачку Невенка Бојовић потврдила нам је, у разговору, да се невестински народни обичај ДАВАЊЕ „ПРЕЗИМЕНА“ проводи и у Вујетинцима, а историчар уметности и кустос истог музеја Душанка Вучићевић — Ранковић, каже да су се донедавно „презимена“ давала и у осталим селима око Чачка, на левој обали Западне Мораве.

4. Из казивања Ковине Михајловић; видети рад Драгољуба Д. Јовашевића: НАРОДНИ ОБИЧАЈИ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ — Зборник радова Народног музеја у Чачку, II, Чачак 1971, стр. 187 и 188.

UNE COUTUME CONSISTANT À DONNER DES »NOMS«. — LA JEUNE
MARTÉE DONNANT DES »NOMS« DANS LES RÉGIONS DE LA
SERBIE OCCIDENTALE

Dans la Serbie occidentale il existe une coutume nuptiale selon laquelle la jeune mariée donne des noms aux membres de sa belle-famille. Cette coutume qui fait partie de la vie du peuple serbe s'est maintenue dans les environs de la ville de Čačak (Tchatchak) et sur un vaste territoire de cette partie de la Serbie. Les noms donnés par la mariée n'ont rien à faire avec les noms de famille. Jusqu'ici aucune étude n'a été publiée au sujet de cette coutume.

DESCRIPTION DE LA COUTUME

Le lendemain du jour de noce la jeune mariée se rend, de bonne heure, à la source la plus proche. Elle y est accompagnée par son beau-frère, frère de son mari. Peu après, tous les membres de sa belle-famille les rejoignent. Ils approchent la jeune mariée tour à tour et elle leur verse de l'eau de source, les aidant ainsi à se laver les mains et la figure, après quoi elle donne à chacun un »nom«, plus

exactement, un surnom. C'est une appellation que la jeune mariée a inventée et dont elle se servira jusqu'à la fin de sa vie. Ensuite, tous se rendent à la nouvelle maison de la jeune mariée, où le rite recommence, accompli cette fois à l'égard des vieux de la belle-famille. Le »nom« (c'est-à-dire le surnom) traduit les sentiments d'affection et de respect que la jeune mariée éprouve pour chaque membre de sa nouvelle famille.

COMMENTAIRE

Ces »noms« sont des mots forgés. Ils sont composés, pour la plupart, de deux notions et sont prononcés comme un seul mot. En les contractant, on les prononce de manière originale. Dans d'autres occasions on ne rencontre pas de ces noms. Ils reflètent le don d'invention de la jeune mariée.

L'acte même de donner des »noms« revêt un caractère rituel et traduit le climat patriarcal des familles paysannes serbes. Cette coutume constitue un anneau solide dans la chaîne de la concorde et de l'affection familiales. Elle contribue à l'établissement de rapports harmonieux non seulement au sein d'une famille, mais aussi parmi les voisins, dans le village, dans l'Etat, parmi les nations.

L'auteur a donné ici, entre autres, la description des coutumes nuptiales, telles qu'elles ont été pratiquées vers la fin du XIXe et au début du XXe siècle. Aujourd'hui cette coutume ne subsiste que dans les villages les plus écartés de la Serbie occidentale.

La coutume nuptiale des »noms« donnés par la jeune mariée mérite d'être maintenue avec soin, mise en relief, enregistrée et étudiée. C'est pourquoi l'auteur du présent ouvrage l'a abordée avec sympathie. Au bout des recherches qui ont duré plusieurs années, il la présente au public en tant que sa contribution à l'étude de la vie du peuple de la Serbie occidentale.

ДРАГИША МАЈСТОРОВИЋ

ЗАПИСИ ИЗ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ БОРБЕ

31. VII 1941: Провели у шуми у очекивању и прикупљању.
Пошао 30. VII. 1941. године у 21,00 ч.

У НОБ сам пошао 30. јула 1941. године у 21.00 часова, заједно са суседом и другом из основне школе Миломиром Ковачевићем.¹ При поласку смо навратили кући Милорада Целебдића,² који нам је откопао сандук муниције, па смо напунили наше војничке торбе. Затим смо сишли у церовачко поље, прегазили Моравицу³ и дуже чекали остале другове на њеној левој обали, више Растоке.⁴ Ту је дошао још и Радосав Ичелић⁵ из Церове.⁶

Милојко Ђирјаковић⁷ са осам другова стигао је из Вирова⁸ доста касније, па смо се, сви заједно, упутили у Вигоште,⁹ где смо се састали са Стевом Чоловићем¹⁰ и друговима. При сусрету Стево је љутито казао: „Где сте до сада? Што сте закаснили? Ја сам био принуђен да Крушчичане¹¹ пошаљем натраг — да се врате. Ако се још нешто овако понови, има револвер да ради“. Затим је послао курире да стигну Крушчичане и да их врате. После ове мале љутње завладала је присна другарска атмосфера, па смо се сви упутили лоштим сеоским путем. Убрзо се колона зауставила. У шуми лево од пута чуло се шушкање. То су Мићу Недељковића¹² завијали у ћебе. Неко рече: „Мића Недељковић не може даље, има болесно срце“. Милојко Ђирјак га завио у ћебе и оставио у шуми да се одмори и

да се врати кући, пошто није способан за војнички живот. Продужили смо покрет путем са благим успоном. Ноћ је била потпуно тамна и мирна. Доста дуго смо путовали. У зору се заустависмо у младој и густој буковој шуми у близини реке Рзава¹³ у Радобуђи.¹⁴ Овде смо преданили, па смо у сумрак кренули за Мали Остреш¹⁵ у селу Гривској, где смо стигли негде иза пола ноћи, јако уморни.

1. VIII: Формирали одред Т. Т. Положили заклетву у присуству М. Кушића.¹⁶

Освануо је диван дан и око 40 људи на Малом Острешу у Гривској. Дошао је друг Милинко Кушић. Опште расположење било је дивно. Убрзо смо се постројили. Испред строја стајао је Милинко Кушић и говорио о борби радничке класе за своја права и о започетој борби за ослобођење од фашистичких поробљивача, па је на крају казао да је формирана Прва ариљска чета Одрода „Димитрије Туцовић“. Затим је положена заклетва, па је свечаност формирања чете завршена. За командира чете постављен је друг Милосав Вујовић,¹⁷ за комесара Стево Чоловић, а у руководство чете ушли су: Милојко Ђирјаковић, Војислав Пајић,¹⁸ Недељко Вукотић,¹⁹ Љубиша Тодоровић.²⁰

2. VIII: Прва акција са два одељења по 18 људи у Крушчици и Градини.²¹

Прве акције... Упућена су два одељења по 18 људи у Крушчицу и Градину. Одељење за Градину предводио је Војислав Пајић. Имали су задатак да на сеоском сабору код цркве на Градини (која слави Илиндан) одрже збор и објасне присутном народу значај и циљеве борбе против окупатора и његових слугу.

3. VIII: Посета. Четна обука. Поправка радио апарата — неуспешна.

Посетио нас је на Малом Острешу човек стар око 55 година. Он је Милојка Ђирјаковића познавао лично и обратио му се као својем старом ратном другу, са молбом да се из чете отпусти његов син. После неколико дана (8. VIII) отпуштен је неки Каљевић на наваљивање оца. Сада не знам дали је тај човек од 55 година био Каљевић или неко други?

Пошто нисмо имали радио-апарат а горели смо од жеље да чујемо вести са источног фронта, то су другови донели од неке учитељице радио (она га је добровољно дала). Овај радио-апарат је неисправан. Друг Радовић²² и ја цео дан смо га оправљали без алата на примитиван начин. Сви наши напори нису уродили плодом. Радио-апарат нам није проговорио.

4. VIII: Очекивање. У ноћи јака киша праћена градом и снажном олујом. Све мокро.

У ноћ је пала јака киша, праћена снажном олујом и градом. Шатори, будући да нису имали потребан нагиб, прокисли су, па нам је било све мокро. Друг Стево ишао је те ноћи негде по задатку, па га је киша приморала да се заклони уз неку напуштену воденицу. Како се он са пратиоцем прислонио уз врата она су пала. Сутрадан је Стево често понављао: „Не знам како она врата падоше. Морам ићи да их поправам. Нећу да човек трпи штету од нас“.

5. VIII: У очекивању омет.

Време је било кишно. За време кратких прекида кише вршене су вежбе са оружјем, а када је киша то ометала — седели смо у групи под шаторима и читали књигу Островског „Како се калио челик“.

6. VIII: Јака киша. Промена логора.

Јака киша. Јавила се потреба да се логор промени. Рано изјутра кренули смо у колони са Малог Остреша и сишли у једну дубоку долину (јужно од Малог Остреша око 5 км) и код једног лепог планинског извора уредили логор.

7. VIII: Прикупљање — промена логора пошто смо откри-
вени.

Стражар је приметио непознато лице — човек од око 35 година, који је дуже посматрао логор, па када је видео да је примећен — брзо се удаљио. Послали смо патролу да га приведе, али га није пронашла. Одмах је донета одлука да се логор поново промени.

8. VIII: Донето решење да се Драгачевски одред пошаље у
свој реон за рад и дејство.²³ На дискусији учествовао сам
као саветодавно лице без права гласа.

На састанку руководства чете, доцкан увече, у Радобуђи, после дуге и заморне дискусије, решено да се Драгачевски одред пошаље натраг, тј. на своје подручје. Тамо ће наставити рад према месним приликама, самостално доносећи одлуке за извршење задатака. Остале стално у вези са четом, коју извештава о извршеним задацима.

9. VIII: Повратак из Радобуђе у 03,00 часова.

Пошто је на састанку руководиоца Ариљске партизанске чете доцкан у ноћи 8. VIII донета одлука да се борци — партизани ове чете родом из села доњег Драгачева врате на свој терен, извршен је истог дана нешто пре пола ноћи покрет из Радобуђе за Драгачево. У овој групи били су: Милојко Ђирјаковић, Војислав Пајић, Милојко Пајић,²⁴ Љубиша Тодоровић, Десимир Ђирјаковић,²⁵ Драгиша Мај-

сторовић, Миломир Кљачевић, Радосав Ичелић и Средоје Гачањовић.²⁶ Покрет је извршен преко Вигошта обилазећи Ариље са југа. Логор је организован у шуми Јанковац изнад вировачког поља.

10. VIII: Одржан састаок у вировачком пољу.²⁷

На овом састанку извршен је договор о организацији чете и задацима које треба извршити у блиском времену. Договорено је да се набави пушкомитраљез и да то изврши Перо Ђирјаковић.²⁸ Такође су прикупљени подаци о лицима од којих се може узети оружје и муниција, па су одмах и предузете мере за прикупљање.

11. VIII: Прибирање оружја и спреме.

Перо Ђирјаковић набавио је пушкомитраљез, који је испробан у току ноћи у вировачком пољу испод Јанковца и показао се исправан. Додављено је још муниције и набављена шаторска крила којих нисмо имали.

12. VIII: Спремање, позивање и прикупљање.

Вршене су припреме за формирање чете, као и прикупљање људства и материјала.

13. VIII: Фирмирање чете.

Чета је формирана у Јанковцу,²⁹ па је том приликом донета одлука да се изврши уништавање архива у општинама: Миросалци,³⁰ Д. Краварица³¹ и Прилипац.³²

14. VIII: Извршени задаци у Миросалевцима, Д. Краварици и Прилипцу.

Према одлуци од 13. VIII извршено је уништавање архива у општинама: Миросалци, Д. Краварица и Прилипац. Групе за извршење задатка предводили су: за Миросалце-Војислав Пајић, Д. Краварицу-Драгиша Мајсторовић, Прилипац-Милојко Ђирјаковић. Том приликом уништена је у наведеним општинама сва окупаторска документација (наређење за попис стоке, залиха житарица и друго-укратко све хартије на којима се могла наћи окупаторска наређења и налози). Спаљене су, такође, и све фашистичке пропагандне плакете, тако да је избрисан сваки вид дејства непријатељске окупаторске управе. Овом приликом добро смо се снабдели писаћим машинама, као и осталим писаћим прибором, који нам је требао за службену преписку и за пропаганду. Са овим материјалом били смо јако оскудни, па нам је ово снабдевање из бивших општина добро дошло.

15. VIII: Извршени задаци у Горобиљу.³³

У ноћи између 14. и 15. VIII у селу Горобиљу извршено је сећење шест телефонских стубова, са којих је однета жица. Тиме је прекинута телеграфска и телефонска веза Пожеге са Ариљем и Ивањицом.

16. VIII: Одмор. Пут и промена логора. Преговори за сарадњу у Гучи.

Извршена је промена логора. Из Јанковца прешли смо у шуму Коник између Вирова и Доње Краварице. Пошто је нови логор уређен, послани су за Гучу (Рајића брдо) Војислав Пајић и Драгиша Мајсторовић у циљу преговора и утврђивања плана и времена за напад на жандармеријску станицу Гуча. Преговори су вођени са: Батом Јанковићем,³⁴ Раденком Мандићем³⁵ и командиром Трнавске чете,³⁶ која је логоровала на Рајића брду. Друг Бата Јанковић имао је већ припремљен план, па је одмах опширно изложио план напада и све у вези са том акцијом. Ми смо дали сагласност, јер нам се план свидео, па смо уговорили време почетка напада и место и време састанка обе чете — Трнавске и Драгачевске. Затим смо се вратили у логор Коник, где смо поднели извештај о договору. После тога извршене су потребне припреме за планирану акцију.

17. VIII: Пут са пуном четом у Гучу. Удар на жандармеријску станицу у 17,00 часова. Јак отпор. Губитак друга Крسمановића,³⁷ Трнавска чета. Борба трајала 2 часа. Уништене архиве надлежства (полиције и пореске управе).

Драгачевска и Трнавска чета састале су се у шуми Рајића брдо у циљу заједничке акције на жандармеријску станицу у Гучи. Пошто су дати задаци појединим одељењима и изложен план напада, извршен је покрет сеоским путем Доња Краварица — Гуча. У варошицу смо ушли са југа тачно у 17,00 часова. Жандарми су одмах при појави партизана отворили пушчану ватру из своје утврђене касарне. Борба је трајала два часа. За то време одређена одељења су уништавала архиву и одузимала новац из Пореске управе. У овој борби се нарочито истакао друг Раденко Мандић из Трнавске чете. Погинуо је друг Д. Крسمановић из те чете.

18. VIII: Пре подне одмор. После подне политичко саветовање о будућем реду. Решено: да један друг оде у Приличке³⁸ и присуствује збору који ће држати Ивањичка чета. Други да оде у Крстац³⁹ и Дљин⁴⁰ да организује ликвидацију општина које су заостале.

Пошто смо остварили чврсту везу и сарадњу са Ариљском и Трнавском четом, било је потребно да се иста веза оствари и са Ивањичком четом. У том циљу одређен је друг Драгиша Мајсторовић да 19. VIII буде у Приличком кисељаку, где је требало да дође друг

Мића Матовић,⁴¹ командир Ивањичке чете, да ту са четом одржи збор пошто се 19. VIII у Приликама одржава сеоски сабор, па се, том приликом, сакупи много света из ближе и даље околине. Један друг, са потребним бројем партизана, одређен је да ликвидира архиве у општинама Крстац и Дљин.

19. VIII: У Приликама није држала збор Ивањичка чета. На сабору је било око 500 лица поред два жандарма. Примећена општа равнодушност маса на догађаје и политичке околности. У Дљину и Крстацу задаци извршени.

Рано у зору кренуо сам из Церове за Прилике, где сам стигао око 8,00 часова. То мало планинско лечилиште било је пуно посетилаца, који су тек почели устајати. Осећало се свечано расположење, јер се тога дана сваке године држи сеоски сабор, на који дођу стотине посетилаца, у првом реду младежи из околних и удаљених села. Испред извора киселе воде била је гужва. Два жандарма правила су ред, псујући народ, а повремено су сами узимали воду, за неке своје познанике, преко реда.

Опазио сам да жандарми испољавају велику нервозу и суровост према народу. Прошетао сам мало по ближој околини, па отишао до основне школе, где сам нашао бившег подофицира морнарице Пантовића,⁴² па сам извесно време провео са њим у разговору. Вратио сам се у Кисељак. Ту су играла кола пуна младежи, уз сеоску музику. Остао сам до сумрака ту, па, пошто Ивањичка чета не дође на сабор, упутих се натраг у мој логор. Ноћ ме ухватила у Радаљеву. Касно сам стигао у Церову, где сам преноћио у кући мога брата Спасоја. Сутрадан рано отишао сам у логор Змајевац,⁴³ где сам поднео извештај о путу у Прилике.

20. VIII: Придошли партизани из Београда преко Чачка (пет на броју)⁴⁴. Увече одржан политички збор у Вирову са позваним и присутним из Церове. Присутно око 100 лица. Говорили М. Ђурђак и Богдан Капелан.⁴⁵ После збора инцидент са Слободаном Братићем.⁴⁶ Промена логора.

Када сам се вратио са задатка из Прилика, у логору сам нашао нове другове, који су преко везе стигли из Београда. То су били: Богдан Капелан, Војо Кубуровић,⁴⁷ Душко Ђурђевић,⁴⁸ Спасоје Вучковић⁴⁹ и Стево Фићур.⁵⁰ Ови другови били су уморни од напорног пута, па смо се у току дана одмарали и разговарали упознавајући се међусобно. При овим разговорима се установило да је друг Спасоје Вучковић служио војни рок у ратној морнарици у Кумбору и био, како рече, посиљни код капетана фрегате Лабаша, који је био командант Машинске школе ратне морнарице. Будући да сам и сам служио у ратној морнарици као активни подофицир, имали смо доста заједничких познаника, па су нас све те приче о њима пуно зближиле. Увече, упутили смо се сви из логора Змајевац на заказани

збор у Вирову. Збор је сазван на раскрсници путева код старе крушке у засеоку Недељковићи. Говорили су Милојко Ђирјак и Богдан Капелан. Тада сам први пут чуо говор друга Капелана. Био сам задивљен свим оним што је он рекао, као и начином на који се изражавао. Било га је лако разумети и пријатно слушати. Он је тако лепо казао све што смо сви мислили, али нисмо знали речима да изразимо. Његов говор учинио је на све нас изванредан утисак. Заиста је друг Капелан био даровит говорник.

Поред људи из Вирова и Церове, овом збору присуствовало је и око 10 студената из Београда, које је предводио неки Слободан Братић. Сви су они после завршеног збора изразили жељу да ступе у нашу чету, па се између њих и другова који су дошли са Богданом Капеланом развио жив разговор. Говорено је о раду омладине на Универзитету у Београду, часописима у којима су сарађивали и чланцима које су поједини од њих написали. Док су ови разговори вођени, Слободан Братић се играо са малим пиштољем, који му је висио о каишу. У међувремену, неко од Капеланових другова нас је обавестио да су Батрић и његови другови по свој прилици провокатори, па је донета одлука да се Слободан Братић разоружа. То је одмах и учињено одузимањем пиштоља Братићу. Он се мало бунео и протествовао, али је, на крају, отишао, са својим друговима, да спава на штали Илије Недељковића⁵¹ у Вировачком пољу.

21. VIII: Одлазак Гучке чете са Милојком Ђирјаковићем у 0,2 часа. Промена логора. Кишни дан. Разговор са Братићем.

У рано јутро Милојко Ђирјак отпратио је Богдана Капелана и другове за Гучу, према договору који је раније утврђен. Пре одласка на пут, Милојко је наредио да се Братићу врати пиштољ, што је истог дана и учињено, јер је Братић дошао на састанак и разговор. Опет је нудио да ступи у нашу чету, али му жељи није удовољено, јер није имао уредну везу. Киша је падала цео дан.

22. VIII: Одлазак у Вигоште. Повратак и позив људства. Поседање просека код Вироштакче ћуприје. Ариљска чета удара на Ариље успешно. У 18,30 часова наишла су од Пожеге три извидничка аутомобила, три камиона и један аутобус са немачким војницима. Укупно по прилици 100 људи. Отворена пушчана паљба и са два пушкомитраљеза. Они су прошли 300 метара и тек онда одговорили са два рафала из митраљеза. Повратили се у 21,00 час. Сасвим тихо и заустављајући кола без светла код Вироштакче ћуприје.

У Вигоште су по позиву отишли рано Војислав Пајић и Драгиша Мајсторовић са задатком да се договоре за заједничку акцију: о ликвидацији жандармеријске станице у Ариљу. Разговор је вођен са Стевом Чоловићем и руководиоцима Ариљске чете, који су захтевали да Драгачевска чета поседне теснац Вироштак и, у слу-

чају напада Немаца из правца Пожеге, спречи њихов продор у Ариље. Овај захтев је једногласно прихваћен. После објашњења неких детаља, упутили смо се у логор да извршимо припреме за испуњење примљених обавеза. По доласку у логор, дато је наређење Д. Мајсторовићу да преузме команду над одређеним бројем партизана и организује заседу у теснацу Вироштак. У одређено време теснац је поседнут и убрзо затим почела је борба у Ариљу. Акција у Ариљу завршена је до 17,00 часова, па нас је курир обавестио да повучемо заседу. Надајући се да ће Немци поћи на Ариље касније, заседа је повучена са леве на десну обалу Мораве. Када је у сумрак наишла немачка моторизација од Пожеге, наш одличан стрелац Перо Ђирјаковић испалио је неколико кратких рафала из „збројовке“. Немци су брзо погасили фарове и јако успорили вожњу да би одмах продужили пуном брзином према Ариљу засипајући рафалима околину. Стајао сам поред Пера Ђирјаковића и дивио се његовим прецизним рафалима. Био је заиста даровит стрелац. Кад су се Немци удаљили из нашег видика, Перо ми рече: „Морам евакуисати породицу; после овог може се очекивати да Немци нападну са јаким снагама и попале и поруше све куће у овој околини“ ... Ускоро смо се сви прихватили посла, па је покупљено жито из амбара и све друге потребне ствари из куће и натоварено на велика кола. За то време је Драга, Милојкова другарица, припремила вечеру борцима и укућанима, па смо сви као једна породица вечерали. Затим су се у кола утрегли јаки волови, па смо се сви упутили у брдо код качаре. Ту су кола увучена у велики трем и ту остала нерастоварена, а борци и деца поспали у качари на слами. Стража је будно мотрила и ослушкивала сваки шум. Цео простор покривала је тамна и тиха ноћ.

23. VIII: Одлазак у Ариљску чету на реферат и договор. Повратак Милојка из Јелице.⁵² Уништена архива тијањске⁵³ општине 21. 08. 1941. године.

Одлазак у Ариљску чету имао је циљ да се сумирају резултати акције на Ариље, која је извршена 22. VIII, као и ради договора о планирању следећих задатака и сарадње између Ариљске и Драгачевске партизанске чете.

Део Драгачевске чете одвео је Милојко Ђираковић на задатке у подручју Јелице, па је на поласку кроз Тијање уништена архива ове општине у ноћи између 21. и 22. VIII.

24. VIII: Обилазак Драгише Пеливана⁵⁴ и Ариља. Одлазак и одржавање збора у Крстацу ради организације десетина. Збор успео, присутно око 100 омладинаца.

Циљ обиласка Драгише Пеливана био је да га позовем у чету, пошто је он дао обећање Стеву Чоловићу и Милинку Кушићу да ће ступити у НОВ. Приликом тога разговора Стево Чоловић је нагласио да Пеливан треба да преузме команду над једном четом. (Сада се

не сећам да ли сам тада видео Д. Пеливана, али он није тада ни-ти икада доцније ступио у НОВ, већ је био и погинуо као четник Драже Михаиловића).

На збор у Крстац пошли смо пре подне. Пут је био дуг, а дан врућ. Путовали смо колским путевима и пречицама и пролазили на више места кроз баште шљива, које су биле обимно родиле. Сви смо имали јаку жељу да понеку уберемо и послужимо се, с обзиром да их је било у изобиљу и да је била јака жега. Ипак, ту жељу нисмо задовољили. Дато је наређење да нико не сме узети ни једну шљиву И, заиста, то је наређење потпуно извршено.

На збору у Крстацу, код Зелене баре, окупила се углавном омладина. Када смо ту стигли, око 15 часова, било је неколико омладинаца а неки су стигли доцније. После успешно одржаног збора, вратили смо се у свој логор Коник, после пола ноћи.

25. VIII: Одлазак у Пилатовиће⁵⁵ и Прилипац ради органи-зације десетине. Разговор с капетаном Ср. Маркићевићем⁵⁶, који је обећао пуну помоћ и сарадњу нашој акцији. Састанак са осам људи. Стојан Целебцић организатор десетине. По исто-том питању разговор вођен са бившим председником Прили-пачке општине Стр. Мајсторовићем,⁵⁷ који је обећао помоћ и сарадњу. Исто извршено у Лопашу,⁵⁸ акцију воде Илија и Драгиша Голубовић.⁵⁹ Делимична организација у Виро-ву (Недељковићима).

На путу за Пилатовиће, Прилипац и Лопаш био сам пратилац Милојка Ђирјаковића. Учествовао сам у разговорима који су вођени са напред наведеним лицима. Овде желим да истакнем да смо наишли на изванредну подршку и разумевање код капетана бивше ју-гословенске војске Средоја Маркићевића. Тај млади, интелигентни човек, показао је много добре воље и спремности за сваку акцију. Жалио се на неке моћне суседе из села, који му прете и воде неке интриге против њега и његове породице. Због тога је морао остати краће време у своме месту ради чвршћег повезивања са људима ко-је ће повести у борбу против окупатора. Мени је то био други сусрет са другом Средојем (после једног краћег сусрета у Ариљу почетком јуна 1941. године). Био сам срећан због храброг и поштеног држања тога професионалног војника и због тога што и ја као војник бивше југословенске војске нисам био усамљен у НОВ. После разговора са Средојем, разговарали смо са Стојаном Целебцићем из Пилатовића, па смо продужили за Прилипац, кући Страјина Мајсторовића, бив-шег председника општине, где смо стигли око пола ноћи напавши Страјина како дрема за столом испод трема своје куће поред шки-љаве петролејке. Ту нам је разговор био кратак, јер смо били јако уморни. Бивши председник општине био је спреман да учини све за НОВ и обећао сваку помоћ и све што се од њега тражи. На крају је додао да ће и свога сина послати у нашу чету кад затреба. По завршеном разговору упутили смо се у логор Коник.⁶⁰ Ово путовање

нећу заборавити до краја живота, јер сам био тако уморан да својим ногама нисам могао управљати, већ су оне удрале у скоро сваки камен на том дугом прашњивом путу. Жудно сам загледао у свако гумно и сламе око њега, са жељом да мало спавам и да се одморим, али сам се, ипак, са великом муком уздржао да Милојку не предложим тако одмарање, јер нисам био сигуран да ће се он са тим сложити.

26. VIII: Пут у Церову ради организације збора. Збор у Церови, присутно око 50 људи. Организација десетина за ноћну патролу. Говорио Рајко⁶¹ и Милојко.⁶² Пут у Крстац и Лис⁶³ (Војислав)⁶⁴ формирана десетина шест људи активних и четири резерве. Дати су им задаци. Руководиоци: Ковачевић⁶⁵ техн. и Драгослав Гавриловић.⁶⁶ У Лису Милојко Лазовић⁶⁷ и Милош Стефановић⁶⁸ радиће на прикупљању и организацији. Пут у Доњу Краварицу (Љубиша)⁶⁹. Бог. Броћић⁷⁰ послао преко М. Красића⁷¹ 200 динара за потребе чете. Разговор о организацији десетина за патролирање са Исаклом Бркићем.⁷² Предложено десет људи из фамилије Бркића.

Збор у Церови заказан је и одржан са намером да се организују десетине за ноћно патролирање у циљу сузбијања насиља и пљачке које су се повремено појављивале. (Пљачка новца у селу Драгојевцу⁷³ од неког Пеца⁷⁴ и покушај пљачке и убиства сина Душана Ичелића⁷⁵ из Церове). На овом збору донета је одлука да се успоставе ноћне патроле за хватање разбојника. (Напомена: Овај збор је одржан у доњем делу села Церове).

27. VIII: Вуле Радуловић⁷⁶ из села Крстаца, затражио је састанак са Милојком и Војиславом ради споразума по организацијским питањима. Одлучено по предњим да се састанак одржи одмах. Збор у Церови ради одређивања патрола. Говорили Драгиша Пеливан и Драгиша Мајсторовић. Присутно 70 људи. Решено да се патроле одмах успоставе, под руководством Драгише Пеливановића. Састанак у Доњој Краварици за мобилизацију (Војислав и Љубиша). Курир за Ариљску чету Милојко Пајић није донео податке пошто није нашао никога од форума. Прикупљање муниције.

Вуле Радуловић, родом из села Крстаца, затражио је састанак са Милојком Ђирјаковићем и Војиславом Пајићем за 28. август рано пре подне. Одлучено је да се са њим састанак одржи у заказани дан.

Због узнемирења грађана села Церове, које је наступило као последица напада на кућу Душана Ичелића, којом приликом је погинуо његов син, било је хитно потребно организовати патроле ноћу. Због овог је одржан збор на месту Попово брдо. Збор грађана је једногласно усвојио да се патроле поставе. Решено је да овим патро-

лама руководи Драгиша Пеливановић, па је збор закључен. Затим смо се, по изузетно тамној ноћи, вратили у логор Свинчине.⁷⁷

28. VIII: Састанак са Вулом Радуловићем у Вирову. Говорено о сарадњи са његовим људима и четницима које он познаје. Одлазак у Ариље ради прикупљања вести (Драг. и Војислав). У Вирову у 21 час ухваћен је неки Цветић који се издавао за друга из пожешке чете. Љубиши се учинио сумњив. Задржан у притвору и спроведен ноћу за Горобиле преко везе за Пожешку чету на саслушање и ислеђење. Спроводници Мил. Пајић и Обрад.⁷⁸

Према одлуци од 27. VIII, одржан је састанак са Вулом Радуловићем, из Крстаца, на његов захтев. Састанак је одржан у близини нашег логора Кониц рано пре подне. На том састанку Вуле је казао, између осталог, и ово: да припада четничкој организацији и да има везу са Дражом Михаиловићем, да има чету четника и да је он командир те чете, да је предложио Дражи да ступе у акцију против Немаца, али да му Дража то забрањује, да су му Немци (већа наоружана јединица) дошли кући и залепили цедуљу на врата, где је било написано: „Вуле Радуловић да се одмах јави немачкој Крајскокомандантури у Ужицу“... Даље је Вуле изнео да су га жена и мајка саветовале да не иде у Ужице, на што је он породицу, стоку и све домаћинство сместио у шуму. И још је рекао: „У шуми пада киша, деца плачу, говеда ричу, овце блеје... Све ми кисне и пропада, а на овај начин се не могу спасти од Немаца, јер ме лако могу пронаћи у шуми и све уништити. Сада идем Дражи, па, ако ми он не одобри да ступим у борбу против Немаца, онда ћу ја то учинити без његовог одобрења, ако ме ви примите у ваше редове, с тим да се заједно боримо против Немаца и да ми пружите помоћ и заштиту ако Немци ударе на Крстац“. Углавном у овом духу и приликама водио се тај разговор. Милојко Ђирак, Војислав Пајић, Љубиша Тодоровић и ја дали смо обећање да му пружимо сваку помоћ и заштиту, а да нас Вуле обавести кад му помоћ затреба. Тако је разговор завршен са добрим изгледима за сарадњу и Вуле је задовољан отишао својој кући у Крстац.

29. VIII: Решавање питања исхране (Милија,⁷⁹ Божо⁸⁰ и Радован⁸¹ за Церову). Питање истраге о случају Душана Ичелића, решено да се случај достави ариљској чети на расправу. Да се иде у Котражу⁸² ради уништења архиве. На основу предлога другова Десимира и Љубише⁸³ решено да се приме у чету: Радомир Васиљевић⁸⁴ и Мића Бркић⁸⁵. Примљени су у чету горе именовани. Уништена архива Котрашке општине. Пре подне извиђање и заседа немачких патрола (четири камиона). До 17,00 часова када су се повукли. Није било борбе, јер прилике нису допустиле и војно-политички разлози. Милојко и Војислав ишли у

14,00 часова на разговор са окружним комесаром, али га нису нашли јер није дошао на уговорено место. У 20,10 часова полазак у Котражу. Повратак 30. 08. у 0,3 часова по успешно обављеном послу. Заслугу и помоћ пружио Боривоје Кузмановић.⁸⁶

О исхрани људства чете брине се економ Милојко Пајић, који је сакупљао од добровољних давалаца разне артикле исхране (често су појединци спремали по један оброк за целу чету). Поред тога, у сваком селу имали смо по неколико људи који су прикупљали средства исхране од добровољних давалаца. За село Церову били су то: Радован Мајсторовић, Милија Томашевић и Божо Ичелић, сви из Церове.

30. VIII: Решавање начина снабдевања храном у присуству Радована. Предат му је списак и одређени сарадници Милија и Божо. Пут за Крстац предвиђен за 31. 8. у ноћи. Решено да Мића Недељковић настави са сакупљањем по истом начину као и Радован. Гвозден⁸⁷ поднео извештај о нападу на Лопаш; кућу Велимира, Миладина Божића и Милов. Булића.⁸⁸ Решено да се тачно испита цео случај. Испит да изврше Десимир и Милојко. Истовремено да се испита случај о ношењу оружја у Вирову по извештају Гвоздена. За пушку код Андрије, Војислава и Драгише. Радослав Ичелић тражи три дана одсуства да доведе жену из бање. Одобрено. Марић⁸⁹ оболео (кија). Шаље се Др. Влајићу.⁹⁰ Одобрено му је један дан поштеде код своје куће.

Поред осталих питања, била је брига за снабдевањем храном и муницијом. Настојали смо да у сваком селу, код чланова одбора или симпатизера НОБ, организујемо прикупљање муниције и хране за текућу потрошњу и резерву. Ово је у првом времену остварено у селима, где смо логоровали. Сва средства за потребе чете прикупљена су на бази добровољности.

Тих дана извршен је некакав напад на неке куће у Лопашу. Био сам много заузет, па томе случају нисам могао поклонити већу пажњу, тако да се сада о томе ништа не сећам. (Вероватно би то знао Десимир Ћирјак, јер, како се види из дневника, он је био одређен да води истрагу о том случају).

Био сам одређен да, са Војиславом Пајићем, идем кући Андрије Ковачевића⁹¹ у Церову, ради неке пушке, коју је он требао да преда нашој чети. Том приликом нисмо га нашли код куће, па смо се вратили у логор необављена посла.

Тих дана оболео је командир Резервне чете Миливоје Марић, па је упућен лекару др Влајићу, који му је дао лек и поштеду за лечење код своје куће у трајању од једног дана.

Радослав Ичелић затражио је три дана одсуства да из бање доведе жену са лечења. Одсуство му је одобрено.

Као што се види из дневника, тих дана чета је имала лекара за лечење болесних партизана, а појединцима су давана одсуства за сређивање личних и породичних послова.

31. VIII: *Киша, пут у Крстац одложен ради лошег времена. Добили смо новине, које доносе успоставу владе М. Недића. Разговор са Андријом Ковачевићем ради пушке. Разни мањи послови обављени у логору и ближој околини.*

Планирани пут у Крстац одложен је због лошег времена. Киша је лила „као из кабла“, па је сваки покрет био немогућ.

Добили смо однекуд „Ново време“, које је донело листу владе генерала М. Недића. Одмах смо закључили да та влада није постављена да ради за интересе Југославије већ за интересе Немчке као главне окупаторске силе. Никада нећу заборавити слику која је у тим новинама донесена: Савезна скупштина као седиште владе Милана Недића, а на врху велика немачка застава са кукастим крстом. Испод које вајни генерал Милан Недић „спасава српски народ“.

Опет је вођен разговор са Андријом Ковачевићем ради пушке. Ови преговори били су дуги и напорни. Пушка нам је требала, а Андрија је стално налазио изговоре и избегавао да нам је преда. (Не знам како је ова ствар окончана).

1. IX: *Промена логора услед доста јаке кише која је све квасила. Пре подне чула се топовска паљба из правца Ужица, Пожеге, Расна.⁹² Тражена обавештења у Ариљу о предњем. Сазнало се из непоузданих извора да се испуцава сувишна муниција. Међутим, била је прослава двогодишњице рата. Киша је падала цео дан.*

Услед кише, која је све квасила, јер су прокиснула и оскудна шаторска крила, били смо принуђени да променимо логор. Тако смо из шуме Свинчине, прешли у усамљену качару Спасоја Мајсторовића⁹³ у селу Церови. То је био први случај да из шуме, где смо од почетка устанка стално логоровали, пређемо у суве објекте, ради заштите од дугих киша и влаге. У качари је било доста простора и сухо, па смо наложили ватру да ублажимо хладноћу и велику влагу; као и да осушимо мокру ћебад, шаторе и осталу опрему, укључујући и одело. За обезбеђење одређен је стражар — да осматра све прилазе качари, а испред самих врата постављена је „збројовка“. Случајни пролазници далеко су га обилазили, правећи се да нису ништа видели. Када је пре подне почела изненада топовска паљба из правца Ужица, ослушкивали смо је сви са великом пажњом, питајући шта би то требало да значи. Будући да је паљба вршена са подједнаким размацама времена, дошао сам на мисао, да то немачки фашисти прослављају две године рата, јер сам знао да је Хитлер започео рат против братске Пољске 1939. године, 1. септембра. Тако сам се неколико тренутака предао размишљању, упоређујући време

и догађаје. Од 1. IX 1939. до ове 1. IX 1941: све саме муке, патње, сузе, смрт и мучења, које је немачки фашизам наметнуо човечанству. Био сам пун огорчења и срџбе против Хитлера, Мусолинија и све разуларене фашистичке руље, која је убијала мирни радни народ широм Европе, претварајући многе цветајуће области у пустош и згаришта, а небројане милионе људи — у робове фашизма.

2. IX: Киша и врло лоше време. Прошли камиони за Ивањицу у 12,00 часова. Повратили се у 15,00 часова. Посета од стране Ратка Митровића,⁹⁴ закључено да се изврши концентрација чете у Дебелој гори 5. IX ујутру. Решено да се успоставе национално ослободилачки одбори који ће бити помагачи сада и на крају рата оснивачи и носиоци власти у селима и општинама. Да се на погодном месту намести радио. Да се вести примају умножавају и деле преко нац. одбора свим селима са паролама против фашизма.

Састанак са другом Ратком Митровићем одржан је у кући Богдана Ковачевића у Церови. Друг Ратко је опширно изнео преглед ситуације у свету и на свим фронтovima, затим је изнео стање у Југославији, са освртом на профашистичку владу генерала Милана Недића. Даље нам је друг Ратко дао упутства за успоставу народно-ослободилачких одбора по селима, па је изложио задатке које ти одбори треба да врше (њихова права и обавезе). Указао је на помоћ коју ми као војска треба да укажемо одборима. Затим нам је дао задатке за постављање радио-апарата за пријем вести, као и организацију умножавања и растурања ових вести грађанима са потребним објашњењима. На крају нам је друг Ратко казао: „Кад пишете писмо или било какве писмене саставе, ставите на крају паролу „Смрт фашизму — Слобода народу“. Ту паролу сам чуо први пут од друга Ратка Митровића у кући Богдана Ковачевића у Церови, где је био још и Војислав Пајић и још неколико другова, чијих се имена више не сећам. На овом састанку је закључено да наша чета буде у Зеокама⁹⁶ — Дебелој гори 5. IX изјутра ради концентрације са четом која је оперисала у подручју Јелице.

3. IX: Разговор о повратку пушке са Андријом. Разговор са Мил. Кушићем и друговима. Посета Душану Ичелићу. Сазив. нац. ослоб. одбора. Седница Нац. ослободил. одбора за Церову и Драгојевац код куће Рад. Мај. Решено да се по свим питањима поступи у духу упутстава вишег штаба. За Церову ишли су: Рад. Мај., Ник. Габ.⁹⁷ Мих. Цв.⁹⁸ Мил. Том.⁹⁹ и Влад. Габ.¹⁰⁰ За Драгојевац: Рад. Мик.¹⁰¹ Нед. Сим.¹⁰² Ђ. Ш.¹⁰³ Седници присуствовао Лазаревић¹⁰⁴ из Ариља. У Д. Краварици и Вирову одржао седницу нац. ослоб. одбора Мил. Ђир. Решено да се све ради како треба. Присутни за Д. Краварицу М. Красић, решено да се чланови изаберу путем збора.

Небројени разговори вођени су са Андријом Ковачевићем ради повратка неке пушке. Сада се не сећам резултата тих разговора и све у вези с тим потпуно ми је ишчезло из сећања. Сећам се само да сам једног кишног дана, са Војиславом Пајићем, дошао кући Андрије Ковачевића ради преговора о повратку неке пушке нашој чети. Више се ничега не сећам. Изгледа да су важније војне активности тих дана потиснуле у заборав проблем настао због пушке са Андријом Ковачевићем. Тог истог дана састајао сам се са Милинком Кушићем и друговима у пољској кући Богдана Ковачевића у Церови, па смо опширно разговарали о војним и политичким пословима, будући да смо били добри познаници и да смо заједно радили на организацији устанка од почетка јула 1941. године. Друг Милинко Кушић био је добро расположен и одушевљен успесима Драгачевске партизанске чете. После завршеног разговора, Војо Пајић и ја кренули смо кући Душана Ичелића, који нас је позвао ради ислеђења напада на његову кућу. Саслушали смо га и обећали му заштиту. Затим смо отишли кући Радована Мајсторовића у Церову на седницу народноослободилачког одбора. Ту су се били сакупили позвани сељаци и остали другови руководиоци. Био је ту и Светолик Лазаревић, судија из Ариља. У народноослободилачки одбор за Церову изабрани су: Радован Мајсторовић, Никола Габуровић, Михаило Цветић, Милија Томашевић и Владислав Габуровић. За Драгојевац су изабрани: Радисав Миковић, Недељко Симовић и Ђорђе Шапоњић. Сва ова лица била су присутна на овом састанку.

Милојко Ђирјаковић је ишао по истом послу у Доњу Краварицу, где је ангажовао М. Красића да грађани изврше избор народноослободилачког одбора.

4. IX: Одлазак у Миросавље у циљу образовања нац. ослоб. одбора у који су ушли: Свет. Вранић,¹⁰⁵ Срето Плазинић,¹⁰⁶ Владе Милосављевић¹⁰⁷ и Милан Вранић.¹⁰⁸ Разговор вођен са Светозаром Вранићем и Владом Милосављевићем. Spreмање на пут за Зеoke. Полазак у 20,00 часова. Врло тежак пут ради великог блата. У Зеoke дошли у 0,3 часа. Четумисмо пронашли пошто је колиба непажњом запаљена а на уговореном месту није било стражара. Састанак са четом уследио 5. IX. у 11,30 часова. У 14 часова положена заклетва и извршена формација.

Воја Пајић и ја добили смо задатак да одемо у Миросавље у циљу успостављања народноослободилачког одбора. Рано смо пошли и на време стигли на циљ. Састали смо се са Светозаром Вранићем и Владом Милосављевићем у кући овог последњег. У народноослободилачки одбор ушли су: Светозар Вранић, Срето Плазинић, Владо Милосављевић и Милан Вранић. По извршеном задатку вратили смо се одмах у логор ради извршења припрема за пут у Зеoke. Пошто су се сви другови окупили у логору у качари, сачекали смо да се ухвати сумрак, па смо отишли на вечеру код Спасоја Мајсторовића.

Одавде смо кренули за Зеоке у 20,00 часова. Пут нас је водио преко Вирова, Доње Краварице, Лиса, Пухова¹⁰⁹ и Турице.¹¹⁰ Услед обимних киша, које су падале тих дана, пут је био врло лош, покривен блатом, овде — онде текли су потоци. Воде је свуда било у изобиљу, а блато се лепило за обућу и отежавало ход уморним друговима. Водио нас је курир Милорад Митровић,¹¹¹ који је тај терен добро познавао. Одморили смо се испод трема неке штале у Пухову, крај пута. Били смо исцрпљени, па смо једва наставили пут. Када смо стигли у близину уговореног места, курир Милорад Митровић отишао је код засеченог храста да ухвати везу. Међутим, тамо никога није нашао, па смо били принуђени да се вратимо мањи део пута, где смо, у једном шумарку, сачекали и одмарали се док је курир нашао везу, па смо убрзо кренули и стигли у шуму у Зеокама, где смо, испод мале колибе, нашли другове са командиром Богданом Капеланом у веселом расположењу. Испричали су нам како им се десио малер: при спремању вечере нехотице су запалили колибу, која им је за трен ока изгорела, тако да су једва спасли све своје ствари од пожара. Због тога су заборавили да оставе уговорену везу на означеном месту.

5. IX: *Формација чете у Зеокама. Збор код школе, говорили Милојко и Богдан.*¹¹²

У 14,00 часова наређено је постројавање оба дела чете (део који је радио у подручју Јелице под командом Капелана и Милосављевића¹¹³ и део који је под командом Милојка Ђирјака стигао тога дана из Церове). Друг Ратко Митровић био је стигао. Он је ступио пред строј и одржао дужи говор, у коме је изнео циљ наше борбе и дао преглед ситуације у свету и на свим фронтovima. Затим је положена заклетва, па је, опет, друг Ратко узео реч да објасни циљеве и услове наше борбе против окупатора. Сећам се да је по прилици дословно казао: „Другови, ми у овој борби нисмо и нећемо бити усамљени. Са нама заједно против окупатора бориће се војно четништво Драже Михаиловића, које није издајнички повезано са окупатором као што су то четници Косте Пећанца . . .“

Увече је одржан збор код школе у Зеокама. Организовао га је стари друг Милан Јанковић,¹¹⁴ који се, са пуно одушевљења, активно укључио у НОБ. Он је, иако у одмаклим годинама и скоро сасвим беле косе, дошао да ступи у чету. Био је пун оптимизма и вере у успех наше борбе и за све то он се у потпуности заложиио. Тих дана ту је боравио краће време друг Гојко (Родољуб Чолаковић).¹¹⁵ Он је одржао лични састанак и разговор са Милојком Ђирјаком по неким поверљивим питањима.

6. IX: *Време лепо, распоред десетара и стрелаца. Збор у Тијању, избор народно-ослободилачког одбора.*

После много кишних и хладних дана, време се најзад пролепшало. Извршено је распоређивање десетара у чети и стрелаца по

десетинама. Ја сам постављен за десетара пете десетине. Затим смо вршили војне вежбе, попис муниције и остале послове. Увече смо, у строју, пошли у Тијање на заказани збор у циљу избора НОО. Збор је био слабо посећен, али је, ипак, извршен постављени задатак: изабран је народноослободилачки одбор. По дивној месечини вратили смо се у логор у Зеоке у добром расположењу.

7. IX: Полазак у Марковицу.¹¹⁶ Одали почаст на гробу Милана Петровића.¹¹⁷ Добили вест да су жандарми напустили Гучу. Збор у Марковици и ручак. Из Марковице за Дљин, у Дљину збор успео 100 лица. Из Дљина преко Пилатовића за Прилипац. Видео се и говорио са Гв. Чолићем¹¹⁸ и оцем Средоја Маркићевића. Збор у Прилипицу. Присутно 100 до 150 лица. Био је и свештеник са којим сам разговарао. Осећа се да је притајени противник нашег покрета. Говорио сам му о потреби опште словенске солидарности, нашта ми он није одговорио, већ само о одбрани и заштити српства, које он по прилици очекује од Немачке. Ноћно код М. Ракића у Лопашу, добро нас је дочекао и лепо угостио вечером и доручком — хвала.

Рано у недељу чета се у логору у Зеокама постројила. Дан је био прекрасан, а партизани одлично расположени и орни за покрет. Кренули смо према западу, у село Ртаре, негде преко покошених ливада и пашњака, а негде сеоским путем. На једној ливади, по прилици на пола пута до Ртара, стигли су нас курири и јавили да су жандарми побегли из Гуче.¹¹⁹ На ову вест јавну саопштену настало је гласно клицање, а овом изразу радости допринело је и дивно сунчано време, младост и одушевљење партизана који су увек своја расположења бурно изражавали. У одушевљеним и гласним коментарима овог догађаја приближили смо се гробљу у Ртарима. озбиљност тренутка захтевала је тишину, па су ти млади људи утишали гласове и ублажили оштрину хитрог корака. Тихо смо ушли у гробље и пришли гробу друга Милана Петровића, где су нас сачекали његова мајка Баја, браћа Вујо и Милојко, рођаци Живота, Витор, Аврам и други. Било је ту око 40 до 50 особа. Кад смо се, крај свежег гроба, постројили, друг Богдан Капелан одржао је кратак говор, па смо испалили почасни плотун и кренули за Марковицу, где смо одржали збор и ручали у режији друга Милојице Пантелића.¹²⁰ По завршеном збору и ручку у Марковици, кренули смо за Дљин, где смо, такође, одржали збор, па се упутили, преко Крстаца и Пилатовића за Прилипац, јер и ту је заказано одржавање збора. У Прилипац смо стигли прилично касно, јер нас је први сумрак ухватио на превоју — вододелници Мораве и Вјелице,¹²¹ а имали смо и краћи одмор у Пилатовићима, код куће друга Илије Алексића.¹²² Ту сам разговарао са оцем друга Средоја Маркићевића. Овај човек, на чијем озбиљном лицу се виде многе бриге, оставио на мене изванредан утисак, тако да га се, и данас, после много година, још увек живо сећам.

У Прилипцу је било на збору око 100 до 150 особа и сви су нас очекивали нестрпљиво, будући да смо, због дугог пута, прилично закаснили. Збор је почео одмах. Говорио је Милојко Ђарјаковић, који је био опште познат у том крају и јако цењен, па је његов говор саслушан са великом пажњом. Био је ту присутан и месни свештеник, са којим сам изменио неколико реченица, из којих сам закључио да нам он није наклоњен и да се не слаже са циљевима НОП-а.

По завршеном збору отишли смо по десетинама на преноћиште у куће појединих учесника збора. Моју пету десетину повео је својој кући у Лопаш М. Ракић, па смо код њега вечерали и преноћили.

8. IX: Састанак десетина чете код куће Средоја Бркића¹²³ бившег сенатора. Вежба егзецир. Форум се састао са Средојем Бркићем. Решавано питање. Улазак у Гучу у 17,00 часова. Ушли у Гучу и одржали збор успешно. Преко ноћи на Јелици стража заштитница.

Рано изјутра све десетине су се састале у близини куће бившег сенатора Средоја Бркића. Ту смо, на великој ливади, постројили десетине, па смо вежбали основне војничке вежбе са пушком у месту и кретању. За то време командир Капелан и комесар Ђирјак одржали су састанак са Средојем Бркићем.¹²⁴ Пошто сам вежбао своју пету десетину, нисам узео учешћа на овом састанку, нити ми је познато о чему се говорило. По завршеном разговору Бркић је на вежбалиште допратио Милојка и Богдана. Том приликом видео сам први пут у животу Средоја Бркића. Када је Капелан командовао: „Чета, збор“ и ми се сви по десетинама постројили, указао се диван строј од око 60 наоружаних младих одлучних људи, па је цео овај призор изванредно деловао не само на нас саме у строју, него и на Средоја Бркића, који нас је задивљено посматрао. Кад се чета постројила за покрет и командир Капелан командовао: „Напред“, партизани су оштро искорачили и запевади нашу познату песму „Долинама и торама“... Чуд сам да неко рече Средоју Бркићу: „Ајдемо у борбу за слободу...“ На ово Средоје одговори: „Ја ћу доцније, за мене је још рано“...

Одатле је чета, преко Доње Краварице, пошла за Гучу, у коју смо ушли без борбе око 17,00 часова, па је и ту одржан збор. Одмах после збора позвали су ме Милојко и Богдан и наредили да са својом десетином последнем превој Јелице код Карауле у циљу заседе и заштите Гуче од случајног напада Немаца из правца Чачка. Ставили су ми на располагање путнички аутомобил, у који смо се сви укрцали и одмах кренули на Јелицу. Испод превоја смо изашли из аутомобила, па пешке кренули на положај. На положају нас је дочекао друг Цане — Станоје Пантелић,¹²⁵ који је поставио телефон и омогућио нам везу са Гучом, а и Чачак смо могли прислушкивати.

У Чачку су блистале сијалице, а сазнање да се ту башкари окупатор — изазвало је у мени јако огорчење. Хладан ветар средње

јачине истрајно је дувао са севера, па је његову хладноћу било тешко подносити будући да сам био слабије обучен. Прикључни кабал телефона није био довољно дугачак да би се телефон могао пренети у заклон иза обале сеоског пута (пут за шуму иза села Граба),¹²⁶ па није било никакве могућности да се заштити од хладног досадног ветра. Ипак смо добро провели ноћ и у добром расположењу дочекали облачно и хладно јутро, које је претило кишом. Сви смо пожурили да се умијемо на дивној чесми Караули, па је то јутарње освежење изазвало пријатно расположење код свих другова.

9. IX: Долазак целе чете на Јелицу. Суђење Русу,¹²⁷ Ајдуковићу,¹²⁸ Петрићевић Вуку¹²⁹ и другим ради политике и крађе. Киша са хладним ветром.

Рано је из Гуче стигла цела чета под командом Капелана на Караулу. Довели ухапшенике: Скрипкина, судију из Гуче, и Хајдуковића, подначелника из Гуче. По доласку ових затвореника одржано им је суђење у шуми изнад села Граба. Они су осуђени на смрт стрељањем, а казна је извршена одмах у шуми изнад села Граба. Вукоман Петрићевић из Турице и још један човек, доведен заједно са њим, и оптужени ради крађе ослобођени су и пуштени са опоменом да ће за сваку даљу грешку бити строго кажњени.

10. IX: Строга приправност; долазак партизана.

Очекивали смо напад Немаца на Караулу, па смо предузели све мере опрезности да не будемо изненађени. Страже су постављене на свим прилазима; осматрање је непрекидно. Вршена је и стална контрола саобраћаја између Чачка и Гуче. Редовно је спаљивана сва немачка пошта и „Ново време“ до последњег броја. Путници препунога аутобуса из Чачка за Гучу врло љубопитљиво су нас посматрали, али када смо узели немачку пошту и велику везу новина „Ново време“ па бацили украј пута и одмах потпалили шибицом — могао се лако запазити страх у очима путника. Њима није било јасно да постоји у нашој земљи таква сила која баца у ватру немачка службена акта и новине које Немци пишу да увеличају свој поход на исток. Ти путници су се нервозно врпољили у аутобусу са једном једином жељом: да што пре пошта изгори и да аутобус крене за Гучу.

Међутим, није било времена, а код мене ни способности да посматрам психичке реакције грађана на акцију спаљивања окупаторске поште. Али би и тој појави требало посветити потребну пажњу...

Тога дана дошло је неколико партизана у чету, па је она брзо расла и ближила се батаљону. Број партизана се свакодневно повећавао, нарочито после ослобођења Гуче као седишта среза драгачевског.

11. IX: Вежба узбуне ради неког пушкарања негде у долини тј. према Чачку. Збор у Јежевици.¹³⁰

Узбуне смо вршили у циљу повећања будности и спремности партизана за изненадну акцију или изненадни напад окупатора. Ове узбуне су повећале брзину и спретност бораца при поседању положаја и сналажљивости за борбу у покрету.

Тих дана често се из правца Чачка чуло пушкарање, чији нам узроци нису били познати. Ово се често понављало, и то више пута дневно, па је та чињеница привлачила живу пажњу партизана, који су били спремни за поседање положаја, покрет или хитну акцију. Ти млади срчани људи увек су показивали спремност за акцију и добро расположење. Никада се међу њима није појавила препирка. Као стари војник дивео сам се њиховој издржљивости у напорним маршевима и веселости у опхођењу са свима, као и другим многобројним врлинама којима су се ти младићи одликовали. Желим да још истакнем да су се увек према старијим односили са пажњом и разумевањем. И сада, размишљајући о тим дивним ликовима, долазим до закључка да су они заиста били дорасли задацима који су били пред њима и да све ове успехе које смо постигли великим делом дугујемо тим младим људима, пуним заноса за успех домовине.

Како се из дневника види, 11. септембра одржан је збор у Јежевици. Неки другови били су на том збору, али се ја сада о томе ничега не сећам.

12. IX: Пут у Миросалце преко Гуче.¹³¹

Пут у Миросалце, заказан за 12. септембар, имао је јасан циљ: одржавање збора, па су послати курири и други руководиоци да га припреме.

На путу за Миросалце задржали смо се у Гучи, јер је заказано народно суђење писцу уцењивачких писама Рајићу. Пошто је био петак и пазарни дан у Гучи, послати су курири да истакну огласе и обавесте народ да у што већем броју присуствује суђењу. Тог дана, по дивном времену, чета је стигла у пуном саставу око 12 часова и постројила се испред поште. Народ се почео одмах сакупљати. Било је лепо погледати чету стаситих Драгачеваца, дисциплинованих и добро наоружаних. Тај диван приказ уливао је окупљеном народу понос, поштовање и самопоуздање. За кратко време сакупило се много народа на пространом раскршћу испред поште.

Изведен је оптужени Рајић, који је висок, витак и необријане риђе браде, погружен, стао између народа и постројене чете партизана. Командир Богдан Капелан у краћем говору изнео је присутнима Рајићеву кривицу и на крају запитао: „Је ли достојан да живи?“ Док су партизани ћутали, народ је скоро у хору одговорио: „Опростите му сада, а ако учини још једну, па и најмању, кривицу — онда га стрељајте“. Онда је командир Капелан казао: „Рајићу, јеси ли чуо шта је народ казао? Сада ти се опрашта, а убудуће — пази шта радиш!“ Рајић је метнуо десну руку на груди, лако се поклонио народу и дрхтавим гласом тихо казао: „Хвала вам свима. Од сада па

до смрти увек ћу живети поштеним животом. Ако учиним и најмању грешку — убијте ме“. Затим се полако удаљио.

По завршеном суђењу упутили смо се за Миросаљце. Код школе у Г. Краварици изашли су постројени ђаци да нас поздраве. Ту смо пили воде на дивној чесми и имали мали одмор, па преко Голубца¹³² продужили за Миросаљце, где смо стигли у први сумрак. Испред општине, на зборном месту, чекала нас је маса света. Била је ту једна десетина Ариљске чете. Тек што је збор почео, осмотрио сам светлеће ракете у пределу Вироштака, а чула се и митраљеска паљба у кратким рафалима. Одмах сам се упутио поред школе у правцу Ариља да извидим стање. Десетина Ариљске чете напустила је збор и пожурила за Ариље. Убрзо је митраљеска ватра престала, а ракете се више нису виделе. Овај збор је био најмасовнији од почетка устанка у Драгачеву, а присуствовали су му, не само наши другови и симпатизери, него и наши отворени и притајени противници. Вести о извршењу три смртне казне на Јелици стигле су пре нас у Миросаљце, па су оне сигурно, на неки начин, деловале на наше класне непријатеље да се и они нађу на заказаном збору да би чули оно што ће наши говорници казати о ситуацији, унутрашњој и спољашњој, као и о развоју устанка. А то је све њих без сумње живо интересовало.

13. IX: Поседање Вироштака по јакој киши и великом благу. Затим из Вировачког поља преко Гуче за Јелицу за одбрану Гуче.

Миросаљци. Освануло је јутро. Облачно је и киша сипи. Тек што су борци устали и умили се, зачула се пушчана и митраљеска паљба у пределу Вироштака. Одмах је наређен збор. Командир и комесар са 45 бораца. Одредили су ме за водника и дали ми наређење да поседнем теснац Вироштак и потучем Немце. Командовао сам и повео борце према Вироштаку путем који ми је био добро познат, јер сам туда пре 20 година ишао у школу. Кад смо стигли у село Драгојевац, срели смо много људи, који су у групама и појединачно бежали из Ариља. Међу њима, познао сам двојицу: Ђурђа Глишића¹³³ и Светозара Мајсторовића¹³⁴. Упитао сам их шта има ново у Ариљу. Они су били узбуђени и јако заморени, па су, једва хватајући дах, казали: „Немци су у Ариљу — чувајте се!“ Пожурио сам да поседнем Вироштак, али, кад смо пролазили кроз Церовачко поље, осмотрио нас је немачки стражар из Ариља (од Расадника), па су убрзо забрујали мотори немачких камиона у Ариљу, а мало затим видео сам немачке камионе код Грдовачког гробља како највећом брзином журе према Пожеги. Били су изван домета, па нисам наредио да се отвара ватра.

Код Вироштака стигао ме је курир на коњу, Миломир Ковачевић, и саопштио усмено наређење Богдана Капелана да се вратимо у Вировско поље. Извршио сам наређење и за кратко време састала се цела чета на путу код мале колибе у близини Мораве. Одмах за-

тим командир Капелан наредио је збор. Од целе чете одвојио је 25 бораца, позвао ме и наредио: „Води овај вод на Јелицу! Нећемо дозволити да Немци вршљају по Драгачеву, као овде по Ариљу. Само преко вас мртвих Немци могу да прођу за Гучу“. Борцима је нагла сио: „Слушајте сва наређења друга водника Мајсторовића и будите дисциплиновани“. Поздравио сам командира и предузео команду вода, па смо се упутили да извршимо примљено наређење. Пошто је од јутра падала ситна јесења киша, били смо сви мокри, па смо успут донели одлуку да свратимо кући Велизара Ђирјака¹³⁵ да ручамо и осушимо одећу. То смо и учинили. Испод велике шупе наложили смо две ватре. Док смо се ми сушили и добро огрејали, Велизар Ђирјак и Миливоје Марић са женама из суседства су припремили ручак. Ту смо лепо ручали, осушили одећу, а при поласку добили по једну шаку сувих шљива, постројили се и упутили за Гучу. Киша је непрекидно падала. У сумрак, око 19,00 часова, стигли смо у Гучу. Другови који су били родом из тог места предложили су да се задржимо 15 минута да би они узели нешто топло и сухо да обуку. Пристао сам на овај предлог. Сви су се разишли својим кућама, а ја остао чекајући испред Ђорђевића куће. Ту се обрео потпоручник БЈВ Крњић.¹³⁶ Неко од другова је већ дошао, па рече: „Друже Крњићу, могли би нас аутобусом пребацити на Јелицу“. Крњић одговори: „Радо бих то учинио, али немам нафте“. У том се сакупише сви борци. Били су врло тачни. Командовао сам збор и одмах смо пошли путем према Јелици. Борци запеваше песму... Убрзо смо пролазили поред болнице. Кад смо били на окуци пута испред моста на Бјелици, борци стадоше, иако нико није командовао да се зауставе. Киша је непрекидно падала. Неко рече: „Зар они да спавају у топлим постељама, а ми да их чувамо и да по овом блату и киши пешке идемо чак на Јелицу. Нека нам дају превоз па ћемо онда ићи...“ У овој ситуацији сам предложио да другови Средоје Чворовић¹³⁷ и Спасоје Вукчевић пођу натраг у Гучу и потраже превозно средство, а ми, да не би чекајући кисли на путу, да пођемо напред стотинак метара и поред пута испред настрешице штале сачекамо Средоја и Спасоја са превозним средствима. Борци су овај предлог прихватили и ћутећи пошли, па смо брзо стигли у трем испред штале. Убрзо се чуло брујање мотора у Гучи, па је зачас стигао мали аутобус, а мало доцније и запрежна кола у која су упрегнути добри коњи. Одмах смо се укрцали у возила и стигли у село Граб, испред Карауле. Ту смо се искрцали и возила вратили за Гучу, а ми се упутили пешице на положај. Ноћ је била потпуно тамна. Киша је непрекидно падала. Зато смо отишли на преноћиште у малу колибу стотинак метара лево од пута Гуча — Чачак.

14. IX: На Јелици заседа. Отпослати људи у Дучаловиће¹³⁸ и Негришоре¹³⁹ на задатак по тражењу Ратка.¹⁴⁰ Патрола од три човека у Ргаре.

Рано изјутра посели смо положај који смо напустили 12. IX одлазећи на збор у Миросалџе. Убрзо је стигао друг Ратко Шибицац са писменим наређењем Богдана Капелана да му се ставе на располагање две патроле за Дучаловиће и Негришоре. Поред тога, упућена су три човека по задатку у Ртаре. Облаци су се разишли. Огрејало је сунце. Ми смо вршили вежбе на путу од Карауле према Гучи. Имали смо сталну телефонску везу са Гучом, а телефониста је био омладинац Танасије Протић.¹⁴¹

Повремени пролазници застајкивали су и знатичељно посматрали наше вежбе. Понеко наиђе са бресквама у колима из Лознице¹⁴² за Гучу. Скоро свако заустави кола поред наше мале дружине и понуди нас воћем. Са захвалношћу примали смо ове добровољне поклоне... Кад наиђе поштански аутобус из Гуче, ми га пропустимо без заустављања. Али, кад се исти аутобус врати око подне из Чачка, онда га обавезно зауставимо, а најчешће га и шофер сам заустави. Тада узмемо сву службену пошту и све примерке у везама новина „Ново време“, па све од поште што има, макар и једно немачко слово, спалимо крај пута са новинама „Ново време“.

Овај свакодневни приказ посматрали су путници из аутобуса са различитим расположењима. Неки са страхом, а више њих са радошћу и одобравањем.

Сећам се: легитимично сам погледао један примерак „Новог времена“ и видео слику на првој страни, коју су Немци објавили. Испод слике је било написано: „Уништени совјетски разарачи у луци Одеса“. Ухватила ме страшна срџба, али сам помислио: Можда је то обична фашистичка пропаганда? Можда је снимак општећеног разарача из неке француске или енглеске поморске базе? Још је ту стајао поштански аутобус, а од немачке поште и новина хуктао је пламен. Убрзо се све претворило у беличаст пепео, који је благ ветрић разносио околу.

15. IX: Повратак патроле. Долазак друга Јевтића¹⁴³ са још пет другова, међу којима и Ђунисијевић.¹⁴⁴

Јуче послате патроле вратиле су се скоро једновремено. Са њима је дошао друг Предраг — Драган Јевтић са још пет другова, од којих се сећам Ђунисијевића. Пред сумрак путем из Гуче наишла су на наш положај три човека. То су били Словенци. Најстарији рече да је апотекар из Љубљане, други дописник „Јутра“ из Марибора, а трећи да је инжењер, иначе бивши питомец поморске војне академије из Дубровника. Рече и да је класа Грегорића.¹⁴⁵ Он ми помену да му је класни старешина био капетан војног брода Никша Нардели, а уверио сам се да још познаје неке поморске официре. Сви су изјавили да су пошли из Словеније у Црну Гору са циљем да се подморницом пребаце у Енглеску. Пошто им то није пошло за руком, враћају се у Словенију да организују устанак против Немаца. Казали су да су били у селу Д. Краварици код сенатора Средоја Бркића и да им је он саветовао да обиђу Чачак (да не би

пали Немцима у руке). Нас су питали где је најповољнији прелаз преко Мораве. Ово им је објаснио друг Јевтић, пошто је он то добро познавао. После дужег разговора, Словенцима смо дали пра-тиоце и они су отишли намераваним правцем.

16. IX: Пре подне разговор са другом Јевтићем. Разгледање положаја. Долазак курира из штаба. Читање радио извештаја. У 13,45 осмотрени немачки камиони (5 комада + 3). Командовано поседање положаја. Борба почела у 14,15, после поседања и развијања фронта од непријатеља. У 16,30 непријатељ добио појачање и извршио јачи притисак на центар. У 18,15 непријатељ извео топове и отворио артиљеријску ватру. Прве гранате су пребациле после подбациле али су неке погодиле лево крило и центар жестоко. Борба обустављена у 19,00 часова, појачаном артиљеријском ватром и одступањем непријатеља. Ми смо напустили положај под јаким дејством артиљерије односећи сав материјал у реду. Код нас није било ни рањених ни погинулих. Учествовало 24 + 1 оруђе.

Тога дана изводили смо војну обуку код Вујовића кућа, које су се налазиле непосредно иза нашег положаја. Нешто иза подне донели су нам ручак из Гуче, а стигао је и курир Милорад Митровић из Штаба Одред са најновијим вестима. Брзо смо се окупили да прочитамо радио-вести, у којима се говорило о победи наших јединица над Немцима код Крупња¹⁴⁶ и у северозападној Србији. Још нисмо ни прочитали вести, а осматрач са Белог брда, друг Стефановић,¹⁴⁷ дао је знак са два пуцња да су Немци у покрету према нашим положајима.

Брзо смо заузели своја места на положају, а ја сам осматрао. На путу од Чачка према Гучи, у селу Лозници, приметио сам пет камиона и за њима, на растојању од око 500 метара, још три крцатих немачком војском како се журе према Гучи. Чекали смо у заседи да се приближе, па да сви једновремено отворимо ватру. Међутим, камиони су се зауставили у заклону код горачког пута. Ту су се Немци развили у стрелце и пошли у напад на нас. Одмах сам закључио да су Немци били обавештени где се налази наш логор и положај код Карауле и зато нису камионима упали у нашу заседу. Борба је почела око 14,00 часова. Када су се Немци појавили из заклона, рекао сам мојим борцима: „Са овога положаја нема повлачења! Само преко нас мртвих Немци могу прећи!“ Сложно смо отворили ватру, а бомбаша су бацали бомбе на немачку претходницу која је надирала путем. Непријатељ није штедео муницију и обасипао је наш положај кишом курушума из аутоматских оружја. Ми смо морали да штедим муницију, јер смо имали просечно по 50 метака на једног борца. Зато сам говорио борцима да сваким метком нишане у непријатеља и да пуцају кад непријатељ пуни реденике, јер тада боље чује нашу паљбу, а нарочито „збројовку“, из које је

друг Радовановић¹⁴⁸ тукао кратким рафалима по немачким митраљезима. Захваљујући погодном положају и добрим заклонима, ми нисмо имали губитака. Нешто касније, непријатељ је употребио и дум-дум муницију, али већи део своје ватре усмерио је на шуму око 100 метара десно од наших положаја, коју смо поседали када је цела чета била на окупу.

Ратник првог светског рата доноси нам на положај сандук муниције, коју је сакрио у време капитулације бивше југословенске војске. После подне око 17 часова непријатељ је добио појачање и извршио још јачи притисак на наш положај. Наше залихе муниције биле су при крају. Изненада, на путу испод шуме угледали смо једног старог човека који је носио некакав сандук на леђима. Када се приближио, препознали су га другови из Јездине.¹⁴⁹ Био је то Радомир Вујовић из села Граба, стари ратник из првог светског рата. Сав мокар од зноја и задихан од напора, рекао је: „Другови, ево, донео сам вам сандук муниције. Пратио сам ток борбе. Ја сам стари ратник и приметио сам да паљба са ваше стране јењава. Знао сам да је то зато што вам недостаје муниције па откопах овај сандук и пожурих да вам га донесем. Држите се храбро, као и до сада, и ови вам не могу ништа“. Захвалио сам се старом ратнику на помоћи и пожртвовању а Немци су убрзо осетили појачану паљбу са наше стране. Око 18,00 часова непријатељ је почео да туче положаје бацачима и топовима, али ни то му није помогло. Борци мога вода, којих се сећам, храбро су се држали и били сложни да се непријатељу не допусти продор у Драгачево. Сада се сећам имена неких од тих бораца и то: Средоје Чворовић, учитељ, Драгиша Пајовић,¹⁶⁰ студент медицине, Спасоје Вукчевић, кројач, Светомир Рисимовић,¹⁶¹ земљорадник, Икодиновић,¹⁶² столар, Радовановић, питомац ваздухопловне подофицирске школе, Протић,¹⁶³ Јосиповић,¹⁶⁴ Кувелић,¹⁶⁵ Симовић,¹⁶⁶ Стефановић, Мијаило Протић,¹⁶⁷ и други, чијих се имена сада не сећам. Све су то били узорни другови, дисциплиновани и борбени. Иако многи нису били раније војници, задивљавали су ме својом борбеношћу, послушношћу и свим оним лепим особинама које су красиле борце наше народноослободилачке борбе. Немачки батаљон, иако неупоредиво бројнији и наоружанији, није могао да се пробије. Био је принуђен да се, око 20 часова, повуче у Чачак под јаком заштитом артиљерије и минобацача, који су непрекидно дејствовали. Ово је била једна од наших значајних победа у то време.

17. IX: Рано поседање положаја. Долазак друга Богдана. Прикупљање плена. Једна пушка, 26 метака, један ками, једна бомба и једна капа (подофицирска или официрска). Три штуче надлетале положај.

Рано изјутра обишли смо бојиште и прикупили плен. Убрзо је дошао командир Капелан и честитао нам победу над непријатељем, али је мени тихо додао: „Што си тако буквално схватио моје речи о томе да се положај мора држати по сваку цену?“ Одговорио

сам да сам желео непријатељу да нанесем што веће губитке и што више муке а да при томе сачувам наше борце од губитака. Богдан се одмах весело насмејао и потапшао ме по рамену говорећи: „То ми се свиђа.“

За кратко време нашег познавања и сарадње толико смо се зближили да се међу нама развило другарство као да смо заједно одрасли. Богдан Капелан тај симпатични ордачан млад човек велике памети и физичке и духовне лепоте, био је у разговору и уопште изразито непосредан и отворен. Никад никога ничим није могао увредити, па је био опште вољен од свих другова. Увек је био готов да са свима подели зло и добро. Никада није захтевао командирске привилегије, супротно мојим командирима из бивше морнарице. После краћег задржавања у логору, друг Богдан је отишао, наредивши да останемо на положају до даљег наређења.

Око 10 часова приметили смо како са севера лете у нашем правцу три авиона. Брзо сам наредио да се борци повуку у младу храстову шуму лево од пута Гуча — Чачак и ту да се, испод шумовитих стабала, маскирају и да се не мичу док авиони круже изнад нас. То сам и ја сам учинио. Зачас су авиони долетели. Били су на око 300 метара висине, прелетели су превој и направили широк круг иза нашег положаја, па се удаљили на север. Биле су то три „штукe“. Видео сам им лепо бомбе на носачима, па сам био срећан кад сам се уверио да непријатељски летачи нису ништа приметили на положају. Дисциплина бораца била је на врхунцу. Нико није ништа учинио да би нас непријатељски летачи могли опазити. Ипак ме забринуло непријатељско ангажовање авијације. Размишљао сам какве мере све треба предузети ради заштите бораца од напада из ваздуха.

18. IX: На положају магла цео дан. Надлетања авиона, које нисмо видели услед магле. Посета друга Ратка.

Наш положај су поново надлетали авиони, али смо имали велику срећу. Услед густе магле, нисмо их видели, а ни они нас. Иначе, да је било ведро — свашта би се десило. Јасно ми је било да непријатељ жури да нас пронађе чим узастопно сваког дана после борбе шаље авионе у извиђање нашег положаја.

Тога дана изјутра посетио нас је друг Ратко Митровић. Срдачно смо се поздравили, па сам га известио о ситуацији. Затим смо сели на ледину. Он је скинуо са рамена торбу, извадио чанак са сиром и кајмаком и комад погаче говорећи: „Ко није доручковао — нека ми се придружи“. Ми смо тек завршили доручак, али друг Ратко је био упоран и принудио ме да се почастим из његовог чанка. Причали смо дуго о свему док су борци стајали у кругу око нас слушајући и повремено постављајући другу Ратку по неко питање. Он им је одговарао. Његов дивни говор одражавао се на усхићеним лицима слушалаца. Имао је изванредан дар да све лако и лепо објасни. На крају разговора друг Ратко се спреми за полазак. На рас-

танку ми рече: „Друже Драгиша, најважније је чувати борце од губитака. Ово је језгро око кога треба да се окупи наша будућа велика војска...“ Затим се упутио уском шумском стазом. Гледао сам га како се удаљује и мислио како је стално у покрету, а увек иде сам, без пратње, излаже се опасностима.

19. IX: Стање редовно. Курир Митровић донео вест из штаба о припремама непријатеља за напад са тенковима на наш логор. Промена логора. Строга приправност.

Дошао је у наш логор курир Митровић и донео вести из Штаба о припремама непријатеља да наш положај нападне тенковима. Скренуо нам је пажњу да појачамо будност и предузмемо мере да не будемо изненађени. Око подне, када се магла подигла и сунце лепо огрејало, однекуд је у наш логор дошао младић од око 20 година, добро негован. Израз његовог лица показивао је лепу памет и пријатељску наклоност према нама. Уморан, сео је и прихватио хладовину храстове шуме, па нам је испричао да се по Чачку говори како Немци спремају напад тенковима на наш положај. Неки другови познавали су овог младића, па нисам сумњао у његову добру намеру према нама. Када је отишао, скупио сам борце и издао им упутство како да се поступи у случају напада непријатељских тенкова. Договорено је да се да отпор колико је могуће, а онда — појединачно повлачење у разним правцима преко шума и поновни састанак у шуми југозападно од положаја за око један километар. За сваки случај променили смо логор и до максимума предузели све мере опрезности да не дође изненађење.

20. IX: Састанак са другом М. Радосављевићем.¹⁵⁸ Долазак поручника Бојовића¹⁵⁹ и командира Богдана у логор. Конференција. Наилазак Немаца кроз Јездину. Повлачење са положаја под командом Богдана. Преноћиште у Тијању.

Рано пре подне у логор је стигао командир Капелан, а убрзо затим стигли су: Моле Радосављевић и поручник Јован Бојовић, у пратњи Милића Бугарчића.¹⁶⁰ Друг Радосављевић тражио је да му изложим ток борбе против Немаца, што сам и учинио. После овог излагања наставили смо разговор. У току овог разговора Моле је извадио из џепа и прочитао нам „План борбе против партизана“. Овај план нађен је код неког Недићевог официра, кога су партизани заробили негде у Шумадији. Шаливо смо прокоментарисали жеље Немаца и Недића, које се у том „плану“ износе унапред уверени да ће им партизани покварити све рачуне. Ту је било пријатно другарско расположење. Наједном се Мољу изненада нашла у рукама велика лубеница. Он ју је вешто исекао на кришке и свима нам поделио, па смо се тако мало почастили. У свему овоме учествовао је и Јован Бојовић, кога смо сви другарски примили. После чашћења лубеницом, наши посетиоци заједно су отишли, а ми започели при-

преме за пут у Тијање, где је требало да одржимо збор. Међутим, наишли су Немци кроз Јездину. Друг Симовић био је у Јездини, па је на Немце бацио две бомбе, а ми смо се упутили у Тијање, како смо и намеравали, не сачекавши Немце да се појаве на Јелици.

21. IX: Одлазак кући. Чета се састала у Тијању. Повратак I вода на Вироштак, одлазак II у Горачић.

Рано изјутра, по одобрењу командира, Капелана, отишао сам у Церову да променим веш. Дан је био диван, па сам пријатно путовао од Тијања до Церове. Ноћ између 20. и 21. преспавали смо у колиби код тијањске цркве. Земља је била влажна. Ми нисмо имали сламе, па нам је било хладно. Утолико нам је пријатније било топло јутарње сунце.

Чим сам стигао кући, уљудио сам се, па сам отишао кући мога рођака Радована Мајсторовића, који је био организатор НОП-а у селу Церови. Код њега су били: Жељо Ђурић,¹⁶¹ Светолик Лазаревић и још мени неколико непознатих другова. Ту је и радио-апарат, код кога сам одмах сео после поздрава са друговима. Било је време за вести, па смо сви пажљиво слушали. Претворио сам се сав у ухо — да што боље чујем. Али, тон је био слаб и једва се чуло тихо шапутање. Ипак сам сазнао да се воде тешке борбе код Кијева. После сам отишао у Ариље и договорио се са Тошом Глишићем¹⁶² да га сачекам сутра-ујутру код моје куће, па да заједно пођемо у чету. Увече сам се вратио из Ариља и дивно се наспавао у кревету после многих проспаваних ноћи по шумама Драгачева.

22. IX: Посета Драг. Пеливану и разговор, долазак друга Глишића и одлазак са њим у чету преко Гуче. Долазак у Горачић у 16,00 часова. Збор у Горачићу слабо посећен. Долазак једног четника са вестима о општој мобилизацији четника и борби која се води код Јеминске стене (70 камиона опкољено).

Поранио сам и пошао Драгиши Пеливану да га позовем да идемо заједно у чету. Он ми је казао: „Ја сам се уписао у четнике, па ћу са њима, а то је свеједно.“ Брзо сам се вратио кући. Код Језерине¹⁶³ срео сам Војинку Пајић, другарицу Војислављеву. Она ми рече како се брине за Воја и да он дуго није долазио кући, па треба да му пошаље неке ствари. Код куће сам сачекао друга Тоша Глишића, па смо заједно, преко Голубца, отишли за Гучу, где смо стигли око подне. У Гучи смо нашли Воја Кубуровића и Милића Бугарчића, па смо се сви заједно упутили у Горачиће. Успут смо свратили кући Милића Бугарчића, где смо се мало одморили и били послужени. После смо продужили за Горачиће. Пролазећи поред куће председника општине гучке Ивановића,¹⁶⁴ Милић се као добар његов познаник јави поздравом. На то Ивановић позва све нас да навратимо код њега на кафу и разговор. Цело друштво је после малог оклевања

прихватило овај предлог, па смо поседали око стола у дворишту. Док смо разговарали, грејало је пријатно јесење сунце. Тада Ивановић исприча како је био на сахрани др Драгише Мишовића¹⁶⁵ и том приликом одржао говор, у коме је министре владе Милана Стојадиновића упоредио са дахијама, са том разликом што су дахије носиле чалме — министри носе цилиндрице на глави, а „дела и једних и других иста су према народу...“ Збор у Горачићу био је слабо посећен. Видео сам ту неког попа, маленог раста, који нас је мрко гледао... Однекуд изненада дошао је један четник са вестима: проглашена је општа мобилизација четника, води се борба код Јеминске стене; ту је опкољено 70 камиона...¹⁶⁶

23. IX: Посета четничком логору. Кратак разговор са потпоручником Станићем. Сусрет четника у групама на путу за логор. Станић изјавио да је Јелица поседнута од стране четника све до Овчара.¹⁶⁷ Очекивање и долазак Богдана.

Кренули смо за Губеревце.¹⁶⁸ Успут сам посетио четнички логор у Горачићима. Ту сам нашао неког потпоручника Станића, који ми је казао да је Јелица поседнута до Овчара. У Горачићима смо сачекали Капелана, па смо се упутили на заказани збор. После одржаног збора у Губеревцима, стигли смо рано по подне у Милатовиће,¹⁶⁹ где нас је очекивало око 50 људи.

Ту смо одржали збор, а затим смо се упутили у Каону,¹⁷⁰ где смо стигли у први сумрак.

24. IX: Боравак у Каони. Другарица Др.¹⁷¹ избеглица у Каони извршила бесплатну интервенцију за два болесника. Пут у Дубац.¹⁷² Збор у Дубцу. Полазак за Вичу.¹⁷³ Ноћио код Спасоја Тадића¹⁷⁴ из Дубца.

Увече 23. септембра стигли смо у Каону. Ту су нам приредили дочек организатори устанка у горњем Драгачеву Љубивоја Пајовића¹⁷⁵ и Милија Перуничкић.¹⁷⁶ Они су, такође, организовали збор и у Дубцу, на који смо отишли из Каоне 24. IX. Другови Пајевић и Перуничкић остварили су присну сарадњу са изгнаницима из Словеније, па је једна лекарка изгнаница указала бесплатну лекарску помоћ двојици наших болесних другова. То ми је био први случај да ближе упознам Словенце изгнанике. Био сам одушевљен њиховом пажњом и разумевањем, као и спремношћу да нам укажу помоћ. Том приликом упознао сам Словенца Леона Шаубаха.¹⁷⁷ То је био диван друг. Предвече смо стигли у Дубац, где је на брегу, више школе, одржан збор и изабран народноослободилачки одбор. У сумрак смо сутрадан пошли за Вичу. Те ноћи смо ноћили код Спасоја Тадића у Дубцу, а сутрадан смо стигли око 10 часова у Вичу.

25. IX: Збор у Вичи слабо посећен. Ручак добар.

У Вичу на збор 25. 09. дошла је и чета коју је организовао и предводио капетан Средоје Маркићевић. После завршеног збора, који је био слабо посећен, друг капетан Средоје Маркићевић добио је задатак, па је сва својом четом кренуо у доње Драгачево. Милојко и Богдан одржали су састанак са неким друговима из Виче у циљу организације НОО. Кад су сви ти послови завршени, пошли смо у Котражу, где је, такође, требало одржати збор и поставити НОО.

26. IX: Полазак за Котрожу.

Збор у Котражи је одржан с циљем да се прикупе добровољци и успостави НОО. После збора пошли смо у Лису, где смо одржали збор 27. IX а увече, по изванредно светлој месечини, пошли у Ивањицу, где смо стигли око пола ноћи.

У Ивањици смо сачекали велики камион, којим смо рано у зору стигли у Ариље. У Ариљу је 28. IX око 8,00 часова био састав целе чете. Ту смо, на Ариљском гробљу, одали почаст погинулим друговима Војиславу Пајићу, кога су мучки убили чентици пре неколико дана у доњем Драгачеву, и Милосаву Вујовићу, који је тих дана тешко рањен код Пожеге у борби са Немцима и подлегао. Из Ариља смо пошли у Доњу Краварицу око подне по лепом дану. Пре поласка чета је била постројена на пијаци. Ту се чети придружио и један вод Ариљаца. Грађани Ариља изашли су у великом броју да испрате борце на фронт према Чачку. Предвече смо стигли у Доњу Краварицу. Ту је одржан велики збор, коме су присуствовали Родољуб Чолаковић и Ратко Митровић. Ту је стигао и Средоје Маркићевић са својом четом. Било је много света из околних села. Народ је дошао са прилозима у храни за војску. После збора била је заједничка вечера, па је то све личило на неку велику народну свечаност.

Из Доње Краварице кренули смо у строју за Гучу. Ноћ је била увелико пала, а са севера је дувао хладан ветар. Било се потпуно наоблачило. Како смо се све више и више успињали из долине, све више и више ветар је био непријатнији. Слабо обучен, јежио сам се од хладноће. Стигавши у Гучу продужили смо према Јелици. Ноћили смо сви на тавану велике штале код кафане у Рогачи.¹⁷⁸

Изјутра рано кренули смо сви у строју и убрзо изашли код Карауле. У шуми, у мртвом углу иза села Граба, видео сам неколико четника са лопатама и мотикама. Из правца Чачак — Кулиновци чуле су се честе експлозије граната, бацача или топова из којих су Немци гађали наше положаје. По доласку на Караулу посели смо положај лево од пута Гуча — Чачак.

Ноћ између 29. и 30. септембра провели смо у Зеокама, у засеку Ранђићи, а рано ујутру 30. септембра изашли смо на пут Ариље — Чачак на превоју Јелице. Ту је формиран Драгачевски партизански батаљон Одрета „др Драгиша Мишовић“.¹⁷⁹ За команданта Батаљона постављен је Богдан Капелан, за комесара Милојко Ђирјаковић, за начелника штаба Средоје Маркићевић, за командире чета: Ратко Парезановић,¹⁸⁰ Љубивоје Пајевић, Милија Перуничкић

и Драгиша Мајсторовић. Затим су следила наређења за поседање положаја. Одређен је правац наступања и дат знак за одржавање везе са крилима. Рано ујутру 1. октобра нашао сам се са четвртном четом на каменом мосту реке Лупњаче.¹⁸¹ Ту сам чекао даље наређење. Убрзо изнад Чачка појавила се већа формација немачких авиона бомбардера типа Хајнкел. Одмах су почели бомбардовати град. Наредио сам борцима да се заклоне у сухо корито Лупњаче, које је било добар заклон за борце. Над Чачком су се појавили велики стубови дима. Грађани су бежали и закрчили све путеве који воде из Чачка. Није било никакве противавионске одбране, па су Немци бацили своје бомбе као на полигону. Кад су избацили своје товари бомби, удаљили су се на север.

Ускоро су дошле и остале чете, па је формиран строј и цео батаљон, под командом Богдана Капелана, ушао је у Чачак. Команда Батаљона и неке јединице смештене су у кућу Милана Петровића у Улици војводе Степе. У порушеном и опљачканом Чачку било је пуно посла да се све доведе у спољњиво стање и изврше даље припреме за предстојеће борбе са окупатором. Вод Ариљаца из састава четврте чете враћен је у Ариље, а други вод је послат за заштиту Чачка из правца Горњег Милановца. Положај му је био на реци Чемерници,¹⁸² у селу Трбушанима,¹⁸³ на путу Чачак — Горњи Милановац. После неколико дана проведених у Чачку, Батаљон је, под командом Капелана, кренуо на Краљево.¹⁸⁴ Увече смо стигли у село Самаиле,¹⁸⁵ где смо и заноћили, па рано изјутра изашли на положај код срушеног моста на Самаилској реци. Убрзо су ме Капелан и Ђирјак упутили са патролом да извидим складиште Мрсаћ.¹⁸⁶ Пришао сам путем Мрсаћу и на првој раскрсници оставио патролу у заклону, а сам сам се упутио поред живице да се што више неопажен од Немаца приближим и осмотрим стражу и посаду у складишту. Живица ми је била добар заклон, па сам се тако могао неопажен приближити на око 200 метара. Покушао сам да пребројим Немце који су се кретали на простору испред стражаре и набројао око 46 војника. Било је ту и неколико камиона у погону. Затим сам се полако вратио до места где сам оставио патролу. Одатле сам чуо живље кретање немачких камиона, па сам узео двоглед да боље осмотрим. Док сам вршио осматрање, приметио ме немачки стражар (по блеску стакла на двогледу), па је испред капије опалио неколико рафала из аутомата. Његови меци куцали су у багремово грање изнад мене не учинивши никакву штету. Ту сам оставио патролу од три војника са задатком да отворе ватру ако Немци пођу према Самаилама, а ја сам се упутио да поднесем извештај команданту и комесару. После подношења извештаја, Капелан ме повео на железничку станицу Самаила у циљу преговора са неком јединицом за напад на складиште Мрсаћ. По повратку са железничке станице у логор на десној обали реке, где је подељен ручак, узео сам три борца који су ручали да смене патролу коју сам у заседи на путу оставио.

Кад сам извршио замену и вратио се у логор на ручак, цео батаљон је био постројен. Капелан ми је казао: „Ми идемо да напад-

немо Мрсаћ, а ви ручајте, па пођите за нама“. Расположени, прихватили смо се доброг ручка (био је кромпир куван са свињским месом и топла погача). Када смо нас четворица били на половини ручка, изненада су загрмеле снажне експлозије. Земља се јако затресла, а изнад мрсаћког складишта видео се жут пламен и много дима. Јаке експлозије уследиле су једна за другом, а њима је претходила појава жутог пламена на око 300 метара висине изнад складишта. Зачас је густ дим прекрио густ хоризонт изнад Мрсаћа. Земља је јако подрхтавала од експлозије великих количина убојног материјала... Тако је немачки фашистички окупатор минирао убојно складиште Мрсаћ у првој половини месеца октобра 1941. године.

Следећег дана Драгачевски партизански батаљон кренуо је од самаилске школе на фронт код Краљева на Ружића брдо. Мени су усмено наредили командант и комесар да останем са четири борца (један од њих звао се Јојић,¹⁸⁷ био је родом из Миросалца) у циљу прикупљања и спасавања преостале муниције из Марсаћа која при минирању није уништена. После минирања остала су три магацина на којима су попуцали зидови и спао кров, али муниција у њима није била оштећена. Било је ту разне муниције у великим количинама: много школских „тротилних“ граната од 150 мм, хаубичке муниције од 150 мм, граната за топ 75 мм итд. Нешто мало било је и пушчане муниције 7,9 мм, па је она одмах подељена борцима. У неким старим сандуцима пронађена је стара муниција за „манлихер“ пушку од 8 мм, око милион метака.

Одмах сам се прихватио посла да попишем све врсте и приближну количину, па да известим старешине у циљу евентуалне употребе мрсаћке муниције у борби против окупатора. Цео попис извршио сам пре подне и однео кратак писмени извештај команди фронта на Ружића брду. Ту сам у штабу нашао: Капелана, Ђирјака, Мола Радосављевића, Средоја Маркићевића, мајора Ђурића,¹⁸⁸ Средоја Урошевића¹⁸⁹ и још неколико другова. У штабу су мој извештај пажљиво поручили и дали ми задатак и писмено наређење да се сва муниција што пре изнесе у оближње шуме, пошто постоји опасност да је непријатељ уништи нападима из ваздуха. Дали су ми писмено наређење за председника општине Драгомира Миловановића — Шиља. Он је имао задатак да обезбеди што више запрежних возила, а њему су биле подређене четири општине које се граниче са самаилском општином. Овај Драгомир Миловановић звани Шиљо био је врло активан позадински радник и одличан организатор. Добио сам утисак да ужива велики углед код својих мештана. Када год сам послом навратио његовој кући, видео сам ту доста људи који су га очекивали кад он није био код куће или је водио службене разговоре са по неколико сабеседника кад је био код куће. Пре њега нисам познавао никог ко би се толико залагао за НОБ. Због тога сам био одушевљен овим радним човеком. Он ми је ставио на располагање око 100 запрежних возила и довољан број радника за утовар у Марсаћу и истовар у Здравковића шуми. Посао је одмах започет и текао на опште задово-

љство. Морам да истакнем велику вољу и пожртвовање свих оних који су радили на томе опасном послу. Било је случајева експлозија граната са појединих згаришта од минираних складишта, па чак и два случаја рањавања, а сви ови људи су радили ужурбано на утовару, превозу, истовару и поновном ускладиштавању у Здравковића шуми. Они су на овом послу уложили много напора и показали велико осећање дужности и одговорности. Томе има да се захвали што није дошло до неке несреће, коју је могла изазвати и најмања непажња при раду на утовару и превозу великих количина убојног материјала из Мрсаћа у Здравковића шуму.

Када је главни део овога посла био завршен, однео сам извештај команди фронта на Ружића брду. Тамо су ми наредили да што пре пошаљем сву пушчану муницију од 8 мм на прераду у Ужице. Одмах сам приступио извршењу овог наређења користећи запрежна возила и камион који иде од краљевачког фронта за Чачак, пошто воз Самиле-Чачак није саобраћао. Убрзо је и команда места из Чачка упућивала поједине запреге за превоз ове муниције, па је одговоран задатак извршен у врло кратком року.

Посао око изношења и склањања муниције из минираног складишта изискивао је много напора и одговорности. Поред тога, тај посао ми није по струци одговарао и сличним пословима се никад нисам бавио. Међутим, човек у рату може све да уради, па чак ни оно што никад није сањао да ће радити. Изазредни услови у рату подстичу код људи свеколике активности и буде успаване енергије, које се испољавају у разним подвизима, којих је пуна историја НОБ. Ипак, за време мога бављења на раду у Мрсаћу најтеже ми је падала усамљеност—одвојеност од другова са којим сам провео много дана од Драгачева до Краљева, делећи тегобе и радости војничког живота.

Негде у првој половини октобра 1941.¹⁹⁰ изненада навратише до мене у Здравковића шуму Б. Капелан и М. Ђирјак. Детаљно су прегледали све, па су ми саопштили: „Предај овде дужност одмах и спреми се да са нама пођеш. Идемо вечерас за Чачак”. Извршио сам наређење, па смо убрзо заједно пошли и после краћег времена стигли у село Качулице.¹⁹¹ Ту је већ стигао Драгачевски партизански батаљон. Било је касно вече када смо кренули за Чачак. Ситна јесења кишца непрекидно је сипала, удружена са хладноћом касне јесени. Те две непријатности пратиле су нас на дугом и тегобном путу од Качулица до Чачка.

У Чачак смо стигли око пола ноћи, мокри и озебли. Сместили смо се у Палилулску школу. Ту је било сухо и пуно меканог сена на дрвеном поду. Дивно смо преспавали остатак ноћи и радно изјутра, добро расположени, кренули за Гучу.

Дошавши у Гучу, добили смо дводневно одсуство да сви одемо својим кућама, да се пресвучемо у чист веш и да променимо одећу и обућу, јер се она са којом смо располагали прилично похабала, а наступали су све хладнији дани, па се требало припремити за предстојећи долазак хладнијих дана.

У заказано време сви смо се сакупили у Гучи.¹⁹² Ту је подељена обућа и одећа борцима који су били слабо одевени и обувени. Ова одећа и обућа израђена је у партизанским радионицама. Блузе су на јаки носиле ознаке. Црвена петокрака звезда. То су прве униформе које су подељене борцима Драгачевског партизанског батаљона.

Када је извршена подела одеће, позвали су ме командант Капелан и комесар Тирјак и наредили ми усмено да идем у Чачак „по наређењу Ратка Митровића.” Одмах сам отпутовао у друштву једног омладинца — Словенца избеглице. Мој сапутник имао је на глави шајкачу са петокраком. Кад смо стигли у село Граб, испод Јелице, где пут скреће лево у прву од многих окука до Карауле, десно покрај самог пута, два радника заграђивали су ливаду, а крај њих је стајао добро ухрањен и однегован сељак од око 50 година са шубаром на глави. Када смо се приближили, опазио сам да се радници смеше и да нас гледају са симпатијама. Поздравио сам их са добар дан. На то се сељак испод шубаре нагло окрете и пљуну. Радници су застали да дам одговоре на поздрав, али, видевши гримасу мржње газдине — одмах ућуташе. При томе су постиђено оборили погледе земљи док их је газда општро гледао. Продужио сам даље са сапутником...

СТИГАО САМ УВЕЧЕ У ЧАЧАК. Рано сутрадан јавио сам се другу Ратку Митровићу кога сам нашао у лабораторији у Арсеналу. Ту су Ратку неки државни мајстори требало да прикажу неке планове за израду оружја. Друг Ратко рече: „Дакле, другови, да би се одржао принцип војне тајне, молим да изиђу који нису позвати на овај састанак и да сачекају краће време. По другим питањима одржаћемо састанак у другој просторији.”

Од тог дана радио сам у Арсеналу. Било је ту пуно радника. Посебно се сећам друга Александра Ранђића¹⁹³ из Зеока. Ту сам, после неколико дана, упознао и друга Симу,¹⁹⁴ који је често долазио на разговоре за време ручка и краћег одмора. Скоро сваки дан сам га видео у стражари Арсенала, где су стражу вршили партизани из Љубића. Он је био неуморан и способан агитатор. Лепо је говорио, уместно и разумљиво објашњавао свако питање. При томе је показивао велико стрпљење да свако питање разјасни и оним другима који су теже схватили. Његов другарски лик остаће ми у трајној успомени.

Тих дана, док сам радио у Арсеналу, проносиле су се вести да су четници напустили фронт код Краљева и да припремају напад на партизане. Једном је око подне дата узбуна арсеналској стражи. Било је ту још више бораца из неке јединице, па су се сви развили у стрелце фронтом према болници. Убрзо је почела појединачна пушчана паљба. Неко рече да четници врше напад на Чачак.¹⁹⁵ Пуцњава је трајала кратко време, па се утишала. Само се повремено чуо понеки пуцањ, а повремено опет појачана паљба. То су радници и стража Арсенала бранили Чачак и Арсенал од четничког напада.

Дог сам радио у Арсеналу стално сам ноћивао у згради преко пута Домаћичке школе. Једног дана увече, по доласку са посла, отишао сам неким послом у затвор, који је био у истом кругу. Тамо сам

нашао четири Енглеза. Један од њих био је висок, плав, а на правилном лицу му се истицао орловски нос. Био је одевен у сељачку ношњу—плава антерија и зеленкасте панталоне, док је на глави носио сиву шајкачу, а на ногама опанке и везене чарапе. Други је припураст и осредњег раста, добро развијен. Остала двојица тек што су престали да буду дечасти. Једва да су имали 18—19 година, па су били весели и показивали неке несташлуке. Лешкарили су на застртим креветима у левој чистој соби, којој су врата била отворена. Ова тројица били су одевени у одела од шајка, изгледа по мери кројеног, боје црно — жуте (као што се носи у околини Ваљева). Тих дана четници су вршили нападе на партизана у Чачку, па је странцима било ограничено кретање. Високи Енглез је тражио да иде у град да нешто купи. Старешина затвора му је одобрио и напоменуо да се опет врати на преноћиште. На то је Енглез казао: „Ми смо Енглези“. Ту је био и један артиљеријски потпуковник БЈВ, одевен у официјерско одело југословенске војске. Сви су седели или лешкарили на удобним застрвеним креветима, који су били намештени у чистој, топлој и светлој соби.

Умешао сам се у разговор и упитао Енглезе одкуда су се они нашли у Чачку. Сви су помало знали српски језик, па смо се лепо разумели. Из њихових прича излази: Немци су их заробили у борбама на Криту, па су их спроводили возом у Немачку. На прузи Краљево — Крагујевац Енглезима је успело да искоче из воза и да се дочепају слободе. Онда су се пресвукли у сељачка одела и наставили живот у слободи по селима Шумадије.

Једнога од тих дана, док су се водиле борбе са четницима који су нападали Чачак, пронела се вест да је Моле Радосављевић отишао у касарну у Кулиновце¹⁹⁶ да преговара са четницима о обустави братоубилачке борбе. Како се није вратио у заказано време, узети су таоци и упућен захтев четницима да се Радосављевићу не сме ништа догодити. Он се вратио тек сутрадан. На путу близу парка видео сам Мола у разговору са учитељем Драгољубом Оцокољићем. Његово лице показивало је крајњу исцрпљеност и тешку бригу. Једва ми је одговорио на поздрав, продужујући разговор са саговорником.

Једнога од тих дана, увече позвао ме неко телефоном из Пожеге. (Мислим да је то био Љубиша Тодоровић, а Десимир Ђирјак би могао знати ко је то био?). Рекао ми је: „Дођи у Пожегу да примиш команду батаљона. Капелан је погинуо. Ти си изабран за команданта...“ Првог дана рано у зору кренуо сам за Пожегу првим возом. Воз се споро кретао и много каснио због поправке моста у Овчару. Око 10 часова стигао сам у Пожегу.

Дошавши на трг испред Команде места, видео сам друга Душана Јерковића.¹⁹⁷ Он је држао говор једној већој јединици партизана, која је била постројена на тргу испред Команде места...

Сећам се још и догађаја који су се одиграли у Чачку октобра и новембра 1941. Организована је изванредно успела прослава октобарске револуције. Биле су истакнуте заставе В. Британије, САД и

СССР. Заставе су се лепршале више дана. Грађани Чачка су у пуној мери суделовали у догађајима и пружали пуну подршку НОБ-и. Сећам се делегације жена, које су носиле транспаренте са натписом да четници обуставе братоубилачки рат и да своје оружје окрену на немачке фашисте. Четници су грубо одбили тај родољубиви гест жена Чачка, па су и даље наставили нападе на партизане.

Тих дана посетио сам лекара др Ерића,¹⁹⁸ који ме је човечно примио и прегледао, па ми чак дао и лек бесплатно. Са тим леком успешно сам излечио неке ране по ногама и захваљујући леку и лекаревом упуству, осигурао себи оштећено здравље. Хумани поступак др Ерића остаће ми у трајној успомени, па га овом приликом, истичем за пример: да се види како су поједини лекари пружили несебичну помоћ људима у тим тешким данима борби за слободу.

Јесења киша је падала, а борба се водила у Чачку, јер су четници стално нападали. Једног дана донели су борци погинулог друга, дечака од око 17 година. Спустили су га испод настрешнице мале зграде преко пута Домаћичке школе. Био је оскудно одевен и то његово скромно одело, натопљено кишом, упијало је крв из ране. Никада нећу заборавити његово мршаво озбиљно лице, прекривено самртничким бледилом. Мирно је почивао испод настрешнице тај незнани херој ослободилачке борбе, док су четници од правца Кулиновоца нападали на Чачак, од чијих је пушака овај младић погинуо.

Четници су показали сву своју дотле непознату суровост.

Одраније су ми били познати неки инциденти са њима, па ћу неке карактеристичније овде навести:

Првог дана по ослобођењу Чачка позвали су ме другови у Пивару да их заштитим од четника који су хтели да присвоје камион који су наши другови поправљали за потребе војног превоза. Кад сам стигао у Пивару, ту сам нашао неколико четника и једног официра БЈВ у униформи капетана. Они су хтели да узму камион за себе, а при томе им је помагао син власника Пиваре, који се држао изазивачки према партизанима охрабрен присуством капетана. Кад сам објаснио капетану да је камион намењен за потребе војног превоза, он се повукао са својим четницима.

Други и можда највећи инцидент са четницима у Чачку, који ми је био познат, десио се неколико дана по ослобођењу града. У затвору, кога је чувала удвојена стража (партизани и четници), био је затворен жандарм који је предводио Немце при паљењу партизанских и других кућа у околини Љубића. Тога дана пијана руља четника напала је затвор и удаљила стражара партизана, провалила врата и одвела ухапшеног жандарма са циљем да га ослободи од народног суда за недела која је починио служећи окупатору. На овај четнички поступак партизанска команда је наредила да се Чачак опседне са свих страна и држи у опсади док се ухапшени жандарм пронађе и преда народном суду. Нашем Драгачевском батаљону било је наређено да поседне рејон од пута Пожега — Чачак

па до Палилулске школе. Док се ово допаљало, ја сам био неким послом у Команди места. Враћао сам се отуда бициклом. Испред кафане „Белви“ испречише се испред мене два четника. Они ме скидоше са бицикла и одведоше у ограђено двориште. Ту је било пуно четника са оружјем, а од старешина видео сам мајора Ђурића и капетана Марјановића,¹⁰⁹ који су седели за столом у углу дворишта. Четници су ме одвели пред мајора Ђурића, кога сам запитао: „Шта се ово дешава, господине мајоре?“ На то је Ђурић, доста прибрано, наредио мојим спроводницима: „Пустите овога човека нека иде куд је пошао“. Затим сам се удаљио. Узео сам бицикл и отишао у Штаб Батаљона, где сам нашао неколико бораца чувара. Они ми рекоше да је наш батаљон добио наређење да опседне Чачак од пута до Палилулске школе и да је наређено да нико не сме ући ни изаћи из града. (Разлог за ово сазнао сам касније, када сам се видео са Капеланом и Милојком).

Одмах сам из штаба у кући Милана Петровића пошао да потражим Капелана и Милојку. Нашао сам их ту у близини у друштву Јована Бојовића, тзв. „војводе јеличког“. Опет сам, после поздрава, упитао: „Шта се ово ради?“ Бојовић рече: „Видим ја да морам Чачак поново да ослобађам“, па додаде: „Идемо сви на кафу, ту, код моје сестре“.

Кућа Бојовићеве сестре била је у близини, па смо брзо стигли и засели за сто у дворишту у пријатној хладовини. Ту ми испричаше о спору који је настао између четника и партизана због једног жандарма, кога су пијани четници насилно пустили из затвора. Ухапшени жандарм је предводио Немце при паљењу кућа наших бораца у околини Чачка. Партизани су га пронашли и ухапсили, па је требало да му се суди за учињена злодела. Међутим, четници су га насилно пустили из затвора, спречавајући партизанског стражара да га задржи. Тада сам се сетио да сам видео једног човека у дворишту кафане „Белви“ (кад су ме четници пре који сат одвели мајору Ђурићу) који бејаше само у доњем вешу и на себе облачи сељачко сукнено одело. То сам испричао присутнима. Једновремено се дигнемо од стола и пођемо на пут. Милојко Ђирјак рече: „Идемо у команду да видимо шта може да се уради. Зар за једну главу да падне стотина? Морамо се тога чувати.“ После су се Капелан, Ђирјак и Бојовић заједно упутили у град. Ја сам пошао да обиђем наш батаљон у опсади. Борци су били дисциплиновани и добро расположени. Седели су или лешкарили на топлој сувој земљи. Убрзо је дошло наређење да се сви вратимо у базу.

Кад смо се сви окупили у бази, издато је наређење да се спремимо за покрет. Друг Капелан је донео секцију Краљева, па смо заједно прегледали правац кретања на положај: село Бабино Поље испред Краљева. Кренули смо одмах и увече касно стигли у село Самаиле, где смо преноћили, а изјутра рано изашли на Самаилску реку код срушеног гвозденог моста...

О Четвртој чети Драгачевског партизанског батаљона могу рећи још и ово: да је практично постојала два дана. Формирана је дан пре ослобођења Чачка, а дан после први вод, састављен од Ариљаца, вратио се у Ариље, а други вод је одређен у заседу на реци Чемерници у Трбушанима у циљу заштите Чачка из правца Г. Милановца, одакле је претио напад Немаца.

Вероватно из тог разлога сам добио задатак да радим у убојном складишту Мрсаћ. Радећи у Мрсаћу био сам одвојен од другова и старешина Батаљона, а то ми је најтеже падало. После Мрсаћа добијао сам друге задатке, који су ме дуже време одвојили од другова у Батаљону, па је, на крају, испало, да сам стално са њима изгубио везу и сардању, која је тако добро и успешно почела.

НАПОМЕНЕ

1. Миломир Ковачевић, земљорадник из Церове, борац, а касније комесар Треће драгачевске партизанске чете. Умро 1971. године у родном месту као пензионер.
2. Милорад Целебдић, земљорадник из Церове, припадник НОП-а. Живи у Ариљу.
3. Моравица, горњи ток Западне Мораве.
4. Растоке, место у селу Вирову крај Моравице.
5. Радосав Ичелић, земљорадник из Церове, борац Драгачевске партизанске чете. Интерниран у Немачку, где је умро 1943. године.
6. Церова, село у општини Ариље.
7. Милојко Ђирјаковић, земљорадник из Вирова, политички комесар Драгачевског партизанског батаљона. Умро 1975. године у Чачку.
8. Вирово, село у општини Ариље.
9. Вигоште, село у општини Ариље.
10. Народни херој Стево Чоловић, трговачки помоћник из Радобуђе, политички комесар Ариљског партизанског батаљона. Погинуо 2. новембра 1941. у борби против четника у Ивањици.
11. Крушчичани, борци из села Крушчице у општини Ариље.
12. Мића Недељковић, земљорадник из Вирова, позадински радник. Убили га четници 1941. године.
13. Рзав, притока Западне Мораве.
14. Радобуђа, село у општини Ариље.
15. Мали Остреш, брдо у селу Гривска у општини Ариље.
16. Народни херој Милинко Кушић, студент из Свештице код Ивањице, политички комесар Ужичког партизанског одреда и члан Главног штаба за Србију 1941. године, а касније политички комесар Друге пролетерске бригаде. Оболео од тифуса, извршио самоубиство 1. маја 1943. године.
17. Милисав Вујовић, правник из Никшића, командир Прве ариљске партизанске чете. Погинуо у Горобиљу, септембра 1941. године у борби против Немаца.
18. Војислав Пајић, столарски радник из Вирова, командир Драгачевске партизанске чете. Убили га четници 22. септембра 1941. године у Драгачеву.
19. Недељко Вукотић, опанчарски радник из Ариља, борац Ариљске партизанске чете, а касније заменик политичког комесара Ариљске чете Друге пролетерске бригаде. Погинуо 13. јуна 1943. године у Мељинама код Фоче.
20. Љубиша Тодоровић, земљорадник из Вирова, заменик, а касније командант Драгачевског партизанског батаљона. Убили га четници 5. децембра 1941. у Гучи.
21. Градина, црквица у Радаљеву у општини Ариље.

ЗАПИСИ ИЗ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ БОРБЕ

22. Раде Радовић, механичар из Ариља, борац Ариљске партизанске чете. Живи у Београду.
23. Првих дана устанка борци доњег Драгачева ушли су у састав Ариљске партизанске чете. По одлуци Окружног комитета КПЈ за Чачак поменутог дана издвојени су драгачевски партизани и ушли у састав Чачанског НОП одреда.
24. Милојко Пајић, трговац из Вирова, интендант чете, а касније Драгачевског партизанског батаљона. Живи у Чачку.
25. Десимир Ђирјаковић, земљорадник из Вирова, командир Прве чете Драгачевског партизанског батаљона. Живи у Београду.
26. Средоје Гачановић, столарски радник из Вирова, борац Драгачевске партизанске чете. Живи у Вирову.
27. Вировско поље, котлина на десној обали Западне Мораве у селу Вирову.
28. Петар Ђирјаковић, земљорадник из Вирова, борац Драгачевске партизанске чете. Погинуо 28. новембра 1941. у борби са Немцима код Пожеге.
29. У шуми зв. Јанковац у Вирову формирана је партизанска чета од бораца који су издвојени из Ариљске чете и нових бораца. За командира чете постављен је Војислав Пајић, а за политичког комесара Милојко Ђирјаковић.
30. Миросаљци, село у општини Ариље.
31. Доња Краварица, село у општини Лучани.
32. Прилипац, село у општини Пожега.
33. Горобиље, село у општини Пожега.
34. Милан Бата Јанковић, студент из Чачка, инструктор Окружног комитета КПЈ у драгачевском крају, а касније шеф Отсека за борбу против пете колоне у ослобођеном Чачку. Заклали га четници 25. новембра 1941. у Лиси код Ивањице.
35. Народни херој Раденко Мандић, металски радник из Виљуше код Чачка, командир чете милиције у ослобођеном Чачку, а касније командант обновљеног Чачанског партизанског одреда „Др Драгиша Мишовић“. Живи у Београду.
36. Командир Трнавске партизанске чете био је Милутин Стојић, земљорадник из Вањице код Чачка, а касније политички комесар Трнавског партизанског батаљона. Стрљан 25. јануара 1943. на Вањици.
37. Десимир Крсмановић, земљорадник из Тржаве, борац Прве трнавске партизанске чете.
38. Прилике, село у општини Ивањица.
39. Крстац, село у општини Лучани.
40. Дљин, село у општини Лучани.
41. Народни херој Милосав Мића Матовић, учитељ из Добрача, један од организатора устанка у моравичком крају, а касније заменик политичког комесара Првог батаљона Друге пролетерске бригаде. Погинуо је 12. јула 1942. у Кални код Бугојна.
42. Љубиша Пантовић, морнарички подофицир из Добрача, погинуо као четник у Босни.
43. Змајевац, шума у селу Вирову.
44. Из Београда је преко везе стигла у Чачак група од 22 партијска радника и одмах се повезала са штабом Чачанског партизанског одреда који се налазио у Атеници. Група од шест другова послата је у драгачевски срез, док су остали распоређени у осталим срезovima чачанског округа. У дневнику није уписан и шести члан групе која је стигла у Драгачево. Био је то Лазар Славујац, радник из Београда, борац Драгачевске партизанске чете, а касније Друге чете Другог батаљона Друге пролетерске бригаде. Нестао је јуна 1942. код Недојна у Црној Гори.
45. Народни херој Богдан капелан, студент из Рашиноваца код Босанског Петровца, командант Драгачевског партизанског батаљона. Погинуо је 3. новембра 1941. у борби против четника код Пожеге.
46. Слободан Вратић је са групом студената из Београда дошао у село Вирово и после краћег времена цела група је отишла у непознатом правцу.

47. Воја Кубуровић, заменик политичког комесара Драгачевског партизанског батаљона 1941. Погинуо у Босни.
48. Душан Ђурђевић, новинар из Бања Луке, борац Драгачевске партизанске чете, а касније заменик командира Друге чете Другог батаљона Друге пролетерске бригаде. Погинуо је 18. децембра 1942. године код Ливна.
49. Спасоје Вукчевић је дошао са групом партијских радника из Београда.
50. Стево Фићур је дошао са групом партијских радника из Београда.
51. Илија Недељковић, земљорадник из Вирова.
52. Јелица, планина јужно од Чачка.
53. Тијање, село у општини Лучани.
54. Драгиша Пеливановић, официр БЈВ из Церове, четнички командант. Убијен приликом чишћења одметника у Котражи одмах после рата.
55. Пилатовићи, село у општини Пожега.
56. Средоје Маркићевић, капетан БЈВ из Пилатовића, начелник Штаба Чачанског партизанског одреда. Стрелан 9. маја 1942. године на Бањици.
57. Страјин Мајсторовић, земљорадник из Прилипча, припадао четничком покрету.
58. Лопаш, село у општини Ариље.
59. Драгиша Голубовић, земљорадник из Лопаша, позадински радник, члан Среског комитета КПЈ у Драгачеву 1942. Живи у Пожеги.
60. Коник, шума на тремеји села Доње Краварице, Вирова и Лопаша
61. Рајко, ближи подаци нису познати.
62. Односи се на Милојка Ђирјаковића.
63. Лиса, село у општини Ивањица.
64. Односи се на Војислава Пајића.
65. Славко Ковачевић, ученик из Крстаца, борац Драгачевске партизанске чете. Живи у Гучи.
66. Драгослав Гавриловић, земљорадник из Крстаца, борац Драгачевске партизанске чете. Живи у Лучанима.
67. Милојко Лазовић, земљорадник из Лисе.
68. Милош Стефановић, земљорадник из Лисе.
69. Односи се на Љубишу Тодоровића.
70. Богосав Броћић, књижар из Гуче, борац Драгачевске партизанске чете. Стрелили га четници на Јелици 7. децембра 1941. године.
71. Милија Красић, обућарски радник из Доње Краварице, позадински радник. Умро после рата.
72. Исавило Бркић, земљорадник из Доње Краварице, сарадник НОП. Убили га четници 24. априла 1943. године у Доњој Краварици.
73. Драгојевац, село у општини Ариље.
74. Пеца, ближи подаци нису познати.
75. Душан Ичелић, земљорадник из Церове.
76. Вуле Радуловић, земљорадник из Крстаца, припадао четничком покрету. Умро у Крстацу.
77. Сивчине, шума у селу Церови.
78. Обрад Тодоровић, земљорадник из Вирова, борац Драгачевске партизанске чете. Заклани га четници 1943. године у Вирову.
79. Милија Томашевић, земљорадник из Церове, сарадник НОП. Умро после рата.
80. Вожо Ичелић, земљорадник из Церове, сарадник НОП. Умро после рата.
81. Радован Мајсторовић, земљорадник из Церове, борац Драгачевске партизанске чете. Стрелан децембра 1941. године код ВТЗ у Чачку.
82. Котража, село у општини Лучани.
83. Односи се на Десимира Ђирјаковића и Љубишу Тодоровића.
84. Радомир Васиљевић, земљорадник из Доње Краварице, борац Драгачевске партизанске чете. Стрелан 22. децембра 1941. године код ВТЗ у Чачку.
85. Мића Бркић, земљорадник из Доње Краварице, борац Драгачевске партизанске чете. Живи у Београду.
86. Боривоје Кузмановић, земљорадник из Котраже, борац Драгачевске партизанске чете. Живи у Котражи.

ЗАПИСИ ИЗ НАРОДНООСЛОВОДИЛАЧКЕ ВОРБЕ

87. Гвозден Ђирјаковић, земљорадник из Вирова, борац Драгачевске партизанске чете. Опкољен у својој кући од четника, извршио самоубиство, да не би жив пао непријатељу у руке.
88. Напад извршила непозната лица.
89. Миливоје Марић, земљорадник из Вирова, командир резервне чете. Умро после рата.
90. Др Влајић, ближи подаци нису познати.
91. Андрија Ковачевић, земљорадник из Церове, борац Драгачевске партизанске чете. Стрелян на Бањици 20. марта 1942. године.
92. Расна, село у општини Пожега.
93. Спасоје Мајсторовић, земљорадник из Церове, брат Драгише Мајсторовића, аутора Дневника.
94. Народни херој Ратко Митровић, студент из Чачка, политички комесар Чачанског партизанског одреда „Др Драгиша Мишовић“. Обешен 11. децембра 1941. године на тргу у Чачку.
95. Богдан Ковачевић, земљорадник из Церове, припадник НОП. Умро после рата.
96. Зеоке, село у општини Лучани.
97. Никола Габуровић, земљорадник из Церове.
98. Михаило Цветић, земљорадник из Церове, припадник НОП. Умро у Церови 1975. године.
99. Милија Томашевић, земљорадник из Церове.
100. Владослав Габуровић, земљорадник из Церове, припадник НОП.
101. Радисав Миковић, земљорадник из Драгојевца.
102. Недељко Симовић, земљорадник из Драгојевца, сарадник НОП. Умро 1965. године у своме селу.
103. Ђорђе Шапоњић, земљорадник из Драгојевца, сарадник НОП. Умро 1962. године.
104. Светолик Лазаревић, правник из Бјелуше код Ариља, политички радник ариљског краја 1941. године. Погинуо 1964. године у саобраћајној несрећи код Лазаревца.
105. Светозар Вранић, земљорадник из Миросаљаца, припадник НОП. Умро после рата.
106. Сретен Плазинчић, земљорадник из Миросаљаца, председник НОО села 1941. године. Стрелян децембра 1941. године у Ариљу.
107. Владе Милосављевић, земљорадник из Миросаљаца, борац Драгачевске партизанске чете. Живи у Миросаљцима.
108. Милан Вранић, земљорадник из Миросаљаца.
109. Пухово, село у општини Лучани.
110. Турица, село у општини Лучани.
111. Милорад Митровић, ученик из Тијања, курир Драгачевске партизанске чете 1941. године. Живи у Београду.
112. Поменутог дана извршено је спајање Вировске и Зеочке чете у јединствену Драгачевску партизанску чету и извршена подела чете на водове и десетине.
113. Миломир Милосављевић, земљорадник из Дучаловића, командир, а касније политички комесар Прве драгачевске партизанске чете. Убили га четници 1942. године у Лучанима.
114. Милан Јанковић, земљорадник из Зеока, борац Драгачевске партизанске чете. Убили га четници 1941. године у Гучи.
115. На путу за село Горобиље, 6. септембра, Родољуб Чолаковић се задржао код бораца Драгачевске партизанске чете. Командир чете Богдан Капелан и политички комесар Милојко Ђирјаковић упознали су Чолаковића о стању и борбеној спремности чете. Затим је Чолаковић говорио борцима о развоју НОП-а у Србији, циљевима борбе и потреби сталних акција.
116. Марковица, село у општини Лучани.
117. Милан Петровић — Сурцо, опанчарски радник из Ртара, борац Драгачевске партизанске чете. Убили га Немци 27. августа 1941. године у Ртарима.
118. Гвозден Чолић, земљорадник из Пилатовића, припадник НОП-а.

119. Поменутог дана борци Драгачевске партизанске чете и четнички одред заузели су Гучу и, после задржавања од неколико часова, повукли се из варошице.
120. Милојица Пантелић, студент из Дучаловића, скојевски руководилац Драгачевског партизанског батаљона 1941. године. Живи у Београду.
121. Бјелица, река притока Западне Мораве.
122. Илија Алексић, земљорадник из Пилатовића, борац Драгачевске партизанске чете. Живи у Пилатовићима.
123. Средоје Бркић, земљорадник из Доње Краварице, члан Националног комитета, равногорског покрета. Погинуо 1945. године у Босни.
124. У присуству Родољуба Чолаковића одржана је у Доњој Краварици конференција на којој су говорили: Милојко Ђирјаковић, Средоје Бркић и Ратко Митровић. У своме излагању Ратко Митровић је осудио демагошко иступање Средоја Бркића, залажући се за истинску сарадњу и заједничку борбу партизана и четника против окупатора.
125. Станоје Пантелић, поштански службеник из Дучаловића, позадински радник на везама 1941. године. Живи у Чачку.
126. Граб, село у општини Лучани.
127. Никола Скрипкин, руски емигрант, председник Среског суда у Гучи, био је отворени петоколонаш.
128. Радивоје Хајдуковић, срески начелник у Гучи, био је истакнути противник комуниста и народни издајник.
129. Вукадин Петрићевић, земљорадник из Турице.
130. Жежевица, село у општини Чачак.
131. Драгачевска партизанска чета отишла је у помоћ Ариљској чети у борби за ослобођење Ариља.
132. Голубац, планина између Горње Краварице и Миросаљаца.
133. Ђурђе Глишић, трговац из Ариља. Умро после рата.
134. Светозар Мајсторовић, шофер из Ариља, сарадник НОП. Живи у Београду.
135. Велизар Ђирјаковић, земљорадник из Вирова, сарадник НОП. Живи у Вирову.
136. Јован Крњић, потпоручник БЈВ, четнички официр. Стрељан у логору у Солуну.
137. Средоје Чворовић, ђак из Гуче, борац Драгачевске партизанске чете. Живи у Београду.
138. Дучаловићи, село у општини Лучани.
139. Негришори, село у општини Лучани.
140. Ратко Шибинац, земљорадник из Марковице, политички радник у доњем Драгачеву. Живи у Чачку.
141. Танасије Протић, трговачки помоћник из Гуче, борац Драгачевске партизанске чете. Живи у Косјерићу.
142. Лозница, село у општини Чачак.
143. Народни херој Предраг Јевтић, правник из Горњег Милановца, командир Прве драгачевске партизанске чете, касније командант 15. словеначке дивизије. Погинуо 31. јула 1943. године у месту Шумберку у борби против Италијана.
144. Славко Ђунисијевић, пекарски радник из Ртара, борац Драгачевске партизанске чете. Стрељан децембра 1941. године код ВТЗ у Чачку.
145. Греговић, официр БЈВ, у време рата био у немачком заробљеништву, а после рата активни официр ЈНА. Погинуо 1943. године у авионској несрећи.
146. Крупањ, место код Ваљева.
147. Славомир Стефановић, земљорадник из Јездине, борац Драгачевске партизанске чете. Стрељан 28. децембра 1941. године код ВТЗ у Чачку.
148. Добросав Радовановић, питомац ваздухопловне подофицирске школе из Виче, борац Драгачевске партизанске чете, касније Друге чете Другог батаљона Друге пролетерске бригаде. Погинуо 10. јула 1943. године у Пољцима код Тузле.
149. Јездина, село у општини Чачак.

ЗАПИСИ ИЗ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ БОРБЕ

150. Драгиша Пајовић, студент медицине из Каоне, руководилац санитета у Драгачевском партизанском батаљону, касније референт санитета Треће пролетерске санџачке бригаде. Погинуо је крајем јуна 1943. године у борби против четника у селу Штиткову код Нове Вароши.
151. Светомир Рисимовић, земљорадник из Зеока, борац Драгачевске партизанске чете. Живи у Чачку.
152. Миливоје Икодиновић, столарски радник из Гуче, борац Драгачевске партизанске чете. Живи у Гучи.
153. Светислав Протић, месарски радник из Гуче, борац Драгачевске партизанске чете. Убили га четници 1942. године.
154. Радомир Јосиповић, радник из Јездине, борац Драгачевске партизанске чете. Стрелян 22. децембра 1941. године код ВТЗ у Чачку.
155. Драгомир Кувелић, земљорадник из Зеока, борац Драгачевске партизанске чете. Погинуо као командир милиције у Мрчајевцима 9. децембра 1948. године од остатака четничких банди.
156. Милић Симовић, земљорадник из Јездине, борац Драгачевске партизанске чете. Живи у Чачку.
157. Михаило Протић, радник из Гуче, борац Драгачевске партизанске чете. Убили га четници 8. фебруара 1942. године у Трнави.
158. Момчило Радосављевић, правник из Слатине, командант Чачанског партизанског одреда „Др Драгиша Мишовић“. Стрелян 1. фебруара 1942. године код ВТЗ у Чачку.
159. Јован Бојовић, официр БЈВ, командант Јеличког четничког одреда. Погинуо 15. октобра 1941. године у борби против Немаца код Краљева.
160. Милић Бугарчић, студент из Гуче, секретар Среског комитета КПЈ за срез драгачевски. Живи у Београду.
161. Народни херој Желимир Ђурић, учитељ из Титовог Ужица, организатор устанка у ужичком крају. Погинуо 29. новембра 1941. године у борби против Немаца на Златибору.
162. Тошо Глишић, студент из Ариља, борац Драгачевске партизанске чете. Живи у Београду.
163. Језерина, заселак у селу Церови.
164. Вељо Ивановић, председник општине у Гучи, припадник четничког покрета. Убили га 1943. године Бугари у Гучи.
165. Др Драгиша Мишовић, лекар из Кулиноваца, истакнути комуниста чачанског краја. Убили га жандарми 17. јануара 1939. године у Београду.
166. У току збора у Горачићима, курир четничког команданта Бојовића донео је вест да су четници издали наређење да се наредне ноћи изврши општа мобилизација на територији драгачевског среза. Ова четничка акција била је у очигледној вези са повлачењем Немаца од Ужица према Чачку, јер је Дража Михаиловић имао намеру да се са јачим снагама појави у ослобођеним градовима. Иначе вест о борби четника код Јеминске стене била је измишљена.
167. Овчар, планина у близини Чачка.
168. Губеревци, село у општини Лучани.
169. Милатовићи, село у општини Лучани.
170. Каона, село у општини Лучани.
171. Др Ева Петровић — Шаубах, изгнаник из Марибора у Каони. Живи у Марибору.
172. Дубац, село у општини Лучани.
173. Вича, село у општини Лучани,
174. Спасоје Тадић, земљорадник из Доњег Дубца, припадник НОП-а и председник НОО села. Стрелян 28. маја 1943. у Краљеву.
175. Љубивоје Пајовић, студент из Каоне, борац, а касније руководилац у Драгачевској партизанској чети и Другом батаљону Друге пролетерске бригаде. Живи у Београду.
176. Милија Перунчић, учитељ из Каоне, командир Треће драгачевске партизанске чете. Умро у Београду 1975. године.

177. Леон Шаубах, правник, изгнаник из Марибора, водник у Драгачевском партизанском батаљону. Стрелан почетком децембра 1941. године код ВТЗ у Чачку.
178. Рогача, село у општини Лучани.
179. Чачански партизански одред „Др Драгиша Мишовић“ формиран је 6. јула 1941. године у Кулиновцима. У своје саставу одред је имао четири батаљона: Трнавски, Љубићки, Таковски и Драгачевски са око 5.000 бораца и позадинских радника. Један део одреда повукао се децембра 1941. у Санџак и ушао у састав Друге пролетерске бригаде, а други део остао на терену чачанског краја и успешно водио борбе са непријатељем све до коначног ослобођења, децембра 1944. године.
180. Ратко Парезановић, учитељ из Бањице, командир Друге драгачевске партизанске чете. Погинуо у борби са четницима 3. новембра 1941. године код Пожеге.
181. Лупњача, притока Западне Мораве.
182. Чемерница, притока Западне Мораве.
183. Трбушани, село у општини Чачак.
184. По наређењу Штаба Чачанског НОП одреда, Драгачевски батаљон је кренуо 5. октобра на положај код Краљева.
185. Самаила, село у општини Краљево.
186. Мрсаћ, село у општини Краљево.
187. Рајко Јојић, радник из Миросаљаца, борац Ужичког НОП одреда, касније Друге пролетерске бригаде. Погинуо 27. октобра 1942. године код Босанског Грахова.
188. Радослав Ђурић, мајор БЈВ, представник четника у заједничком оперативном штабу за борбу код Краљева 1941. године.
189. Народни херој Средоје Урошевић, учитељ из Доње Трепче, командант Љубићког партизанског батаљона, касније командант Друге пролетерске дивизије. Живи у Београду.
190. На захтев Врховног штаба, Драгачевски партизански батаљон повучен је 23. октобра са фронта код Краљева и упућен за Ужице.
191. Качулице, село у општини Чачак.
192. После повлачења са фронта код Краљева, борци Драгачевског батаљона добили су три дана одмора и 27. октобра кренули за Ужице.
193. Александар Ранђић, механичар из Зеока, борац Драгачевске партизанске чете. Живи у Земуну.
194. Сима Сарага, столарски радник из села Ивањско код Бјеловара, политички комесар Четврте љубићке партизанске чете, касније политички комесар градске партизанске милиције у Чачку. Обешен је 28. јула 1942. године у Чачку.
195. После напуштања фронта код Краљева, четници су 7. новембра извршили оштар напад на Чачак, који се завршио потпуном победом партизана.
196. Кулиновци, село у општини Чачак.
197. Народни херој Душан Јерковић, учитељ из Огора код Сремске Митровице, командант Ужичког партизанског одреда. Погинуо 29. новембра 1941. године у борби против Немаца на Кадињачи.
198. Др Живко Ерић, лекар из Чачка. У време ослобођења Чачка 1941. радио у партизанској амбуланти, а затим у болници. Умро после рата у Чачку.
199. Богдан Марјановић, капетан БЈВ, четнички командант места у Чачку у време заједничке команде 1941. године.

*
* *

НАПОМЕНА РЕДАКТОРА: Дневник је писан у предасима борби и извршавања других ратних задатака, па је зато и кратак. Тај део садржи углавном податке и чињенице. (Штампан је курзивом). Шира објашњења Драгиша Мајсторовић је дао после рата.

Милован ВУЛОВИЋ

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ

АНТИФАШИСТИЧКИ ФРОНТ ЖЕНА ДРАГАЧЕВА У ПРВИМ ПОСЛЕРАТНИМ ГОДИНАМА

Доласком јединица Народноослободилачке војске на подручје Драгачева,¹ у јесен 1944. године, разбијене су снаге окупатора и четничке формације које су им служиле. Најжешће борбе у том периоду вођене су на Бјелошевцу (Крстац, доње Драгачево), пошто су Немци упорно бранили улазак у Овчарско-кабларску клисуру на ушћу Белице у Западну Мораву. Јаче четничке снаге напуштале су овај крај, а мање групице одметника почеле су да се скривају по скровиштима, која припремају углавном код родбине и по планинама.

Јединицама Народноослободилачке војске придружују се млађи Драгачевци, а на овом терену из тих јединица задржава се један број партијских кадрова да би помогао домаћим активистима у успостављању система власти, раду друштвено-политичких организација и легализовању новог стања.

Из рата је Драгачево изашло опустошено.

То је тада био изразито сиромашан пољопривредни крај, са примитивним начином обраде земље и гајења воћа и стоке. У односима међу људима важиле су, још увек, неписане норме партијархалног морала. То наслеђе прошлости задржало је и „правила понашања“ у породици: мушкарац је био „глава куће“, а жени је преостајало да рађа и гаји децу, да обрађује земљу, да преде, плете и

обезбеђује одећу. Мушкарцима је, по тим нормама, а не жени, било место у политици и јавном животу.

У таквом Драгачеву, одмах по ослобођењу, започело је јачање упоришта НОП-а пре него што је, уз коришћење искустава илегалних народноослободилачких одбора из времена устанка 1941. године и ратног периода, обезбеђено функционисање народне власти, коју су очекивали бројни одговорни задаци и послови после распадања окупаторског система управљања.

Расположива архивска грађа из тог периода и сећања савременика и учесника у догађајима о којима је реч, указују да није било лако успоставити нову власт ако се на тим пословима не ангажују чланови КПЈ. Неминовно је било формирати партијске организације у свим насељима, међу којима је једино Гуча имала нека обележја урбанизоване средине. „Одмах по ослобођењу-пише у једном извештају — на терену нашега среза формиране су четири партијске јединице. Ове партијске јединице формирате су на четири реона од другова који су били чланови Партије још у току устанка 1941. године, а који су за време окупације остали доследни Партији и НОП. Доласком НОВ дошао је такође и један број другова чланова КП, који су нам активно помогли у спровођењу свих задатака, као што су: мобилизација, формирање народних одбора (како власти, тако и Фронта, организације АФЖ и Народне омладине), активно чишћење терена од четничких банди, итд. Уздизали су се нови људи и њиховим примањем организација се омасовила“² Партија је успела да мобилише све добронамерне и поштене људе, од којих је један број испробан и проверен кроз тешке задатке, па су и они могли да буду примљени у КПЈ.

Формирање народних одбора власти, ЈНОФ-а, АФЖ-а и УСА ОС-а вршено је истовремено.³ Тиме је и започео масовнији политички рад и са женама, које су, током народноослободилачког рата, и као борци и као помагачи НОП-а, показале да знају да се одреде за оно што је прогресивно. Наравно, не може се, бар кад је реч о Драгачеву, говорити о масовнијем учешћу жена у НОР-у, све до 1944. године, мада податак да су мајке, жене и сестре послале у Драгачевски партизански батаљон Одрета „Др Драгиша Мишовић“ у устанку 1941. године преко 430 синова, супруга и браће, на посебан начин говори и о доприносу жена овог краја победи и слободи. Оне су, и не само оне, после новембра 1941. године страховито мучене и малтретиране, па и није чудо што су непрекидно пружале отпор окупатору и његовим помагачима. Неколико их је 1944. године учествовало и у недовољно познатом устанку у Дубцу.

На иницијативу и по закључку Среског комитета КПЈ у Гучи почело је, у децембру 1944. године, формирање првих послератних одбора Антифашистичког фронта жена, који деловао у саставу ЈНОФ-а. Први је формиран у варошици Гучи, 26. децембра. За председника је изабрана Персида Комадинић, за секретара Ана Прелић, а за благајника Милица Љујић. Изабрано је и осам чланица секретаријата (одбора), а у раду конференције, како стоји у сачу-

ваној документацији, учествовало је 40 жена. Два дана касније формиран је одбор у селу Гучи. Зорка Јешић изабрана је за председника, Драга Броћић за секретара, а Ангелина — Гина Рњаковић за благајника. У секретаријату (одбору) било је још 12 жена.⁴

Једна бележница Лепосаве Васовић сачувала је имена свих чланова одбора Антифашистичког фронта жена у селима Драгачева. Међутим, не постоје тачни датуми формирања одбора у неким насељима.⁵ Извесно је, међутим, да су ови одбори формирани у Церови, Драгојевцу, Лиси, Белом Камену, Пшанику, Вучковици и Миросаљцима пре 28. јануара 1945. године, када је то учињено у Горачићима, а дан касније у Грабу. У Горачићима је одбор био заједнички за ово село, Губеревце и Живицу, мада је ускоро и у та два села извршено конституисање одбора Антифашистичког фронта жена. У Губеревцима је одбор формиран 4. фебруара, у Зеокама 11. фебруара, у Каони 12. фебруара, у Пухову 13. фебруара, у Милатовићима, Тијању и Ртарима 14. фебруара, у Турици и Властељицама 15. фебруара, у Марковици и Брезовицама 16. фебруара, у Дучаловићима 17. фебруара, у Ртима, Негришорима и Доњем Дубцу 18. фебруара.

На оснивачким скуповима и конференцијама учествовало је и по неколико десетина жена. Партијско чланство и рејонски руководиоци АФЖ-а, као и ЈНОФ-а, брижљиво су припремали ове састанке. Претходно је Срески комитет КПЈ у Гучи поставио рејонске руководиоце АФЖ-а. То су биле: Олга Зечевић — Зека, Лепосава — Лепа Васовић, Ната Лазаревић, Миланка Штављанин, Бранка Радичевић и Роса Божић. Њихови задаци били су веома одговорни, а захтевали су свакодневан боравак на терену. Управо радило се о професионалним друштвено-политичким радницама. Отежан посио проистакао је из чињенице да су политички организоване драгачевске жене, које су, све до тада, биле политички обесправљене. Пошто су истовремено формиран и одбори власти, ЈНОФ-а и Народне омладине, велики број активиста био је ангажован на овим задацима.

На првим скуповима жене су упознаване са улогом и начином рада Антифашистичког фронта жена, организације која је формирана у НОР-у. Брижљиво су објашњавани циљеви АФЖ-а, уз упознавање са политичком ситуацијом у земљи и свету, која се карактерисала, још увек, ратним страхотама, али и победама савезника на свим фронтovima. Наравно, истицане су победе Народноослободилачке војске, објашњаван значај формирања народне власти и друштвено-политичких организација. Разбијана је и разобличавана четничка пропаганда о привремености новонастале ситуације, која је код неупућених могла да изазива смутњу и неверицу. Ваљало је и елиминисати страх од претњи одметника, који су, разбијени у групе и беспомоћни, крстарили овим крајем.

У руководства су биране жене из породица припадника и симпатизера НОП-а, али и из осталих угледних и поштених домаћинстава. То су, заправо, биле активисткиње које су уживале углед и

поштовање међу сељацима. Било их је и старијих и млађих, писмених и још више неписмених.

Интензивна политичка активност захтевала је посебно ангажовање свих руководства партијских организација, одбора власти, ЈНОФ-а, АФЖ-а и Народне омладине. У раду са женама нарочито одговорне задатке имали су просветни радници, превасходно учитељице, које су добро познавале менталитет драгачевског живља и знале на који начин ваља најефикасније деловати. На скуповима просветних радника у Гучи овај део обавеза запослених у школама, које су настављале да раде, посебно је наглашаван. Ни једно окупљање ђачких родитеља у школама није смело да прође без упознавања са политичком ситуацијом у свету, задацима нове власти и друштвено-политичких организација. Самим тим и ЈНОФ-а, у оквиру кога је деловао и Антифашистички фронт жена.

Један од најзначајнијих задатака, одмах по оснивању свих одбора, било је прикупљање помоћи за рањенике и фронт. О тој помоћи разговарало се на зборовима. Први такав збор, кога су организовали баш жене, био је 11. фебруара 1945. године у Котражи. „Било је доста људи, а жена 26“ — записала је Олга Зечевић, рејонски руководилац АФЖ-а⁶. У Миросалцима је такав збор одржан 12. фебруара („Било око 180 људи и 32 жене“),⁷ а сутрадан у Лиси („Није било много људи — око 50“).⁸

Услови за организовање ових збора били су заиста тешки, а страх код људи још је изазивала кама одметника који су се крили на подручју Драгачева. Партија још није јавно деловала, а то је отежавало и активност Антифашистичког фронта жена. Партијска руководства и одбори ЈНОФ-а, као и АФЖ-а, прилагођавали су се условима и навикама људи. Зато су за политички рад коришћени и традиционални облици окупљања становништва, посебно прела, која су организована у сарадњи са просветним радницима.

Прво такво прело, организовано по програму друштвено-политичких организација, одржано је 14. фебруара 1945. године у Гучи. Скојевски руководилац Зага Савић је записала у бележницу Лепосаве Васовић: „Било је око 200 жена. Опреле су 20 кгр вуне. Причало се и читала „Зора“. На истом месту је Олга Зечевић — Зека забележила: „Прело у селу Турици са Гучом. Било 230 жена. Опреле су и препреле 25 кгр вуне. Говорило се о акцији за помоћ и о другим стварима“.⁹

Повремено су у Гучи као административном седишту среза одржавани састанци са другарицама које су радиле на терену. Били су то корисни скупови, на којима су подношени извештаји о раду одбора АФЖ-а. Вршено је међусобно информисање о томе како тече акција за прикупљање помоћи за борце и рањенике, а примане су, уз измену искустава, и директиве за будуће деловање. Рејонски руководиоци упознавани су са политичком ситуацијом у срезу, округу, земљи и свету, што им је користило у практичној политичкој акцији као јасна оријентација.

Може се слободно рећи да су прела, све до пролећа 1945. године, представљала највише коришћену форму окупљања драгачевских жена, ако не и једину у појединим срединама. Но, што је време одмицало, садржаји прела бивају све богатији. На њима су подношени извештаји о томе колико је претходних дана у појединим засецима прикупљено хране и одеће за борце и рањенике, затим вуне која ће се опрести на самим прелима и од рудице исплести чарупе, шалови и џемпери да би били упућени на фронт или у болнице. На прелима су се окупљали, поред жена, представници власти, Партије, Народне омладине и просветни радници, као и рејонски руководиоци АФЖ-а, које су биле у ситуацији да понуде учесницима прела више пропагандног и информативног материјала: чланака из новина, писаних материјала и брошура. Читане су вести са фронта, писма бораца, а вођени су и разговори о политичкој ситуацији у сваком месту и широј околини, као и у свету. Говорили се, нарочито, и о положају жене у новом друштву, о описмењавању, укључивању жена у све токове привредног, политичког и јавног живота, о њиховој потпуној еманципацији. Наравно, нису изостајале ни забавне игре, затим певање песама, посебно партизанских и борбених, а прело се, после поноћи, завршавало игранком и договором о томе у коме ће засеок бити наредно прело. Чланице одбора АФЖ-а користиле су присуство рејонских руководиоца да се, више но остале жене, упознају са директивама и пословима који их очекују.

Руководства АФЖ-а иницирају формирање и посебних акционих одбора за помоћ рањеницима. Наравно, наставља се и оснивање одбора АФЖ-а у селима где то до тада није учињено. Први акциони одбори за прикупљање помоћи борцима и рањеницима формиран су, пошто су претходно изабрани одбори АФЖ-а, у Вичи и Прилипцу 25. фебруара, у Лапашу 26. фебруара, у Пилатовићима 27. фебруара, а у Толишници 28. фебруара 1945. године. Ови други специјализовани, одбори окупљали су нарочито жене из породица припадника и симпатизера НОП-а, као и оних из којих се борци налазе на фронтима.¹⁰

Већ на почетку акциони одбори за помоћ рањеницима појављују се у улози организатора прела. У својој белешници из тог времена, а забележио је то и „Слободни глас“ из Чачка, Лепосава Васовић пише: „28. II 1945 прело у Горачићима са Губеревцима. Било је око 400 жена. На прелу је била и девојчица од 5 година Милева Главоњић, која је опрела два вретена и каже: ПРЕДЕМ ЗА НОВ!“¹¹ Ова notiца указује и на две интересантне чињенице. Прва је да се на окупу нашло неколико стотина жена, што је доказ више афирмације одбора АФЖ-а и одбора за помоћ рањеницима и борцима на фронтима и афирмације жене у организованом политичком раду, док друга сведочи присуство на прелима и младих, чак и деце.

Крајем фебруара и почетком марта 1945. године политичка активност постаје у Драгачеву све интензивнија. То је и разумљиво ако се зна да су до тада већ формиран у свим насељима одбори

власти, ЈНОФ-а, АФЖ-а и Народне омладине. Ојачале су и организације КПЈ.

Почетком марта припрема се и прва среска конференција Антифашистичког фронта жена Драгачева. У Чачку је, претходно, 25. јануара, одржана окружна конференција АФЖ-а, на којој су назначени и дефинисани наредни задаци. У то време организоване су и манифестације, по свим већим насељима, на којима је осуђен напад краља Петра Карађорђевића на владу Тито-Шубашић. Међу манифестацијама у Гучи нашле су се и жене. Ношени су транспаренти са речима подршке другу Титу и ЈНОФ-у, узвикиване су и овакве пароле: „Доле разбијачи јединства!“, „Доле краљ!“, „Нећемо краља — хоћемо Тита“.¹²

Политичка активност постаје све садржајнија у одборима АФЖ-а пред прву среску конференцију АФЖ-а. Регионски руководиоци окупили су се, 2. марта, у Гучи на договор. Карактеристичак је дневни ред тог скупа. Наводимо га, јер је такав дневни ред био и на другим скуповима жена:

- „1. Извештај о прошлом раду
2. Шта да се ради (сетва, писменост)
3. О 8. марту
4. Политичка ситуација
5. Пегави тифус
6. Критика . . .“¹³

Два дана касније одржан је састанак са председницама и секретарима свих одбора АФЖ-а са подручја среза. Између осталог, разговарано је и о улози и начину формирања радних чета. Истовремено завршава се формирање одбора АФЖ-а тамо где то још није учињено: 2. марта у Дљину, 3. марта у Лучанима, 4. марта у Лисицама, 5. марта у Крстацу и Доњој Краварици, 6. марта у Лукама, Вирову и Лису, 7. марта у Осоници и Горњој Краварици. Почине и оснивање радних чета, у којима су се налазиле жене.

Међународни дан жена, 8. март, свечано је обележен 1945. године у Драгачеву. Улицама Гуче жене су манифестовале. На митингу, који је одржан, учеснице прославе поздравили су представници војске, ЈНОФ-а, АФЖ-а и УСАОЈ-а. Говорило је и неколико жена. „Слободни глас“ је писао о тој прослави: „Око 500 жена из Гуче и околине сакупило се у Гучи да прослави међународни дан 8. март. Капетан Милош Илић подвукао је, да жене, као год што су помогле до сада у народноослободилачкој борби, треба и од сада са осталим антифашистичким организацијама, да помогну у довршењу ове борбе и изградњи порушене земље. Остали говорници су истакли значај жене у народној власти, важност равноправности жена стечене кроз борбу, као и њен велики допринос у ослобођењу наше отаџбине“.¹⁴ Увече је организована академија, на којој је реферат поднела Олга Зечевић. Интонирана је химна, изведени су скечеви, а затим је била „игранка до зоре“.¹⁵

Прослава 8. марта није имала искључиво манифестациони карактер. Сутрадан је у Гучи одржан састанак са активисткињама

које раде на терену. Дневни ред био је уобичајен: извештај о раду, даљи рад, припреме за среску конференцију, политичка ситуација, критика. Посебно се разговарало о формирању радних чета. Долазило је пролеће, па је сетва била актуелна и стога што је требало обезбедити и вишкове производа за обавезни откуп. Сем тога, велики број Драгачеваца налазио се у редовима Народноослободилачке војске. Глад би, у тој ситуацији, озбиљно претила, поготову што је драгачевска земља, изузев уз сам ток Белице, и то од Гуче према Лучанима, била неплодна. Радне чете су управо биле те снаге које ће у пољским радовима нарочито помагати самохраним породицама и породицама бораца.

Прва радна чета формирана је у селу Турици, 12. марта, а сутрадан је то учињено и у Лиси. У Тијању и Каони су радне чете окупљене 14. марта. Радна чета из Каоне имала је у свом саставу 47 жена, међу којима су биле и активисткиње из суседних Властелица. У Марковици и Ртарима радне чете су формиране 16, у Ртима 17, у Миросаљцима 20, у Трешњевици 21, а у Церови 22. марта. Касније и у осталим насељима.¹⁶

Формирање радних чета вршено је и у част прве среске конференције АФЖ-а у Драгачеву, која је одржана 18. марта 1945. године, у Гучи, уз учешће око 1.000 жена.

Среска конференција отворена је интонирањем химне и говором Драге Броћић, секретара одбора АФЖ-а у селу Гучи, која је, том приликом, одала пошту палим у борби за нову демократску Југославију. Ево шта је о том великом скупу драгачевских жена писао „Слободни глас“:

„Говорници Средоје Чворовић (испред власти) и капетан Милош Илић (испред ЈНОФ-а) говорили су о тешком положају жене за време владе реакционарних режима, и о мучној и напорној трогодишњој борби у којој је жена узела видно учешће. Наглашено је да је Комунистичка партија једино мислила на нашу жену и повела је у борбу за бољи живот наших народа, у борбу за њену слободу.

У име омладине конференцију је поздравила другарица Савић. Она је рекла да наша жена, кад је могла да носи митраљез, кад је могла пуцати на окупатора, кад је могла скакати на непријатељске бункере, може имати право које има њен друг — човек: да учествује у власти, целокупном јавном, културном и политичком животу, да слободно каже своју реч истине и осуди све злочинце, који су прогањали и клали њене синове и кћери и окаљали част народа. Она је стекла своја права на бојном пољу, вешалима, лоторима, под камом, на губилиштима“.

Анализиран је, на овом скупу, и досадашњи рад, „у коме се истиче рад жена Каоне, које су дале 206 цемпера, 456 пари рукавица, 23 ћилима и др...“ Пошто су конкретизовани наредни задаци, изабрано је и прво среско руководство. Домаћица Драга Броћић из Гуче постала је председник, учитељица Олга Зечевећ секретар

а у одбор је ушло још 49 активисткиња. Упућени су и бројни телеграми, поред осталих и Југословенској армији, у коме се каже:

„Са своје прве среске конференције жене среза драгачевског шаљу борбене и другарске поздраве својим борцима за слободу и бољу будућност наше домовине и нас жена.

И овог пута, ми жене, заветујемо се, да ћемо као и досада, са вама ићи раме уз раме до коначног уништења непријатеља и његових слугу.

Будите храбри и истрајни, носите чврсто заставу слободе наших народа, а ми ћемо вас у свему помагати.

Живела наша храбра и славом овенчана Југословенска армија“.¹⁷

Међу задацима који су посебно апострофирани на среској конференцији АФЖ-а истиче се неминовност формирања радних чета у свим местима, као и даље прикупљање помоћи за борце на фронту и рањенике у болницама. Није изостао ни разговор о проблему неписмености, што је и разумљиво ако се зна да је у то време огромна већина жена Драгачева била неписмена. Процењивана је и политичка ситуација у срезу, јер је, поред осталог, још било одметника по шумама и у бункерима. Ни хране није било довољно за све становнике, а још је имало разорених домова, нарочито у горњем Драгачеву.

Сигурно је да овом конференцијом драгачевска жена снажније почиње да се ослобађа стеча прошлости, да руши традиционална схватања сопствене улоге у породици и јавном животу и да постаје активан чинилац у политичкој активности и културном животу. Заједно са омладином, она се ангажује у раду културних екипа, које су формиране у већим насељима да афирмишу нову културу и стваралаштво настало у току народноослободилачке борбе. Ове екипе, у којима се налазе и просветни радници, затим и ученици, дају своје програме на забавама и прелима, манифестацијама које су већ добиле ново, политичко обележје.

Да би се спровели задаци утврђени на среској конференцији, поготову што се у неким насељима осећала одређена пасивизација чланица одбора АФЖ-а, сутрадан је одржан састанак среског руководства са активисткињама које раде на терену. Упрво, то је и био договор за акције, значајан и стога што је атмосферу са конференције и закључке требало унети међу жене, чиме ће се интензивирати активност. То је, наравно, подразумевало и допуњавање одбора АФЖ-а у неким насељима, уз острањивање неактивних. Наравно, није то био нимало лак посао, јер је требало много тактичности и умешности рејонских руководилаца и осталих активиста да се не постигне, тим допунама и изменама одбора АФЖ-а, супротан ефекат. Политички, наравно.¹⁸

У таквој атмосфери пуне политичке мобилности прослављен је први пут 27. март у слободној земљи. У Каони и неким другим већим насељима, општинским центрима, обележена је годишњица мартовских демонстрација из 1941. године када је наш народ одлу-

чно, предвођен Комунистичком партијом Југославије и другим родољубивим и слободарским снагама, одбацио Тројни пакт. У Гучи, на централној прослави, окупило се близу 600 жена, које су из села дошле организовано, носећи транспаренте. „То је био најсвечанији дан од ослобођења. Испред жена Драгачева присутне је поздравила другарица Бранка Радичевић“.¹⁹ Поворке грађана ишле су улицама Гуче, а на великом митингу, како је писао „Слободни глас“, говорили су: Светислав Недовић, председник Среског НОО, Раденко Броћић, члан Главног одбора УСАОС-а, затим Драгић Милићевић, Милић Бугарчић и други.²⁰

Радне чете су се постепено консолидовале, одбори АФЖ-а такође. У овом периоду, поред прикупљања хране, одеће и обуће за борце, започињу и организоване посете жена рањеницима који су се налазили у болницама у Гучи и Чачку. Најпре су, после појединачних, у овим посетама биле делегације жена Драгачева:

„8. IV другарице из Драгачева, око 60 њих, обишле рањенике у Чачку“.

Седам дана касаније:

„Одлазак на обилазак рањеника у Чачку. Из Зеока села 45 жена, из Тијања 30 жена“.²¹

И даље су „постављане“ радне чете, уз одржавање кратких конференција и договора. Долазило је и до осипања радних чета у неким селима, јер су још увек евидентни отпори мушкараца. Зато су рејонски руководиоци АФЖ-а непрекидно посећивале села, водиле разговоре, ангажовале просветне раднике и чланове КПЈ, тражиле помоћ, делиле пропагандни и информативни материјал, преносиле директиве. Личним примером показивале су како се мора радити. Саме су се налазиле у радним четама својих рејона. Лепосава Васовић је једина сачувала нешто документације о томе:

„15. IV сијала сам жито у Грабу код другарице којој је човек у ропству. Било је жена и девојака 15... на мобу и позајмицу...“

16. IV у селу Рогачи сијали смо кромпир и жито код једне другарице партизанке. Било нас је 5. Ми смо посијале 400 оцака кромпира и 300 оцака кукуруза са ђубретом за непуна 4 сата. У суседној њиви орала жена њиву од хектара са кравама код једног друга партизана са малим пиониром. Истог дана после подне сијала сам жито са 15 другарица жена и посејано један хектар земљишта...“²²

Извесна реорганизација извршена је, 17. априла у среском руковоству АФЖ-а. Од Олга Зечевић дужност секретара примила је Лепосава — Лела Васовић,²³ која је, и даље, радила и на терену:

„19. IV 1945. конференција жена у Турици. Присуствовало 7 жена. Истог дана... сијале смо жито код Миље. Било нас је 20 жена. Позајмица и моба. После подне код друге другарице било нас је 5. Сијале смо жито. Посијано 5 плуга земље...“²⁴

Кампања сетве дала је добре резултате. Но, истовремено су организоване конференције и договори жена, прикупљана је храна и одећа за рањенике, учествовало се у откривању и ликвидирању

последњих одметника, вршене су припреме за отварање дечјег обданишта у Гучи. Женама је читан текст др Матије Амброжића, професора Универзитета у Београду, „Дечја обданишта у Совјетском савезу“, који је био умножен.²⁵ На тај начин истицана је потреба формирања прве дечје установе, у коју је требало сместити најпре самохрану и сиромашну децу, као и децу палих бораца.

Пред Први мај 1945. године сви послови рађени су ударнички. Прослави је претходила Омладинска недеља, када су поправљани путеви, сакупљано старо гвожђе и отпаци гуме, кажњавани су шпекуланти, а проглашавани ударници. Ударнички рад проглашен је у свим секторима деловања, па и у културним екипама. На жалост, нисмо успели да пронађемо спискове са именима ударника, самим тим ни жена ударника. Ипак, Миланка Штављанин је у посебан бележник унела податке о женама ударницама Пилатовића и свог рејона. Интересантни су критеријуми за стицање таквог признања, који су уочљиви у овој notiци:

„1. Милка М. Божић највише приложила.

2. Вида Ковачевић, одб. А. Ф. Ж. даје све од себе да би могла наш покрет.

3. Олга Голубовић најактивније ради на том реону.

4. Лепосава Дамњановић претседница А. Ф. Ж. исплела 18 пари чарапа.

5. Јованка Ђирјаковић стара 53 год. посетила чачанску болницу.

6. Перовић Олга даје све од себе за наш покрет...“²⁶

Наравно, присутне су, и даље, тешкоће и неразумевања за активност жена. „Била сам у Прилипцу — пише у једном извештају среском руководству АФЖ-а Олга Божић — да сазовем конференцију, али ни једна жена није дошла одговарајући се да су преоптерећене послом“.²⁷ Трбало је, у таквим ситуацијама и срединама, много упорности рејонских руководилаца и одбора АФЖ-а, као и осталих политичких и антифашистичких организација да се отклоне сумње и избегне осипање руководства у неким насељима.

Тог пролећа још су се појављивале групе одметника, које су претиле активисткињама, тукле их и малтретирале, а било је и случајева шишања жена ножем да би се унела пометња и страх међу људе, посебно жене. Такви, очајнички, покушаји беспомоћних појединаца из редова четника, међутим, нису постизали циљ. Напротив, још више су мобилисали народ да их коначно ликвидира.

На извесну пасивизацију одбора АФЖ-а у неким насељима утицало је и то што Партија није довољно радила са женама: „Један од већих недостатака — пише у извештају о развоју КПЈ у Драгачеву после рата — био је што се није посветила већа пажња на одабирање и припремање жена у КП. Овај недостатак условило је то што се са женама није радило у 1945. години; имали смо 11 жена чланова КП и овај број био је сасвим мали у односу на проценат активних жена на територији среза...“²⁸

Ова чињеница, на одређен начин говори, самокритички и комунистички отворено, о стању у одборима и организацијама Антифашистичког фронта жена Драгачева.

Одређене активности у Антифашистичком фронту жена Драгачева настављене су и у јеку највећих пољских радова током пролећа и лета, у фази припрема конгреса жена Југославије, који је одржан 17. јуна 1945. године, затим у оквиру прославе Дана устанка народа Србије (на збору грађана у Гучи, у присуству великог броја жена, говорио је Милић Бугарчић, секретар Среског одбора ЈНОФ-а), а посебно у припремама за конгрес ЈНОФ-а Југославије.²⁹ Избори делегата за овај конгрес побудили су изванредно интересовање међе становништвом Драгачева. „У срезу драгачевском — писао је „Слободни глас“ 4. августа 1945. године — у једном селу дошла је на гласање погрбљена старица са штапом и прво затражила мало воде да се окрепи од телесног замора, одморила се и тек онда гласала... истакло се село Вирово у коме је 130 жена учествовало на гласању. Такође је било велико учешће жена у селу Марковици...“³⁰ У Драгачеву је тада гласало 2.800 жена.

Ипак, током лета политичка активност АФЖ-а није била онако интензивна као на почетку године. „АФЖ се труди — стоји у једном извештају хелије Среског одбора у Гучи од 30. августа — али оскудева готово у свим селима са активисткињама“³¹

Тек почетком јесени поново оживљава рад одбора АФЖ-а. Припремани су избори за Уставотворну скупштину, па се дају нови импулси активности Партије и антифашистичких организација. Да би се избори добро припремили, одржан је у Гучи читав низ састанака руководстава друштвено-политичких организација. На среској конференцији жена, 14. октобра, нашло се преко 300 активисткиња из свих драгачевских насеља. Реферате су поднеле Зора Ђелић, учитељица, и Лепосава Васовић, секретар Среског одбора АФЖ-а, истичући и даље обавезе да се помогне у обнови земље и да жене што масовније изађу, 11. новембра, на изборе. Миливоје Урошевић, члан Окружног одбора Народног фронта, говорио је о програму и задацима ове организације, а Милић Бугарчић, секретар Среског одбора Народног фронта, о „привредним питањима и потреби што активнијег учешћа жена у борби против шпекуланата и саботера“. Милка Минић, инспектор владе Србије, позвала је жене да изађу на гласање и нагласила обавезу руководства АФЖ-а да женама објасне суштину ових избора.³²

Непосредно пред изборе одржана је још једна среска конференција АФЖ-а у Гучи. Том приликом, женама, којих је било око 500, обратили су се Милорад Достанић, Олга Зечевић, Милојко Ђираковић, заменик носиоца окружне листе Петра Стамболића, и посланички кандидати Данило Ивановић и Вучић Броћић. Ђираковић „се обратио женама и позвао их да 11. новембра изађу на изборе и покажу да умеју искористити своја права и своје тековине исто онако како су умеле однеговати народне борце и послати их с благословом у борбу за бољи живот свога народа“.³³

Такве припреме обезбедиле су да се на изборима појави огромна већина Драгачевки и да гласају за кандидате Народног фронта.

И у неке активности друге природе активно се укључују Драгачевке. Заједно са просветним радницама, припремају аналфабетске течајеве. Сузбијање неписмености постаје задатак свих друштвених снага. Да би били разбијени отпори и несхватања, аналфабетски течајеви су организовани по засеоцима, у породичним кућама. Нарочито се инсистирало на описмењавању млађих жена и девојака. Просветни радници и чланице одбора АФЖ-а практично су непрекидно били у акцији. На прелима и другим скуповима објашњавани су циљеви ликвидације неписмености, истицани су примери доброг рада, а критиковане слабости. Тако је ова акција постала масовна у свим насељима у другој половини 1945. и током целе наредне године³⁴.

Истовремено, формиране су културне екипе тамо где их није било, затим је поведена акција да се у школама отворе ђачке кухиње, које су, у фази рационалног трошења хране, биле посебно потребне на сеоском подручју, јер је велики број деце био неухрањен.

На подручју Драгачева у то време задружни покрет доживљава полет. У селима бивају формиране синдикалне подружнице пољопривредних радника. У јануару 1946. године одржане су и прве аграрне расправе. Организовано је и такмичење срезова у борби против неписмености (Драгачевци су се такмичили са срезом качерским). Отворене су и прве књижнице по селима, културне екипе гостују, са одабраним програмима, и на прелима. . .³⁵

Тиме, 1946. године, политички рад, самим тим и активност Антифашистичког фронта жена, улази у нову фазу. Преброђене су тешкоће првог организовања. . .

Ако би се давала права оцена активности жена Драгачева од децембра 1944. до средине 1946. године, онда се мора истаћи да је то било време рушења оних норми понашања које су жену стављале у наредноправан положај не само у политичком и јавном животу. Жена Драгачева, од тада, постаје активан чинилац и креатор односа и у свом дому, али и знатно шире.

ЧЛЕНИЦЕ ПРВИХ ОДБОРА АФЖ-а

(Прилог I)

ВАРОШИЦА ГУЧА

Персида Комадинић (председник), Ана Прелић (секретар), Милица Љујић (благајник), Деса Крњић, Станика Планојевић, Милица Јовичић, Олга Икониновић, Марица Станишић, Милица Дуњић и Дуња Тодоровић.

СЕЛО ГУЧА

Зорка Јешић (председник), Драга Броћић (секретар), Гина Рњаковић (благајник), Мирка Броћић, Живка Рајић, Цмиљана Протић, Стана Белобрковић, Разуменка Драмлић, Раза Вугарчић, Стојка Јовичић, Олга Ђорђевић, Русинка Тошић, Раза Ивановић, Милена Ђуровић и Ковина Ђумуровић.

ЦЕРОВА

Руса Ковачевић (председник), Лекса Цветић (секретар), Здравка Ковачевић (благајник), Милица Пеливановић, Перса Цветић, Радмила Недељковић, Станимирка Лојаничић, Анђелка Терзић и Јулка Цветић.

ДРАГОЈЕВАЦ

Станимирка Симовић (председник), Цана Милићевић (секретар), Десанка Мировић (благајник), Макрена Грујовић, Стојка Симовић, Рада Цветић, Добринка Стојановић, Драга Симовић и Роса Миливојевић.

ЛИСА

Дринка Константиновић (председник), Радојка Танкосић (секретар), Наталија Јовичић (благајник), Милојка Вратоњић, Анђа Ајдачић, Добринка Марић, Драгомирка Солдатовић, Ангелина Оцокољић и Мица Шулубурић.

БЕЛИ КАМЕН

Гроздана Милетић (председник), Љубинка Пртењак (секретар), Гина Дмитрић (благајник), Милица Милетић, Добринка Николић, Живка Доловић, Милена Пртењак, Јованка Пртењак и Стана Дмитрић.

ПШАНИК

Бранка Миливојевић (председник), Добрила Радојевић (секретар), Добрила Миливојевић (благајник), Јулка Обренић, Ружа Миливојевић, Душанка Миливојевић, Ковилка Драгић, Мица Мијаиловић и Десанка Танкосић.

КОТРАЖА

Радојка Агбаба (председник), Драга Станојевић (секретар), Магделина Чохова (благајник), Стојанка Миливојевић, Роса Чакаревић, Станка Јанковић, Славка Вујовић, Наталија Јанковић и Милунка Анђелковић.

ВУЧКОВИЦА

Мирка Лазич (председник), Живка Дуканац (секретар), Јела Лазич (благајник), Миленија Дуканац, Миља Миловановић, Винка Равић, Славка Јовановић и Сибинка Јовановић.

МИРОСАЉЦИ

Даринка Милосављевић (председник), Милена Тодоровић (секретар), Дринка Ненадић (благајник), Мица Миковић, Миленија Николић, Милева Микић, Косана Вранић, Косана Савић и Косана Бајић.

ГРАВ

Станка Вујовић (председник), Косана Вујовић (секретар), Љубинка Илић, Спасенија Васовић, Ката Рајичић, Перса Мариновић, Миљка Вајчетић, Станка Јовичић, Радмила Цикић, Зорка Бугарчић, Радосија Илић, Софија Шипетић, Десанка Стеванчевић, Стојка Андрић и Живка Ковачевић.

РОГАЧА

Зорка Зоћевић (председник), Вујана Радоњић (секретар), Рада Зоћевић, Сара Богдановић, Живана Драговић, Милојка Стевановић, Миљанка Ружић, Милица Живковић, Тијана Пауновић, Драгиња Мрдаковић, Милостива Петровић и Зорка Вајчетић.

ГОРАЧИЋИ

Младена Вујичић (председник), Милена Милошевић (секретар), Љубинка Станић, Милица Ђуровић, Митра Радосављевић, Ракила Јоксимовић, Цмиља Стојановић, Гина Савић, Мица Жужић, Драга Главоњић, Олга Зимоњић, Вукосава Седларевић, Милица Милошевић и Иванка Станојевић.

ГУБЕРЕВЦИ

Радосија Јечменић — Јечменица (председник), Савета Плазивић (секретар), Радосава Ђендић, Тина Николић, Николија Плазивић, Душанка Вујичић, Станка Мајсторовић, Десанка Пајовић, Мијојла Милутиновић, Петрија Павловић, Љубица Матовић и Дивна Зечевић.

(Изгледа да је ова организација АФЖ-а обухватала у прво време Губеревце и Живицу, пошто су чланови одбора Мијојла Милутиновић, Петрија Павловић, Дивна Зечевић и Љубица Матовић из Живице).

ТУРИЦА

Сибинка Петрићевић (председник), Косара Достанић (секретар), Милостива Симеуновић, Драга Чворић, Зорка Сретеновић, Иванка Веселиновић, Пера Тимотијевић и Мица Пајовић.

РТИ

Обренија Чикириз (председник), Милунка Смиљанић (секретар), Миљка Костић, Зора Ђокић, Добрија Обрадовић, Мирка Терзић, Гина Славковић, Живка Сретеновић, Наталија Чикириз(овић) и Милица Ницовић.

КАОНА

Љубица Јовановић (председник), Бојана Симић (секретар), Винојла Радичевић, Мица Понорац, Миломирка Драгићевић, Марија Станишић, Вукосава Кнежевић и Миланка Тадић.

МИЛАТОВИЋИ

Гвозденија Вукићевић (председник), Мирка Стефановић (секретар), Андријана Вукићевић, Мирка Ружић, Лепосава Зечевић, Петрија Калајџић, Јелисава Ђурчић, Милијана Спасојевић, Кристина Капларевић, Јула Бабић и Даринка Вукићевић.

ВЛАСТЕЉИЦЕ

Драгојла Плазивић (председник), Јела Кнежевић (секретар), Софија Кнежевић, Мица Биорац, Борика Терзић, Марија Станишић, Миломирка Станишић, Вукосава Кнежевић и Миланка Тадић.

БРЕЗОВИЦЕ

Радојка Капларевић (председник), Радосија Капларевић (секретар), Гина Мајсторовић, Милунка Капларевић, Љубица Милекић, Милунка Мајсторовић и Радмила Милекић.

ЗЕОКЕ

Гина Јанковић (председник), Олга Терзић (секретар), Зора Мандић, Сибинка Ђаловић, Стоја Петровић, Савка Рисимовић, Тонка Јевремовић, Кристина Раићић, Војинка Кувелић и Добрила Крљанац.

ПУХОВО

Стојка Тајсић (председник), Десанка Благојевић (секретар), Гина Јахиновић, Стана Тодоровић, Гроздана Нешовић, Милица Тајсић, Милена Нешовић и Јованка Тодоровић.

ТИЈАЊЕ

Радојка Грујовић (председник), Ана Ђуровљевић (секретар), Драгојла Милованковић, Стојка Икодиновић, Радојка Филиповић, Милунка Милутиновић, Радика Поповић, Миленка Митровић, Неда Јовашевић, Борика Димитријевић, Десанка Благојевић и Перка Зечевић.

РТАРИ

Нера Петровић (председник), Цана Томовић (секретар), Олга Недовић, Роса Радичевић, Софија Ковачевић, Достана Милошевић, Велика Ђунисијевић, Даница Мирковић, Миљанка Крунић, Станојка Војовић и Мира Томовић.

МАРКОВИЦА

Славка Обреновић (председник), Лена Обреновић (секретар), Мица Милошевић, Милунка Јовашевић, Вида Савковић, Зора Обреновић и Мица Обреновић.

ДУЧАЛОВИЋИ

Новка Пантелић (председник), Милена Пантелић (секретар), Радмила Шибинац, Станисава Радојичић, Цмиља Пауновић, Станка Јовановић, Олга Ковачевић, Десанка Пантелић, Добрила Вуловић, Косана Радојичић и Милојка Ковачевић.

НЕГРИШОРИ

Лена Митровић (председник), Паулина Митровић (секретар), Рада Срећеновић, Милица Дуњић, Олга Габоровић, Милунка Ружић, Злата Стевановић, Станојла Митровић, Милунка Кукић и Милица Марковић.

ГОРЊИ ДУВАЦ

Живка Рудинац (председник), Гвозденија Јовановић (секретар), Гроздана Јовановић, Челка Пантелић, Љубица Драгићевић, Милијана Дукић, Мирка Маринковић и Нада Бабић.

ДОЊИ ДУВАЦ

Милева Велисављевић (председник), Лепосава Богићевић (секретар), Софија Марковић, Живана Тадић, Драгојла Тадић, Роса Котуровић, Јагода Милић и Зорка Караџић.

ТОЛИШНИЦА

Бисенија Маринковић (председник), Бисенија Рудинац (секретар), Душанка Дмитровић, Радмила Дмитровић, Радмила Николић, Љубица Рудинац, Станмирка Рудинац и Драга Тадић.

ЖИВИЦА

Мијојла Милутиновић (председник), Дивна Зечевић (секретар), Софија Микановић, Петрија Павловић и Љубица Матовић.

ВИЧА

Милева Пајић (председник), Милица Маричић (секретар), Цвета Грујић, Борика Бабић, Даница Радовановић, Станојла Станковић, Зорка Ковачевић, Драгојла Милекић, Радојка Милетић, Павлина Главоњић, Радосава Стојковић, Бранка Главоњић, Славка Сретеновић, Томанија Герзић, Милица Мирковић, Јулка Јоровић и Ката Виторовић.

ПРИЛИПАЦ

Славка Пантовић (председник), Станија Мајсторовић (секретар), Олга Јаковљевић, Илинка Радојевић, Милена Радојевић, Даринка Јаковљевић, Ангелина Антоновић, Станија Мајсторовић и Соја Јовановић.

ЛОПАШ

Олга Голубовић (председник), Гина Голубовић (секретар), Јелена Јанковић, Милунка Голубовић, Пера Ракић, Зора Росић, Добрила Антоновић, Ковина Босић, Горгина Булић, Станија Поповић и Десанка Петровић.

ПИЛАТОВИЋИ

Миљанка Маслаћ (председник), Роса Бајић (секретар), Аница Алексић, Милосава Павловић, Роса Маркићевић, Миленка Божић, Драга Павловић, Божана Маринковић, Добрила Бајић, Настасија Бајић и Анка Седлић.

ДЉИН

Сава Ђебић (председник), Даница Пајић (секретар), Роса Петровић, Миљанка Ђеровић, Петрија Марковић, Стојка Марковић, Даринка Кузмановић, Миљанка Павловић, Милунка Јовановић, Косана Маринковић, Милица Пановић (?), Јагода Матијашевић, Добрила Марковић и Драгана Бошковић.

ЛУЧАНИ

Даринка Алемпијевић (председник), Милица Алемпијевић (секретар), Лена Маринковић, Јелена Миловановић, Драгојла Миловановић, Радмила Тодоровић, Рада Златић, Јелица Топаловић, Маца Рендулић, Тинка Мандић и Вулка Рендулић.

ЛИСИЦЕ

Милка Јоковић (председник), Драгојла Алемпијевић (секретар), Косава Продановић, Милунка Кукић, Милица Матијашевић, Винка Домановић, Добријанка Рендулић, Раја Јоковић, Румена Јоковић и Нада Кукић.

КРСТАЦ

Јеросима Гавриловић (председник), Раја Јоковић (секретар), Рада Ђорђевић, Даринка Лазаревић, Стојанка Радуловић, Цмиља Ковачевић, Милијана Вогићевић, Стојка Миловановић, Ратомирка Стојић, Станика Карић, Горгина Матијашевић, Душанка Матијашевић и Стана Матијашевић.

За Крстац и суседно село Ђераћ одбор је, у прво време, био заједнички.

ЛУКЕ

Роса Богосављевић (председник), Вишња Перишић (секретар), Душанка Лазовић, Божика Кушић, Јела Лазовић, Јеленка Бенковић, Милица Бошњаковић, Наста Миленковић, Румена Миленковић и Даница Зоранић.

ОСОНИЦА

Крстина Стојковић (председник), Вукосава Бошковић (секретар), Миломирка Јеротијевић, Перка Златић, Бојана Јеротијевић, Милојка Јовићевић, Перка Бошковић, Марина Јеротијевић, Миљка Стевановић и Божидарка Дуканац.

ДОЊА КРАВАРИЦА

Драгојла Бркић (председник), Миленија Чворовић (секретар), Станика Тимотијевић, Наталија Чворовић, Раја Бојановић, Милојка Крстић, Белка Милекић, Гина Томашевић, Коса Василић, Мирјана Кнежевић и Милосава Томашевић.

ВИРОВО

Лепосава Дамљановић (председник), Милица Недељковић (секретар), Јованка Шендековић, Јованка Ђирјаковић, Ристосија Младеновић, Олга Гачановић, Драгојла Пајић, Љубица Бошковић, Даница Ђирјаковић, Ковина Недељковић и Радојка Ђирјаковић.

ЛИС

Косана Стефановић (председник), Добринка Милићевић (секретар), Драга Лазаревић, Драгојла Ђоковић, Олга Босић, Миљанка Јовичић, Добринка Димитријевић, Радојка Јовичић, Цоја Гавриловић, Сивија Стевановић, Милева Лазовић и Разуменка Стевановић.

ГОРЊА КРАВАРИЦА

Зорка Даниловић (председник), Загорка Перовић (секретар), Радосија Илић, Нада Баралић, Милунка Урошевић, Цоја Радичевић, Станимирка Радичевић, Коса Мијаиловић, Живка Јовановић, Винка Радичевић и Неда Росић.

• •

Овај списак пренет је из бележнице Лепосаве — Лепе Васовић, поштујући, пре том, редослед формирања одбора Антифашистичког фронта жена у појединим насељима. У тој бележници налазе се и касније измене у појединим одборима. Међутим, ми смо у овај списак унели искључиво прве одборе, без измена.

СРЕСКИ ОДБОР АФЖ-а ЗА ДРАГАЧЕВО

(Прилог II)

На среској конференцији Антифашистичког фронта жена Драгачева, 18. марта 1945. године изабрано је руководство, у коме су биле:

Драга Броћић из Гуче (председник), Олга Зечевић из Гуче (секретар) и чланице: Даринка Комадинић из Лисе, Милица Ковачевић из Церове, Рада Кузмановић из Котраже, Радојка Обренић из Пшаника, Селена Јовановић из Вучковице, Бранка Пртењак из Белог Камена, Коса Јојић из Миросаљаца, Станимирка Смиљанић из Драгојевца, Олга Икодиновић, Вида Гавриловић, Ната Лазаревић, Ана Прелић, Марица Станишић и Надежда Планојевић из Гуче, Лепосава Васовић и Станка Вујовић из Граба, Радосија Јечменић из Губереваца, Разуменка Главоњић и Милица Ђуровић из Горачића, Роса Ивановић из Велеса (село Гуча), Милица Пајовић из Турице, Вујана Радоњић из Рогаче, Петрија Костић из Ртију, Миланка Пајовић и Винојла Радичевић из Каоне, Драгојла Плазинић из Властељица, Андријана Вукчевић из Милатовића, Радосија Капларевић из Брезовица, Даница Радовановић из Виче, Роса Божић, Лена Радојевић и Вида Ковачевић из Прилипча, Миленија Павловић и Аница Алексић из Пилатовића, Олга Голубовић из Лопаша, Гина Томашевић из Доње Краварице, Станимирка Радичевић из Горње Краварице, Косана Стефановић из Лиса, Даница Ђирјаковић из Вирова, Бранка Радичевић и Радојка Миливојевић из Котраже, Гина Јанковић из Зеока, Лена Мит-

ровић из Негришора, Миља Јоковић из Лисица, Радојка Грујовић из Тијања, Сава Ђебић из Дљина, Олга Алемпијевић из Лучана и Јеросима Гавриловић из Крстаца.

НАПОМЕНЕ

1. Драгачево је крај у западној Србији, јужно од Чачка и планине Јелице. Његов највећи део територијално припада општини Лучани. Нека драгачевска села су сада у саставу суседних општина: Врезовице (Чачак), Толишница (Краљево), Луке, Осоница и Лиса (Ивањица), Трешњевица, Миросаљци, Драгојевац, Церова и Вирово (Ариље), Пилатовићи, Прилипац и Лопаш (Ужичка Пожега).
2. Срески комитет КПЈ у Гучи, архивска грађа, Међуопштински истаријски архив у Чачку.
3. Сећања савременика, личне забелешке аутора овог рада.
4. Бележница Лепосаве Васовић.
5. Сви датуми су према бележници Лепосаве Васовић.
6. Цитет из бележнице Лепосаве Васовић.
7. Исто.
8. Исто.
9. Исто.
10. Исто.
11. Исто. Милева Главоњић (удато Маринковић) је кћерка Андрије Главоњића из Горачића, члана Среског комитета КПЈ у Драгачеву, који је погинуо августа 1942. године у Грабу. Имала је тада не пет, већ седам година.
12. Подаци из више бројева листа „Слободни глас“, који је тада излазио у Чачку; бележница Лепосаве Васовић; сећања савременика, личне забелешке аутора овог рада.
13. Бележница Лепосаве Васовић.
14. „Слободни глас“ од 17. марта 1945. године, страна 3.
15. Бележница Лепосаве Васовић.
16. Бележница Лепосаве Васовић; сећања савременика, личне забелешке аутора овог рада.
17. „Слободни глас“ од 23. марта 1945. године, страна 3. Телеграм је пренет из истог броја „Слободног гласа“. Остали подаци о првој среској конференцији АФЖ-а су из бележнице Лепосаве Васовић и сећања савременика која је забележио аутор овог рада.
18. Бележница Лепосаве Васовић.
19. Исто.
20. „Слободни глас“ од 30. марта 1945. године, стр. 3.
21. Бележница Лепосаве Васовић.
22. Исто.
23. Исто.
24. Исто.
25. Срески одбор АФЖ-а у Гучи, архивска грађа, Међуопштински историјски архив у Чачку.
26. Бележница Лепосаве Васовић.
27. Срески одбор АФЖ-а у Гучи, архивска грађа, Међуопштински историјски архив у Чачку.
28. Срески комитет КПЈ у Гучи, Организациони извештај о развоју и раду партијске организације среза драгачевског из 1948, непотписано, архивска грађа; Међуопштински историјски архив у Чачку.
29. Бележница Лепосаве Васовић.
30. „Слободни глас“ од 8. августа 1945. године, стр. 3.
31. Срески комитет КПЈ у Гучи, архивска грађа, Међуопштински историјски архив у Чачку.
32. Подаци из „Слободног гласа“, бројеви из тог периода.
33. Исто.
34. Исто.
35. Исто.

МИЛОВАН ВУЛОВИЋ

СПОМЕНИЦИ И СПОМЕН-ОБЕЛЕЖЈА НО РАТА ТАКОВСКОГ КРАЈА

Настављајући обраду споменика и спомен-обележја народно-ослободилачког рата и револуције чачанског краја, у овом броју Зборника дајемо други део обрађених споменика постављених на територији општине Горњи Милановац и то по азбучном реду. За сваки споменик дат је опис, димензије и најнеопходнији подаци, а текст је пренет у изворном облику.

ДОЊА ВРБАВА

1. — Спомен-чесма подигнута испред зграде Основне школе, посвећена палим борцима у народноослободилачком рату и жртвама фашистичког терора. Изграђена је од гранита, правоугаоног пресека са нешто ширим базисом, који се у доњем делу степенасто шири. На чесму је уграђена плоча (102 x 82 см) од белог мермера, са уклесаним словима текста и петокраком оивиченом лоровом гранчицом. Аутор чесме је Десимир Жижковић Буин из Горњег Милановца. Текст на плочи: „1941—1945 као велику захвалност својим борцима палим у Народној револуцији народ села Доње Врбаве подиже ову спомен-чесму

Борци

Милошевић Бранко, Ђорђевић Божидар, Ђорђевић Радомир, Јоксић Гвозден, Павловић Божидар, Ненадовић Бранко, Миловановић Љубисав, Јовановић Милорад, Ђорђевић Станисав, Костић Михаило, Ђорђевић Борисав, Радовановић Станислав, Михаиловић Светомир, Милошевић Љубивоје, Јоксић А. Миодраг, Павловић Будимир, Бранковић Драгољуб, Обрадовић Раица, Ненадовић Рајко, Јаковљевић Светолик

Жртве фашистичког терора

Ђорђевић Стојан, Ненадовић Станислав, Јоксић Аксентије, Јоксић Радомир

Слава палим борцима за слободу

7-VII-1954 г.

Доња Врбава“.

ДОЊИ БРНЕТИЋИ

2. — Спомен-плоча постављена на фасади Основне школе, посвећена палим борцима у народноослободилачком рату. Плоча (70 x 106 см) је од белог мермера са уклесаним словима обојеним црном бојом и петокраком оивиченом лаворовом гранчицом. Текст на плочи:

„Палим борцима у народно-ослободилачком рату за слободу, независност и социјализам 1941—1945.

Глишовић Станко, Гачановић Славиша, Гачановић Стојан, Гачановић Милан, Димитријевић Радовин, Даниловић Милета, Даниловић Славко, Дробњак Љубивоје, Ивановић Добривоје, Ивановић Гојко, Ивановић Радојко, Ивановић Милоје, Јововић Радовин, Петровић Здравко, Петровић Славко, Трнавац Велисав

7 јули 1956 г.

Савез бораца
Доњи Бранетићи“

ДРАГОЉ

3. — Споменик подигнут на месту где су 1941. године у борби против непријатеља погинули борци Космајског партизанског одреда. Изграђен је од громаде гранита неправилног облика, на коју је уграђена плоча (85 × 59 см) од црног мермера, са уклесаним словима текста. Пробница, косо постављена, изграђена је од бетона са црним мермером на ивицама. Текст на плочи:

„На овом месту 16—11 1941 године, борећи се за слободу, борци Космајског и Посавско-београдског партизанског одреда сукобили су се с непријатељем. У овој борби храбро су изгинули:

СПОМЕНИЦИ И СПОМЕН-ОБЕЛЕЖЈА НО РАТА ТАКОВСКОГ КРАЈА

Војин Хула 1926—1941, Владислав Јаковљевић 1920—1941, Жи
војин Атанацковић 1908—1941, непознати борац „Кенлер“

Хвала палим борцима за слободу коју дароваше свом народу!

1975 г.

Грађани и друштвено-
политичке организације
Драгоља и општине
Г. Милановац“.

4. — Спомен-плоча постављена на фасади куће у којој је рођен народни херој Душан Дугалић, командант Трећег батаљона Друге пролетерске бригаде. Плоча (60 × 50 см) је од белог мермера, са уклесаним словима обојеним црном бојом и петокраком са српом и чекићем изнад текста:

„У овој кући се родио и провео детињство народни херој Душан Дугалић који је пао у борби за слободу нашег народа 14 јуна 1942 године у Босни као командант батаљона.

Смрт фашизму — Слобода народу

4 новембра 1951 год. у Драгољу
Савез бораца Н. О. рата“

З А Г Р А Ђ Е

5. — Споменик подигнут у дворишту цркве у знак сећања на палог борца Радоја Добуна. Изграђен је од гранита пирамидалног облика и ослања се на двоструки квадратни базис. На предњој страни споменика су уклесана слова, обојена црном бојом, и државни грб изнад текста:

„Спомен палом борцу Н. О. В. Ј. Радоју Добуна који погибе од стране окупатора 1944 г. Спомен диже народ села Заграђа и Раљинаца“.

6. — Спомен-плоча постављена на фасади Задружног дома, посвећена палим борцима у народноослободилачком рату села Заграђа и Раљинаца. Плоча (50 × 80 см) је од белог мермера, са уклесаним словима обојеним златном бронзом и петокраком изнад текста:

У знак сећања и захвалности на изгинуле борце у НОР-у подижемо ову спомен-плочу

Јевтић Добривоје, Рашић Данило, Јевтић Мирко, Глишковић Милутин, Милетић Владан, Пејовић Бранко, Пејовић Александар, Пејовић Радован, Даниловић Јован, Јевтић Милутин, Петровић Миленко, Петровић Станимирка, Стојковић Радован, Кандић Радиша, Рашић Вујадин, Миловановић У. Момчило, Пантелић Богосав, Сретеновић Немања Дамњановић Милисав, Јевтић Радиша, Миловановић Никодије, Јочовић Станко, Јевтић Миленко, Стојковић Љ. Милош

29-XI-1954 г.
Савез бораца
Заграђа и Раљинаца.“

Ј А Б Л А Н И Ц А

7. — Спомен-чесма постављена испред Основне школе, посвећена палим борцима у народноослободилачком рату. Изграђена је од фино обрађеног гранита, правоугаоног пресека, са аплицираном петокраком при врху. Са бочних страна чесме полази зид од истог материјала. На чесму је уграђена плоча (48 x 66 см) од црног меме-ра, са исклесаним словима и петокраком изнад текста. У левом горњем углу плоче налазе се три фотографије у порцулану. Текст на плочи:

„Палима за слободу, независност и сацијализам 1941 — 1945
Хаџић Б. Драгољуб, Мићовић Р. Милан, Ивовић Д. Драгиша, Јеремић М. Радован, Јанковић М. Арсеније-Аца, Мишковић М. Слободан, Мишковић М. Благомир, Ивовић В. Јован, Радоичић П. Драгослав, Радисављевић Б. Здравко, Стефановић Д. Остоја, Стековић Б. Радивоје, Стековић Р. Средоје, Овчаревић Б. Јарослав, Мићовић В. Раденко

7 јули 1959

Савез бораца НОР
и народ села Јабланице“.

К А М Е Н И Ц А

8. — Спомен-чесма постављена испред Основне школе на месту где су Немци сакупили групу грађана, одакле су их спровели у логор на Бањици и стрељали. Чесма је посвећена и палим борцима у народноослободилачком рату и ратницима првог светског рата. Изграђена је од обрађених квадера гранита, правоугаоног пресека са нешто широм и косом ивицом на десној страни. При врху чесме аплицирана је петокрака исклесана у камену. На чесми је уграђена плоча (120 × 90 см) од црног мермера, са уклесаним словима обојеним златном бронзом. Текст на плочи:

„Палим борцима из села Дружетића у првом и другом светском рату.

Палим у првом светском рату:

Јевтовић Станимир, Тешовић Велисав, Јевтовић Рајко, Танасковић Недељко, Милисављевић Чедомир, Јевтовић Будимир.

Пали у народно-ослободилачкој борби:

Вуковић Веселин, Петровић Веско, Вуковић Милун, Танасковић Адам, Остојић Слободан, Обрадовић Љубивоје, Симовић Бошко, Петровић Радич, Вулићевић Љубица, Милисављевић Михаило, Радојевић Миливоје, Вуковић Љубисав, Трифуновић Вукоман

† јула 1943 године Немци су на овом месту сакупили а затим спровели и стрељали на Бањици ове грађане:

Познановић Милисав, Познановић Миодраг, Вуковић Властимир, Вуковић Драгомир, Вуковић Радиса, Вуковић Милољуб, Вуковић Миленко, Вуковић Миодраг, Вуковић Стојадин, Вуковић Радоје, Јевтовић

Властимир, Тодосијевић Љубивоје, Милосављевић Владисав, Рајчевић Владимир, Мићовић Захарије, Јаковљевић Милољуб, Остојић Миодраг, Остојић Милан, Шуњеварић Александар, Недић Рајко, Недић Милош, Рајчевић Милош, Рајчевић Драгослав, Рајчевић Живорад, Рајчевић Василије, Милосављевић Милољуб, Милосављевић Р. Милета, Гајовић Петко, Гајовић Петар, Симовић Миленко, Симовић Б. Милутин, Станојевић Војин, Стојановић Милија, Стојановић Драгомир, Петровић Драган, Петровић Василије, Петровић Радојле, Петровић Милета, Јелић Драгиша, Обрадовић Станимир, Обрадовић Обрад, Чардачанин Миломир, Чардачанин Драгољуб, Крњић Влаислав, Ђурић М. Светомир, Јаковљевић Љубисав, Бабић Добривоје, Мићовић Глигорије, Крунић Владислав, Марић Костатин, Петровић Милош, Јелић Љубиша, Крунић Новко, Влашковић Стојан.

7. јула 1967 године.

Грађани села Дружетића“.

9. — Спомен-плоча постављена на фасади куће Вукомана Миловановића, у којој су у време рата активисти НОП-а одржавали састанке. Плоча (40 × 50 см) је од црног мермера, са уклесаним словима обојеним златном бронзом и петокраком изнад текста:

„У овој кући 1941—1942 група активиста окупљала се и радила за НОБ под руководством покојног Др Војислава Јаловића.

новембра 1971

Одбор савеза бораца
НОР-а у Каменици.“

КОШТУНИЋИ

10. — Спомен-чесма подигнута испред Задружног дома, посвећена палим борцима у народноослободилачком рату и жртвама фашистичког терора. Изграђена је од обрађених квадера гранита, облика је стуба правоугаоног пресека, на чијем врху је метална петокрака. Са бочних страна чесме полазе крила, зидана од истог материјала, која се косо спуштају према тлу и завршавају мањим стубовима. На чесму је уграђена плоча (96 × 75 см) од црног мермера, са уклесаним словима текста обојеним златном бронзом. Текст на плочи:

„Изгинулим у народно-ослободилачком рату 1941—1945

Борцима

Аврамовић Миливоје, Аврамовић Милутин, Аврамовић Радоје, Весковић Владан, Весковић Новак, Весковић Јеврем, Дамљановић М. Милосављевић Ј. Милољуб, Лучић Алекса, Милосављевић Александар, Мирковић А. Драгиша, Милојевић Милорад, Мирковић Вукоман, Обрадовић Обрад, Томовић Сретен, Томовић Милутин, Томовић Дмитар. Бајић Милорад

Жртвама фашистичког терора

Аврамовић Душан, Весковић Младен, Весковић Стојана, Милосављевић Милосав, Милосављевић Милета, Мирковић Средоје, Мирковић Миломир, Милојевић Петко, Милојевић Славољуб, Томовић Павле, Томовић Срећко, Томовић Обрад, Томовић Ненад, Томовић Здравко, Радивојевић Софија

1 — V — 1965

Захвални
грађани села Коштуница“

11. — Спомен-плоча постављена на фасади Задружног дома у знак сећања на политички збор на коме је говорио Ратко Митровић, политички комесар Чачанског партизанског одреда. Плоча (60 × 80 см) је од црног мермера, са уклесаним словима обојеним црном бојом и петокраком изнад текста:

„Са великог и првог политичког збора народа овога села на коме је говорио народни херој Ратко Митровић ступило је августа 1941 године у Таковски батаљон 30 другова

Срески одбор
савеза бораца“

Л Е У Ш И Ћ И

12. — Споменик постављен на месту званом „Кремен“, на месту где је 22. јула 1941. године Таковска партизанска чета водила прву велику борбу против окупатора. Изграђен је од бетона правоугаоног облика са базисом од грубо тесаних квадера гранита. На споменику је уграђена плоча (60 × 78 см) од црног мермера, са уклесаним словима и петокраком изнад текста:

„Јула 1941. године Таковска партизанска чета водила је на овом месту прву велику борбу са припадницима окупаторског гарнизона из Горњег Милановца.

Обновио Општински одбор
НОР-а Гор. Милановац 1970

Срески одбор
савеза бораца“

Л О З А Њ

13. — Спомен-чесма постављена испред зграде Основне школе, посвећена палим борцима у народноослободилачком рату и жртвама фашистичког терора. Чесма је изграђена од гранита правоугаоног облика, са двосливно засведеним горњим делом и два полустуба са тране. Основа чесме је од обрађених квадера гранита, чије се бочне ивице степенасто сужавају. Између два полустуба уграђена

СПОМЕНИЦИ И СПОМЕН-ОВЕЛЕЖЈА НО РАТА ТАКОВСКОГ КРАЈА

је плоча (80 × 100 см) од белог мермера, са уклесаним словима обојеним златном бронзом и петокраком, испод које је уклесана глава борца овенчана лавровим гранчицама. Текст на плочи:

„Ову спомен чесму подижу грађани села Лозња у знак сећања и вечите захвалности својим палим борцима и жртвама фашизма у Народној Револуцији од 1941—1945. год.

Борци

Др. Ђоловић Ивко, Филиповић Момчило, Гачић Милета, Ђоловић Миливоје, Ковачевић Миливоје, Милошевић Михаило, Нешковић Момир, Поповић Драгић, Раденковић Радмила, Урошевић Милољуб, Чуљковић Момчило

Жртве

Божовић Саво, Весовић Радиша, Весовић Живорад, Гачић Гвозден, Живновић Војимир, Ристовић Милојко, Урошевић Бранислав

Лозањ 1952 г.“

Л У Њ Е В И Ц А

14. — Спомен-плоча постављена на фасади куће у којој је рођен народни херој Тихомир Матијевић, борац Другог батаљона Друге пролетерске бригаде. Плоча (60 × 80 см) је од белог мермера, са уклесаним словима текста обојеним златном бронзом:

„У овој кући се родио и живео народни херој Тихомир Матијевић командир чете II пролетерске бригаде Н. О. В. Ј.“

15. — Спомен-плоча постављена на згради у којој је 25. септембра 1941. године формиран Таковски партизански батаљон. Плоча (60 × 80 см) је од белог мермера, са уклесаним словима текста обојеним златном бронзом:

„У овој кући и дворишту је септембра 1941 године формиран I штаб Таковског батаљона Чачанског партизанског одреда“.

16. — Спомен-чесма постављена испред зграде Основне школе, посвећена палим борцима у народноослободилачком рату. Чесма је изграђена од ломљеног камена, у горњем делу засведена. При врху аплицирана је петокрака са српом и чекићем. На чесму је уграђена плоча (97 × 130 см) од црног мермера, са уклесаним словима и плакетом у бронзи народног хероја Тихомира Матијевића, изнад текста:

„Спомен-чесма

Тихомир Р. Матијевић поживе 22 год. погинуо 13—IV—1943. год. као нар. херој II пролетерске бригаде у Фочи.

Изгинули борци народно ослободилачке борбе:

Светолик М. Матијевић, Радомир М. Тодоровић, Иван Ж. Миланковић, Милорад Д. Миланковић, Љубиша Ј. Миловановић, Михаило П. Павловић, Љубиша Марић, Милан Ј. Видојевић, Лазар Ж. Миланковић, Миливоје М. Петковић, Момир Ч. Николић, Бошко М. Вујадиновић, Вихтор С. Николић, Миломир Н. Марковић, Гвозденија А. Миланковић, Живојин С. Радојевић, Милић Р. Видојевић, Милан П. Мијатовић, Владан Р. Марковић, Душан С. Радојевић, Стеван В. Мијатовић, Миодраг С. Мијатовић, Миломир Д. Остојић, Милан Д. Радојевић, Милан Ж. Миланковић, Миливоје Ј. Видојевић, Милан В. Миланковић, Тихомир К. Кубуровић, Трифун К. Кубуровић, Рабрен Ј. Петковић, Милоје К. Тодоровић, Миломир М. Тодоровић.“

М А Ј Д А Н

17. — Спомен-плоча постављена на фасади зграде у којој је 1943. године радила техника Окружног комитета КПЈ за чачански округ. Плоча (60 x 80 см) је од белог мермера, са уклесаним словима текста обојеним црном бојом:

„У овој згради је радила техника Окружног комитета КПЈ Чачанског округа 1943. године.“

18. — Спомен-чесма подигнута поред магистралног пута, посвећена палим борцима у народноослободилачком рату и жртвама фашистичког терора. Чесма је правоугаоног облика, грађена од обрађеног гранита са нешто ширим базисом и профилисаном плочом на врху. На чесми је уграђена плоча (80 x 63 см) од црног мермера, са уклесаним словима и петокраком изнад текста:

„Борцима и жртвама фашистичког терора села Мајдан палим у Народној револуцији од 1941—1945. год.

Ђоковић Велисав, Ђоковић Бранислав, Ђоковић Славиша, Недић Влајко, Дробњаковић Радич, Недић Миливоје, Жиловић Гвозден, Илић Михаило, Недељковић Милисав, Павловић Раденко, Савићевић Велибор, Илић Драгиша, Поповић Радиша, Поповић Момчило, Илић Првослав, Илић Обрен, Радић Живорад, Ристовић Гвозден, Ненадовић Драгослав, Поповић Радомир, Тировић Милисав

4 јула 1961 год.

Основна организација
Савеза бораца Н.О.Р.
Мајдан.“

Н Е В А Д Е

19. — Спомен-плоча постављена на фасади Задружног дома, у знак сећања на убиство Слободана Николића, партијског радника из Београда, и хватање Радојице Радосављевића, члана Окружног комитета КПЈ за округ чачански. Плоча (60 x 80 см) је од белог мер-

мера, са уклесаним словима обојеним златном бронзом и петокраком изнад текста:

„У овом селу код Поњавића воденице жандарми су мучки убили Слободана Николића студента технике партиског радника послатог из Београда и заробили Радоицу Радосављевића члана ОК КПЈ који је стрељан на Вањици августа 1941 године

Срески одбор
Савеза бораца.“

20. — Спомен-плоча уграђена у камену громаду, постављена поред пута према Крагујевцу, у знак сећања на догађај када је 11. априла 1941. године једна батерија Југословенске војске разбила немачку тенковску колону. Плоча (42 x 54 см) је од црног мермера, са уклесаним словима и петокраком изнад текста.

„На овом месту је 11 априла 1941 г. од стране једне батерије Југословенске војске разбијена и враћена према Крагујевцу немачка тенковска колона која је надирала према Горњем Милановцу.

15 IX 1968 г.

Општински одбор СУБНОР-а
Горњи Милановац.“

21. — Спомен-плоча уграђена у косо постављено бетонско постеле, поред пута, у знак сећања на Петра Дошена, борца Чачанског партизанског одреда, који је погинуо у борби против Немаца у Грабовици. Плоча (40 x 60 см) је од белог мермера, са уклесаним словима обојеним црном бојом и петокраком изнад текста:

„Петар Дошен „Пера Босанац“ партизан-првоборац погинуо 9. III 1944. год. у Грабовици

9. III 1974.

Савез бораца.“

О З Р Е М

22. — Спомен-плоча постављена на фасади Задружног дома посвећена палим борцима у народноослободилачком рату и жртвама фашистичког терора. Плоча (120 x 90 см) је од црног мермера, са уклесаним словима обојеним златном бронзом и петокраком изнад текста:

„Палим борцима и жртвама фашистичког терора у борби за слободу 1941—1945

Борци

Ковачевић Д. Славиша, Новаковић С. Радојко, Пешовић Д. Драгослав, Вујичић М. Милета, Глишић М. Мирко, Драшковић Радосав,

Буровић М. Живорад, Ивановић М. Светомир, Јоксић С. Милојко, Јоксић Д. Радиша, Јоксић Д. Мирко, Јоксић Ј. Јовиша, Ковачевић С. Радојко, Лазаревић Т. Малиша, Лазаревић М. Петар, Лазаревић М. Драгослав, Лазаревић М. Љубисав, Марковић П. Милош, Милошевић И. Сретен, Миленковић Ч. Милош, Новаковић В. Јездимир, Новаковић В. Павле, Новаковић С. Божидар, Пешовић А. Милутин, Пешовић А. Живорад, Раковић Десимир, Раковић Тислав, Стевановић Б. Милан, Танасковић Р. Раденко, Танасковић Д. Драгиша, Филиповић Р. Радовин, Филиповић М. Милутин

Жртве

Весовић В. Живорад, Илић М. Радивоје, Лазаревић Михаило, Лазаревић М. Милутин, Пешовић Љ. Радојко, Пешовић Љ. Милинко, Раковић М. Милосав

29 новембар 1963 г.

Општинско и месно
удружење савеза бораца Н.О.Р.“

П Р А Њ А Н И

23. — Спомен-плоча постављена на фасади Задружног дома, посвећена палим борцима у народноослободилачком рату и жртвама фашистичког терора села Богданице и Мршеља. Плоча (60 x 80 см) је од црног мермера, са уклесаним словима обојеним златном бронзом и петокраком изнад текста:

„Палим за слободу, независност и социјализам 1941—1945

Борци Богданице и Мршеља

Матијевић Милан, Петковић Станиша, Павловић Божо, Терзић Миленко, Јовковић Вентислав, Марковић Миломир, Николић Станоје, Петровић Милојко

Жртве фашистичког терора

Букашиновић Добрило, Маринковић Превислав, Милетић Душан, Милетић Радовин, Продановић Војо, Среџеновић Станиша, Среџеновић Радован, Стјепановић Милош, Стјепановић Миљко, Чоловић Драгутин, Колаковић Миљивоје, Матијевић Милун, Милетић Радоје, Милетић Љубинко, Продановић Радојле, Стојковић Милан, Стојковић Лука, Томић Светолик, Томић Јордан, Трнавац Јевто

4 јула 1959 г.

Савез бораца НОР-а
Богданица.“

24. — Споменик подигнут у дворишту Основне школе, посвећен палим борцима у народноослободилачком рату, жртвама фашистичког терора и палим ратницима у првом светском рату. Изграђен је од бетона, правоугаоног облика, са ликовним решењем у техници мозаика на предњој страни. Мозаик представља палог борца кога оплакује мајка. У доњем делу се налази текст:

„Вапај се стиша
у црвеном небу
и наста наста тишина
ал срце мајке
вечито рањено оста“

На другој страни споменика исписан је текст у техници мозаика: „1912—1918. пало за слободу 1941—1945.

214

114

и они су се играли у дворишту школе ове — учили прва слова.“

Аутор споменика је Божка Продановић, академски сликар из Београда.

25. — Спомен-плоча постављена на фасади Основне школе, посвећена палим ђацима и учитељима у првом светском и народноослободилачком рату. Плоча (60 x 70 см) је од црног мермера, са уклесаним словима текста обојеним златном бронзом:

„1858 — 1958 борцима — ђацима и учитељима ове школе палим за слободу 1912—1918 и у народноослободилачкој борби 1941—1945

Грађани Прањана.“

26. Спомен-чесма подигнута на месту зв. Јеремића орница, посвећена палим борцима у народноослободилачком рату и палим ратницима у првом светском рату. Чесма је по вертикали подељена на три дела. Средишни део изведен је у техници кулира, а остала два су зидана ломљеним каменом рустично обрађеним. При врху се преко стеног прелаза сужава, док је централни део надвишен и лучно засведен, на коме је аплицирана петокрака од црног мермера. На чесми су уграђене три плоче од црног мермера, са уклесаним словима текста. Аутор чесме је Живорад Максимовић, академски вајар из Чачка. Текст на плочи:

„I — Вама из прошлости наше — намучене, пркосне, ратничке, победничке-вама са свих човечних ратишта дигосмо ову чесму у знак захвалности и људског незаборавног хвала, што жртвом живота својих дадoste нама мирне године и дуго трајање слободе у њима.

Хвала свима који напором труда свог учинише да жубор воде ове постане споменик свима онима који су то заслужили на „Јере-

мића орници“ — где се радо састајаше и о добру беседише многе генерације низом других и бурних година овог нашег краја!

августа 1974 год.

Захвални грађани
засеока Главај села
Рошци и засеока Катрићи
села Прањана

II — Изгинули ратници првог светског рата 1914—1918.

Јеремић Владимир, Ковачевић Ј. Раденко, Ковачевић И. Миленко, Ковачевић М. Периша, Ковачевић Драго, Марковић Т. Борисав, Марковић Михаило, Марић Живојин, Марић Живота, Марић Крста, Радивојевић Миливоје, Радивојевић Милан, Средовић Вук-Вучета, Савић Ранислав, Станишић Добросав, Станишић Живко, Танасковић Раденко, Танасковић Танасије, Чукљевић Саво, Чаворовић Ранислав, Белаковић Вукашин, Ковачевић М. Раденко, Милошевић Чедомир, Ковачевић Драгојле.

Изгинулим у народноослободилачком рату 1941—1945

Јеремић Радојица, Јеремић Драгиша, Ковачевић Видоје, Ковачевић Вељко, Марковић Средоје, Марковић С. Радош, Марковић Теодор, Марковић Мирослав, Марковић Софија, Марковић Ј. Радош, Марушић Милета, Марушић Миље, Мијаиловић Велисав, Танасковић Анка, Трифуновић С. Јован, Трифуновић Милојко, Трифуновић Ј. Јован, Трифуновић Т. Милорад, Трифуновић Милета, Трифуновић Обрад, Трифуновић Д. Милорад, Трифуновић Костатин, Трифуновић Милутин, Трифуновић Петар, Трифуновић Радош, Трифуновић Вујица, Трифуновић Миље, Радојевић Милица.“

РУДНИК

27. — Спомен-плоча постављена на фасади Основне школе, посвећена палим борцима у народноослободилачком рату и жртвама фашистичког терора. Плоча (70 x 100 см) је од црног мермера са уклесаним словима обојеним белом бронзом и петокраком изнад текста:
„Изгинулим борцима и жртвама фашистичког терора од 1941 — 1945 год. место Рудник

Борци

Караулић Радојица пог. 1941, Костадинов Риста пог. 1941, Мартиновић Бошко пог. 1941, Мијаиловић Милорад пог. 1945, Милетић Михаило пог. 1945, Николић М. Миленко пог. 1944, Недељковић Миодраг пог. 1944, Обреновић Момчило пог. 1945, Петровић Станимирка пог. 1941, Петковић Трифун пог. 1941, Пајовић Радош пог. 1944, Радуловић Бошко пог. 1941, Тодоровић Адам пог. 1941, Ивковић Злата пог. 1945.

Жртве фаш. терора

Јоцовић Драгутин пог. 1942, Марковић Вељко пог. 1941, Милетић Василије пог. 1941, Мирковић Здравко пог. 1943, Мирковић Славиша пог. 1941, Никић Адам пог. 1943, Николић Бранислав пог. 1941, Никић Марица пог. 1943, Обрадовић Мирко пог. 1941.

Спомен подиже
месна организација
С. У. В. Н. О. Р. Рудник
4 јули 1971. г.“

28. — Спомен-плоча у колонији насеља, посвећена борцима рудничког краја палим у народноослободилачком рату. На гранитној стени (70 x 130 см) уклесана су слова текста:

„Изгинулим борцима Револуције рудничког краја 1941—1945.
7 јули 1962 године.

Грађани Рудника“

29. — Споменик подигнут на планини Рудник, на месту зв. Паљевине, где је 5. октобра 1943. године формирана Прва шумадијска народноослободилачка бригада. Споменик је изграђен од блока белог мермера, неправилног облика, који се ослања на правоугаоно постоље са уклесаним текстом. Аутор споменика је Момчило Крковић, академски вајар из Београда. Текст на споменику:

„На овом месту 5. октобра 1943. године формирана је Прва шумадијска народноослободилачка партизанска бригада.

5 октобра 1966

Народ Шумадије“.

Р У Ч И Ћ И

30. — Спомен-чесма подигнута поред пута, посвећена палим борцима у народноослободилачком рату и палим ратницима у првом светском рату. Чесма је изграђена од једног блока гранита, правоугаоног пресека, који се у горњем десном углу заобљено завршава. Са бочних страна чесме полази бетонски зид и благо лучно се спушта према тлу, а завршава са две клупе за седење. На чесми је уграђена плоча (27 x 40 см) од црног мермера, са уклесаним словима и петокраком изнад текста:

„Изгинулим у I и II-гом светском рату за слободу отаџбине.

29. XI. 1969.

Савез бораца
села Ручићи“

САВИНАЦ

31. — Спомен-плоча постављена на фасади школске трпезарије у којој је 1941. године била смештена болница Чачанског партизанског одреда. Плоча (60 x 80 см) је од белог мермера, са уклесаним словима текста обојеним црном бојом:

„У овој згради је 1941. године била смештена партизанска болница из које су мучки изведени и стрељани рањени и болесни партизански борци од стране четника Д. М.“

32. — Спомен-гробница у засеоку Рожань непознатог борца 15. мајевичке бригаде, који је погинуо на овом месту у борби за ослобођење таковског краја. Изнад гробнице постављена је камена громада, у коју је уграђена плоча (24 x 12 см) од белог мермера, са уклесаним словима и петокраком са две ловорове гранчице изнад текста:

„Незнани борац 15 мајев. бригаде Н. О. В. Ј. пао 1944. г.“

СВРАЧКОВЦИ

33. — Спомен-плоча постављена на фасади Задружног дома у знак сећања на логоровање Таковског партизанског батаљона и формирање првог народноослободилачког одбора у таковском срезу у устничким данима 1941. Плоча (60 x 80 см) је од белог мермера, са уклесаним словима обојеним црном бојом и петокраком изнад текста:

„У току Јула 1941 године у овом селу је логоровао Таковски Партизански батаљон и формиран први Народноослободилачки одбор у срезу Таковском.

Срески одбор
савеза бораца.“

34. — Спомен-плоча постављена на фасади Основне школе, посвећена палим борцима у народноослободилачком рату и жртвама фашистичког терора. Плоча (120 x 90 см) је од црног мермера, са уклесаним словима и петокраком изнад текста:

„1941 — 1945 палим борцима и жртвама фашистичког терора у току народноослободилачке борбе из села Сврачковаца.

Борци

Тодоровић Исаило, Тодоровић Милутин—Жица, Тодоровић Предраг, Тодоровић Остоја, Тодоровић Милисав, Тодоровић Наталија, Тодоровић Мандалина, Тодоровић Велимир, Урошевић Гвозден, Урошевић Славко, Урошевић Милош, Стефановић Милоје, Ракић Милан, Ракић Јован, Илић Дмитар, Лазић Добрица, Лазић Драгољуб,

СПОМЕНИЦИ И СПОМЕН-ОБЕЛЕЖЈА НО РАТА ТАКОВСКОГ КРАЈА

Лазих Петар, Лазих Милан, Лазих Градимир, Лазих Радоје, Филипових Милош, Филипових Радиша, Видојевић Рајко, Видојевић Живојин.

Жртве фашистичког терора

Лазих Миленија, Лазих Бошко, Филипових Петроније.

29. новембра 1968.

Месна организација савеза бораца села Сврачковци“.

С Е М Е Д Р А Ж

35. — Спомен-чесма подигнута поред магистралног пута, посвећена палим борцима у народноослободилачком рату и жртвама фашистичког терора. Изграђена је од обрађених квадера гранита правоугаоног пресека. С бочних страна полазе, на исти начин зидана, крила и косо се спуштају према тлу, где се завршавају са два мања стуба. На чесми је уграђена плоча (50 x 70 см) од белог мермера, са уклесаним словима обојеним црном бојом и петокраком изнад текста:

„Палим за слободу и независност у народној
револуцији 1941—1945

Вукоманових Љубиша, Марковић Милун, Марковић Павле, Марковић Миломир, Новаковић Драган, Пантовић Ђорђе, Сретеновић Момчило, Танасковић Миленко.

Жртве фашистичког терора

Глишових Милисав, Јевтовић Чедомир, Јованових Драгојле, Марковић Славко, Обрадовић Радисав, Обрадовић Радомир, Пегаковић Добривоје, Сретеновић Милорад.

7. јул 1960.
Семедраж

Савез бораца НОР.“

С Р Е З О Ј Е В Ц И

36. — Спомен-плоча постављена на фасади Основне школе, посвећена борцима палим у народноослободилачком рату и жртвама фашистичког терора. Плоча (90 x 80 см) је од црног мермера, са уклесаним словима и петокраком изнад текста:

„Борцима и жртвама народноослободилачког рата 1941—1945.

Борци

Вукоманових М. Радовинка, Вукоманових Р. Миломир, Вукоманових Д. Сретен, Вуковић Б. Радош, Крсманових В. Милован, Микових М.

Маринко, Миковић М. Велизар, Миковић Н. Бранислав, Перишић Г. Радисав, Радивојевић Б. Тихомир уч.

Жртве фашистичког терора

Вукомановић О. Марко, Вукомановић Н. Илија, Вукомановић Н. Душан, Вукомановић Р. Драгомир, Вуковић Б. Душан, Ђорђевић М. Јеврем, Матијевић З. Милан уч. Рубаковић Д. Милош, Рубаковић О. Момир

4 јули 1958 год.

Савез бораца НО рата
Срезовејци“

ТАКОВО

37. — Спомен-чесма постављена испред Основне школе, посвећена палим борцима у народноослободилачком рату из села: Такова, Лочеваца, Синошевића и Љеваје. Чесма је изграђена од обрађених квадера гранита и састоји из два дела међусобно повезана. Први део је правоугаоног облика, са уграђеном плочом (95 x 75 см) и уклесаним словима текста. Други је нешто већи и са десне стране косо проширен према врху. У његовом горњем десном углу је аплицирана камена петокрака. Текст на плочи:

„Палим у народноослободилачком рату за слободу, независност и социјализам

Таково — Бојовић Драгослав, Глишовић Јездимир, Јовановић Родољуб, Даниловић Станоје, Дрињаковић Алекса, Дрињаковић М. Љубиша, Дрињаковић Р. Здравко, Милић Драгослав, Пауновић Станимир, Петровић Петар, Петровић Слободан, Савић Божо, Смиљанић Милојко, Смиљанић Мица, Стевановић Драгомир

Лочевци — Илић Ђорђе, Илић Миливоје, Илић Радојко, Милосављевић Новак, Радојевић Радоје

Синошевићи — Вербић Рајко, Марковић Мирко, Матијевић Манда, Матијевић Рајко, Обрадовић Милић, Радојичић Александар, Радојичић Војислав

Љеваја — Антонијевић Љубинко, Ивановић Милорад, Јовановић Радисав, Јововић Живорад, Симовић Павле, Тодоровић Ратко, Чапуковић Слободан

1 мај 1958

Савез бораца Н. О. Р-а
Таково.“

38. — Спомен-плоча постављена на фасади куће Павла Савковића, у којој је формиран први Срески народноослободилачки одбор среза таковског. Плоча (60 x 80 см) је од белог мермера, са уклесаним словима обојеним црном бојом и петокраком изнад текста:

„У овој згради је септембра 1944 год. основан I срески народноослободилачки одбор среза Таковског под руководством другова Милоша Минића и Радисава Недељковића

Срески одбор
свеза бораца.“

У Г Р И Н О В Ц И

39. — Споменик подигнут у дворишту Основне школе, посвећен палим борцима у народноослободилачком рату. Изграђен је од гранита, неправилног је облика и постављен на правоугаоно постоље озидано обрађеним каменом. На споменик је уграђена плоча (47 x 57 см) од црног мермера, са уклесаним словима и петокраком изнад текста:

„Овом спомен плочом потсећамо наше млађе генерације на ове поменуте борце који су изгинули за време Н-О-Р-А.

Дмитровић Радојица рођен 1928, погинуо 1944 год. Јоксимовић Раденко рођен 1923, погинуо 1948 год. Павловић Драгослав рођен 1927, погинуо 1951 год. Радојичић Радоје рођен 1921, погинуо 1941 год. Радојичић Василије рођен 1927, погинуо 1945 год. Сретејновић Пантелија рођен 1922, погинуо 1944 год. Тодоровић Светолик рођен 1888, погинуо 1944 год. Тодоровић Родољуб рођен 1924, погинуо 1947 год. Тодоровић Драгољуб рођен 1897, погинуо 1946. год.

7 — VII — 1970. г.

Грађани села Угриновци“

40. — Спомен-плоча постављена на фасади старе зграде Железничке станице у знак сећања на догађај када је Шумадијски партизански одред запалио Железничку станицу. Плоча (65 x 80 см) је од белог мермера, са уклесаним словима и петокраком изнад текста:

„Ову станицу која је служила окупатору Шумадијски партизански одред, запалио је 14 јуна 1943 године. Овуда је новембра 1943 године на путу за Босну прошла Прва Шумадијска Бригада и натерала немачки воз са војском да побегне натраг за Горњи Милановац.

30 септембар 1951

Савез бораца Н. О. рата
Среза љишког.“

Ш И Л О П А Ј

41. — Спомен-плоча постављена на фасади Основне школе, посвећена палим борцима у народноослободилачком рату из села: Давидовице, Криве Реке, Мутња, Церове и Шилопаја. Плоча (112 x 95 см) је од црног мермера, са уклесаним словима обојеним златном бронзом и петокраком изнад текста:

„Изгинулим у народноослободилачком рату 1941—1945

Давидовица - Стефановић М. Милојко, Павловић В. Милорад, Ковачевић Љ. Станимир, Ивановић Ж. Радојица, Марјановић Р. Здравко
Крива Река — Николић М. Гојко, Николић М. Радомир, Бојовић М. Срећко, Милошевић С. Милојко, Дмитровић Б. Радојица, Миличић А. Милан.

Мутањ — Васић Р. Велимир, Милошевић М. Бошко, Јаковљевић Д. Веселин, Ивановић С. Милисав, Петровић Д. Светомир.

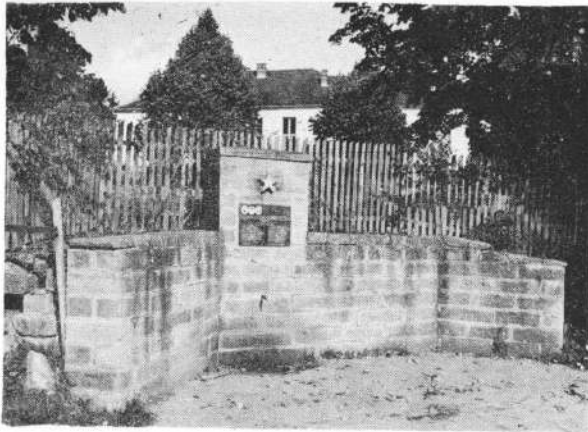
Церова — Штуловић Ж. Чедомир, Штуловић Ч. Радоје, Тодоровић К. Вујица, Тодоровић Рада, Тодоровић В. Будимир, Аџић В. Александар, Аџић В. Здравко, Сретеновић О. Небојша, Јевтић М. Сретен, Ликић Љ. Мелентије.

Шилопај — Вуловић Д. Жарко, Сарачевић Т. Властимир, Дмитровић В. Милисав, Алексић Р. Младен, Видојевић Ј. Сретен, Видојевић М. Божидар, Стефановић И. Станоје, Милошевић М. Милош, Тодоровић Б. Бранко.

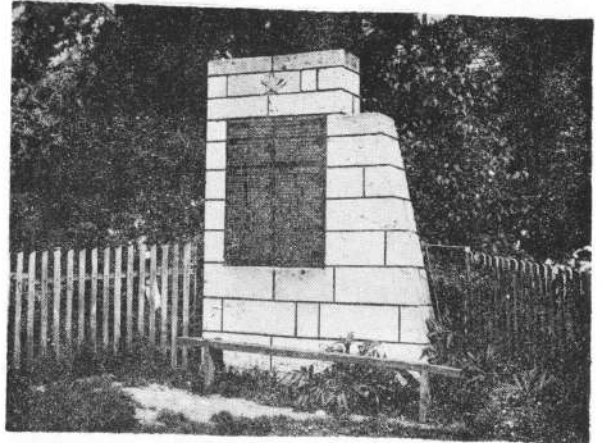
Захвални грађани:

Церове, Шилопаја, Давидовице,
Криве Реке и Мутња“.

42. — Спомен-биста Милојка Стефановића, борца Прве таковске партизанске чете, постављена испред Основне школе. Биста је изливена у бронзи и стоји на постаменту од гранита. На постаменту је уграђена плоча од црног мермера, са уклесаним словима текста:
„Милојко Стефановић — Кмет 1920 — 1941“.

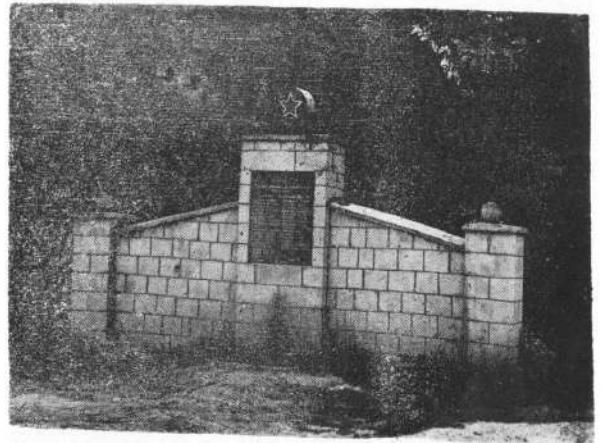
7

8

9

10

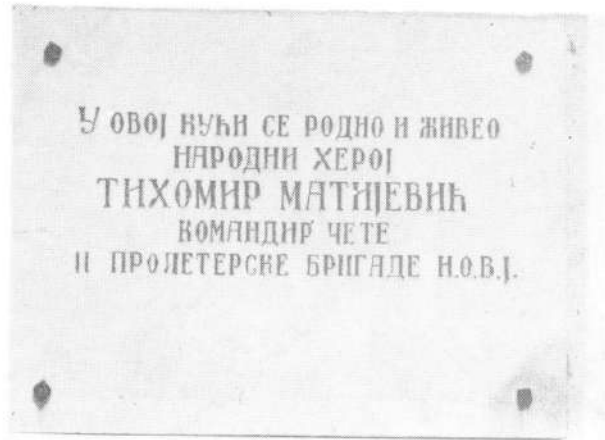
11

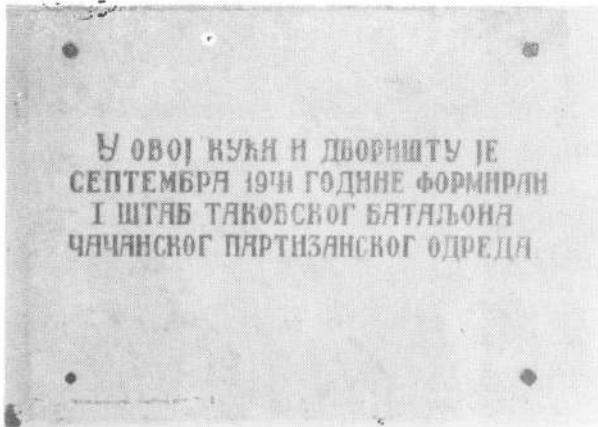
12

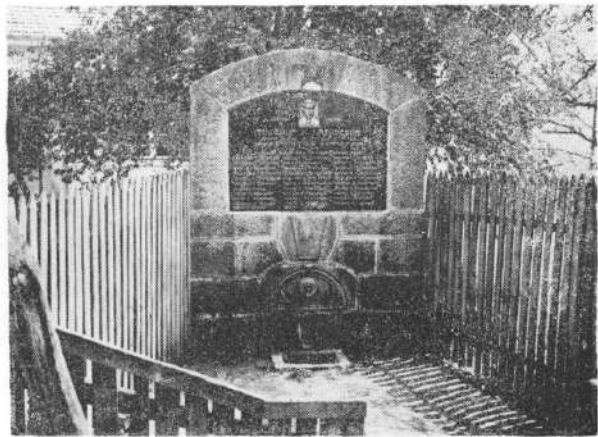
13

14

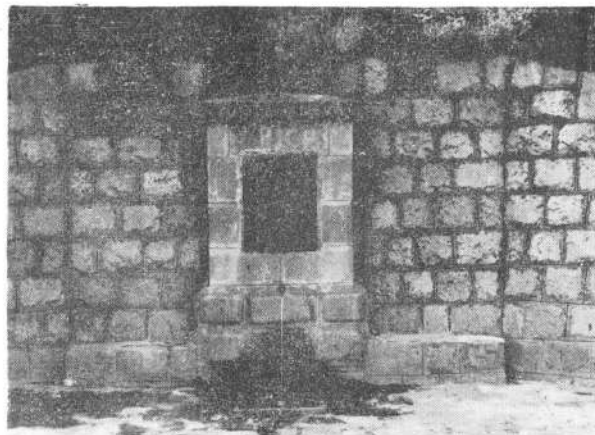
15

16

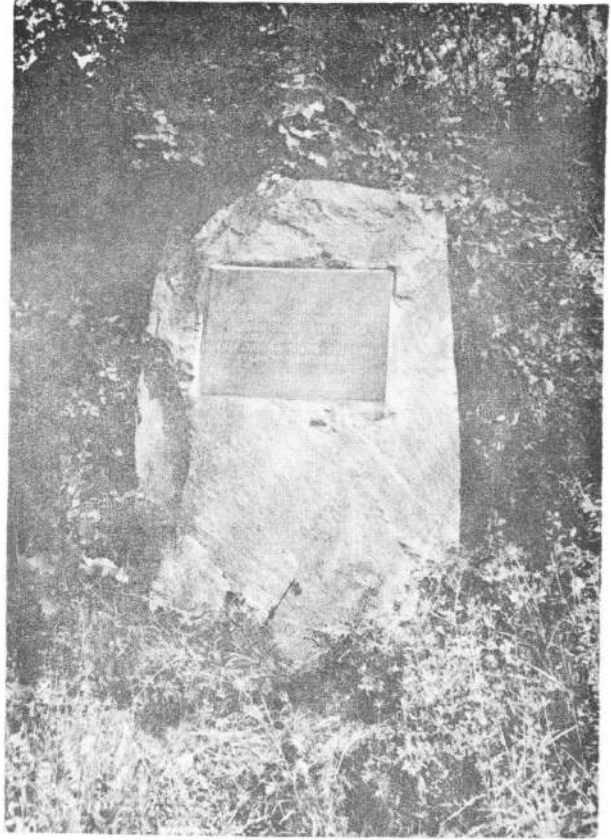
17

18

19

20

21

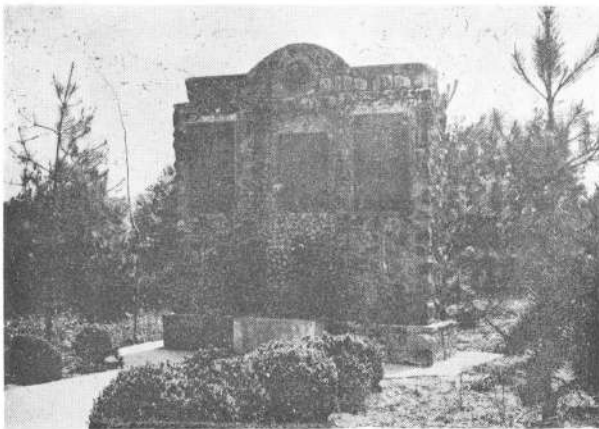
22

23

24

26

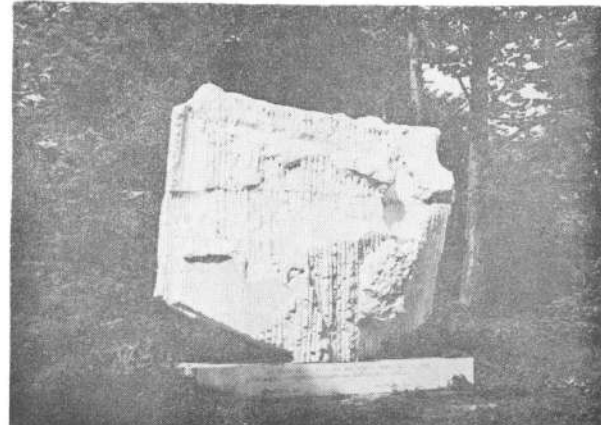
28

25

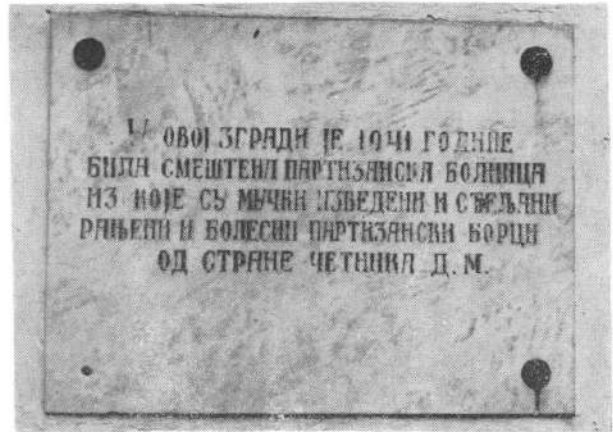
27

29

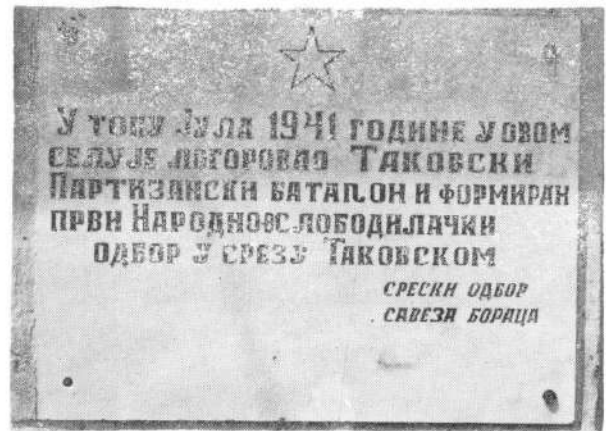
30

31

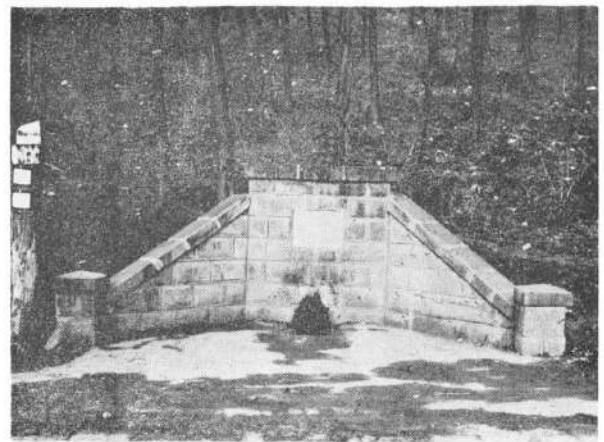
32

33

34

35

41

42

РАДОМИР СТАНИЋ

ВИСОК ДОМЕТ НАШЕ СТВАРАЛАЧКЕ НАУЧНЕ МИСЛИ

(ЗАКОНИК ЦАРА СТЕФАНА ДУШАНА — Струшки и Атонски рукопис, књ. I, издање САНУ, Београд, 1975)

Наш најпознатији средњовековни извор за проучавање правне историје и уопште за дубље познавање ове епохе — Законик цара Стефана Душана, настао 1349. и 1354. године, није сачуван до наших дана у оригиналу. О његовим историјским и правним вредностима упознајемо се преко очуваних преписа којих има двадесет и пет, а који се данас чувају у Београду, Новом Саду, Загребу, Цавтату, Вршцу, Москви, Прагу, Софији и Жиландару. Од овог броја једва је половина објављена у свом интегралном тексту, док су остали само делимично публиковани, разуме се са потпуно различитим методолошким приступом, научним интересовањима и циљевима.

Схватајући овај документ као изузетно значајан историјски извор за проучавање друштвено-политичких и других односа, не само у средњовековној Србији, већ уопште у Византији, и оцењујући га као основни и незаменљиви правни споменик средњовековне Србије, Српска академија наука и уметности је Одбору за изворе српског права поверила један врло обиман и сложен задатак: критичко објављивање интегралних текстова свих очуваних преписа Душановог законика.

Да би се приступило критичком публиковању рукописа Душановог законика, извршена су истраживања, на основу којих је установљено да су сачувани следећи рукописи преписа овог капиталног средњовековног правног извора: Струшки из око 1395, Атонски из око 1418, Жиландарски из XIV века, Студенички из треће деценије XV века, Бистрички из 1480, Барањски из друге половине XV века, Призренски из краја XV или почетка XVI века, Ходошки из око 1440, Шишатовачки из 1451, Равнички из половине XVII века, Софијски из истог времена, Раковачки из 1700, Борђошки из XVII века, Текелијин из XVII века, Стратими-

ровићев с краја XVII или почетка XVIII, Ковиљски из средине XVIII века, Патријаршијски из XVIII века, Карловачки из 1764, Грбалашки из 1767, Вршачки из 1772, Николајевићев из 1784/85, Јагићев из средине XIX века, Божишићев из истог времена и Руднички (београдски) из XVII века, који је, чуван у београдској Народној библиотеци, изгорео 1941. године. Срећом, сачуван је његов препис.

Подухват САНУ око објављивања свих сачуваних рукописа мотивисан је тежњом да се они обједине у једној едиционој целини, у којој би сви рукописи били припремљени, критички размотрени и објављени на једнообразан начин, како би се олакшало њихово научно коришћење и упоредно изучавање. Неки раније објављени рукописи Душановог законика постали су, по начину публиковања и разматрања, потпуно превазиђени, а поједини и научно непотребљиви. Тако се већ одавно појављивала потреба да се једним амбициознијим подухватом сви рукописи обелодане у савременој научној осмишљености, у оквиру једног зборника, на основама јединствених и опште усвојених научних принципа. Планирано је да се појави више томова. Сваки рукопис биће публикован у облику верне фотографске репродукције да би се научној јавности омогућио увид у сам изворни текст. Сем тога, сваки рукопис ће бити објављен у препису старосрпског текста. Преписи ће се вршити по утврђеним методама транскрибовања и разрешавања, а задржаће се ове особине графика и ортографије. Уз преписе старосрпских текстова биће дати и преводи на савремени српскохрватски језик.

Сви ови захтеви из опсежног пројекта САНУ доследно су остварени на најбољи могући начин у првом тому Законика цара Душана Стефана, који се недавно појавио. Овај том садржи два рукописа Душановог законика: Струшки и Атонски.

Обиман, великог формата, овај том посвећен двама најстаријим очуваним рукописима Законика, управо је угледан примерак, који, као први у низу других постојећих, указује на изузетну научну сериозност којим је саздан. По тим обележјима, по прворазредности техничко-ликовне опреме, коју је зналачки и инвентивно извршио Светислав Мандић, ова књига представља не само успешан почетак остваривања једног великог подухвата САНУ, већ једно од најрепрезентативнијих издања које се код нас у последње време појавило.

Књига започиње текстом др Милана Бартоша „Зборник рукописа законика цара Стефана Душана (1349. и 1354. године-“, којима је на јасан и прегледан начин, предочио суштину пројекта САНУ, циљеве зборника и начин на који ће се остваривати. Осврћући се, историографским приступом, на степен научне обраде очуваних рукописа Душановог законика, он је указао на све аспекте оправданости оваквог једног амбициозног издавачког подухвата.

Студија Бранислава М. Недељковића „О саборима и законодавној делатности у Србији у време владавине цара Стефана Душана са посебним освртом на доношење законика цара Стефана Душана“ резимира сва до данас позната сазнања о нашим средњовековним саборима која су дошла као плод помних изучавања С. Новаковића, Т. Тарановског, Н. Радојчића, А. Соловјева и других. Недељковић је као врстан познавалац историјских извора успео да својим новим истраживањима продуби проблем сабора и законодавне делатности у средњовековној Србији, предлажући нека нова решења за спорна и хипотетична питања. У сваком случају, ова његова расправа представља нови допринос научном сагледавању места, улоге и значаја средњовековних сабора у систему власти у средњовековној Србији, а посебно за време цара Душана.

У изванредно интересантној расправи „Историографија Струшког и Атонског рукописа“ Томице Никчевић опширно су разматрани порекло и опис ова два најстарија и по многим својствима најзначајнија рукописа законика цара Стефана Душана, затим њихова досадашња издања и редакцијска класификација. Писац је, готово до танчина, осветлио сва најважнија историографска питања везана за ова два рукописа, тако да је по први пут дата потпуна научна представа о проналаску рукописа, интересовању научника, њиховом односу и оцени, датовању, затим њиховим издањима и о другим проблемима

који су до сад врло мало или нису никако обрађивани. Значај ове расправе састоји се у томе што су читаоцу дата на увид сва збивања око ова два рукописа у научном и стручном свету од 1845. године, од како их је пронашао професор Казањског универзитета и познати руски слависта Виктор Иванович Григорович, па све до њиховог уласка у овај научно драгоцен зборник. Упознати смо темељно о свим облицима њиховог проучавања у коме су нарочито значајно учешће узели: П. Шафарик, Т. Флорински, В. Богошић, А. Викторов, С. Новаковић, А. Соловјев, Н. Радојчић и други. Подробно смо обавештени о њиховим досадашњим интегралним или фрагментарно-компаративним издањима. И iscrпне анализе Т. Никчевића свих досадашњих издања Струшког и Атонског рукописа, а особито њихове редакцијске класификације презентирале су нам значајна сазнања о свему ономе што је карактерисало напоре и племените покушаје да се ова два изванредно вредна правна извора уведу у креативне научне токове.

Струшки и Атонски рукопис Душановог законика, макар колико су, у извесним случајевима, доста свестрано разматрани, нису наикада били предмет посебних и iscrпних филолошких студија. Зато је утолико значајнија чињеница што су у Зборник уврштене расправе „Језик Струшког преписа“ и „Језик Атонског преписа“, које је написала Ирена Грицкат — Радуловић. Анализом префињеног зналаца, са истанчаним осећањем, И. Грицкат — Радуловић је оба преписа ставила под лупу критичких и оштроумних разматрања, дошавши до врло значајних оцсервација и закључака о графији, правопису, фонетици, морфологији, творби речи, лексици, синтакси, фразеологији и стилистици оба преписа. Веома су занимљиве констатације о истоветности и разликама језика ова два рукописа, које ће, несумњиво, обогатити научна сазнања о филолошким карактеристикама правних рукописа.

И Струшки и Атонски рукопис, који се данас чувају у библиотеци „Владимир Илич Лењин“ у Москви, донети су у овом Зборнику у фототипским прилозима, које је са дијапозитива у боји израдио Миодраг Ђорђевић. Поред тога, њихове преписе је извршио Димитрије Богдановић, без транскрипције у дипломатичном смислу речи, што значи да нису репродуковани надредни знаци, акценти, спирити, титуле и др. Исто тако, приликом преписа није чињен никакав покушај реконструкције нити попуне празнина било које врсте, што је у научном погледу сасвим оправдан и прихватљив метод. Димитрије Богдановић је, такође, извршио тачне описе оба рукописа и превео их на савремени српско-хрватски језик и то на маестралан начин. Као одличан познавалац српско-словенског језика, Д. Богдановић је у преводима ова два рукописа задржао у одговарајућој мери архаичну и изворном тексту блиску форму реченице и израза, чиме је сачувао особеност стила и карактера законодавне технике из времена доношења Закона, односно његових верзија у оба превода.

Уз резиме на француском језику свих тестова расправа у овом Зборнику, интегрални Атонски препис је преведен на овај језик с циљем да се инострану научна јавност упозна што боље са садржином и историјско-правним значајем овог рукописа. Потреба за преводом бар једног преписа на један од великих светских језика указивала се као неопходна из разлога што постоји изражено интересовање светске науке за Душанов законик као средњовековни српски законски споменик. Такође се овај превод наметао стога што су ранији преводи рађени са недовољно критичности и адекватности у односу на сам текст Атонског преписа. Превођење је извршила Јованка Миловановић.

Једноставнијем, лакшем и потпунијем коришћењу Зборника веома су допринели савесно израђени Индекс чланова Душанова законика, Терминолошки речник (Д. Богдановић) и Регистар појмова и израза (Т. Никчевић).

По успешности започетог грандиозног подухвата САНУ, први том рукописа Душановог законика сведочи на најбољи начин о дOMETима наше савремене стваралачке научне мисли и истовремено побуђује на размишљање о потреби критичког објављивања наших капиталних историјских извора, чија су издања већ постала застарела а понекад и научно неупотребљива.

РАДОМИР СТАНИЋ

ЗНАЧАЈНА МОНОГРАФИЈА

(Др Сретен Петровић, МАНАСТИР СВЕТА ТРОЈИЦА КОД ПЉЕВАЉА, Институт за историју уметности, Београд, 1975).

Када се у једној хуманистичкој научној дисциплини већ појављују исцрпне синтетичке научне студије о великим хронолошким и стилским целинама, онда се може закључити да је та дисциплина одавно изашла из почетништва и да се опростила од своје несигурне младости. Нема сумње да се то у најбољем смислу речи односи на проучавање српског средњовековног уметничког стварања, за које има непроцењиве заслуге академик др Светозар Радојчић, не само својим капиталним делом „Старо српско сликарство“ — Београд 1966, већ и својом изузетном личношћу модерног истраживача, педагога и оснивача београдске историјско-уметничке школе, данас познате и признате у свету. А кад се, међутим, поред великих научних целина (особито су у том погледу вредне пажње књиге др Сретена Петковића „Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557 — 1614“, Нови Сад, 1966; др Јованке Максимовић „Српска средњовековна скулптура“, Нови Сад, 1971; а нарочито вољуменозно дело др Војислава Ј. Ђурића „Византијске фреске у Југославији“, Београд, 1974) појављују и широке студијске монографије о појединим значајним споменичким и уметничким индивидуалностима, онда је то добар знак да креативну научну мисао наше медијевалистике обогаћују и прате нови доприноси са којима ова наука може да рачуна на лепу будућност. Истовремено то је потврда о дораслости и зрелости наше историје уметности да се преко не малог броја даровитих и способних истраживача, потеклих из београдске школе, потпуно равноправно са научницима из земаља огромних научних традиција, прихвати решавање најсложенијих и веома суптилних проблема, који проистичу из разгранатог стабла и слојевитог организма наше старе уметности.

Као ново сведочанство о тим живим и плодотворним токовима и резултатима истраживања и проучавања наше уметности старих прошлих времена

може нам послужити књига др Сретена Петковића „Манастир Света Тројица код Пљеваља“ — нови и запажени издавачки подвиг Института за историју уметности Филозофског факултета у Београду.

Издавањем монографија о уметничким споменицима наше прошлости различитог приступа и облика баве се са успехом Српска књижевна задруга (В. Ј. Ђурић, „Сопотани“, С. Радојчић, „Милешева“, и Д. Панић и Г. Бабић, „Богородица Љевишка“), Књижевне новине (М. Кашанин, В. Кораћ, Д. Тасић и М. Шакота, „Студеница“; и М. Кашанин, Ђ. Бошковић и П. Миловић, „Жича“) и други издавачи који, можда са нешто мање доследности, задовољавајући културне и туристичке потребе, доприносе бољем познавању наших уметничких творевина протеклих векова.

Међутим, Институт за историју уметности Филозофског факултета у Београду, као млада институција опредељена за проучавање, поред осталих питања, сведочанстава наше уметничке прошлости, у свом издавачком програму није се оријентисала према најрепрезентативнијим уметничким делима, као што су то махом чиниле друге куће, већ је своје интересовање усмерила према мање познатим споменицима, али веома значајним за осветљавање најважнијих токова у области старог градитељства, сликарства и других уметничких активности.

То потврђују књиге А. Андријевића, „Алаца памија у Фочи“ (1972) и Г. Суботића, „Свети Константин и Јелена у Охриду“ (1971), којима су аутори, у пуном смислу речи, научно обелоданили не само споменике који су били предмет ових монографских студија, већ и сугестивно предочили сва важнија обележја епохе и стила којима ови објекти припадају.

Трећи подухват Института у својој едицији монографије представља књига др Сретена Петковића „Манастир света Тројица код Пљеваља“, која заслужује посебну пажњу. И она, као и предходне две, остварује тежњу издавача да, публиковањем мање познатих, али веома значајних споменика за поједина раздобља или стилске целине, допринесе општем научном сагледавању наше слојевите и обимне културне и уметничке баштине.

Манастир света Тројица код Пљеваља, по неким својим карактеристикама, улази у ред најзначајнијих споменика турског периода на подручју Пећке патријаршије, али у многобројном споменичком фонду средњег века, односно у укупности нашег културно-историјског наслеђа, пљеваљски манастир ипак представља једно од минорнијих здања наше културне и уметничке прошлости. Више позната својим именом, него стварним вредностима, св. Тројица пљеваљска је могла да побуди интересовање једног истакнутог истраживача наше уметничке прошлости какав је Сретен Петковић, иначе врстан зналац културних и уметничких прилика у старој Рашкој за време турске окупације, који се одликује и по томе што је нашу културну и научну јавност често пријатно узбуђивао лепим и значајним открићима. Чињеница да је манастир св. Тројица једно од ретких старих монашких средишта које је, како аутор истиче, стицајем срећних околности очувало обиље података о својој прошлости, подстакла је и омогућила С. Петковића да се определи да напише књигу, можда нешто мање исцрпну него што записи по рукописима и штампаним књигама, доста добро очувани архив делимично публикованих турских докумената, натписи на уметничким творевинама као и други извори, омогућавају.

У свом оваквом облику и обиму, а нарочито својом садржином, књига је драгоцена и значајна студија, којом би се поносила свака национална историја уметности. По прегледности, уверљивости закључака и изузетној документованости, ова монографија може многим да послужи као узор, а њена појава да буде на част нашој издавачкој продукцији ове врсте, посебно Институту за историју уметности.

Као писац већ поменуте изванредне синтетичке научне студије „Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557—1614“ (Н. Сад, 1965), С. Петковић је марљиво истражио период сликарске делатности у време од обнове Пећке патријаршије до велике сеобе Срба. Широко обавештен о свим значајнијим уметничким и културним токовима за време турске владавине

нашим крајевима, он је на компетентан начин могао да усредсреди пажњу врло упућеног истраживача на један споменик који је управо чекао својим мало знаним вредностима да културним, стручним и научним круговима буде адекватно и ваљано предочен. У том погледу аутор је задовољно и најстрожије захтеве модерне историографије, остваривши богату и импресивну слику прошлости, културних и уметничких вредности овог дуговековног споменика.

У овој монографској студији одговарајуће место су добили: историја споменика, његова архитектура, зидни живопис и манастирска ризница. Преко познатих и непознатих извора, архивских докумената, записа, натписа путописних бележака, писац је свестрано и педантно осветлио прошлост Тројица, пратећи све важније догађаје у животу манастира кроз различита раздобља. Захваљујући доста богатој документацији, он је успео да ухвати континуитет збивања у судбоносној и драматичној прошлости манастира. У историјски оквир манастирског живота, као основно ауторово полазиште при изради монографије, смештена су сва друга важнија поглавља и појаве из области уметничког и занатског деловања, која су се одвијала у манастирском окриљу. Започињући са поглављем „Пљевља у XVI веку“, кроз историју Тројица писац нас води сигурношћу познавања свих, па и најмањих, података различите врсте и порекла, које, акрибично систематизујући, користи зналачки као драгоцене изворе. Кад се суочи са њиховом оскудицом, он посредним путем, повезујући документе истог времена, покушава, са успехом, да у тамне просторе овог објекта унесе светлост поузданог историчара и испитивача.

Петковић је учинио изванредан допринос правилној и тачној валоризацији архитектонских вредности и одлика тројичког храма. До сада су архитектонска обележја ове грађевине била позната само у најглобалнијим цртама. Изостала су била потпунија разматрања. Готово да нисмо имали ни најоскуднија сазнања о градитељској генези и хронологији грађења објекта. Резултати до којих је аутор дошао и без неопходних археолошко-архитектонских истраживања, указују на врло занимљиве закључке и констатације, које, у потпуности, разјашњавају сложеност градитељске структуре цркве. Кроз описе архитектуре наоса и олтара као најстаријих делова грађевине као целине, затим дескрипцију унутрашње и спољашње припрате, уз анализу модерне цркве и припрате на ктиторским композицијама, писац је поуздано предочио како првобитне архитектонске облике, тако и све оно што је временом настајало као резултат доградње и других трансформација. Уочавајући извесну сличност тројичке архитектуре са архитектуром цркве манастира Пиве и Никољца, он је истакао све најважније самосвојности овог здања. Без поседовања одговарајућих података, до којих би се могло доћи археолошким ископавањима, дошао је до занимљивих предпоставки, којима оснавано и уверљиво осмишљава читав комплекс питања, дајући на њих задовољавајуће одговоре, који ће, свакако, бити потврђени археолошким доказима. Петковићева разматрања архитектуре тројичке цркве, уз коректне техничке цртеже архитекте В. Матића, у овом тренутку представљају једино могућа обавештења проишавши из удубљеног и помног посматрања видљивих елемената и података, заснованог на добром познавању сакралног градитељства ове и других епоха. Да ли ће она бити оспорена или потврђена у будућности, показаше толико потребна археолошка истраживања, која, на жалост, нису извршена. За неке констатације може се, са сигурношћу, рећи да ће остати трајни научни допринос.

Веома значајно место у монографији заузима исцрпна и свестрана обрада фресака, насталих између 1592. и 1595. године. Очито је да је писац, расправљајући о зидном сликарству, на свом терену, јер он данас важи као најбољи познавалац српског зидног сликарства у турским временима. Аутор тројичких фресака је познати и веома плодни сликар Страхиња из Будимља, који је живео и радио крајем XVI и почетком XVII века. Проучавајући од раније дело овог уметника (Петковић је први у целини сагледао стваралаштво овог зографа, давши у једној својој расправи сигурне оцене стилских и других вредности његових радова), располагао је богатим сазнањима да би их, уз коректна тумачења иконографског програма фресака, стилских и тематских

особености и уз нова запажања презентоваo на уверљив и јасан начин. Као ретко који фреско-ансамбл, зидна декорација манастира св. Тројице код Пљеваља располаже обиљем различитих, добро очуваних, ктиторских и других натписа. Пажљивим ишчитавањем и ревизијом ранијих чи тања натписа, он је прецизно и тачно установио време настанка фресака. Пуна студиозност испољена је приликом анализе тематских и стилских обележја зидних слика, при чему је писац монографије показао висок степен познавања ове проблематике. Тачно су оцењени уметнички домети Страхињиних радова, међу којима су тројичке фреске заузеле најистакнутије место. Добра очуваност фресака сигурно је олакшала посао иконографске и стилске анализе, а самим тим, и укупне оцене и процене општих уметничких вредности овог живописа, које су по пишчевом тврђењу најизразитије у опусу овог сликара.

Како је ризница овог манастира богата иконама, рукописним књигама и делима примењене уметности, то је знатан део ове књиге посвећен овим вредностима. Тако су прегледно, али и сажето, обрађене творевине од злата и сребра, древни крстови, дрворезбарски радови, предмети израђени у техници интарзије, радови црквеног веза и др. Посебна пажња је посвећена преписивачкој активности у манастиру, у којој је водећу улогу имао Гаврило Тројичанин. Традиција украшавања рукописних књига минијатурама у манастиру Тројици је живо и интензивно негована. У збирци старина ове врсте свакако најистакнутије место заузима рукопис Шестоднев са хришћанском топографијом, чије је илuminације радио познати минијатуриста и иконописац XVII века — Андрија Раичевић.

Међу не многобројним иконама у манастирској ризници особито место заузимају управо дела Андрије Раичевића, којима је у овој књизи дато одговарајуће место. Упадљиве су пишчеве оцене стилских и естетских вредности иконописних дела овог сликара, које се знатно разликују од раније изречених оцена. Наиме, полазећи од тога да су дела овог зографа унеколико прецењена од стране неких истраживача, он се залаже за мишљење да Раичевићева дела у Тројици пљеваљској указују на доста скроман таленат њиховог аутора. Мислимо, ипак, да је овај уметник, за време у коме је деловао, драгоцен и значајна појава и да се његове иконописне и илuminаторске способности не могу оспоравати. У тројичкој збирци највећу вредност имају критске иконе, које спадају међу боље радове те врсте у нашој земљи. Својевремену занимљивост представљају руске иконе, у чијој целини најзначајније место заузима репрезентативна икона Васкрсења из 1675. године — рад Симона Ушакова. У манастирском комплексу веома значајно место заузимају два конака из XVIII и XIX века, који спадају међу најлепша остварења народног немарштва овог времена у Црној Гори. Штета је што је у књизи овим лепим грађевинама поклоњена мала пажња, што доказује и недостатак основне техничке документације.

Књига је богато илустрована изванредним цртежима распореда зидних слика, које је радио Драгомир Тодоровић, и врсним фотосима Душана Тасића и аутора. Опширни резиме на енглеском језику омогућиће јој продор у свет, а општи и иконографски регистар допринеће њеном једноставнијем коришћењу.

МИЛАН ЂОКИЋ

ПОДСТИЦАЈ ЗА УНАПРЕЂЕЊЕ НАУЧНО-ИСТРАЖИВАЧКОГ РАДА

(„РАШКА БАШТИНА“, 1, Завод за заштиту споменика културе, Краљево, 1975. године)

Обележавајући 10. годишњицу свог рада, Завод за заштиту споменика културе у Краљеву је покренуо стручно-научну публикацију под именом „Рашка баштина“, чији је први број управо недавно изашао из штампе. Ова изванредно уређена и садржајно богата публикација представља не само круну рада Завода у протеклом периоду, већ, по квалитету објављених прилога, чији су аутори сарадници Завода и бројни врло истакнути истраживачи наше културне прошлости — доктори наука и академици, спада међу најзначајније научне едиције ове врсте. Смело би се рећи да „Рашка баштина“ у истини сачињава објективан пресек научне мисли код нас о споменичком наслеђу. Исто тако, по мноштву објављених расправа, чланака и студија, прва свеска ове публикације је најбогаћи зборник ове врсте који се уопште до данас код нас појавио. Одликује се разноврсношћу радова који обрађују споменике и резултате њихових истраживања у широком временском распону од античког доба до нашег времена. На преко 400 страница двостубачног слога, са око 150 табли разноврсних илустрација од фотоса и цртежа, објављене су 32 расправе, чланка и прилога, који обрађују врло хетерогене теме, везане за споменике културе, углавном са подручја старе Рашке. Поједини од ових радова доносе врло значајна открића, која су плод дуготрајних и стрпљивих истраживања. Такође, низ написа се бави конзерваторском проблематиком која се односи на споменике са овог подручја. Другим речима, у „Баштини“ су објављени и они текстови који указују на достигнућа Завода на плану непосредне техничке заштите споменика културе и археолошких ископавања која су у склопу ових интервенција обављена. С обзиром да се ради о врло интересантним прилозима, покушаћемо, укратко, да их читаоцима прикажемо, подцртавајући њихове најзначајније поруке и саопштења.

Професор Ђурђе Бошковић у свом чланку „Осврт на неке карактеристике регионалног просторног планирања споменика на територији средњовековне Рашке“ доказује да најзначајнији споменици културе на матичном подручју средњовековне српске државе нису настајали стихички, већ смишљено и у непосредној вези са тежњама њихових ктитора да им се задужбине уклопе, на целисходан начин, у државно-територијални организам, при чему су стратешки и комуникативни чиниоци имали пресудну улогу. Један од наших водећих историчара уметности и најбољих познавалаца српске средњовековне уметности, писац монументалног дела „Византијске фреске у Југославији“ — академик др Војислав Ј. Ђурић објављује расправу „Милешева и дрзски тип цркве“, која ће сигурно имати далекосежан значај у даљем подучавању нашег градитељства у турском периоду. Указујући на чињеницу да је манастир Милешева у времену од XV до XVII века имала већи углед него било који други наш средњовековни манастир (Студеница, Пећ, Жича), што је резултат одговарајућих друштвено-политичких односа тог доба, он са успехом покушава да докаже да је милешевска црква типом своје архитектуре била изузетно значајан узор при грађењу великог броја цркава, насталих у времену од краја XV до првих деценија XVII столећа. Стилском анализом он утврђује постојање пет типова цркава, размештених у области Херцеговине, које су пореклом својих основа везане за Милешеву. Један од ових типова проширио се и на подручје Подриња и област горњег тока Западне Мораве, да би, најзад, нашао корена код храмова у Подунављу, Срему, Банату и Бачкој. Ово инвентивно разврставање и систематизовање сакралних објеката, засновано на праћењу генезе архитектонског стила, представља први покушај дубљег разматрања сложених токова у живој градитељској делатности једног времена чији ће резултати представљати нови подстицај за даља изучавања.

Својом краћом расправом „Одјек Песме над песмама у српској уметности XIII века“ академик др Светозар Радојчић, наш најавторитативнији истраживач старе српске уметности, третира проблем везе између старих црквених текстова и неких наших фресака XIII века, настављајући тако изучавање међусобних утицаја разноликих уметничких творевина у српској прошлости.

Учествујући у археолошким и архитектонским истраживањима, која су објављена у оквиру конзерваторских радова на цркви св. Преображења у Придворици, др Војислав Кораћ, у својој монографској студији „Место Придворице у Рашкој архитектури“, доноси резултате тих истраживања, који, дубрим делом, осветљавају нека нејасна питања у вези са настанком овог храма и његових стилских одлика. Стилским аналогијама он успева да докаже да настанак овог споменика треба тражити у времену после грађења пећких св. Апостола, истичући да је „Придворица вредан део оног градитељског фонда што је настао као израз живог и зналачки усмереног настојања да се културним радом обележе почети правог самосталног живота тадашње Србије“.

Писан акрибично и учено, рад др Гордане Бабић „Циклус Христовог детињства у пределу с хумкама на фресци у Грацу“ сачињава суптилну иконографску анализу која уноси нову светлост у сву сложеност и јединственост градачке зидне слике, при чему су утврђени неки значајни путеви утицаја и веза престоничног сликарства Византије са Рашком седамдесетих година XIII века.

Чланак „О живопису цркве св. Стефана у Крушевцу“ историчара уметности Владислава Ристића бави се проблемом, односно дилемом: да ли је Лазарица — задужбина кнеза Лазара, имала на својим унутрашњим зидним површинама фреско-сликарство из доба српске независности? Аутор се опредељује за то да овај храм у то време уопште није имао живопис, аргументујући своју тезу чињеницом да за то нису постојали подобни политички и стваралачки услови и указујући на сличне примере код неких средњовековних споменика. Палеографском анализом утврђује да фрагменти пронађених фресака у Лазарици потичу из XVIII века, када је, по његовом мишљењу, по први пут добила живопис. Целовитост обраде историографских, иконографских и стилских проблема зидног сликарства храма св. Ваведeња у Павлици дошла је до изражаја у обимном чланку Милорада Михаиловића „Зидна деко-

рација новопавличке цркве“. Он је, поред објективне оцене уметничких вредности новопавличких фресака, коректно датовао настанак сликарства и самог споменика.

У групи овчарско-кабларских манастира, који још увек нису ваљано истражени, нити проучени, св. Тројица под Овчаром свакако заузима једно од најистакнутијих места. Њеном бољем познавању свакако је допринела расправа архитекте Милке Чанак — Медић „Манастир Тројица под Овчаром“, којом је размотрила низ питања из области архитектонског стила, предлажући могућност њеног настанка у деветој деценији XVI века и наглашавајући да је манастирска црква св. Тројице једно од најзначајнијих градитељских остварења овог времена.

После појаве студије др Сретена Петковића „Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557—1614“, Нови Сад, 1965, многа питања из области сликарског стварања за време турске окупације стручном и научном свету постала су јаснија. Међутим, макар колико су резултати његових истраживања драгоцени, низ питања је остало без одговора, нарочито оних која су везана за поједине споменичке индивидуалности и њихове уметничке творевине. То се, до извесне мере, односи на фреско-ансамбл у атрактивном и изузетно узбудљивом манастирском комплексу Црне Реке код Тутина, о коме опширно расправља Радомир Станић у својој студији „Зидно сликарство цркве манастира Црне Реке“. Доносећи исходе својих истраживања, аутор је дао исцрпне анализе тематског и иконографског програма црноречких фресака. Такође је свестрано размотрио стилска обележја овог живописа, установивши да је црноречки мајстор потекао као каснији изданак из пећке сликарске радионице, у чије је креативне способности уградио неке нове вредности, које га чине самосвојним и сасвим изузетним уметником свога времена. Вредна је пажње чињеница што је писац ове студије, на основу дела очуваног натписа, успео да установи време настанка овог сликарства: 1599/1600. године.

Сарајевски историчар уметности Здравко Кајмаковић, својом расправом „Георгије Митрофановић и кир Георгије“, у контексту ширег расветљавања личности и дела Георгија Митрофановића, познатог сликара из првих деценија XVII века, инсистира на личности кир Георгија као новој уметничкој фигури, која није идентична са Митрофановићем и истовремено изражава оправдану сумњу у постојање сликара Козме, који је под тим именом већ одавно ушао у нашу стручну и научну литературу.

Међу споменицима исламског порекла на подручју старе Рашке особиту пажњу скреће хамам у Новом Пазару, о коме је написао истоимени чланак архитекта Слободан Ђорђевић. У чланку се на занимљив начин, уз изврсну техничку документацију, интерпретирају типичне и самосвојне карактеристике овог споменика и са становишта конструктивних решења и са гледишта градитељског стила.

Обренија Вукадин, својим радом „Археолошка истраживања у Старој Павлици“, обелодањује значајне археолошке налазе у виду наушница и сребрних апликација које датује у другу половину XIV или почетак XV века, из чега закључује да је у ово доба, поред цркве, постојала насеобинска некропола већег обима, чија би даља истраживања сигурно дала више података за ближе одређивање горње и доње временске границе.

„Ђорђеви Ступови у Расу“, чланак архитекте Јована Нешковића, доцента Архитектонског факултета из Београда, сигурно ће побудити посебну пажњу и самим значајем споменика о коме пише, и разматрањима неких важнијих питања која се односе на време настанка цркве св. Ђорђа, њене изузетне архитектонске одлике и концепцију конзерваторско-рестаураторских радова. Нешковић, у овом чланку, по први пут, објављује новопронађени натпис о градњи цркве године 1170/1, чиме се отклањају све до сад постојеће дилеме и недоумице око времена градње ове монументалне задужбине Стефана Немање. Из излагања о радовима на заштити споменичког комплекса може се закључити да се конзерваторско-рестаураторске интервенције и археолошка истраживања изводе веома студиозно, опрезно и крајње критично.

Антица Павловић објављује текст „Јавни споменици посвећени народно-ослободилачкој борби“, којим са ликовно-естетског становишта расправља о уметнички највреднијим остварењима на подручју југозападне Србије. Њене занимљиве опсервације и оцене ових дела посвећених нашој најновијој историји, спадају међу прве успеле покушаје валоризације ових споменика.

Радослав Прокић, својим чланком „Римске терме у Чачку“, и Михаило Зотовић, радом „Антички споменици и предмети са локалитета Коловрата код Пријепоља“, задржавају нашу пажњу на археолошком наслеђу из античког доба. Док је Прокић опширно приказао споменичку и конзерваторску проблематику чачанских терми, Зотовић је дескриптивно обрадио све најважније налазе са локалитета Коловрата, улазећи у неке анализе њихових пластичних и научних вредности.

Као колективни рад Душице Минић, Обреније Вукадин и Слободана Ђорђевића „Средњовековни град Сталаћ“ садржи збир значајних резултата до којих се дошло током археолошких истраживања и конзерваторских радова на овом средњовековном тврђавском комплексу. Изванредни налази керамике, са оригиналном орнаментиком и занимљивим облицима, упућују ауторе на претпоставку да је у овом граду постајала грнчарска радионица. Вредно је истаћи да се овај град откако је у XV веку настрадао, никада више није васпостављао. Интересантан део рада представља поглавље које се односи на конзерваторску проблематику и пројектно решење рестаурације тз. Тодорове куле.

У прилогу др Доброслава Павловића „Прилог проучавању сликаних декорација фасада српских средњовековних цркава са подручја Западне Мораве“ износе се нека нова сазнања кроз конзерваторска истраживања о украсној орнаментацији цркава Моравске школе, а у краћем монографском тексту „Црква св. Николе у Палежу“ од Бранке Павић — Васте расправља се о једном мање познатом споменику у близини манастира Студенице, који садржи значајне стилске и уметничке вредности у тешко пострадалом живопису.

Посебном занимљивошћу одликује се рад др Слободана Ненадовића „Сеоска архитектура која настаје“, у коме писац, кроз зналачки одабрану документацију о старим сеоским објектима у Грацу, указује на модернизацију становања на селу, која има погубне последице по стару и вредну народну архитектуру, а коју треба кроз одговарајуће облике штитити.

Једну епизоду из бурног живота познатог родољуба и уметника Хаџи Рувима пластично обрађује Мирјана Шаkota у прилогу „Хаџи Рувим у Студеници“. Утврдивши трагове његовог боравка у Немањиној задужбини, она доноси нека сведочанства уметничке активности ове личности у Студеници, чије објављивање обогаћује слику о њеној узбудљивој стваралачкој делатности.

Добрила Гај — Поповић, у свом напису „Остава новца у Куманици“, обрађује 28 комада сребрног и златног новца који су пронађени у непосредној близини манастира Куманица на Лиму, приликом изградње пруге Београд — Бар. Новац потиче из XVII века, а остава датира, по мишљењу аутора, са самог почетка аустријско-турских ратова у другој половини XVII века.

У свом занимљивом чланку „Цртежи српских романтичара“ др Миодраг Јовановић даје анализе заједништва цртежа и слика неких наших сликара XIX века. Он о цртежима српских романтичара расправља са становишта с којег до сада готово нико није улазио у овај проблем, предочавајући нам интересантна запажања о томе да је цртеж као значајна компонента дела један од чинилаца који може у знатној мери да допринесе поузданијем валоризовању српског ликовног романтизма.

У краћем етнографском прилогу Надежда Пешић — Максимовић „Појединци, покретачи стварања средишта у селима Ужичке Црне Горе“ бави се проблемом настајања сеоских средишта и доприносом појединих личности у њиховом структуралном и урбанистичком обликовању, износећи неке интересантне податке везане за Ужичку Црну Гору. Овај прилог би могао бити озбиљнији подстицај код етнолога за дубље проучавање развоја нашег села.

Колико трагање за нашим старинама и уметничким вредностима може бити плодносно, сведочи прилог Бранка Вујовића „Царске двери Војводе Молера“. Аутор је у гробљанској капели у Г. Милановцу пронашао царске

двери, рад сликара Петра Николајевића, познатог под именом Војвода Молер. Ове двери су за сад прво познато потписано дело овог уметника, настало 1797. године као саставни део неког иконостаса, сликаног у манастиру Боговађи. Поред двери Вујовић је открио и једну потписану икону мало познатог сликара Сретена Протића из Драгачева.

Манастир Лепенац у Расини, вредан и загонетан споменик, чија је црква до недавно била у рушевинама, предмет је расправљања прилога Мирка Ковачевића „Конзерваторско-рестаураторски радови на цркви манастира Лепенац у Расини“, у коме је изложена основна концепција конзерваторско-рестаураторских интервенција и опис најзначајнијих радова на обнови овог објекта.

Особени и јединствени објекти нашег народног градитељства све су већа реткост, не само на подручју старе Рашке, већ у читавој нашој Републици. Многи од њих већ су давно нестали, а они који су до данас сачувани представљају праве изузетке. Један од таквих споменика јесте, свакако, чардак кнеза Милоша у Горњој Добрињи, коме архитекта Марија Домазет посвећује истоимени прилог. Радећи на спасавању и конзервацији овог споменика, писац је био у прилици да размотри све његове архитектонско-етнографске вредности и да нас на објективан начин са њима упозна.

Као резултат теренских етнографских истраживања Радмиле Павићевић — Поповић настао је њен прилог „Натписи на сеоским кућама у околини Чаčka и Горњег Милановца“. Занимљива и ретка појава да се у виду камених натписа исписују драгоцени подаци о времену настанка кућа, имена мајстора и друге важније појединости, које су од великог значаја за проучавање нашег неимарства XIX века, није била до сада уочена у другим крајевима, а још мање је била предмет истраживања и изучавања. У сваком случају, може се очекивати да ће се, даљим истраживањима, доћи до нових открића ове врсте и у другим областима Србије, која ће несумњиво допринети ширем и потпунијем сагледавању градитељске делатности нашег народа у прошлом веку.

Наш познати сликар-конзерватор Бранислав Живковић, у свом тексту „Конзерваторски радови на живопису манастира Жиче“, износи неке проблеме из сложеног процеса рада на заштити жичких фресака, дајући исцрпан попис сцена и фигура овог фреско-ансамбла.

Поводом 30.годишњице рада на заштити споменика културе у слободној Југославији, оживљена су нека истраживања историје наше службе заштите споменика културе. Као марљиви проучавалац правне заштите наше културне баштине истиче се Владимир Бргуљан, који је у овој публикацији објавио свој рад „Први општи правни акти из области заштите споменика културе у социјалистичкој Југославији“. Он се осврнуо на далекосежни значај наших првих правних аката: Одлуке о заштити и чувању културних споменика и старина од 20. фебруара 1945. године и Закона о заштити споменика културе и природњачких реткости Демократске Федеративне Југославије, којима је наша земља испољила високу свест и хуманистичко настојање да се очувају сведочанства наше културне, историјске и уметничке прошлости, уврштајући се тако у ред најнапреднијих држава богатих културним наслеђем.

Својим кратким прилогом „Први покушај стварања конзерваторске службе у Србији“, наш истакнути конзерватор, архитекта Иван Здравковић предочава безуспешне напоре и настојања Народног музеја и Српске академије наука о доношењу законских прописа о заштити старина, чињених још од 1885. године, наглашавајући да је тек по завршетку другог светског рата учињен први корак. Одлуком Министарства просвете Србије у почетку је брига о заштити културног наслеђа била поверена Народному музеју, уз сарадњу са Српском академијом наука и Универзитетом, да би нешто касније (25. јуна 1947. године), оснивањем Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије, питање заштите културно-историјског наслеђа било решено на адекватан начин.

У исцрпном и богато илустрованом извештају „Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године“, директор Завода Радомир Станић је презентовао најзначајније резултате рада ове уста-

нове како на плану непосредне заштите споменика културе, тако и у области њихових истраживања и проучавања.

Већина радова, објављених у „Рашкој баштини“, својим открићима и резултатима које доносе, веома обогаћује наша сазнања о споменицима или делима која обрађују. Поједини међу њима бацају сасвим нову светлост на низ питања која су доскора, што се тиче одговора на њих, могли само да се наслућују. „Рашка баштина“ и појава њеног првог броја представља доказ о деметрополизацији културне и научне делатности и, истовремено, снажан подстицај за унапређење научно-истраживачког рада у области проучавања наше културне прошлости и споменичког наслеђа. Изванредан допринос ликовно-техничкој опреми ове волуменозне књиге, која је у том погледу право остварење, пружио је Гојко Суботић. Уредник публикације је Радомир Станић.

ИЗВЕШТАЈ

О РАДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА ЗА 1975. ГОДИНУ

Програм рада Народног музеја за протеклу годину, поред општих и просветно-васпитних задатака установе, по први пут је планирао и детаљан рад сваког одељења по месецима. Овако конципиран, Програм је омогућио плански рад сваког одељења, што је дало веома позитивне резултате.

ОПШТИ ЗАДАЦИ

Као и ранијих година, сви стручњаци, у оквиру својих одељења, радили су на стручној обради музејског материјала и сређивању документације. У протеклој години обрађено је у Архиепископском одељењу 120 предмета и 200 картона фототеке. Одељење ликовне и примењене уметности обрадило је 130 музејских предмета и 200 картона фототеке, а Етнолошко одељење 96 предмета. У Историјском одељењу обрађено је 94 предмета и 349 фотографија (од тога 204 из периода раније историје и 145 из периода радничког покрета и НОБ-а). Сређени су подаци за 23 учесника првог светског рата.

Посебна пажња посвећена је прикупљању и откупу музејског материјала. Поред прикупљања материјала на терену, обављена је и посета старим градским породицама и извршен откуп експоната за попуну постојећих збирки. Тако је у току протекле године, ар-

хеолошким ископавањем, откупом и поклонима Музеј обогатио своје збирке за 155 нових предмета (97 археолошких, 11 уметничких, 26 етнографских и 21 историјских), као и већим бројем фотографија из разних временских периода.

Стручна библиотека увећана је за 371 књигу, од којих је 50 купљено, а 321 добијена разменом и поклонима. Наведени подаци указују да је набавка стручне литературе још увек недовољна, што, свакако, успорава рад на стручном и просветно-васпитном раду установе.

Фото-лабораторија је успешно сарађивала са стручном службом Музеја у раду на снимању музејског материјала у установи и споменика културе на терену. У протеклој години фото-лабораторија је извршила 1.880 снимања и израдила 3.816 фотографија разног формата за картотеку, изложбе, институције у области културе у граду и повременим корисницима.

ТЕРЕНСКО-ИСТРАЖИВАЧКИ РАД

Већ неколико година Музеј, са великим успехом, обавља систематско рекогносцирање терена по већ утврђеном програму. Стручна екипа од четири члана (археолог, етнолог, историчар и историчар уметности) обрадила је пет села: Асеницу, Рајац, Брезовице, Премећу и Петницу, док је у Губеревцима, Вичи и Горачићима извршено допунско рекогносцирање. Овим рекогносцирањем констатовано је 28 локалитета, од којих су три праисторијска, 16 је средњовековних, три из турског периода, уз шест савремених гробаља, чији зачеци падају у XVIII, односно XIX век. Поред тога, евидентирана су и два етнографска објекта споменичке вредности, од којих један представља комплекс зграда развијеног сеоског домаћинства с краја прошлог и почетка нашег века. Према усвојеном програму, рекогносцирање није обављено у потпуности, услед неповољних временских прилика.

Поред екипне обраде терена, сваки кустос у оквиру свога одељења обавио је појединачна рекогносцирања у циљу прикупљања података за обраду одређене теме. Археолошко одељење за рад на теми „Праисторијска насеља у сливу Западне Мораве“ извршило је рекогносцирање села: Мојсиње, Станчићи, Мрчајевци и Остра и том приликом су констатована четири локалитета од којих два припадају неолиту, један неолиту, док се четврти локалитет односи на временски неидентификовану хумку.

Прикупљање грађе за тему „Иконе и иконостаси XIX века“, којим се Одељење ликовне и примењене уметности бави већ неколико година, извршено је према плану, с тим што су обрађена и два непланирана иконостаса. До сада су прикупљени подаци за пет иконостаса из цркава у селима: Миоковци, Прељина, Мојсиње, Горачићи и Каона. Укупно је обрађена 31 икона.

Етнолошка истраживања обављена су у селу Вујетинцима, где је прикупљена грађа о свадбеним обичајима. Том приликом на магнетофонској траци снимљене су свадбене, прељске и жетелачке изворне песме, које се и данас певају у овом селу.

Историјско одељење обавило је прикупљање грађе за изучавање рада чачанске помоћне женске секције ФИДАК-а између два светска рата и развоја железничког саобраћаја у чачанском крају.

Овогодишња ископавања на локалитету Гушавац у Мрчајевцима представљају завршетак систематских истраживања праисторијских хумки и средњовековне некрополе. Овога пута испитана је трећа хумка и извршена су потребна сондажна ископавања на простору око хумки. Досадашњи резултати су показали да су све три хумке у знатној мери оштећене укопавањем средњовековних гробова, као и раскопавањем терена од стране мештана из радозналости. Међутим, и поред оштећења гробних целина и поремећене стратиграфије, дошло се до веома интересантних података у вези начина сахрањивања, а исто тако до значајног покретног материјала (филибарске перле, перле од стакла и стакласте пасте, фрагментирани остаци гвозденог горелог оружја и други предмети од гвожђа и бронзе), који овај налаз културно и хронолошки везују за илирску кнежевску некрополу у Атеници.

На простору праисторијске хумке откривено је 87 гробова и три гроба у једној од четири сонде постављене ван хумке. Досадашња испитивања су показала да је средњовековна некропола (укупно 398 гробова) лоцирана на простору праисторијских хумки и да се углавном простира у оквиру њих. Мада ретки, али веома значајни гробни налази указали су на хронолошку детерминацију средњовековне некрополе и њено континуирано трајање од XII до XVII века. Ископавањима је руководила Милена Икодиновић, археолог, у сарадњи са Душанком Ранковић, историчарем уметности. У екипи је учествовао и Миша Хуђеџ, препаратор.

На локалитету Ивково брдо у Крстацу започето је систематско истраживање једне мање, али у целини ретко очуване некрополе хумки на подручју Драгачева. Откопане су три од укупно пет хумки које се у једном низу протежу по уској греди планинског венца на граници између лучанске и ариљске општине. Резултати ископавања су показали да ове хумке, по својим карактеристикама, припадају групи до сада испитаних бронзаноделских хумки планинског подручја Драгачева. То су хумке мањих димензија, земљане конструкције. Две садрже по један централни гроб спаљеног покојника, и хронолошки се опредељују у рани бронзани период. Међутим, откривене урне у хумци III, потврђују да је ова некропола егзистирала у развијеном бронзаном периоду, на основу чега се може закључити да су ови крајеви били насељени током целог бронзаног доба. Ископавањима је руководила Милена Икодиновић, археолог, а у екипи су учествовали: Душанка Ранковић, историчар уметности, Мишо Хуђеџ, препаратор, и Радивоје Бојовић, студент.

С обзиром да Музеј ради и на пољу заштите објеката са споменичким вредностима свога подручја и да ту делатност обавља у сарадњи са Заводом за заштиту споменика културе у Краљеву, Одељење ликовне и примењене уметности извршило је делимична испитивања цркве манастирског комплекса св. Тројице под Овчаром. Постављене су 53 сонде по унутрашњим зидовима цркве и констатовано да испод данашњег слоја малтера на унутрашњим зидовима цркве манастира св. Тројице не постоје трагови фреско-декорације.

ПРОСВЕТНО-ВАСПИТНИ РАД

Просветно-васпитни рад задњих година не даје задовољавајуће резултате, и поред уложених напора. Разлог овоме треба тражити, у првом реду, у недостатку педагога, који би се искључиво посветио просветно-васпитном раду и пришао плански његовој реализацији. Други озбиљни проблем је недостатак простора за повремение изложбе и одржавање предавања, што, свакако, доприноси смањењу ангажовања на овом плану. Уколико се реше ова два проблема, Музеј ће бити у могућности да испуни задатке на просветно-васпитном плану, који се од њега и очекују.

Поводом прославе 30. годишњице Првог конгреса КПС, Музеј је организовао изложбу „Раднички покрет чачанског краја“. Изложба је, посредством фотографија, колажа, докумената и легенди, приказала развој КПЈ у Чачку и околини, од њеног оснивања, па све до 1945. године. Изложба је постављена у холу Дома културе у Чачку и отворена на дан одржавања свечане академије. Са истом темом постављена је и покретна изложба, која је обишла већи број села, а посебно била укључена и у акцију „Селу у походе“.

Обележавајући прославу 70. годишњице формирања КУД „Абрашевић“ у Чачку, Музеј је приредио пригодну изложбу. Изложба је, посредством фотографија, легенди и колажа, приказала развојни пут овога друштва и његов допринос култури града од оснивања до данас. Изложба је била постављена у холу Дома културе у Чачку у оквиру свечане академије.

У другој половини године изашла је из штампе пета свеска Зборника радова. Као и до сада, Зборник обухвата све области културне и политичке историје нашег краја. У овом броју Зборника појавило се 14 сарадника са 15 стручних прилога. Штампан је на 320 страна, односно 20 штампарских табака текста и пет табака прилога у тиражу од 1.000 примерака, са по 30 сепарата за сваког аутора.

На крају, треба, са задовољством, констатовати да је планирани програм рада за протеклу годину у потпуности реализован, посебно на стручном плану рада установе. Извештај не би био потпун, а да са жаљењем не констатујемо да Музеј није наишао на разумевање Извршног одбора СИЗ културе у Чачку за отварање радног места конзерватора, што је допринело да акутан проблем конзервације музејског материјала и даље остане нерешен.

РАДИВОЈЕ Д. БОЈОВИЋ

РАЗМЕНА ПУБЛИКАЦИЈА У 1975. ГОДИНИ

БЕОГРАД

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ САНУ

Старинар, књ. XXIII, 1974.

АРХИВ СР СРБИЈЕ

Арживски преглед, бр. 2, 1972.

ВОЈНИ МУЗЕЈ ЈНА

Vesnik, br. 18, 1972.

ЕТНОЛОШКО ДРУШТВО ЈУГОСЛАВИЈЕ

Etnološki pregled 12, Ljubljana 1974.

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ

Гласник Етнографског института XXII, 1974.

ЕТНОГРАФСКИ МУЗЕЈ

Гласник Етнографског музеја 34, 1971; 35, 1972; 36, 1973.

МУЗЕЈ ПРИМЕЊЕНЕ УМЕТНОСТИ

Beogradski politički plakat 44—1974, Beograd 1974.

Бобовац и Краљева Сутјеска (каталог), Београд 1974.

Др Бојана Радојковић, Филактерији енамлуци припојаснице, Београд 1974.

Ivan Štraus, Izložba arhitekture (katalog), Beograd 1974.

Izložba Beogradski politički plakat 44—1974, Beograd 1974.
Зборник, књ. 18, 1974.

НАРОДНИ МУЗЕЈ

Грчко-илирско благо (каталог), Београд 1975.

Ковање и ковнице античког и средњовековног новца (каталог), Београд 1975.

Спомен музеј Надежда и Растка Петровића (каталог), Београд 1975.

ПРИРОДЊАЧКИ МУЗЕЈ

Гласник Природњачког музеја у Београду, серија А, књ. 29, Београд 1974.

РЕПУБЛИЧКИ ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ
Саопштења X, Београд 1974.

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ, ОДЕЉЕЊЕ ЗА ИСТОРИЈУ

Историјски гласник, 1—2, 3—4, 1951; 1—4, 1952; 1—2, 3—4, 1953; 1—2, 3, 4, 1954; 1, 2, 3—4, 1955; 1, 2, 3—4, 1956; 1—2, 3—4, 1957; 1—2, 3—4, 1958; 1—2, 3—4, 1959; 1—2, 3—4, 1960; 1—4, 1961; 1—4, 1962; 1, 2, 3, 4, 1963; 1, 2—3, 4, 1964; 1, 2—3, 4, 1965; 1, 2—3, 4, 1966; 1—2, 3—4, 1967; 1, 2, 1969; 1—2, 1970; 1, 2, 1971; 2, 1972; 1, 2, 1973; 1—2, 1974.

BRATISLAVA

SLOVENSKE NARODNE MUZEUM

Zbornik Slovenského národného múzea, historia 12, 1972; 13, 1973; 14, 1974.

BRNO

UNIVERSITA J. E. PURKYNE

Václav Frolec, Tradiční vinařství na Moravě, Brno 1974.

Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské university, rada uměnovědna, F 16, 1972; F 17, 1973.

Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské university, řada archeologicko—classická, E 16, 1971, E 17, 1972; E 18—19, 1973—4.

Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské university, řada historická, C 18—19, 1971—2; C 20, 1973.

BUDAPEST

MAGYAR NEMZETI MUZEUM

Folia archaeologica XXV, 1974.

VARNA

NARODEN MUZEJ

Извештаја на Народнија музеј — Варна, кн. X (XXV), Варна 1974.

WIEN

ÖSTERREICHISCHES NUMISMATISCH GESELLSCHAFT

Numismatische Zeitschrift 87—88, 1972; 89, 1974.

БУКОВАР

ГРАДСКИ МУЗЕЈ

Glasnik slavonskih muzeja, br. 26, 1974; 27, 1975.

GDANSK

MUZEUM ARCHEOLOGICZNE

Pomerania antqua (Wydawnictwo morskie) I, 1965; II, 1968.

Pomerania antiqua (Ossolineum), V, 1974; VI, 1975.

GÖTEBORG

GÖTEBORGS ARKEOLOGISKA MUSEUM

Kjerstin Cullberg, Ekehögen—Backa Röd—Valtersberg, Göteborg 1973.

Kjerstin Cullberg, Ekehögen und Valtersberg, (katalog) Göteborg 1973.

FYND rapporter 1974, Göteborg 1974.

GRAZ

LANDESMUSEUM JOANEUM

Jahresbericht 1972, 1973, 1974.

MUSEUM FÜR KULTURGESCHICHTE UND KUNSTGEWERBE

Das steirische Handwerk, I, Gratz 1970.

Das steirische Handwerk, II (katalog), Gratz 1970.

ЗАГРЕБ

ЕТНОГРАФСКИ МУЗЕЈ

Drvo u tradicijskoj obradi, katalog, Zagreb 1974.

ЗАДАР

АРХЕОЛОШКИ МУЗЕЈ

Apulska keramika na istočnoj jadranskoj obali, Zadar 1972.

Diadora, sv. Zadar 1973.

ЗЕНИЦА

МУЗЕЈ ГРАДА ЗЕНИЦЕ

Radenko Mišević, izložba slika, Zenica 1975.

Čamil Kazazović, Zenica u narodnooslobodilačkoj borbi, Zenica s. a.

ІАȘI

MUZEUL DE ISTORIE A MOLDOVEI

Cercetări istorice, I, 1970; II, 1971; III, 1972; IV, 1973; V, 1974.

ЈАЈЦЕ

МУЗЕЈ ДРУГОГ ЗАСЕДАЊА АВНОЈ-А

Tako je rođena nova Jugoslavija, I, II, Jajce 1973.

КРАЊ**ГОРЕЊСКИ МУЗЕЈ**

Janez Kovačič (katalog), Kranj 1975.

Kmečko gospodarstvo v dolini (katalog), Kranj 1974.

Naše gore (katalog), Kranj 1974.

Franz Schneeweiss (katalog), Kranj 1974.

ЛАБИН**НАРОДНИ МУЗЕЈ**

VII labinski atelijeri (katalog), Labin 1975.

Slika moga zavičaja (katalog), Labin 1975.

ЛЕСКОВАЦ

Лесковачки зборник XIV, Лесковац 1974.

MISKOLC**HERMAN OTTÓ MÚZEUM**

Kozleményei 12, 1973; 13, 1974.

ЉУБЉАНА**СЛОВЕНСКИ ЕТНОГРАФСКИ МУЗЕЈ**

Slovenski etnograf, XXIII—XXIV, 1972; XXV—XXVI, 1974.

НИШ**НАРОДНИ МУЗЕЈ**

Обнова Ниша (1944—1946), Ниш 1974.

НОВИ САД**ВОЈВОЂАНСКИ МУЗЕЈ**

Vojvodina u bakarnom i ranom bronzanom dobu (katalog), Novi Sad 1974.

ПРАГА**NÁRODNÍ MUZEUM**

Antický portret (katalog), Praha 1972.

Vladimír Sakař, Roman imports in Bohemia, Prague 1970.

Mandragora, (katalog), Praha 1974.

Recké umění z jižní Itálie (katalog), Praha 1974.

CIN z dejni českého kovářství, (katalog), Praha 1972.

Česká a slovenská medaile 1508—1968, (katalog), Praha 1969.

ПРИЛЕП**ЦЕНТАР ЗА ИСТРАЖУВАЊЕ НА СТАРОСЛОВЕНСКАТА
КУЛТУРА**

Balkanoslavica 1, 1972; 2, 1973.

РОВИЊ**ЗАВИЧАЈНИ МУЗЕЈ**

Dušan Džamonja (katalog), Rovinj 1975.

Parać (katalog), Rovinj 1975.

САРАЈЕВО

ФАКУЛТЕТ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА

Semberija u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji, Sarajevo 1972.

SZEGED

MÓRA FERENC MÚZEUM

Evkönyve 1, 2, 1972/73.

СОФИЯ

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Соня Георгиева, Велизар Велков, Библиография на българската археология (1879—1966), София 1974.

ТИТОВО УЖИЦЕ

НАРОДНИ МУЗЕЈ

Ужички зборник, бр. 3, 1974.

ТОПОЛА

ИСТОРИЈСКИ МУЗЕЈ

Сликарска колонија у Липовцу 1973—1974 (каталог), Топола 1975.

ТУЗЛА

МУЗЕЈ ИСТОЧНЕ БОСНЕ

Clanci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. X, Tuzla 1973.

FRANKFURT

BEZIRKSMUSEUM

Ernest Walter Huth, Führer durh das Bezirksmuseum und die Geschichte von Frankfurt (oder), I, Frankfurt 1964.

CELJE

DRUŠTVO SLOVENSKIH UMETNIKOV, PODODBOR CELJE, LIKOVNI SALON

Herman Gvardančić (katalog), Celje 1973.

С А Д Р Ж А Ј

1. Новак Живковић — СТАРОВЛАШКИ НЕМИРИ И ПРИКЉУЧЕЊЕ СТАРОГ ДЕЛА ВЛАХА СРБИЈИ — — — — —	5
2. Срета Пецињачки — РАЗЛИЧИТИ ПОДАЦИ ИЗ 1732—1733. ГОДИНЕ О КОМОРСКИМ НАСЕЉИМА РУДНИЧКОГ ДИСТРИКТА — — —	31
3. Драгомир С. Поповић — ДА ЛИ СЕ ЧАЧАК У СРЕДЊЕМ ВЕКУ ЗВАО ГРАДАЦ — — — — —	85
4. Радојко Николић — ЗАПИСИ О РАТНИЦИМА — — — — —	93
5. Сретен М. Јевтовић — СТАНОВНИШТВО ЛЕУШИЋА — — — —	135
6. Др Ненад Симић — НАДЕЖДА ПЕТРОВИЋ КАО ЛИКОВНИ ПЕДАГОГ — — — — —	157
7. Љиљана Јоксимовић — СЛИКАР ЖИВОРАД НАСТАСИЈЕВИЋ — —	165
8. Љубодраг Поповић — ШЕМАТИЗАМ ОКРУГА ЧАЧАНСКОГ ОД 1871. ДО 1890. ГОДИНЕ — — — — —	199
9. Марија Урошевић — ПОМОЋНЕ ПРИВРЕДНЕ ЗГРАДЕ У ИБАРСКОМ КРАЈУ — — — — —	217
10. Теодосије Вукосављевић — СПОМЕНИК РАТНИЦИМА ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА НА ГРОВЉУ У ЧАЧКУ — — — — —	227
11. Радивоје Д. Бојовић — ОДЛИКОВАЊЕ ПУКОВНИКА ДРАГУТИНА ГАВРИЛОВИЋА — — — — —	245
12. Радован М. Маринковић — ЛЕГЕНДЕ О СЕЛИМА — — — — —	263
13. Драгољуб Д. Јовашевић — ДАВАЊЕ „ПРЕЗИМЕНА“ — НЕВЕСТИНСКИ НАРОДНИ ОБИЧАЈ У ЗАПАДНОЈ СРБИЈИ — — — — —	283
14. Драгиша Мајсторовић — ЗАПИСИ ИЗ НОБ-а, ДНЕВНИК И ОБЈАШЊЕЊА — — — — —	299
15. Радован М. Маринковић — АНТИФАШИСТИЧКИ ФРОНТ ЖЕНА ДРАГАЧЕВА У ПРВИМ ПОСЛЕРАТНИМ ГОДИНАМА — — — —	343
16. Милован Вуловић — СПОМЕНИЦИ И СПОМЕН-ОБЕЛЕЖЈА НОР-а ТАКОВСКОГ КРАЈА — — — — —	361
17. Радомир Станић — ВИСОК ДОМЕТ НАШЕ СТВАРАЛАЧКЕ МИСЛИ	379
18. Радомир Станић — ЗНАЧАЈНА СТУДИЈА — — — — —	383
19. Милан Ђокић — ПОДСТИЦАЈ ЗА УНАПРЕЂЕЊЕ НАУЧНО-ИСТРАЖИВАЧКОГ РАДА — — — — —	387
20. ИЗВЕШТАЈ О РАДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА ЗА 1975. ГОДИНУ — —	393
21. Радивоје Војовић — РАЗМЕНА ПУБЛИКАЦИЈА У 1975. ГОДИНИ —	397

TABLE DES MATIERES

1. Novak Živković — LES TROUBLES DANS LA REGION DE STARI VLAH ET SON RATTACHEMENT A LA SERBIE — — — — —	5
2. Sreta Pecinjački — NOUVELLES DONNEES DES ANNEES 1732—33 SUR LES AGGLOMERTIONE DU DISTRICT DE RUDNIK, CONTRIBUABLES DU TREZOR DE VIENNE (HOFKAMMERKANZLEI) — — — — —	31
3. Dragomir Popović — LA VILLE DE ČAČAK S' APPELAIT-ELLE GRADAC AU MOYEN AGE? — — — — —	87
4. Radojko Nikolić — INSCRIPTIONS SUR LES TOMBES DES GUERRIERS	95
5. Sreten M. Jevtović — LA POPULATION DE LEUŠIĆI — — — — —	135
6. Dr Nenad Simić — NADEŽDA PETROVIĆ COMME LA PÉDAGOGUE PLASTIQUE? — — — — —	157
7. Ljiljana Joksimović — ŽIVORAD NASTASIJEVIĆ — — — — —	165
8. Ljubodrag Popović — CALENDRIER OFFICIEL CONTENANT LA LISTE DES INSTITUTIONS ADMINISTRATIVES ET AUTRES DU DISTRICT DE ČAČAK — — — — —	199
9. Marija Urošević — BATIMENTS DES DOMAINES AGRICOLES DANS LA VALLE DE L IBAR — — — — —	217
10. Teodosije Vukosavljević — A PROPOS D' UN MONUMENT AU MORTS DE LA PREMIERE GUERRE MONDIALE — — — — —	227
11. Radivoje Bojović — LES DECORATIONS DU COLONEL DRAGUTIN GAVRILOVIĆ — — — — —	245
12. Radovan M. Marinković — LES LÉGENDES DES VILLAGES — — — — —	263
13. Dragoljub D. Jovašević — UNE COUTUME CONSISTANT A DONNER DES »NOMS« LA JEUNE MARIEE DONNANT DES »NOMS« DANS LES REGIONS DE LA SERBIE OCCIDENTALE — — — — —	283
14. Dragiša Majstorović — NOTES SUR LA LUTTE POPULAIRE DE LIBERATIN, JOURNAL ET COMMENTAIRES — — — — —	299
15. Radovan M. Marinković — LE FRONT ANTIFASCISTE DES FEMMES DE DRAGAČEVO DANS LES PREMIERES ANNEES D' APRES-GUERRE	343
16. Milovan Vulović — LES MONUMENTS ET LES PLAQUES COMMEMORATIVES DE LA REGION DE TAKOVO — — — — —	361
17. Radomir Stanić — LE CODE DE L'EMPEREUR STEFAN DUŠAN — — — — —	379
18. Radomir Stanić — DR SRETEN PETKOVIĆ, LE MONASTERE DE LA TRINITE PRES DE PLJEVLJA — — — — —	383
19. Milan Đokić — LE PATRIMOINE DE RAŠKA — — — — —	387
20. RAPPORT SUR L'ACTIVITÉ DU MUZÉE POUR L'ANNÉE 1975. — — — — —	393

САРАДНИЦИ У ОВОМ БРОЈУ

1. НОВАК ЖИВКОВИЋ, директор музеја у пензији из Београда
2. СРЕТА ПЕЦИЊАЧКИ, историчар из Сремских Карловаца
3. ДРАГОМИР С. ПОПОВИЋ, професор у пензији из Чачка
4. РАДОЈКО НИКОЛИЋ, професор из Чачка
5. СРЕТЕН М. ЈЕВТОВИЋ, психолог из Чачка
6. НЕНАД СИМИЋ, историчар уметности из Београда
7. ЉИЉАНА ЈОКСИМОВИЋ, историчар уметности из Београда
8. ЉУБОДРАГ ПОПОВИЋ, виши архивист Архива СР Србије у Београду
9. МАРИЈА УРОШЕВИЋ, етнолог Железничког музеја у Београду
10. ТЕОДОСИЈЕ ВУКОСАВЉЕВИЋ, кустос Народног музеја у Чачку
11. РАДИВОЈЕ Д. БОЈОВИЋ, студент из Чачка
12. РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ, новинар „Чачанског гласа“ у Чачку
13. ДРАГОЉУБ Д. ЈОВАШЕВИЋ, диригент и музиколог из Чачка
14. ДРАГИША МАЈСТОРОВИЋ, пензионисани официр ЈНА из Београда
15. МИЛОВАН ВУЛОВИЋ, историчар уметности, директор Народног музеја у Чачку
16. РАДОМИР СТАНИЋ, историчар уметности, директор Завода за заштиту споменика културе у Краљеву
17. МИЛАН ЂОКИЋ, сликар-конзерватор Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ЗБОРНИК РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ, књ. VI, 1975.

Тираж 1.000 примерака

Рукопис дат у штампу маја 1976.

Опсег 25¼ табака и 3 табака прилога

Штампање завршено децембра 1976.

